

МІНІСТЕРСТВО ОБОРОНИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ОБОРОНИ УКРАЇНИ
ІМЕНІ ІВАНА ЧЕРНЯХОВСЬКОГО

ВІСНИК
НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ ОБОРОНИ
УКРАЇНИ
1 (59) / 2021

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Рекомендовано
до друку вченою радою Національного
університету оборони України
імені Івана Черняховського
Протокол № 2 від 1 березня 2021 р.

Засновник – Національний університету
оборони України

Виходить 6 разів на рік

Свідоцтво про державну реєстрацію збірника
КВ № 16922-5692 ПР від 15. 07. 2010 р.

Згідно наказу Міністерства освіти і науки
України 02.07.2020 № 886 збірник “Вісник
Національного університету оборони України”
включено до Переліку наукових фахових
видань України категорія «Б» у галузі
психологічні науки, спеціальність – 053

Вид видання – збірник
наукових праць
Сфера розповсюдження –
загальнодержавна

Вісник Національного університету
оборони України. Зб-к наук. праць. – К.:
НУОУ, 2021. – Вип. 1 (59). – 223 с.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Осьодло В. І. – доктор психологічних наук,
професор;
Воляннюк Н. Ю. – доктор психологічних
наук, професор;
Данилюк І. В. – доктор психологічних
наук, професор;
Ложкін Г. В. – доктор психологічних наук,
професор;
Помиткіна Л. В. – доктор психологічних
наук, професор;
Приходько І. І. – доктор психологічних
наук, професор;
Стасюк В. В. – доктор психологічних наук,
професор;
Гандзілевська Г. Б. – доктор психологічних
наук, доцент;
Максименко К. С. – доктор психологічних
наук, доцент;
Мілорадова Н. Е. – доктор психологічних
наук, доцент;
Траверсе Т. М. – доктор психологічних
наук, доцент;
Хміляр О. Ф. – доктор психологічних наук,
доцент;
Володарська Н. Д. – кандидат
психологічних наук, старший науковий
співробітник;
Перепелюк Т. Д. – кандидат психологічних
наук, доцент;
Бочарова О. – професор Республіка
Польща;
Богайчук В. Ж. – кандидат політичних наук,
доцент;

РЕДАКЦІЯ:

Головний редактор – **Осьодло В.**
доктор психологічних наук, професор.
Відповідальний секретар – **Богайчук В.**
кандидат політичних наук, доцент.

ISSN 2617-6858 друк
ISSN 2617-6866 он-лайн

Адреса редакції:

Київ-049, Повітрофлотський проспект, 30
Телефон для довідок: 271-06-23, 271-06-29
web-сайт: <http://visnyk.nuou.org.ua/>
e-mail: vesniknuou @ ukr.net

© Вісник Національного університету оборони України

**MINISTRY OF DEFENSE OF UKRAINE
NATIONAL DEFENSE UNIVERSITY OF UKRAINE
NAMED AFTER IVAN CHERNIAKHOVSKYI**

**BULLETIN OF
NATIONAL
DEFENSE UNIVERSITY
OF UKRAINE
1 (59) / 2021**

**THE COLLECTION OF SCIENTIFIC
PAPERS**

Approved by
The Academic Council of the National
Defense University of Ukraine named after
Ivan Cherniakhovskyi
March 1, 2021 (Minutes № 2)

Founded by the National Defense University of
Ukraine named after Ivan Cherniakhovskyi

Publication frequency – six times per year

Certificate of State Registration of Collection of
Scientific Papers KB № 16922-5692 ПП from July
15, 2010

According to the Order of Ministry of Education
and Science of Ukraine from December 22, 2016
№ 1604, the collection of scientific papers is
acknowledged as a specialized publication in the
field of psychological sciences.

Type of Publication – the
Collection of Scientific Papers
Sphere of Distribution –
countrywide.

**Bulletin of National Defense University of
Ukraine.** The Coll. of Sc. P. – K.: NDUU,
2021. – Issue 1 (59). – 223 p.

EDITORIAL BOARD:

V. Osyodlo – Doctor of Science (Psychology),
Professor;
N. Volianiuk – Doctor of Science
(Psychology), Professor;
I. Danyiuk – Doctor of Science (Psychology),
Professor;
H. Lozhkin – Doctor of Science (Psychology),
Professor;
L. Pomytkina – Doctor of Science
(Psychology), Professor;
I. Prykhodko – Doctor of Science
(Psychology), Professor;
V. Stasuk – Doctor of Science (Psychology),
Professor;
H. Handzilevska – Doctor of Science
(Psychology), Assistant Professor;
K. Maksymenko – Doctor of Science
(Psychology), Assistant Professor;
N. Miloradova – Doctor of Science
(Psychology), Assistant Professor;
T. Traverse – Doctor of Science (Psychology),
Assistant Professor;
O. Khmiliar – Doctor of Science
(Psychology), Assistant Professor;
N. Volodarska – Candidates of Science
(Psychology), Senior Research;
T. Perepeliuk – Candidates of Science
(Psychology), Assistant Professor;
O. Bocharova – Professor, Republic of Poland;
V. Bohaichuk – Candidates of Science (Politics),
Assistant Professor;

EDITORS OFFICE:

Editor – **V. Osyodlo**,
Doctor of Science (Psychology), Professor.
Executive Secretary – **V. Bohaichuk**,
Candidates of Science (Politics), Assistant
Professor.

ISSN 2617-6858 друк
ISSN 2617-6866 он-лайн

The Address of Editorial Office:

Kiev-049, Povitroflotskii Avenue, 28
Contact telephone number: 271-06-23, 271-06-29
website: <http://visnyk.nuou.org.ua/>
e-mail: vesniknuou ukr.net

ЗМІСТ

Питання психології

<i>Андрусишин Ю. І., Радкович І. М.</i> Психологічні характеристики військовослужбовців, необхідні для їхньої влучної стрільби.....	5
<i>Барко В. І., Барко В. В., Бондаренко В. Д.</i> Теоретичні засади розроблення каліфорнійського психологічного опитувальника.....	12
<i>Barchi Beata</i> Internet addiction study of youngsters.....	22
<i>Березовська Л. І., Сахон В. О., Павлик У. В.</i> Соціально-психологічні чинники схильності особистості до утворення співзалежних стосунків.....	28
<i>Борисюк О. М.</i> Психологічні особливості особистісного компоненту управлінської компетентності майбутніх офіцерів поліції.....	36
<i>Вагіна О. В., Барко В. І.</i> Психологічна характеристика професійної діяльності керівників територіальних підрозділів (відділів).....	44
<i>Вахняк В. А.</i> Психологічна компетентність військовослужбовців: узагальнена дефініція та структура.....	55
<i>Вовк Н. П., Мохнар Л. І.</i> Комунікативна складова організації та здійснення антикризового управління.....	63
<i>Гичко Ю. В.</i> Коуч-технології як засіб формування емоційної компетентності майбутніх психологів.....	72
<i>Грибенюк Г. С., Дмитренко М. Й., Грибенюк І. Г.</i> Орієнтири діяльнісного підходу в концептуалізації змінної «самоактивність курсанта».....	78
<i>Грибенюк І. Г., Темченко Ю. Г., Грибенюк Г. С.</i> Прогноз на успішність діяльності в екстремальних умовах.....	86
<i>Dmytrenko M. Y., Kryshchal M. A., Golovchenko S. I.</i> Nature and features of moral consciousness as a psychological, social and cultural formation.....	93
<i>Закалик Г. М., Іванюк У. В., Левченко Ю. І.</i> Розвиток творчого потенціалу у старших дошкільників.....	99
<i>Каменюк Ю. В.</i> Результати дослідно-експериментальної роботи щодо формування патріотизму військовослужбовців.....	106
<i>Козак О. Ю.</i> Про взаємозв'язок між особистісною тривожністю і професійною адаптацією майбутніх педагогів в процесі навчання у закладі вищої освіти.....	114
<i>Колісник О. Л., Плохута І. С., Третяк С. Д.</i> Соціально-психологічні та феноменологічні аспекти дослідження проблеми дезінформації у міжособистісному спілкуванні.....	121
<i>Кривець Л. В.</i> Принцип патріотизму у контексті актуалізації євроатлантичних цінностей у Збройних Силах України.....	131
<i>Литвинчук Л. М.</i> Ціннісна складова формування особистості в освітньому просторі.....	138
<i>Мозальов В. Є., Ганджа В. С.</i> Критерії та показники психічного здоров'я військовослужбовців Збройних Сил України.....	144
<i>Рябокоть В. В., Чередищенко Т. В.</i> Кризова ситуація як джерело розвитку особистості.....	151
<i>Сорока О. М.</i> Стрес: базові параметри і феноменологія суб'єктного прояву.....	158
<i>Стасюк В. В., Дикун В. Г., Кириченко А. В.</i> Психологічні особливості копінг-поведінки військовослужбовців десантно-штурмових військ у процесі адаптації до умов службово-бойової діяльності.....	166
<i>Темченко Ю. Г., Дмитренко М. Й., Грибенюк Г. С.</i> Духовність як детермінанти діяльності в екстремальних умовах.....	175
<i>Теслюк В. М., Денисенко С. В.</i> Вплив мотивації на ефективність самопрезентації майбутнього психолога.....	184
<i>Хайрулін О. М.</i> Інформаційно-психологічна безпека особистості в контексті мовної гри.....	189
<i>Чайковський А. С., Поздишев С. О., Мацько О. Й.</i> Патріотичне виховання в системі вищої військової освіти як складова забезпечення національної безпеки України.....	209
ДО ВІДОМА АВТОРІВ.....	220

CONTENTS

Issues of psychology

<i>Andrusyshyn Yulia, Radkovych Iryna</i> Psychological characteristics of servicemen, necessary for accurate shooting.....	5
<i>Barko V. I., Barko V. V., Bondarenko V. D.</i> Theoretical basis of the development of californian psychological inventory.....	12
<i>Barchi Beata</i> Internet addiction study of youngsters.....	22
<i>Berezovska L. I., Sakhon V. O., Pavlik U. V.</i> Socio-psychological factors of personality predisposition to form interdependent relationships.....	28
<i>Borysjuk O.</i> Psychological features of future police officers personal component of managerial competence.....	36
<i>Vagina O., Barko V.</i> Psychological characteristic of professional activities of managers of ukrainian national police units.....	44
<i>Vakhniak V.</i> Psychological competence of military servants: general definition and structure....	55
<i>Vovk N., Mokhnar L.</i> Communicative component of organization and implementation of anti-crisis management.....	63
<i>Gichko Y.</i> Coach technologies as a means of forming emotional competence of future psychologists.....	72
<i>Hrybeniuk H., Dmitrenko M., Hrybeniuk I.</i> Guidelines for the activity approach in the conceptualization of the variable "cadet self-activity".....	78
<i>Hrybeniuk I., Temchenko Yu., Hrybeniuk H.</i> Forecast for successful activity in extreme conditions.....	86
<i>Dmytrenko M. Y., Kryshchal M. A., Golovchenko S. I.</i> Nature and features of moral consciousness as a psychological, social and cultural formation.....	93
<i>Zakalyk H. M., Ivaniuk U. V., Levchenko Y. I.</i> Development of creative potential in senior preschoolers.....	99
<i>Kamenyuk Yu. V.</i> Results of the experimental work on forming the patriotism of military services.....	106
<i>Kozak O.</i> About the relationship between personal anxiety and professional adaptation of future teachers in the process of higher education institution.....	114
<i>Kolisnyk O. L., Plokhuta I. S., Tretyak S. D.</i> Socio-psychological and phenomenological aspects of research of the problem of disinformation in interpersonal communication.....	121
<i>Krymets L.</i> The principle of patriotism in the context of the actualization of Euro-Atlantic values in the armed forces of Ukraine.....	131
<i>Lytvynchuk L.</i> Value component of personality formation in the educational space.....	138
<i>Mozalev V., Handzha V.</i> Criteria and indicators of mental health of soldiers of the armed forces of Ukraine.....	144
<i>Riabokon V., Cherednychenko T.</i> Crisis situation as a source of personality development....	151
<i>Soroka O. M.</i> Stress: basic parameters and phenomenology of subject's manifestation.....	158
<i>Stasiuk V., Dykun V., Kyrychenko A.</i> Psychological features of coping behavior of land assault troops servicemen in the process of adaptation to the conditions of service and combat activity.....	166
<i>Temchenko Yu., Dmitrenko M., Hrybeniuk H.</i> Spirituality as determinants of activity in extreme conditions.....	175
<i>Teslyuk V. M., Denisenko S. V.</i> Influence of motivation on the efficiency of self-presentation of a future psychologist.....	184
<i>Khairulin O.</i> Informative-psychological safety of personality in context of language game.....	189
<i>Tchaikovskiy A., Pozdyshev S., Matsko O.</i> Patriotic education in the system of higher military education as a component of national support security of Ukraine.....	209
INFORMATION FOR AUTHORS	220

Андрусин Ю. І. кандидат психологічних наук,
Національна академія Служби безпеки України
<https://orcid.org/0000-0002-2948-6839>

Радкович І. М. кандидат психологічних наук,
Служба безпеки України

ПСИХОЛОГІЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ, НЕОБХІДНІ ДЛЯ ЇХНЬОЇ ВЛУЧНОЇ СТРІЛЬБИ

У статті окреслено необхідність наявності у військовослужбовців комплексу психологічних характеристик як передумови здійснення ними влучної стрільби. Визначено групи особистісних характеристик та обґрунтовано їхню значущість у процесі формування навичок ведення прицільної стрільби із вогнепальної зброї задля вдосконалення стрілецької майстерності. Окреслено доцільність розвитку інтелектуальних, мотиваційних та емоційно-вольових якостей, а також урахування психофізіологічних особливостей задля підвищення ефективності оволодіння теоретичними знаннями й практичними навичками виконання влучного пострілу. Підкреслено, що наявність зазначених характеристик дасть змогу військовослужбовцям успішно долати негативні психічні стани та основні труднощі, що можуть виникати під час стрільби; активізувати психічні процеси і мобілізувати можливості організму задля влучення у ціль; покращити здатність концентруватися на завданні та уміння швидко приймати оптимальні рішення з метою ефективного застосування зброї в екстремальних умовах професійної діяльності.

Ключові слова: психологічні характеристики; військовослужбовці; влучна стрільба; застосування вогнепальної зброї; екстремальні умови.

Вступ.

Виконання професійних завдань військовослужбовцями передбачає застосування вогнепальної зброї, зокрема у непередбачуваних екстремальних ситуаціях. Стрільба у таких напружених умовах вимагає урахування впливу стресогенних факторів на психіку військовослужбовців. У процесі застосування вогнепальної зброї при вирішенні ними професійних завдань важливу роль відіграє психологічна складова, а влучність стрільби, при цьому, забезпечується комплексом розвинених психологічних характеристик.

Відтак, *метою* статті є виокремлення комплексу психологічних характеристик військовослужбовців як передумови здійснення ними влучної стрільби.

Теоретичне підґрунтя.

Вивченням актуальних питань стрільби з вогнепальної зброї у межах здійснення професійної діяльності в екстремальних умовах займалися І.О. Атаманенко, О.І. Біленко, В.В. Біліченко, О.В. Майстренко, І.В. Мартинов, В.І. Тробюк та ін. Водночас, психологічним аспектам навчання стрільбі військовослужбовців присвятили свої роботи О.Ю. Богуш, В.П. Дворецький, В.І. Малічевський, В.М. Монастирський та ін. Різноманітні проблеми формування й

розвитку психологічних характеристик зазначеної категорії фахівців вивчали такі науковці, як: Н.Г. Іванова, О.В. Каверін, О.М. Керницький, Л.О. Матохнюк, В.А. Молотай, С.А. Мул, І.М. Окуленко, В.І. Осьодло, Н.Є. Пенькова, Н.А. Сторожук, О.В. Хуртенко та ін.

Водночас, І.Ю. Горелов та М.О. Чміль займались безпосередньо дослідженням психологічних характеристик особистості в аспекті застосування вогнепальної зброї в умовах впливу стрес-факторів. Зокрема, особливу увагу зазначені науковці акцентують на таких характеристиках, як [4; 11]: стресостійкість; наполегливість у досягненні мети; здатність до саморегуляції поведінки; адекватна самооцінка; швидкість у прийнятті рішень; вміння правильно оцінювати ситуацію; винахідливість і швидкість орієнтування; прогностичні навички тощо.

Окреслені наукові напрацювання є основою для вивчення шляхів удосконалення комплексу психологічних характеристик військовослужбовців в аспекті оптимізації застосування ними вогнепальної зброї при виконанні професійних завдань.

Методи дослідження.

У процесі дослідження застосовувався метод аналізу наукової літератури та

узагальнення сучасних підходів до дослідження питань розвитку психологічних характеристик військовослужбовців, необхідних для здійснення влучної стрільби. Також окреслена проблематика вивчалась з позиції діяльнісного та системного підходів. Останні дають змогу проаналізувати комплекс особистісних характеристик з урахуванням умов професійної діяльності, зокрема: обґрунтувати залежність влучної стрільби від комплексу когнітивних, емоційно-вольових, мотиваційних та психофізіологічних характеристик, спрогнозувати динаміку розвитку останніх, визначити їх вплив на результативність стрільби, на основі чого обрати найбільш ефективні оптимізаційні стратегії удосконалення комплексу психологічних характеристик військових фахівців, що є важливою передумовою забезпечення успішного застосування вогнепальної зброї у процесі виконання професійних завдань.

Результати і обговорення.

Специфіка оволодіння військовослужбовцями навичками застосування табельної зброї та максимального використання її бойових можливостей визначається тим, що поряд із необхідністю засвоїти значний обсяг теоретичних знань, правильно виконувати усі елементи пострілу, потрібно ще й володіти здатністю витримувати значні фізичні навантаження та психічну напруженість. Такі умови актуалізують значущість психологічних аспектів у процесі стрільби та залежність її успішності від розвиненості психологічних характеристик особистості військовослужбовця. Останні сприятимуть гарантованому, а не випадковому влученню у ціль, ефективному формуванню навичок ведення прицільної стрільби із вогнепальної зброї, забезпечуватимуть вдосконалення стрілецької майстерності.

Так, при виконанні професійних завдань під негативним впливом стрес-факторів поведінка військовослужбовців та результати їхньої стрільби значною мірою визначаються наявністю таких психологічних характеристик:

- здатності мобілізуватися та концентруватися на завданні, легко і швидко пристосовуватись до нових умов, підготовленості до дій в екстремальних ситуаціях;

- уміння керувати своїм емоційним станом під час виконання пострілу, емоційно-вольової стійкості, відповідальності, рішучості, самовладання, самокритичності, наполегливості, впевненості у своїх стрілецьких навичках;

- здатності адекватно оцінити ситуацію та прогнозувати її результат, передбачати наслідки власних дій, приймати оптимальне рішення на відкриття вогню в умовах дефіциту часу тощо.

Загальновідомо, що саме розвинені інтелектуальні здібності забезпечують здатність військовослужбовців в умовах впливу стресогенних чинників знайти найбільш ефективні шляхи вирішення певної проблеми. До того ж, науковці наголошують на тому, що невідповідність інтелектуальних характеристик фахівців вимогам діяльності є одним з важливих факторів ризику, що зумовлює виникнення психічної дезадаптації [9, 105].

За таких умов інтелект набуває особливого значення, оскільки з його допомогою військовослужбовці здатні осмислити стрес-фактори, що спричиняють виникнення деструктивних емоційних станів при стрільбі. Розвинені інтелектуальні здібності також дають змогу адекватно сприймати та оптимально реагувати у ситуаціях можливого застосування вогнепальної зброї. Відтак, успішність стрільби, зокрема швидкісної, обумовлюється динамікою таких пізнавальних процесів: цілісності й вибіркості сприйняття, переключення й концентрації уваги, критичності й гнучкості мислення, обсягу зорової пам'яті тощо.

Влучність стрільби при виконанні професійних завдань із застосуванням вогнепальної зброї визначається також наявністю у зазначеної категорії фахівців стійкої мотивації, зокрема глибокого інтересу до самовиховання й самовдосконалення у процесі оволодіння стрілецьких навичок і стійкого прагнення до досягнення позитивних результатів при стрільбі. Адже саме мотивація здійснює вплив на процес удосконалення професійних знань, вмінь, набуття необхідних навичок та розвиток відповідних якостей [5]. До того ж, мотивація є однією з важливих складових психологічної готовності військовослужбовців до професійної діяльності, що формує

спрямованість – системоутворювальну властивість, у якій виражаються цілі, мотиви і суб'єктивне ставлення особистості до різних сторін діяльності [2; 10].

Мотивація досягнення передбачає прагнення до поліпшення результатів, наполегливість у досягненні своїх цілей, навіть ціною значних зусиль. При цьому, за умови розвинутої мотивації до успіху сподівання особи на позитивний результат зазвичай скромніші, ніж при слабкій мотивації досягнення. Загалом науковці [8] виокремлюють три принципових мотиваційних вектори, які першочергово визначають характер взаємозалежності діяльнісної активності і мотивації досягнення, зокрема:

- індивідуальні суб'єктивні уявлення про ймовірність особистісного успіху і складності завдання, що стоїть перед особою;

- ступінь значущості цього завдання для особи і, відповідно, прагнення підтримати і підвищити самооцінку;

- схильність конкретної особи до адекватного приписування собі самій, іншим людям і обставинам відповідальності за успіх і невдачу.

З точки зору Д. Мак-Клелланда [8], мотивація досягнення може розвиватися і у зрілому віці, в першу чергу за рахунок навчання, а також у контексті професійної діяльності, коли людина безпосередньо відчуває усі переваги, пов'язані з відповідними досягненнями.

Тобто, стійка мотивація до досягнення успіху у процесі виконання влучного пострілу сприятиме успішності вогневої підготовки військовослужбовців та покращенню ефективності застосування ними вогнепальної зброї при виконанні професійних завдань.

Необхідність розвитку емоційно-вольових характеристик для забезпечення влучної стрільби підтверджується тим, що основні помилки, які можуть виникати у процесі реалізації професійних завдань із застосуванням зброї, пов'язані із виникненням інтенсивних емоцій або переживань [3; 6]. Останні, порушуючи динаміку протікання психічних процесів, здатні призводити до афективного стану, дезорганізації рухових функцій та послаблення контролю над ними.

Тобто, реакція особистості на вплив

стресогенних факторів стрільби зумовлюється тривалістю, глибиною і стійкістю емоційного реагування, рівнем тривожності тощо [7]. Відтак, на перший план виходять вольові якості (оскільки основною функцією волі є регулятивна), розвиненість яких детермінується оволодінням навичками саморегуляції та релаксації, почуттям обов'язку й відповідальністю, самоконтролем тощо.

Саме тому, в аспекті успішного застосування вогнепальної зброї необхідним для військовослужбовців є оволодіння навичками емоційно-вольової саморегуляції задля оптимізації психічного стану в умовах фізичного та психологічного навантаження, корегування рівня емоційного збудження, формування ситуативної психологічної готовності тощо. Зазначене досягається як засвоєнням певного алгоритму дій під час стрільби, так і оволодінням спеціальних технік дихання, методів м'язової релаксації, навичок рефлексії, що дадуть змогу зняти зайве напруження задля ефективного влучення у ціль.

Розвиток навичок емоційно-вольової саморегуляції сприятиме мобілізації психічних ресурсів військовослужбовців; регуляції їхніх психічних станів відповідно до завдань та цілей стрільби; підтриманню стабільного рівня активності, незважаючи на негативні відчуття чи переживання, що можуть виникати у процесі застосування вогнепальної зброї.

Важливість урахування у процесі стрільби психофізіологічних характеристик обумовлюється тим, що відсутність належної уваги до темпераменту може не лише перешкоджати успішному розвитку стрілецьких навичок, а й призвести до виникнення труднощів у процесі вогневої підготовки та подальшої професійної діяльності. Отже, влучність стрільби забезпечується також усвідомленням власних темпераментальних особливостей, які, як відомо, є відносно стійкими і мало змінюються під зовнішнім впливом.

При цьому, слід виходити із того, що переважання у військовослужбовців *холеричного* типу темпераменту визначає їх прагнення якнайкраще оволодіти усіма прийомами й правилами стрільби та націленість на отримання конкретних результатів. Проте, їхні невдачі можуть супроводжуватись яскраво вираженими

емоційними реакціями та зниженням мотивації. До того ж, таким фахівцям не притаманна здатність до виконання монотонних стрілецьких вправ і тривалої концентрації уваги на повторенні однієї і тієї ж дії. Зазначеним характеризуються і військові з переважанням *сангвіністичного* темпераменту. Останні також швидко втрачають інтерес до відпрацювання нових прийомів стрільби та розвитку стрілецьких навичок, можуть часто відволікатись, нехтувати необхідністю детального відпрацювання усіх елементів виконання пострілу і зосереджуватись лише на влученні у мішень.

Флегматичність темпераменту військовослужбовців зумовлює їх врівноваженість та схильність до монотонного повторення одного елементу стрільби, доки не буде досягнуто правильності його виконання. Також вони адекватно сприймають виникнення можливих помилок при стрільбі або невлучення у ціль. Не схильні до виражених емоційних реакцій, а тому під час відпрацювання стрілецьких вправ можуть не проявляти особливого ентузіазму. Військовим фахівцям з *меланхолійним* типом темпераменту притаманна замкненість у собі та емоційна нестабільність. Вони, як правило, концентруються на власних невдачах у стрільбі, легко піддаються впливу зовнішніх подразників, а також не здатні діяти в умовах обмеженого часу та за відсутності достатньої кількості інформації.

Урахування зазначених психофізіологічних характеристик дасть змогу індивідуально відкорегувати методику, інтенсивність та тривалість тренувань, що сприятиме підтриманню концентрації уваги та підвищенню ефективності оволодіння як теоретичними знаннями, так і практичними навичками виконання влучного пострілу [1].

Тобто, влучність стрільби під час виконання професійних завдань із застосуванням вогнепальної зброї забезпечується наявністю низки особистісних характеристик, а саме:

♦ *інтелектуальних* – здатність до швидкого переключення та розподілу уваги у процесі виконання пострілу, розвинена зорова пам'ять, володіння методикою стрільби;

♦ *мотиваційних* – прагнення до удосконалення навичок стрільби та досягнення позитивного результату, усвідомлення важливості розвитку психологічних характеристик для забезпечення влучної стрільби;

♦ *емоційно-вольових* – уміння диференціювати відчуття та здатність до рефлексії власних емоційних станів й поведінкових реакцій, розвинені вольові якості, навички саморегуляції;

♦ *психофізіологічних* – урахування особливостей різних типів темпераменту у процесі оволодіння стрілецькими навичками.

Загалом виокремлені групи особистісних характеристик військовослужбовців в аспекті здійснення прицільної стрільби інтегруються у:

- здатність до успішного використання знань з правил і прийомів стрільби, протидії негативному впливу стрес-факторів;

- впевненість у своїх силах, принциповість, емоційно-вольова стійкість, адекватна схильність до ризику;

- здатність до швидкого оцінювання ситуації, прогнозування можливих наслідків і оперативного прийняття рішення про доцільність застосування зброї;

- здатність адекватно діяти в ситуаціях можливого застосування зброї та контролювати власні емоції, хвилювання, роздратованість у процесі здійснення пострілу тощо.

Розвиток у військовослужбовців виокремлених психологічних характеристик у процесі оволодіння навичками влучної стрільби сприятиме:

✓ активізації психічних процесів, задіяних у процес стрільби, актуалізації основних мотивів до здійснення влучного пострілу, успішному подоланню негативних психічних станів, що можуть зумовлювати неконтрольовану поведінку та невлучення у ціль;

✓ подоланню успішній мобілізації можливостей організму задля влучення у ціль;

✓ покращенню здатності концентруватися на завданні, уміння швидко приймати оптимальні рішення, успішно подолати перешкоди і впевнено діяти в екстремальних умовах професійної діяльності.

Висновки.

Таким чином, узагальнення викладеного у публікації матеріалу дає змогу виокремити такі висновки:

- влучність стрільби військовослужбовців забезпечується наявністю комплексу розвинених психологічних характеристик, які дають змогу витримувати значні фізичні навантаження й психічну напруженість, а також сприятимуть гарантованому влученню у ціль і вдосконаленню стрілецької майстерності;

- для результативної стрільби у зазначеної категорії фахівців мають бути розвинені такі особистісні характеристики: інтелектуальні (цілісність й вибірковість сприйняття, переключення, концентрація й розподіл уваги, зорова пам'ять, критичність й гнучкість мислення), мотиваційні (інтерес до самовиховання й самовдосконалення у процесі оволодіння стрілецьких навичок, прагнення до досягнення позитивних результатів при стрільбі), емоційно-вольові (навички саморегуляції, здатність до

рефлексії, вміння диференціювати власні відчуття, вольові якості);

- влучність стрільби військовослужбовців визначається також усвідомленням власних темпераментальних особливостей, урахування яких дасть змогу індивідуально відкорегувати методіку, інтенсивність та тривалість тренувань задля підвищення ефективності оволодіння теоретичними знаннями і практичними навичками виконання влучного пострілу;

- розвиток зазначених характеристик сприятиме: успішному подоланню негативних психічних станів та основних труднощів, що можуть виникати під час стрільби та зумовлювати неконтрольовану поведінку; активізації психічних процесів і мобілізації можливостей організму задля влучення у ціль; покращенню здатності концентруватися на завданні та вміння швидко приймати оптимальні рішення з метою конструктивної поведінки під час застосування зброї в екстремальних умовах професійної діяльності.

Список використаних джерел

1. Андрусин Ю.І. Основні етапи розвитку психологічної готовності фахівців сектору безпеки до влучної стрільби / Ю.І. Андрусин, В.Д. Черноус // Психологічний часопис: наук. журнал. – Київ : Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2020. – Т. 6. Вип. 5 (37). – С. 47-55.
2. Артюшенко О.Ф. Мотив досягнення та теоретичне обґрунтування його структурних компонентів / О.Ф. Артюшенко, Д.Л. Нечипоренко // Слобожанський науково-спортивний вісник. – 2013. – № 5 (38). – С. 25-28.
3. Вайнштейн Л.М. Путь на Олимп. Глава: Психологическая подготовка стрелка-спортсмена [Электронный ресурс] / Л.М. Вайнштейн. – Москва, 2005. – 357 с. – URL : <http://www.shooting-ua.com/books/book223.htm>.
4. Горелов І.Ю. Психологічна готовність працівників ОВС до застосування вогнепально-силового впливу: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.09 «Психологія діяльності в особливих умовах» / І.Ю. Горелов ; Ун-т цив. захисту України. – Харків, 2008. – 19 с.
5. Іванова Н.Г. Структура та розвиток мотивації особистості до професійної діяльності / Н.Г. Іванова // Військова освіта : зб. наук. праць. – К., 2006. – № 2 (18). – С. 23-32.
6. Каримов А.А. Психические состояния стрелка во время службы / А.А. Каримов // Современные подходы к подготовке кадров внутренних дел и государственной противопожарной службы : материалы девятой межвуз. науч.-метод. конф. – Иркутск : ВСИ МВД России, 2004. – С. 246-248.
7. Конельська І.М. Теоретико-методологічні основи дослідження проблеми формування психологічної стійкості особистості / І.М. Конельська // Психологічні засади забезпечення службової діяльності працівників правоохоронних органів : матер. наук.-практ. конф. (м. Кривий Ріг, 31 березня 2017 р.). – Кривий Ріг, 2017. – С. 112-114.
8. Кручинин В.А. Формирование мотивации достижения успеха в подростковом возрасте : монография / В.А. Кручинин, Е.А. Булатова. – Н. Новгород: ННГАСУ, 2010. – 155 с.
9. Машук І.О. Формування психологічної готовності учнів спеціалізованих загальноосвітніх закладів міліції до навчально-службової діяльності в системі МВС України : дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.06 «Юридична психологія» / І.О. Машук. – Київ, 2009. – 236 с.
10. Меліхова І.О. Мотивація досягнення успіху та індивідуальний стиль міжособистісної поведінки / І.О. Меліхова // Наукові студії із соціальної та політичної психології. – 2011. – Вип. 26. – С. 224-230.

11. Чміль М.О. Формування психологічної готовності працівників органів внутрішніх справ до застосування табельної вогнепальної зброї : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.06. «Юридична психологія» / М.О. Чміль. – Харків, 2007. – 24 с.

References

1. Andrusyshyn Yu. & Chornous V. (2020) Osnovni etapy rozvytku psykholoichnoyi hotovnosti fahivtsiv sektoru bezpeky do vluchnoji strilby [The main stages of development of the security sector specialists' psychological readiness for precision shooting]. Psychological Journal, Vol. 6, Issue 5 (37), 47–55 (in Ukrainian).
2. Artyushenko O. & Nechyporenko D. (2013) Motyv dosjahnennja ta teoretychne obgrunuvannja joho strukturnyh komponentiv [Motive to achieve and theoretical justification of its structural components]. Slobojan scientific sport journal, 5 (38), 25–28 (in Ukrainian).
3. Vajnshtein L. (2005) Put' na Olimp. Hlava: Psihologicheskaja podhotovka strelka-sportsmena [Way to Olymp. Chapter: Psychological training of shooter-sportsman]. Moscow, 357. Retrieved from <http://www.shooting-ua.com/books/book223.htm> (in Russian).
4. Horelov I. (2008) Psyhologichna hotovnist' pratsivnykiv OVS do zastosuvannja vohnepal'no-sylovoho vplyvu [Psychological readiness of internal affairs bodies' employees for fire and force impact application] (Abstract of PhD thesis). Kharkiv, 19 p. (in Ukrainian).
5. Ivanova N. (2006) Struktura ta rozvytok motyvatsiji osobystosti do profesijnoji dijalnosti [Structure and development of personality's motivation for professional activity]. Military education, 2 (18), 23–32 (in Ukrainian).
6. Karimov A. (2004) Psikhicheskije sostojanija strelka vo vrenja clujby [Psychological states of shooter during the time of service]. Modern approaches to training of internal affairs and state fire service personnel: Proceedings of scientific practice conference. Irkutsk, 246–248 (in Russian).
7. Kornel's'ka I. (2017) Teoretyko-metodolohichni osnovy doslidzennja problemy formuvannja psykholohichnoji stijkosti osobystosti [Theoretical and methodological bases of research of the problem of personality's psychological resilience formation]. Psychological bases of support of law enforcement bodies personnel official activity: Proceedings of scientific practice conference. Kryvyj Rih, 112–114 (in Ukrainian).
8. Kruchinin V. (2010) Formirovanije motivatsiji dostijenija uspeha v podrostkovom vozraste [Motivation for success achievement formation in adolescence] (Monograph). N. Novgorod, 155 p. (in Russian).
9. Mashuk I. (2009) Formuvannja psykholohichnoji hotovnosti uchniv spetsializovanykh zahal'noosvitnix zakladiv militsiji do navchalno-slujbovoji dijalnosti v systemi MVS Ukrainy [Formation of specialized police general educational institutions' pupils psychological readiness to educational service activity in the system of MIF of Ukraine] (PhD in Psychology thesis). Kyiv, 236 p. (in Ukrainian).
10. Melikhova I. (2011) Motyvatsija dosjahnennja uspihu ta indyvidual'nyj styl' mijosobystisnoji povedinky [Motivation for success achievement and individual style of behavior]. Scientific studios in social and political psychology, 26, 224–230 (in Ukrainian).
11. Chmil' M. (2007) Formuvannja psykholohichnoji hotovnosti pratsivnykiv orhaniv vnurishnikh sprav do zastosuvannja tabel'noji vohnepal'noj zbroji [Formation of psychological readiness of internal affairs bodies' employees for table firearms application] (Abstract of PhD thesis). Kharkiv, 24 p.

Резюме

Андрусишин Ю. И. кандидат психологических наук,
Национальная академия Службы безопасности Украины
Радкович И. М. кандидат психологических наук,
Служба безопасности Украины

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ВОЕННОСЛУЖАЩИХ, НЕОБХОДИМЫЕ ДЛЯ ИХ МЕТКОЙ СТЕЛБЫ

В статье раскрыта необходимость наличия у военнослужащих комплекса психологических характеристик как предпосылки осуществления ими меткой стрельбы. Определены группы личностных характеристик и обоснована их значимость в процессе формирования навыков ведения прицельной стрельбы с огнестрельного оружия с целью усовершенствования стрелкового мастерства. Очерчена целесообразность развития интеллектуальных, мотивационных и эмоционально-волевых качеств, а также учета психофизиологических особенностей ради повышения эффективности овладения теоретическими знаниями и практическими навыками осуществления меткого выстрела. Подчеркнуто, что наличие указанных характеристик даст возможность военнослужащим успешно одолевать негативные психические состояния и основные трудности, которые могут возникать во время стрельбы; активизировать психические процессы и мобилизовать возможности организма ради попадания в цель; улучшить способность

концентрироваться на задании и умение быстро принимать оптимальные решения с целью эффективного использования оружия в экстремальных условиях профессиональной деятельности.

Ключевые слова: психологические характеристики; военнослужащие; меткая стрельба; использование огнестрельного оружия; экстремальные условия.

Summary

Andrusyshyn Yulia PhD in Psychology, National Academy of the Security Service of Ukraine

Radkovich Iryna PhD in Psychology, Security Service of Ukraine

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF SERVICEMEN, NECESSARY FOR ACCURATE SHOOTING

Introduction. Shooting in stressful conditions requires taking into account the stressors impact on the servicemen's psyche. In the process of using firearms during professional tasks solving the psychological component plays an important role, and the accuracy of shooting is provided by a set of developed psychological characteristics.

Purpose. The purpose of the article is to single out a set of psychological characteristics of servicemen as a prerequisite for their accurate shooting.

Methods. The study was conducted using the method of analysis of scientific literature and generalization of modern approaches to the study of the development of servicemen's psychological characteristics, as well as taking into account the provisions of activity and systemic approaches.

Originality. Extreme conditions of professional activity of servicemen actualize the importance of psychological aspects in the process of firearms using and the dependence of shooting effectiveness on psychological characteristics of servicemen, which will promote guaranteed hitting the target, effective formation of target shooting skills.

Thus, shooting accuracy is determined by: the dynamics of cognitive processes (integrity and selectivity of perception, switching and concentration of attention, criticality and flexibility of thinking, the amount of visual memory); a stable motivation (deep interest in self-education and self-improvement during mastering shooting skills, a strong desire to achieve positive results in shooting); developed skills of emotional and volitional self-regulation (special breathing techniques, methods of muscle relaxation, reflection); taking into account psychophysiological characteristics (temperamental features that are relatively stable and change little under external influence). That is, effective shooting of servicemen is ensured by the presence of a number of personal characteristics, in particular: intellectual, motivational, emotional-volitional, psychophysiological.

Conclusion. The shooting accuracy of servicemen is ensured by the presence of a set of developed psychological characteristics, which will allow to withstand significant physical exertion and mental stress, as well as contribute to the guaranteed hitting of the target and improvement of shooting skills.

For effective shooting the following personal characteristics should be developed: intellectual, motivational, emotional-volitional.

The shooting accuracy is also determined by the awareness of temperamental features which will allow to individually adjust the method, intensity and duration of training in order to improve the effectiveness of theoretical knowledge and practical skills of accurate shooting.

The development of these characteristics will contribute to: the successful overcoming of negative mental states and the main difficulties that may arise during the shooting and cause uncontrolled behavior; activation of mental processes and mobilization of the body's ability to hit the target; improving the ability to concentrate on the task and to quickly make decisions in order to behave constructively when using firearms in extreme conditions of professional activity.

Key words: psychological characteristics; servicemen; accurate shooting; using of firearms; extreme conditions.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.

Received/Поступила: 17.02. 21.

Барко В. І. доктор психологічних наук, головний науковий співробітник Державного науково-дослідного інституту МВС України
<https://orcid.org/0000-0003-4962-0975>

Барко В. В. кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник Державного науково-дослідного інституту МВС України
<https://orcid.org/0000-0002-3836-2627>

Бондаренко В. Д. доктор філософських наук, професор, член-кореспондент НАПН України, головний науковий співробітник науково-організаційного відділу ДНДІ МВС України
<https://orcid.org/0000-0003-4251-3448>

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ РОЗРОБЛЕННЯ КАЛІФОРНІЙСЬКОГО ПСИХОЛОГІЧНОГО ОПИТУВАЛЬНИКА

Стаття присвячена дослідженню теоретичних підходів до розроблення Каліфорнійського психологічного опитувальника – поширеного в англомовних країнах психодіагностичного інструменту, який з 50-х років минулого століття використовується психологами з метою професійного добору і психологічного супроводу персоналу багатьох організацій, у тому числі правоохоронних органів. У статті розкрито теоретичне підґрунтя Каліфорнійського психологічного опитувальника, яке ґрунтується на ортогональній моделі взаємодії двох основних особистісних вимірів – інтроверсії та екстраверсії, а також інтернальності та екстернальності. Автори статті переконливо доводять доцільність здійснення українськомовної адаптації Каліфорнійського психологічного опитувальника з метою його використання в роботі з персоналом правоохоронних органів, оскільки опитувальник уможливує комплексну психологічну діагностику низки важливих індивідуально-психологічних особливостей особи, включеними у чотири основні категорії, які пов'язані із: відносинами з іншими людьми; особливостями управління собою; особливостями мотивації і когнітивного стилю; особистісними характеристиками працівника.

Ключові слова: Каліфорнійський психологічний опитувальник; особистість; персонал, психодіагностика; професійний добір; здібності; мотивація.

Вступ.

Каліфорнійський психологічний опитувальник (CPI) (англ. California Psychological Inventory, скор. CPI) являє собою багатовимірний особистісний опитувальник, створений у Сполучених Штатах Америки на основі Мінесотського багатofакторного особистісного опитувальника (MMPI), але в меншій мірі орієнтований на клінічні і в більшій - на соціально-психологічні аспекти особистості. Перша версія створена Г. Гаухом (Gough, H. G.) у 1951 році. Друга версія була випущена в 1956 році, вона містила 480 тверджень. Нинішня версія (на основі розробок Megargee, E. I. (1972); Meyer, P. & Davis, S. (1992); McAllister, L. W. (1996); Gough, H. G. & Bradley, P. (1996). Вона містить 462 твердження (CPI-462) [1-4].

Опитувальник був створений авторами з метою прямого виміру цільових

конструкцій, що розробляються на емпіричній бази. Він включає в себе інформацію про людину, перспективи в її житті, сприйняття нею себе на порівняннях, які вона проводить з іншими стосовно низки конкретних характеристик, важливих для життя й успішної роботи.

Результати відповідей допоможуть надати суб'єкту точне уявлення про себе, образ, який допоможе йому краще розуміти власну особистість і тим самим допомагати людині в досягненні поточних і довгострокових цілей [2].

Мета використання опитувальника - запропонувати якомога більш точне зображення респондента, допомагаючи оцінюваній людині в розумінні власного психологічного функціонування. Коли отриманий за результатами тестування звіт використовується психологами, це допомагає їм побудувати адекватну

інтерпретацію поведінки респондента, тим самим забезпечуючи йому вибір вірних рішень з низки можливих [3].

Відзначається, що СРІ використовується в декількох галузях психологічної науки і практики: організаційній, педагогічній, юридичній і клінічній психології. Опитувальник наразі вважається одним з найбільш перевірених інструментів для оцінки особистості, він розроблявся на основі сотень досліджень за участю різних популяцій і середовищ [1-4].

В Україні відсутні адаптовані українськомовні варіанти даного опитувальника, отже, СРІ практично не використовується психологами правоохоронних структур нашої держави через недостатнє знання більшістю респондентів англійської мови.

Мета статті – розкрити методологічні і теоретичні аспекти розроблення Каліфорнійського психологічного опитувальника задля визначення доцільності його використання в системі силових і правоохоронних структур нашої держави. *Завдання статті* – розкрити методологічне підґрунтя СРІ; визначити особистісну типологію, покладену в основу опитувальника; представити психологічні характеристики його шкал; зробити висновок щодо можливості його використання в системі правоохоронних органів України.

Теоретичне підґрунтя.

Аналіз вітчизняних наукових праць у галузі психології (Л. Бурлачук, В. Панок,) свідчить про те, що українські фахівці використовують в практичній діяльності значну кількість вітчизняних і зарубіжних психодіагностичних методик. Останні застосовуються у процесі професійного психологічного добру кандидатів на посади, які висувають підвищені вимоги до особистісних якосте працівників; подальшого професійного навчання; постійного психологічного супроводу і вивчення особистості з метою профілактики професійної деформації; надання працівникам психологічної підтримки і допомоги в разі необхідності тощо. Вітчизняна психологічна діагностика завдяки дослідженням Л. Бурлачука, Б. Федоришина, В. Синявського, Н. Пророк, В. Панка, С. Лазаревського та ін. збагатилась багатьма методиками дослідження

здібностей, особистісних якостей, мотивів та інтересів особи. Вітчизняні науковці (Л. Бурлачук, В. Барко, В. Панок, О. Шаповалов та ін. в 90-х роках минулого століття здійснили українськомовні адаптації деяких зарубіжних психодіагностичних методик (англомовних і російськомовних).

В останні роки науковці Державного науково-дослідного інституту МВС України адаптували українською мовою поширені зарубіжні методики – Індивідуально-психологічний опитувальник (ІТО, Собчик), Опитувальник Великої Пятірки (ОВП, Джон, Науман, Сото), Опитувальник толерантності до невизначеності (ОТН, Баднер), проте кількість таких адаптованих методик лишається недостатньою і вітчизняні психологи продовжують використовувати переважно російськомовні оригінальні методики або адаптовані російською мовою англійські тести. Таку ситуацію у вітчизняній практиці психодіагностики не можна вважати задовільною.

В останні десятиліття зарубіжні дослідники (Г. Баррет, С. Боучард, С. Блейр, М. Дюнетт, У. Борман, Р. Кокрейн, Р. Тетт, Р. Мигуель, С. Луеке, Дж. Херд, Дж. Тан та ін.) провели значну роботу щодо розроблення психодіагностичного інструментарію, у тому числі для використання в правоохоронних структурах [5-10]. Вчені також досліджували важливі психологічні аспекти правоохоронної діяльності, пов'язані з професійною мотивацією поліцейських, вивченню ефективності дій, розробці етичних стандартів поведінки поліцейських, проведенням професійного психологічного добору персоналу, підготовкою до дій в особливих і екстремальних умовах тощо. Серед діагностичних методів вивчення особистості за кордоном найбільш широко використовуються Мінесотський багатофакторний опитувальник (ММРІ і ММРІ-2); Опитувальник Великої Пятірки (ВФІ); опитувальник Айзенка (ЕРІ); опитувальник Інвальд (ІРІ) та інші.

Результати даного дослідження суттєво доповнюють існуючі на цей момент розробки, оскільки в ньому уперше представлені якісні характеристики Каліфорнійського психологічного опитувальника, який широко використовується в західних країнах в процесі роботи з персоналом організацій для

визначення психологічної придатності особи до професійної діяльності (у тому числі – в правоохоронних структурах), встановлення протипоказань для оволодіння певною професією, проведення професійного психологічного добору, призначення осіб керівні посади тощо. Результати роботи свідчать про доцільність проведення українськомовної адаптації CPI для використання психологами правоохоронних органів.

Методи дослідження.

В дослідженні, яке проводилось упродовж 2020 року, здійснювалось вивчення і аналіз літературних джерел, присвячених теоретичним аспектам і практиці застосування CPI; дослідження теоретичної концепції, покладеної в основу розроблення опитувальника CPI; аналіз основних і додаткових шкал опитувальника; латентно-структурний аналіз тверджень (висловлювань) опитувальника з метою визначення відповідності тверджень (висловлювань) певним шкалам опитувальника. Статистичний аналіз даних проводився з використанням програм Microsoft Excell та SPSS Statistics.

Результати і обговорення.

Внутрішня структура опитувальника. Опитувальник уможливує вилучення показників двадцяти основних шкал, у тому числі 3-х оціночних (контрольних). До останніх належать:

- Шкала «Відчуття благополуччя» (Wb) включає в себе відповіді, які часто обирають люди, схильні перебільшено оцінювати себе в негативному аспекті.

- Шкала «Ввічливість» або «Сприятливе враження» (Gi) включає в себе відповіді, які обирають особи, схильні перебільшено позитивно оцінювати себе.

- Шкала «Оригінальність» або «Звичайність» (Cm) включає в себе найпопулярніші відповіді.

Наведемо повний перелік основних і контрольних шкал CPI:

1. Домінування (Do); 2. Статус (Cs); 3. Відкритість або соціабельність (Sy); 4. Спонтанність або соціальне присутність (Sp); 5. Самоприйняття (Sa); 6. Незалежність (In); 7. Емпатія (Em); 8. Відповідальність (Re); 9. Конформність або соціалізація (So); 10. Самоконтроль (Sc); 11. Ввічливість або гарне враження (Gi); 12. Оригінальність або звичайність (Cm); 13. Благополуччя (Wb);

14. Толерантність (To); 15. Досягнення через конформизм (підпорядкування) (Ac); 16. Досягнення через незалежність (Ai); 17. Практичність або інтелектуальна ефективність (Ie); 18. Проникливість (Pu); 19. Гнучкість (Fx); 20. Сензитивність або жіночність/мужність (Sn; F/m).

Подібно MMPI, на базі великої бази тверджень опитувальника можливе створення додаткових шкал, що відображають ті чи інші специфічні риси особистості.

Розглянемо інтерпретацію основних шкал CPI, які групуються в чотири категорії:

1. До першої категорії (відносини з іншими) входять твердження, відповіді на які свідчать про ступінь врівноваженості, упевненості в собі, авторитетність, переконливість, здатність зайняти високе суспільне становище, чинити вплив на інших, позитивно сприймати самого себе, здатність поводитись незалежно.

2. Друга категорія (управління собою) включає завдання, що виявляють такі якості, як пристосованість, зрілість, соціальна відповідальність, вміння контролювати себе, зрілість, толерантність, здатність справляти гарне враження, тактовність.

3. За допомогою тверджень третьої категорії (мотивація) визначається здатність до самореалізації за допомогою адаптації до умов середовища або на основі власних вольових та інтелектуальних можливостей.

4. Завдання четвертої категорії (особистісні характеристики) призначені для виявлення деяких характерологічних особливостей - інтуїції, здатності до співчуття, ступінь поступливості, чоловічі та жіночі складові інтересів і поведінкових стереотипів тощо.

Кожна шкала є полярною, один полюс означає вісутність або низький рівень проявів певної особистісної якості (ознаки, риси, характеристики), інший полюс означає яскравий прояв певної якості. Зазвичай, респондент виявляє проміжний рівень прояву ознаки, який вимірюється на базі порядкової шкали в сирих балах або Т-балах (середні значення характеристик в Т-балах представлені нижче). Розглянемо шкали, які відносяться до кожної з вищезазначених чотирьох категорій.

1. Відносини з іншими

- 1.1. Домінантність (Dominance (Do): T = 53.42

Не наполегливий, уникає демонструвати авторитет, нерішучий при прийнятті рішень, безвідповідальний.

Відповідальний, упевнений в собі, переконливий, цілеспрямований, домінуючий.

1.2. Статус (Capacity for Status (Cs): T = 52.57

Невпевнений у собі, уникає конкуренції, не береть на себе відповідальності або статусу, часто вважає життя несправедливим.

Амбітний, прагне до успіху і благополучного життя, має широке коло інтересів.

1.3. Відкритість або соціабельність (Sociability (Sy): T = 60.11

Не комунікабельний, прагне перебувати в тіні, в соціальних ситуаціях ніяковіє, уникає прийняття рішень, тримається від інших на відстані.

Дуже комунікабельний і тягнеться до людей, любить знайомитись з новими людьми і знаходитися в нових ситуаціях, оптимістичний, соціально компетентний.

1.4. Спонтанність або соціальна присутність (Social Presence, Sp): T = 51.13

Обережний, скромний, не потребує уваги, дещо загальмований, готовий визнати провину.

Прагне до суспільної уваги і визнання, любить грати перед публікою, спонтанний, дотепний, ніколи не засмучується.

1.5. Самосприйняття (Self-Acceptance (Sa): T = 48.11

Схильний до самозвинувачення, часто вважає інших кращими за себе, сумнівається у власних силах, уникає соціальних контактів.

Упевнений в собі, вірить у себе, любить говорити про власну гідність і демонструвати свою значущість.

1.6. Незалежність (Independence (In): T = 54.30

Шукає підтримки з боку інших, поступається іншим, уникає ситуацій змагання, легко відступає і здається в складних ситуаціях.

Самодостатній, винахідливий, незалежний від інших, рішучий.

1.7. Емпатія (Empathy (Em): T = 55.36

Не вміє розуміти почуттів інших, дещо замкнутий, відчуває себе некомфортно в умовах невизначеності, часто відчуває, що його неправильно розуміють.

Симпатичний, розуміє почуття інших, різнобічний, заповзятливий, має хороші соціальні навички.

2. Управління собою

2.1. Відповідальність (Responsibility (Re): T = 58.19

Байдужий до обов'язків і зобов'язань, не любить рутинну роботу, схильний до безпечності, часто нетерплячий.

Свідомий, серйозно ставиться до обов'язків, уважний до інших, надійний, досягає мети.

2.2. Конформність (Socialization (So): T = 58.44

Насилу приймає соціальні правила й умови, ставить під сумнів авторитет, схильний звинувачувати інших, легко дратується, коли щось йде не так.

Комфортно приймає звичайні правила й умови, легко підкоряється і підтримує традиційні методи і ідеї.

2.3. Самоконтроль (Self-Control (Sc): T = 56.83

Готовий йти на ризик, відчуває сильні почуття і емоції; не тримає себе в руках, коли злиться або дратується; спершу діє, а потім розмірковує.

Робить паузу для роздумів, перш ніж діяти; намагається контролювати емоції і запальність, пишається своєю дисциплінованістю.

2.4. Ввічливість або гарне враження (Good Impression (Gi): T = 59.60

Не дуже турбується про імідж, скептичний, відвертий, може бути індивідуалістичним.

Представляє оточуючим сприятливий імідж, шанобливо ставиться до можновладців, дотримується правил ввічливої поведінки.

2.5. Оригінальність або звичайність (Communitarity (Cm): T = 57.17

Має оригінальні погляди і позиції; особисті ідеї відрізняються від традиційних.

Вважає себе схожим на інших, має традиційні погляди, практичний світогляд.

2.6. Благополуччя (Well-Being (Wb): T = 54.23

Не зовсім комфортно відчувається в поточній ситуації, може турбуватися про здоров'я і особистих проблемах, схильний до тривоги, не оптимістично дивиться в майбутнє.

В цілому задоволений життєвою ситуацією, життєрадісний, відчуває себе в

хорошому фізичному та емоційному стані, вважає себе компетентним для того, щоб справлятися з життєвими вимогами.

2.7. Толерантність (Tolerance (To): T = 61.32

Схильний критично ставитися до чужих переконань і думок, може здаватися егоїстичним і скривдженим, відчуває себе недооціненим.

Відкритий, розумний, поважаючий права і переконання інших, не упереджений і не догматичний.

3. Мотивація і когнітивний стиль

3.1. Досягнення через конформізм (Achievement via Conformism (Ac): T = 55.12

Має труднощі в чітко структурованих і регульованих умовах роботи, не любить підкорятися, часто не встигає вчасно виконувати завдання.

Сильно вмотивований до досягнення, особливо в чітко визначених та структурованих умовах, цілеспрямований, має навички ефективної роботи.

3.2. Досягнення через незалежність. Achievement via Independence (Ai): T = 49.09

Важко справляється з роботою в невизначених і неструктурованих ситуаціях, потребує чітких цілей і методів, безініціативний.

Сильна мотивація до досягнення, особливо в відкритих і невизначених ситуаціях, віддає перевагу роботі, що дозволяє виявляти ініціативу і незалежне мислення, добре вміє визначати особисті цілі.

3.3. Практичність або інтелектуальна ефективність (Conceptual Fluency (Cf): T = 51.85

Орієнтований на діяльність, полюбляє мати справу з матеріальними речами, а не з про абстракціями, не впевнений у власній силі, має обмежені інтереси.

Комфортно і впевнено справляється з інтелектуальними та концептуальними завданнями, вербально швидкий і гнучкий, добре усе обмірковує.

4. Особистісні характеристики.

4.1. Проникливість (Insightfulness (Is): T = 46.51

Не може передбачити реакції інших, не цікавиться динамікою поведінки, більше дивиться на те, що люди роблять, ніж на те, що вони думають.

Володіє аналітичним розумінням людей і їх мотивації, швидко формує враження, не завжди теплий або співчутливий.

4.2. Гнучкість (Flexibility (Fx): T = 42.42

Любить передбачуваність і послідовність, не любить двозначності, запрограмований і спланований, добре організований.

Любить зміни і різноманітність, вважає звичайну рутину нудною, кмітливий і дотепний.

4.3. Чутливість або жіночість-мужність (Sensitivity (Sn): T = 66.67

Твердий, орієнтований на дії, нечутливий до чужих почуттів, агресивний.

Чутливий до почуттів інших, схильний інтерпретувати події з особистої точки зору, часто відчуває себе вразливим, має сильну потребу в приналежності.

Також CPI містить додаткові шкали, які дозволяють виміряти додаткову п'яту категорію - **показники ставлення до роботи (work related measures)**.

5.1. Управлінський потенціал (Managerial Potential (Mp): T = 57.16

Не дуже амбітний, може бути нестійким у прийнятті рішень, ставить власні інтереси на перше місце, захисний механізм реакції на критику.

Ефективно спілкується, делегує повноваження, добре обґрунтовує рішення, раціональний.

5.2. Робоче налаштування (Work Orientation (Wo): T = 59.68

Неспокійний, відволікається, часто безтурботний, нестійкий працівник, коливається в настрої.

Надійний працівник, охоче бере на себе підлеглі ролі, не корисливий, має скромні устремління і рідко скаржиться.

5.3. Креативність (Creative Temperament (CT): T = 51.30

Розважливий, уникає ризику, віддає перевагу традиційним способам ведення справ, надійний в роботі.

Любить все нове і незвичайне, мислить нестандартно, має швидкий індивідуальний темп.

5.4. Лідерство (Leadership (Lp): T = 62.15

Уникає керівних посад, проявляє низьку наполегливість, сумнівається у власній компетентності і зазнає труднощів в стресових ситуаціях.

Має лідерські якості, любить займати керівні посади, ефективно справляється зі стресом і тиском, напористий і самовпевнений

5.5. Товарищкість (Amicability (Ami):
T = 65.39

Нетерплячий, не тактовний, сумнівається в інших, легко дратується, не працює в команді.

Любить співробітництво, не напористий і не агресивний, лагодить з колегами, безкорисливий, не прагне самореклами.

5.6. Орієнтація на правоохоронну діяльність (Law Enforcement Orient (Leo):
T = 40.84

Вважає правозастосовну практику надмірно жорсткою і суворою, неконформний, дещо песимистичний і недоволений.

Підтримує твердую і сувору правозастосовну практику, може працювати в правоохоронній сфері, оцінює проблеми практичного боку і раціональності.

5.7. Ворожість (Hostility (Hos): T = 33.48

Готовий до дій, здоровий і працездатний.

Іпохондричні настрої, соціальна незрілість, схильність до звинувачення інших.

5.8. Фактор бійця (Fighter Factor (FF):
T = 51.00

Розслаблений, піклується про власний спокій, легко поступається при зіткненні, схильний до захисного типу поведінки.

Постійно в русі, має бойовий дух, прагне до перемоги, схильний до стратегії атаки.

Автори даної теоретичної концепції вважають, що комбінація шкал зазначених чотирьох категорій в рамках ортогональної системи координат (вертикальна вісь – інтернальність-екстернальність, горизонтальна – інтроверсія-екстраверсія) дозволяє виокремити *чотири особистісних типи* і оцінити ступінь їх прояву.

1. Альфа (реалізуючий тип) - це інтернально орієнтовані, екстравертовані індивіди, вони активні й амбітні, орієнтовані на міжособистісну взаємодію, стабільні, продуктивні, зосереджені на життєвих завданнях (цілях), лідери, які прагнуть дотримуватися соціальних норм.

В ідеалі цей тип на основі інтернальності та екстравертованості спрямований до спільної творчості в усіх основних видах діяльності і в подоланні розбіжностей («співробітництво» за К. Томасом).

2. Бета (підтримуючий тип) - інтернально орієнтовані особистості, які є інтровертами і дотримуються зовні заданих норм і цінностей, спокійні, ригідні, терплячі, замкнені, скромні, сумлінні, здатні підтримувати інших, часто з заниженою самооцінкою.

Результатом поведінки таких осіб найчастіше є уникнення складних ситуацій, у яких виникають гострі питання взаємодії внутрішнього і зовнішнього («уникнення» за К. Томасом). Духовна робота над собою, загострена рефлексія у самовдосконаленні в цілому представляють цей тип як інтернала, оберненого на себе.

3. Гамма (інноваційний тип) – екстернально орієнтовані особи, зосереджені на міжособистісній взаємодії екстраверти, здатні мати власну думку або приймати самостійні рішення, творчі, інноваційні, імпульсивні, запальні, схильні до перегляду і навіть порушення соціальних норм і правил. У поведінці представників цього типу домінує екстравертованість та екстернальність, яка опосередковує взаємовідносини особистісного (внутрішнього) і об'єктного (зовнішнього). Імідж цього типу певною мірою є продуктом не лише виховання, але й обставин, що іноді некритично сприймаються.

Гамма-тип притаманний людям мужнім, сміливим, пасіонарним, енергійним, активним, в правоохоронній системі такий тип властивий співробітникам спеціальних підрозділів, підрозділів кримінальної поліції тощо.

4. Дельта (далекоглядний тип) - екстернально орієнтовані особи, інтроверти з багатим внутрішнім життям, дещо відірвані від соціуму, індивідуалістичні, з багатою уявою, мрійні, дещо боязкі, схильні до абстрактних міркувань. Представники цього типу є водночас екстерналами і інтровертами, їхня поведінка може варіювати від покірності, сподівання на щасливий випадок або долю, до жорсткого пригнічення власної індивідуальності та індивідуальностей інших. Внаслідок цього у

вирішальні моменти діяльності люди, що належать до цього типу, чинять цілком екстернально: покладаються на інших людей, на гороскоп, не відстоюють цілей чи стосунків, ховаються за хворобу, йдуть під «панцир». Їх імідж захищає досить хороша репутація надійної, постійної людини, авторитет, професіоналізм, володіння майстерністю.

Результатом єдності мотивації відношення і досягнення є прагнення таких людей до компромісів (за К. Томасом – прагнення до пристосування). Стратегія поведінки на основі екстернальності та інтровертованості у колективній діяльності сприяє спільній творчості і подоланню конфліктів і суперечок.

Схематично зазначені особистісні типи зображені на рис. 1.

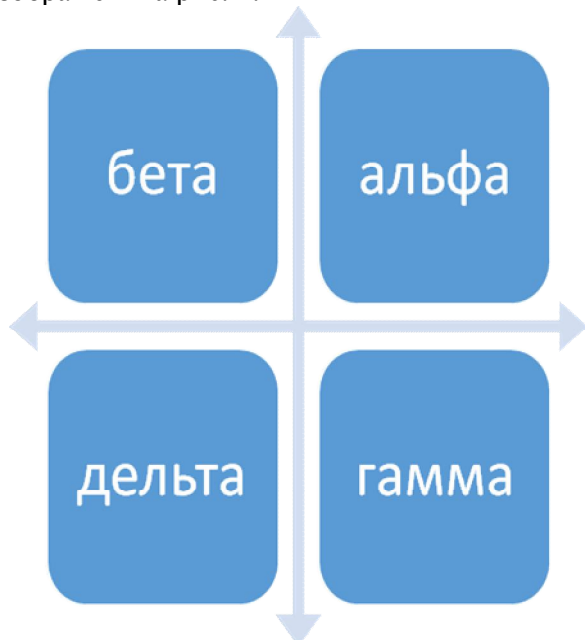

Рис. 1. Модель особистості згідно з теоретичною концепцією СРІ.

Примітка: вертикальна вісь – інтернальність-екстернальність (зверху вниз); горизонтальна вісь – інтроверсія-екстраверсія (зліва направо).

При аналізі оцінці психологічного профілю слід дотримуватись наступних правил:

1. "Сирі" бали нижче 27 за шкалою "Звичайності" свідчать про свідоме спотворення результатів, або про випадковий характер відповідей. У цьому випадку результати тестування вважаються невалідними.

2. Профілі з балами в значній мірі вище 50Т показують загальну позитивну адаптованість індивіда.

3. Профілі з балами значно нижче 50Т свідчать про можливу наявність у суб'єкта труднощів, які є значущими для адаптації.

Згідно з авторською концепцією, деякі твердження СРІ відображає одну особистісну рису і належать одній шкалі, а деякі – декілька рис і, відповідно, належать декільком шкалам одночасно. Проведений нами латентно-структурний аналіз перекладених українською мовою шкал СРІ засвідчив те, що значна частка (біля 40%) тверджень опитувальника додатково належить до інших шкал, ніж це очікувалось за концепцією авторів.

Наприклад, твердження 28 «Думаю, мені б сподобалось працювати модельєром», відповідно до теоретичної концепції авторів СРІ, відображає ступінь жіночості -чоловічості в поведінкових проявах і належить тільки до відповідної шкали – чутливість або чоловічість-жіночість (F/M). Дійсно, можна очікувати, що респонденти, які погоджуються з даним твердженням, є сензитивними, відчувають себе вразливими, мають сильну потребу в приналежності; і, навпаки, респонденти, які не погоджуються, є «твердими», орієнтованими на дії, нечутливими до чужих почуттів, агресивними.

Проте результати латентно-структурного аналізу свідчать про те, що респонденти, які відповідають на твердження позитивно (їм би сподобалось працювати модельєром), не тільки «чутливі», а також тягнуться до людей, люблять знайомитись і перебувати в нових ситуаціях, оптимістичні (шкала 1.3. – соціабельність); а також розуміють почуття інших, різнобічні, заповзятливі, мають хороші соціальні навички (шкала 1.7. – емпатія). І, навпаки, ті, які відповідають на твердження негативно – виявляються не комунікабельними, віддають перевагу перебуванню в тіні, в соціальних ситуаціях ніяковіють і уникають прийняття рішень (шкала 1.3.- соціабельність); також вони не відчувають емоцій інших, більш замкнуті, часто страждають від нерозуміння себе (шкала 1.7. – емпатія).

Детальні результати латентно-структурного аналізу тверджень СРІ будуть представлені в окремій публікації, проте зрозуміло, що для ефективного використання даного опитувальника в нашій державі потрібна його українськомовна адаптація з виявленням і вимірюванням

основних психометричних характеристик. Очевидно, що деякі твердження, які містять явні протиріччя між теоретичними очікуваннями і реальним змістом, мають бути видалені з українськомовного варіанту опитувальника або змінені за смыслом так, щоб вони могли належити відповідним ключовим шкалам.

Висновки та перспективи подальших розвідок.

За результатами проведеного дослідження встановлено, що Каліфорнійський психологічний опитувальник широко використовується в англійськомовних зарубіжних країнах і являє собою цінний діагностичний інструмент для роботи з персоналом різних організацій, у тому числі правоохоронних структур. За даними зарубіжних дослідників, даний опитувальник характеризується високими показниками надійності, валідності, внутрішньої узгодженості тощо. В Україні даний опитувальник не використовується через недостатнє знання англійської мови респондентами, адаптованих українськомовних варіантів опитувальника поки що не існує.

Дослідження підтвердило доцільність проведення наукової роботи щодо адаптації CPI українською мовою для потреб правоохоронних органів. Це пояснюється тим, що опитувальник уможливує комплексну

психологічну діагностику низки важливих індивідуально-психологічних особливостей особи, включеними у чотири основні категорії, які пов'язані із: а) відносинами з іншими людьми; б) особливостями управління собою; в) особливостями мотивації і когнітивного стилю; г) особистісними характеристиками працівника. Опитувальник містить двадцять основних і контрольних шкал, додатково CPI допоможе діагностувати ступінь розвитку управлінського потенціалу менеджерів правоохоронних органів і підрозділів.

За результатами опитування з використанням CPI психолог може встановити належність працівника до певного особистісного типу (альфа, бета, гамма чи дельта), що допоможе правильно визначити сферу правоохоронної діяльності чи спеціалізацію працівника правоохоронного органу.

У подальшому планується встановлення приналежності окремих тверджень адаптованого українською мовою CPI до психометричних шкал, виокремлених за результатами латентно-структурного аналізу (із зазначенням шкал, які теоретично відповідають певним твердженням, згідно з авторською концепцією, а також шкал, з якими твердження виявились реально пов'язаними на основі емпіричного дослідження).

Список використаних джерел

1. Gough, H. G. & Bradley, P. (1996). The California Psychological Inventory™ manual - Third edition (2002 Printing). Mountain View, CA: CPP, Inc.
2. Gough, H. G. (2000). The California Psychological Inventory. In C. E. Watkins, Jr., & V. L. Campbell (Eds.), *Testing and assessment in counseling practice* (2nd ed.) (pp. 45-71). Mahwah, NJ: Erlbaum.
3. McAllister, L. W. (1996). *A practical guide to CPI™ interpretation* (3rd ed.). Mountain View, CA: CPP, Inc.
4. Megargee, E. I. (1972). *The California Psychological Inventory handbook*. San Francisco: Jossey-Bass.
5. Методики психологічної діагностики індивідуально-психологічних особливостей працівників Національної поліції України: методичні рекомендації / Криволапчук В.О., Сизоненко А.С., Остапович В.П., Барко В.І.; Київ: ДНДІ МВС України, 2020. с.
6. Професіограми за основними видами поліцейської діяльності: наук.-практ. посіб. / В.П. Остапович, І.О. Дубова, В.І. Барко та інші; за заг. ред. проф. В.О. Криволапчува. Київ: ДНДІ МВС України; ФОП Кандиба Т.П., 2018. 244 с.
7. Bouchard C. Physical activity and health / C. Bouchard, S. N. Blair, W. L. Haskell. – Champaign : Human Kinetics, 2007. – 410 p
8. Cochaine R. E., Tett R., L. Vandecreek. Psychological Testing and the Selection of Police Officers. A National Survey. *Criminal Justice and Behavior*, 30(5):511-537 · October 2003. <https://www.researchgate.net/publication/247743668>
9. Dunnette M. D., Borman W. C. Personnel Selection and Classification Systems. *Annual Review of Psychology*. 1979. Vol. 30, No. 1. Pp. 477–525. DOI: <https://doi.org/10.1146/annurev.ps.30.020179.002401>
10. Gerald V. Barrett, Rosanna F. Miguel, Jennifer M. Hurd, Sarah B. Lueke and James A. Tan. Practical Issues in the Use of Personality Tests in Police Selection. *Public Personnel Management Volume 32 No. 4 Winter 2003*. DOI: <https://doi.org/10.1177/009102600303200403>

References

1. Gough, H. G. & Bradley, P. (1996). The California Psychological Inventory™ manual - Third edition (2002 Printing). Mountain View, CA: CPP, Inc.
2. Gough, H. G. (2000). The California Psychological Inventory. In C. E. Watkins, Jr., & V. L. Campbell (Eds.), Testing and assessment in counseling practice (2nd ed.) (pp. 45-71). Mahwah, NJ: Erlbaum.
3. McAllister, L. W. (1996). A practical guide to CPI™ interpretation (3rd ed.). Mountain View, CA: CPP, Inc.
4. Megargee, E. I. (1972). The California Psychological Inventory handbook. San Francisco: Jossey-Bass.
5. Meyer, P. & Davis, S. (1992). The CPI™ applications guide. Mountain View, CA: CPP, Inc.
6. Metodyky psykhologichnoi diahnostryky indyvidualno-psykhologichnykh osoblyvostei pratsivnykiv Natsionalnoi politysii Ukrainy: metodychni rekomendatsii [Methods of psychological diagnosis of individual psychological characteristics of employees of the National Police of Ukraine: guidelines] / Kryvolapchuk V.O., Syzonenko A.S., Ostapovych V.P., Barko V.I.; Kyiv: DNDI MVS Ukrainy, 2020 s (in Ukrainian).
7. Profesiografichniy opys osnovnykh vydiv diialnosti v orhanakh vnutrishnikh sprav Ukrainy: prakt. Posib [Professional description of the main activities in the bodies of internal affairs of Ukraine] / V. I. Barko, Yu. B. Irkhin, T. V. Neshcheret, O. V. Shapovalov. Kyiv: KNUVS, Drukarnia MVS, 2007. 100 s (in Ukrainian).
8. Bouchard C. Physical activity and health / C. Bouchard, S. N. Blair, W. L. Haskell. – Champaign : Human Kinetics, 2007. – 410 p
9. Cochaine R. E., Tett R., L. Vandecreek. Psychological Testing and the Selection of Police Officers A National Survey. Criminal Justice and Behavior, 30(5):511-537 · October 2003. <https://www.researchgate.net/publication/247743668>
10. Dunnette M. D., Borman W. C. Personnel Selection and Classification Systems. Annual Review of Psychology. 1979. Vol. 30, No. 1. Pp. 477–525. DOI: <https://doi.org/10.1146/annurev.ps.30.020179.002401>
11. Gerald V. Barrett, Rosanna F. Miguel, Jennifer M. Hurd, Sarah B. Lueke and James A. Tan. Practical Issues in the Use of Personality Tests in Police Selection. Public Personnel Management Volume 32 No. 4 Winter 2003. DOI: <https://doi.org/10.1177/009102600303200403>.

Резюме

Барко В. И. главный научный сотрудник Государственного научно-исследовательского института МВД Украины
Барко В. В. старший научный сотрудник Государственного научно-исследовательского института МВД Украины
Бондаренко В. Д. доктор философских наук, профессор, член-корреспондент АПН Украины

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗРАБОТКИ КАЛИФОРНИЙСКОГО ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ОПРОСНИКА

Статья посвящена исследованию теоретических подходов к разработке Калифорнийского психологического опросника - распространенного в англоязычных странах психодиагностического инструмента, который с 50-х годов прошлого века используется психологами с целью профессионального отбора и психологического сопровождения персонала многих организаций, в том числе правоохранительных органов. Опросник пока считается одним из самых проверенных психодиагностических инструментов для оценки личности, он разрабатывался на основе сотен исследований с участием различных популяций и сред. В нашей стране пока не существует украиноязычных вариантов данного опросника, хотя его структура и диагностические возможности подходят для использования в правоохранительных органах государства. В статье раскрыты теоретические основы Калифорнийского психологического опросника, основанное на ортогональной модели взаимодействия двух основных личностных измерений - интроверсии и экстраверсии, а также интернальности и экстернальности. Авторы статьи убедительно доказывают целесообразность осуществления украиноязычной адаптации Калифорнийского психологического опросника с целью его использования в работе с персоналом правоохранительных органов, поскольку опросник позволяет комплексную психологическую диагностику ряда важных индивидуально-психологических особенностей личности, включенными в четыре основные категории, которые связаны с: отношениями с другими людьми; особенностями управления собой; особенностями мотивации и когнитивного стиля; личностными характеристиками работника (перевести на русс и англ).

Ключевые слова: Калифорнийский психологический опросник; персонал; личность; психодиагностика; профессиональный отбор; способности; мотивация.

Summary

Barko V. I. Main Researcher, State Research Institute of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine

Barko V. V. Senior Researcher, State Research Institute of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine

Bondarenko V. D. Doctor of Philosophy, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine

THEORETICAL BASIS OF THE DEVELOPMENT OF CALIFORNIAN PSYCHOLOGICAL INVENTORY

Introduction. The article is devoted to the study of theoretical approaches to the development of the California Psychological Inventory - a common psychodiagnostic tool in English-speaking countries, which has been used by psychologists since the 1950s for professional selection and psychological support of staff of many organizations, including law enforcement agencies. The Inventory is currently considered one of the most proven psychodiagnostic tools for personality assessment, it was developed on the basis of hundreds of studies involving different populations and environments. There are no Ukrainian-language versions of this questionnaire in our country yet, although its structure and diagnostic capabilities are suitable for use in state law enforcement agencies.

Purpose. The purpose of the article is to reveal the methodological and theoretical aspects of the development of the California Psychological Inventory to determine the feasibility of using yoga in the system of law enforcement and law enforcement agencies of our state. The task of the article is to reveal the methodological basis of CPI; determine the personal typology underlying the Inventory; present the psychological characteristics of its scales; to draw a conclusion about the possibility of its use in the system of law enforcement agencies of Ukraine.

Methods. The main research methods were study and analysis of literature sources on the theoretical aspects and practice of CPI; research of the theoretical concept underlying the development of the CPI; analysis of the main and additional scales of the questionnaire; latent-structural analysis of statements of the Inventory in order to determine the compliance of statements to certain scales of the Inventory; statistical methods.

Originality. The article reveals the theoretical basis of the California Psychological Inventory, which is based on an orthogonal model of the interaction of two basic personality dimensions - introversion and extraversion, as well as internality and externality. The authors of the article convincingly prove the feasibility of the Ukrainian-language adaptation of the California Psychological Inventory in order to use it in working with law enforcement personnel, as the questionnaire provides a comprehensive psychological diagnosis of a number of important individual psychological characteristics, included in four main categories: relationships with other people; features of self-management; features of motivation and cognitive style; personal characteristics of the employee.

Conclusion. According to the results of the survey using CPI, contains twenty basic and control scales, the psychologist can establish the employee's affiliation to a certain personality type (alpha, beta, gamma or delta), which will help to correctly determine the scope of law enforcement or specialization of the law enforcement officer. In addition, CPI will help diagnose the degree of development of managerial capacity of managers of law enforcement agencies and departments. Finally, the authors made conclusion about the possibility of usage CPI in the system of law enforcement agencies of Ukraine after the ukrainian-language adaptation.

Key words: California Psychological Inventory, personality, staff, psychodiagnostics, professional selection, abilities, motivation.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.

Received/Поступила: 27.01. 21.

Barchi Beata PhD of Psychological Sciences,
Associate Professor, Mukachevo State University
<https://orcid.org/0000-0002-5923-7331>

INTERNET ADDICTION STUDY OF YOUNGSTERS

The article presents the results of theoretical and empirical research of student Internet addiction. The scientific literature on online testing has been analyzed and the possible difficulties and advantages in the work have been pointed out. The types and features of Internet addiction, factors, and consequences of Internet addiction of youth have been determined. An empirical study was conducted to detect uncontrolled use of the Internet and assess the symptoms of addiction (Young's Internet Addiction Test).

Key word: internet; addiction; internet psychology; youngster's addiction; internet use.

Introduction.

Scientific and technological progress is an indicator of the level of modern society development. The improvement of telecommunication technologies inevitably makes changes in the social life of people, influencing the legal, ethical laws and rules of conduct. They are those components of culture, without which the full life of any society is impossible.

Modern society is increasingly gaining the features of information. Information is becoming one of the main strategic resources of states on a par with material, energy and electronic. Therefore, in a broad socio-cultural context, such phenomena are considered today, such as: information space, information resources, information culture of the individual, information competence of the specialist and so on.

The Internet offers a unique environment that has no analogue in the real world. In the case of Internet addiction, most of the benefits that the Internet brings to people's lives have turned to problems. Easy access to huge repositories of information, simplified search procedure - all this is a help for students, scientists, police, and ordinary citizens. However, this has become a kind of painful attachment to the Internet. The search for something new is endless and threatens information overload - a situation where a person cannot calmly accept even the necessary information.

The problem of computer addiction is being studied by doctors, sociologists, educators, and psychologists. For the first time the problem of Internet addiction began to be studied by foreign researchers: S. Bernstein, I. Goldberg, M. Griffiths, O. Dubrovina, S. King, B. Mandel, T. Bogacheva, F. Saglam, J. Suler, K. Young. In Ukraine, the phenomenon of

Internet addiction, features of diagnosis, prevention and correction were studied by T. Bolbot, T. Vakulich, T. Karabin, V. Posokhova, L. Yuryeva and others. At the same time, the study of socio-pedagogical aspects of Internet addiction prevention was insufficient, which gives grounds for further research in this direction.

Purpose.

The purpose of the study is to carry out a theoretical analysis of internet addiction problem and summarize the results of an experimental study to determine Internet addiction in the youth environment.

Methods:

Overall, 50 students aged between 17 and 20 from Mukachevo state university participated in the study. Theoretical analysis of the literature and summarizing were used at the first stage of the research work. Among developed number of test methods that are to determine the presence of pathological dependence of the user on the Internet we have collected the data on the Internet Addiction Test and questionnaire "Your leisure".

Originality.

Internet addiction is based on the use of the Internet as a means of satisfying one's own needs that cannot be met in real life.

Traditionally, dependencies (addictions) are divided into chemical and non-chemical. Chemical addictions include alcoholism, drug addiction, smoking, and substance abuse. Non-chemical includes food addiction, workaholism, shopping, gambling (addiction), love (sexual) addiction and computer addiction (addiction to online / offline computer games, excessive Internet addiction), social networks, virtual dating without the desire to translate them into reality, obsessive surfing (travel online, search for information)), etc. Researchers around the

world are sounding the alarm about the deepening problem of Internet addiction among young people, as the main danger is that a pathological addiction to the Internet can lead to serious consequences and depression.

Both adults and children are fascinated by the World Wide Web and spend hours in social networks and chats, which have replaced their live communication with family and friends, in online games, some of which simply break the human psyche with their cruelty. Some even admit that they cannot live a day without watching news or information from social networks, and at the same time they really feel on a physical level that some invisible force is attracted to the computer.

A person living in a virtual world does not actually control himself, he loses his freedom, his freedom of choice. If there is a situation when there is no access to the Internet, chronic addiction is manifested in a change in human behavior - it becomes restless, aggressive, feels a kind of "breaking", characteristic of alcohol or drug addiction.

The problem is not only in mental disorders and general deterioration of human health, because most of the free time instead of walking, sports, or creativity, she prefers to "hang" on various sites. The problem is much bigger, because social relations are being destroyed, the main social link in society is the family. Internet addicts find it difficult to adapt in society, because they get used to live communication with people.

The first term "internet addiction" was coined by the American psychiatrist Goldberg to describe the insurmountable urge to use the Internet: it is an obsessive desire to go online offline and not the ability to go online [1]. According to him, the basis of Internet addiction is behavior with a reduced level of self-control, which threatens to displace real life and replace it with virtual. People who have any kind of psychological problems plunge into the unreal world of dreams and fantasies with special ease. After all, finding friends or becoming a superhero is much easier in the online world than in the real world.

Internet addiction is a psychological phenomenon, which consists in the fact that a person has an obsessive desire to be constantly on the World Wide Web [10]. More accurate is the definition of Drape, who considers Internet addiction as a kind of technological addictions, which are manifested by the shift of personal

goals into virtual reality to fill the frustrated areas of real life [2, 34].

Scientist M. Ginzburg, along with the concept of Internet addiction, uses the term "pathological computer use". This concept is considered in a broader context, and Internet addiction - as one of its types, the specificity of which is to use a computer to establish social interaction [3].

The researchers Korniienko, Barchi [5] showed that some people become so attached to their devices that they experience high anxiety when they are not with them. It was revealed that the level of social anxiety and smartphone addiction scales were positively correlated.

Durkee et al. [4] conducted a study on 12,000 adolescents from 11 countries in Europe, according to which the prevalence of high addiction on the internet averages 4.4%, while Tsitsika et al. [8] survey on a sample of 13,248 European adolescents categorizes 1.2% of adolescents in a group of highly addicted.

Recently, a lot of attention has been paid to this problem abroad. With the advent of new technologies, new kinds of dependencies are emerging. Thus, the American scientist Kimberly Young currently identifies five main types of Internet addiction [9]:

1. computer addiction: obsessive passion for computer work (programming, games, or other activities).
2. compulsive network navigation (net compulsions): compulsive search for information in remote databases.
3. information overload: pathological tendency to Internet-mediated gambling, online auctions, e-purchases.
4. cybersexual addiction: addiction to "cybersex", ie visiting pornographic sites, discussing sexual topics in chats or closed groups "for adults".
5. cyber-relational addiction: dependence on communication on social networks, forums, chats, group games and teleconferences, which can lead to the replacement of real family members and friends with virtual ones.

In many ways, it is difficult to discuss any aspect of contemporary society without considering the Internet. Our lives are saturated so thoroughly with digital technology that the once obvious distinction between either being online or offline now fails to do justice to a situation where the Internet is implicitly always on. Indeed, it is often observed that younger generations are unable to

talk about the Internet as a discrete entity. The researchers highlight the idea why learning might be encouraged by interactive systems with the help of internet and prove the positive influence of VR tools on student learning and engagement [6].

And although internet addiction is not included in the list of psycho-somatic diseases, but there are some psychological and physical factors that characterize people who are addicted to internet: an obsessive desire to check e-mail, constant waiting for the next Internet connection, many hours of "hanging" on the Internet and spending a lot of money on it, the feeling of online communication borders on euphoria, lack of access to it causes anxiety, aggression, irritation during forced distractions, inability to plan the time of the end of the session online, forgetting about household chores, training or work obligations, language, important personal and business meetings, unwillingness to accept criticism of this way of life, willingness to accept the destruction of the family, inability to adapt normally in society, loss of live communication, neglect of one's own health, avoidance of physical activity,

irregular diet, skipping meals, neglect of personal hygiene, attempts to refuse benefits from the Internet or at least spend less time in it cause "breaking", as in any physical illness, feeling worse, the impression of the nerve trunks of the hand due to prolonged muscle strain, numbness of the fingers holding the "mouse", dryness and tingling eyes, migraine headaches, cerebrovascular spasms, hypertension, back pain and all over the body, because blood circulation is disturbed, sleep disorders, changes in sleep patterns, frequent depression.

In the experimental part of our work, we decided to test the presence of types of Internet addiction of students in comparison between a group of boys and girls. The experimental basis of our study is the psychological service of Mukachevo State University. The study involved 50 students majoring in humanities.

A Young's Internet Addiction Test was conducted to detect uncontrolled Internet use and assess the symptoms of addiction.

Determined indicators of the spread of Internet use among students using the test for Internet addiction are presented in Table 1.

Table 1

Indicators of Internet use among students

Range of points	Number of students	%
0–30	11	22
31–49	18	36
50–79	17	34
80–100	4	8

4 respondents who excessively used the Internet were identified. A slight degree of Internet dependence was found in 18 respondents (36%); the number of moderate users was noted by 18 (36%) students. The number of students who used the Internet the least was 11 (22%).

The study found that excessive use of the Internet affected the lives of students as negatively, namely the emotional state, hyperactivity, behavior, relationships with peers, and positively - on prosocial behavior. Among the 6 excessive Internet users, 4 students had problems with emotional state, 1 - with behavior, 3 had hyperactivity, 3 students had problems with peers and 5 in the category of prosocial behavior the level of complexity of problems was closer to average. This means

that excessive use of the Internet has a negative impact on students' lives. Thus, students who had problems caused by excessive Internet use were more likely to be classified as Internet addicts than students who did not have problems. However, this study found that problems with emotions, behavior, hyperactivity, peer problems, and prosocial behavior were linked to excessive Internet use.

At the next stage of the empirical study, we conducted a survey "Your leisure" in order to obtain information about the intentions of students to spend their free time, ie what kind of recreation is preferred by student youth.

Students were asked to choose which leisure option they prefer. The results of the survey were presented in the diagram in Figure 1.

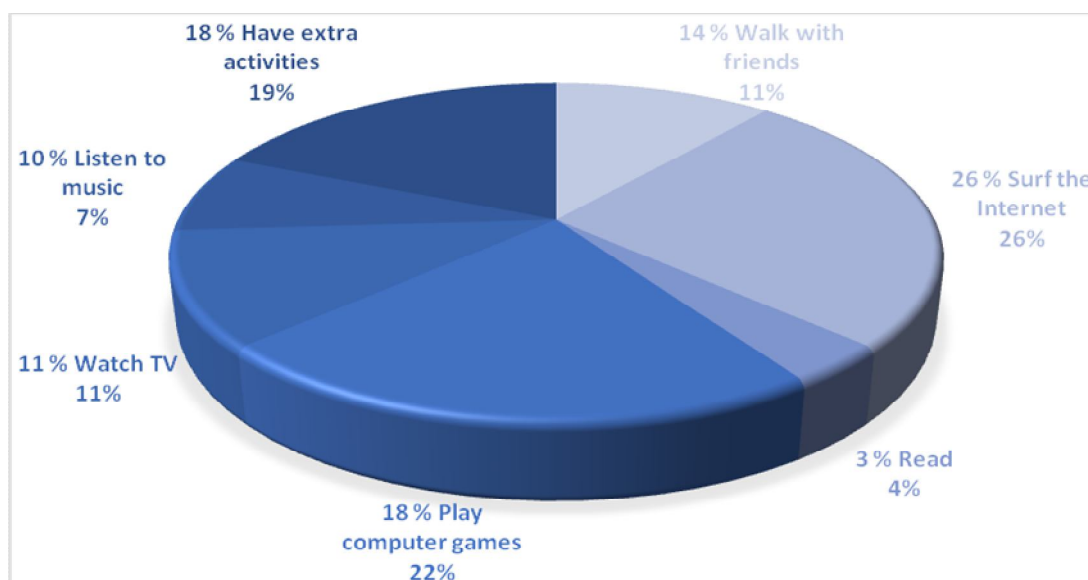

Figure 1. Data diagram "Your leisure"

From the data obtained (Fig. 1), we see that during leisure time, most young people prefer the Internet and computer games (48.3%), and only 3.7% prefer to read a book. 18.5% of students chose watching TV and listening to music as leisure activities, probably because they do not know how to organize their leisure time and do not have stable interests. 18.5% of students have found a job of interest and attend a circle or section. 11% of students prefer to communicate and walk with friends. This suggests that computerized leisure is displacing leisure activities such as socializing with peers, reading books, and attending clubs and sections.

The results of our research show that it is in adolescence that individuals begin to "look for themselves", and most often, unfortunately, fall into the trap of dependence on virtual Internet reality. After all, it is at this age that parental control begins to weaken, and one's own experience is still lacking; self-esteem develops and a person becomes a person, so there may be disputes with others. Young people do not know how to properly organize their leisure time. That is why students can seek solace on the Internet. They use time on the Internet in small doses, often just wandering sites or playing games, and excessive computer use, and abuse of the Internet can contribute to the formation of a stable dependence on virtual reality. Such young people need special attention of adults, specialists, relatives.

Our study had the following disadvantages: small sample size; economic status, family relationships, time spent on the Internet, access to the Internet - also affect the development of Internet addiction, which

should be included to evaluate the results of future research. Nor can the short- and long-term impact of Internet use on students be assessed.

Internet addiction is a personal characteristic as a set of cognitive, emotional, and physiological disorders that manifest themselves in behavior, indicating that the individual has no control over the use of the Internet, he is unable to stop this process, continues to be in virtual information environment, despite the negative consequences. The main factors of Internet-dependent behavior are divided into: psychological (because psychological stability protects the individual from disintegration and personality disorders, is the basis of inner harmony, full mental health, the decrease in psychological stability leads to disintegration of personality, disruption of behavior and activity, disintegration life values, motives, goals, which increases the risk of addiction, socio-psychological (powerful expansion of communication boundaries of the individual; ease of finding like-minded and emotionally close people, meeting the need to belong to a social group and recognition; the ability to move away from reality); modern man in an information-rich environment).

Conclusion

The conducted theoretical and empirical study of this phenomenon allows us to conclude that the problem of Internet addiction of modern youth deserves special attention of scientists because it is developing rapidly and dynamically. Its deepening among student youth, despite all the benefits of mass

computerization of the population, has serious socio-psychological consequences.

Internet addiction is a kind of non-chemical addiction, the expressive manifestations of which are negatively reflected in various spheres of life. Based on the survey, four groups of respondents were identified, which are characterized by varying degrees of Internet dependence. Representatives of student youth, who are included in the groups with the formed Internet addiction and its initial signs, undergo destructive changes in many spheres of life: educational, household, labor and

communicative. Students who made up the third and fourth groups do not have Internet addiction, which is reflected in all areas of their lives by the absence of destructive changes. The solution to the problem of Internet addiction by creating recommendations for its prevention and reducing the degree of addiction remains relevant.

Therefore, further research is needed to examine in more detail the extent to which specific Internet actions can affect the development of Internet addiction and the associated consequences.

Список використаних джерел

1. Арестова О.Н., Бабанин Л.Н., Войскунский А.Е. Коммуникация в компьютерных сетях: психологические детерминанты и последствия /О.Н.Арестова и др.// Вестник МГУ. Психология. – 2011г. - № 14. – С. 14-20.
2. Дрепа М. И. Психологическая профилактика Интернет-зависимости у студентов [Текст] / М. И. Дрепа. – Ставрополь: КУБ, 2010. 277 с.
3. Гинзбург М. Р. Жизненные планы как проявление личностного самоопределения старшеклассников / М. Р. Гинзбург // Психологические условия формирования социальной ответственности школьников. - М. : Изд. АПН СССР, 1987. - С. 18-22.
4. Durkee T, Kaess M, Carli V, Parzer P, Wasserman C, Floderus B, et al. Prevalence of pathological internet use among adolescents in Europe: demographic and social factors. *Addiction*. 2012;107(12):2210–22.
5. Korniienko, I. Barchi B. The relationship between problematic use of smartphones and social anxiety. *Journal of intellectual disability - diagnosis and treatment*. – Ontario, Canada, 2020. – Volume 8, Issue 2. – P. 133-141.
6. Korniienko, I. Barchi B. Influence of virtual reality tools on human anatomy learning. Інформаційні технології і засоби навчання : науковий журнал. – Київ, 2020. – Том 77, №3. – P. 66-75.
7. Kumar N., Kumar A., Mahto S.K. et al. (2019) Prevalence of excessive internet use and its correlation with associated psychopathology in 11th and 12th grade students. *Gen. Psychiatr.*, Apr 20, 32(2): e100001.
8. Tsitsika A, Janikian M, Schoenmakers TM, Tzavela EC, Ólafsson K, Wójcik S, et al. Internet addictive behavior in adolescence: a cross-sectional study in seven European countries. *Cyberpsychol Behav Soc Netw*. 2014;17(8):5 28–35.
9. Young KS, de Abreu CN, editors. *Internet addiction: a handbook and guide to evaluation and treatment*. New York: John Wiley & Sons, Inc.; 2010.
10. World Health Organization. Internet addiction: the emergence of a new clinical disorder. *CyberPsychol Behav*. 2018;1(3):2 37–44. <https://doi.org/10.1089/cpb.1998.1.237> Retrieved on 16.06.2019. from www.who.int/health-topics/international-classification-of-diseases www.who.int/health-topics/international-classification-of-diseases Young, K. S. (1996).

References

1. Arestova O., Babanin L., Voiskunsky A. (2011). Kommunikatsiya v kompiuternykh setiakh: psikhologicheskiye deternynanty u posledstviya [Communication in computer networks: psychological determinants and consequences] *MSU Bulletin. Psychology*. № 14. 14-20 (in Russian).
2. Drepa M. (2010). Psikhologicheskaya profylaktyka Ynternet-zavysymosty u studentov [Psychological prevention of Internet addiction in students]. Stavropol: KUB, 277 (in Russian).
3. Ginzburg M. (1987). Zhyznenные планы kak proiavljenje lychnostnoho samoopredeleniya starsheklassnykov [Life plans as a manifestation of personal self-determination of high school students]. *Psychological conditions for the formation of social responsibility of schoolchildren*. M. Academy of Pedagogical Sciences of the USSR. 18-22 (in Russian).
4. Durkee T., Kaess M., Carly V., Parzer P., Wasserman C., Floderus B., et al. (2012) Prevalence of pathological internet use among adolescents in Europe: demographic and social factors. *Addiction*.; 107 (12): 2210–22.
5. Korniienko I., Barchi B. (2020). The relationship between problematic use of smartphones and social anxiety. *Journal of intellectual disability - diagnosis and treatment*. Ontario, Canada, Volume 8, Issue 2, 133-141.
6. Korniienko I., Barchi B. (2020). Influence of virtual reality tools on human anatomy learning. *Information technologies and teaching aids: a scientific journal*. Kyiv, Volume 77, №3, 66-75.

7. Kumar N., Kumar A., Mahto SK. et al. (2019). Prevalence of excessive internet use and its correlation with associated psychopathology in 11th and 12th grade students. *Gen. Psychiatr.*, Apr 20, 32 (2): e100001.
8. Tsitsika A., Janikian M., Schoenmakers T., Tzavela E., flafsson K., Wójcik S., et al. (2014). Internet addictive behavior in adolescence: a cross-sectional study in seven European countries. *Cyberpsychol Behav Soc Netw.*; 17 (8): 5 28–35.
9. Young K., de Abreu C., editors. (2010). *Internet addiction: a handbook and guide to evaluation and treatment*. New York: John Wiley & Sons, Inc.
10. World Health Organization. (2018) Internet addiction: the emergence of a new clinical disorder. *CyberPsychol Behav*; 1 (3): 2 37–44.

Резюме

Барчи Беата кандидат психологических наук, доцент
Мукачевский государственный университет

ИЗУЧЕНИЕ ИНТЕРНЕТ-ЗАВИСИМОСТИ МОЛОДЕЖИ

В статье представлены результаты теоретического и эмпирического исследования интернет зависимости студенческой молодежи. Проанализирована научная литература по проведению онлайн тестирования и указано на возможные сложности и преимущества в работе. Определены виды и особенности Интернет-зависимости, факторы, и последствия Интернет-аддикции молодежи. Проведено эмпирическое исследование с целью выявления неконтролируемого использования Интернета и оценки симптомов аддикции (Young's Internet Addiction Test).

Ключевые слова: Интернет; зависимость; психология Интернету; подростковая зависимость; использование Интернета.

Резюме

Барчі Беата кандидат психологічних наук, доцент
Мукачівський державний університет

ВИВЧЕННЯ ІНТЕРНЕТ-ЗАЛЕЖНОСТІ МОЛОДІ

Ситуація, що пов'язана зі зривом поширення інтернет-залежності, є досить проблемною для багатьох країн, у тому числі, і України. В умовах соціально-економічної кризи особистість страждає від дії різноманітних психогенних чинників, що спричиняє пошук альтернативних сфер самореалізації, однією з яких є віртуальна реальність, що створюється в інтернеті.

Метою дослідження є проведення теоретичного аналізу та емпіричне дослідження психологічних факторів інтернет залежності студентської молоді.

Методологічною основою даного дослідження є теоретичний аналіз джерел, які визначають сутність інтернет адикції у молоді. З метою виявлення неконтрольованого користування інтернетом та оцінки симптомів залежності було проведено тест (Young's Internet Addiction Test). Для визначення варіантів дозвілля було використано ситуативну анкету «Твоє дозвілля».

Наукова новизна полягає у визначенні психологічних факторів, які лежать в основі інтернет залежної поведінки особистості. Описано основні теоретичні положення щодо визначення Интернет-залежності. Висвітлено психологічні та фізичні фактори, що характеризують людей, залежних від Интернету: нав'язливе бажання перевіряти електронну пошту, постійне очікування чергового з'єднання з Интернетом, багатогодинне «зависання» в Интернеті і витрачання на це великих грошей, відсутність доступу до нього викликає тривогу, агресію, роздратування під час вимушених відволікань. Встановлено, що адиктивна поведінка негативно впливає на емоційний стан особистості студента та на його соціалізацію. Визначено базові передумови виникнення й основні типи Интернет-залежності згідно з дослідженнями К. Янг. З'ясовано коло потреб, які підлітки задовольняють за допомогою Интернету і яким чином організують своє дозвілля. З'ясовано, що основним механізмом розвитку Интернет-залежності є зміщення мети у віртуальну реальність для заповнення відсутніх сфер життя особистості. В результаті обробки та інтерпретації емпіричних даних виділено чотири групи респондентів з різним ступенем Интернет залежності. Встановлено факт зростання чисельності студентів, що відносяться до групи Интернет-залежних, а відтак зусилля науково-педагогічних працівників повинні бути звернені на профілактику цього явища у молодіжному середовищі.

Результати даного дослідження мають важливе значення для подальших досліджень пов'язаних із проведенням детального аналізу Интернет-залежності у середовищі молоді з метою подальшого окреслення напрямів профілактичної виховної діяльності у студентських групах.

Ключові слова: Интернет; залежність; психологія Интернету; підліткова залежність; використання Интернету.

Recelved/Поступила: 26.01. 21.

Березовська Л. І. кандидат психологічних наук, доцент
<https://orcid.org/0000-0002-5972-7883>

Сахон В. О. студентка спеціальності Психологія;

Павлик У. В. студентка спеціальності Психологія
Національний університет «Львівська політехніка».

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ СХИЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ ДО УТВОРЕННЯ СПІВЗАЛЕЖНИХ СТОСУНКІВ

У статті представлено результати теоретичного та емпіричного дослідження чинників утворення співзалежних стосунків. Проаналізовані різні підходи до визначення співзалежності та визначений деструктивний вплив міжособистісної залежності на структуру особистості. Отримані результати розширили уявлення про зв'язок між невпевненістю в собі, емоційною опорою на інших, безпомічною поведінкою, реалізованою віктимністю та схильністю до співзалежної поведінки.

Ключові слова: адикція; міжособистісна залежність; співзалежність; стосунки; особистість.

Вступ.

З кожним роком питання адиктивної та залежної поведінки стає все більш актуальним та гострим не лише для України, а й для багатьох країн по всьому світу. І якщо з приводу алкогольної, тютюнової чи ігрової залежності вже, мабуть, ні в кого не виникає запитань, то феномен міжособистісної залежності все ще є таємницею для значної частини населення нашої планети. Саме тому ми пропонуємо розглянути чинники схильності до утворення міжособистісної залежності, а конкретно співзалежності – підвиду міжособистісної залежності, при якому об'єктом залежності є індивід, який страждає на певний тип адиктивної поведінки (наприклад, вище згадуваний алкоголізм, геймінг тощо).

На перший погляд може здатись, що співзалежність не є аж настільки поширеним явищем, однак, якщо звернути увагу на статистику, можна спостерігати, що з кожним роком кількість узалежнених збільшується у геометричній прогресії, а, отже, кількість співзалежних аналогічно невпинно росте. Для підтвердження варто згадати дані статистики стосовно насилля, яку оприлюднило Міністерство соціальної політики України за 2020 рік – лише за цей рік кількість звернень з питань насилля збільшилась на 66%. Найбільш тривожним є те, що воно відбувається, як правило, або відносно одного партнера до іншого, або батьків до дитини, тобто у тривалих стосунках. А наявність насилля у стосунках і неможливість припинити ці стосунки є однією з ознак співзалежних стосунків. За

таких обставин можна припускати, що найближчим часом це стане проблемою масштабів всього людства, що ймовірно фатально зашкодить нашому психічному та емоційному здоров'ю.

Проблеми дослідження співзалежності почали активно розглядати ще з ХХ століття як вітчизняні, так і зарубіжні автори (С.С. Азізов, А. Голдберг, Дж. Блок, Є. Змановська, М.Є. Жидко, В. Міллер, М. Орзак, Р. Кауфман, Г.В. Лозова, М.М. Мателега, М.Г. Рябова, Б. Уільямс та інші.) і всі вони поділяють думку, що співзалежність є поширеним розладом, який негативно впливає на фізичне, емоційне здоров'я людини, її соціальний розвиток та духовний стан, тож у зв'язку з цим важливо знайти ті психологічні ланки, які беруть участь у формуванні міжособистісної співзалежності.

Метою статті виступає теоретичний та емпіричний розгляд соціально-психологічних схильностей особистості до утворення співзалежних стосунків.

Завдання статті:

1. Висвітлення психологічних підходів до феномену співзалежних стосунків.

2. Аналіз соціально-психологічних чинників, що впливають на утворення співзалежних стосунків.

Методи дослідження.

Для розв'язання поставлених у статті завдань використано комплекс методів: *оглядово-аналітичний* (огляд та аналіз сучасної зарубіжної та вітчизняної літератури); *оглядово-порівняльний*; *теоретичний* (узагальнення психологічної літератури щодо співзалежності

особистості). Емпіричне дослідження соціально-психологічних чинників схильності до утворення співзалежних стосунків здійснено за такими методичними засобами, як: авторська анкета, опитувальник міжособистісної залежності (Р. Гіршфільд), методика «Схильність до віктимної поведінки» (О.О. Андроннікова), опитувальник «Рольові позиції в міжособистісних відносинах» (Е. Берн). Опис здійснено на основі використання методів математичної статистики: метод порівняння незалежних груп (критерій Манна-Уїтні) та кореляційний аналіз (критерій r -Пірсона) [1].

Огляд сучасних досліджень феномену співзалежності.

Міжособистісна залежність розуміється як залежність від іншої людини. Найчастіше термін співзалежність вживається відносно до родичів і близьких алкоголіків, наркоманів та інших людей з якими-небудь соціальними вадами або залежностями, однак далеко не обмежується ними. Співзалежною можна вважати будь-яку людину, яка живе у неблагополучній родині з нездоровими правилами, що сприяють співзалежним стосункам. Стан співзалежності характеризується емоційною, соціальною, а іноді і фізичною залежністю від іншої людини, а з плином часу набуває патологічних ознак, що впливає на співзалежного у всіх його взаємовідносинах [3, с. 154].

Більшість фахівців в сфері залежностей розглядають співзалежність як індивідуальну або сімейну проблему, деякі як «системну» проблему, однак, лише одиниці починають розглядати її як проблему всього нашого суспільства. Енн Уїлсон Скеф в своїх роботах виділяє дві системи, які, на її думку, вступають в конфлікт: Біла Чоловіча, або Система, для якої характерна залежність, і Рятувальна жіноча, або Система життєвого процесу. В своїй роботі «Чаша і билинка» Райен Айслер проводить детальний аналіз протиріч та проблем, які породжує кожна з моделей. Дослідження Р. Айслер охоплюють взаємостосунки статей протягом всієї історії людства, зіставляє факти, взяті зі сфер мистецтва, археології, релігії, соціології, історії та інших наук, щоб створити нову історію про наші культурні витоки.

Згідно Р. Айслер, домігаторне суспільство культивує якості, які ми традиційно асоціюємо з мужністю, цінне готовність віддати своє життя і деструктивні дії, такі як завоювання території і війна. Ця соціальна структура, побудована на нерівності, як правило, ставить одну частину суспільства над іншою. Незважаючи на те, що культурні цінності цих общин можна назвати зараз «важкими» або більш «чоловічими», домігаторні суспільства можуть бути як матриархальними, так і патріархальними. Група людей, що стоять вище, утримує в своїх руках владу, бере на себе ризик і отримує всі винагороди, залишаючи нижчу групу позбавленою влади і часто бідною. Замість взаємного співробітництва люди пов'язані конкуренцією, утворюють ієрархію, яка в підсумку повинна підтримуватися силою або загрозою сили. Це створює атмосферу недовіри і роз'єднання. У цій перспективі ми почали розуміти, що причини співзалежності сягають своїм корінням у глибину нашої соціальної структури. Будь-яка культура, яка ставить одну статтю, одну релігію, одну расу вище за іншу створює суспільство, готове бути співзалежним [4, с. 37-40].

Багатьох людей та науковців бентежить «епідемія співзалежності», яка з кожним роком все більше поширюється вже сучасним суспільством у всьому світі, оскільки людство начебто розвивається, а патерни поведінки залишаються ті ж, що і у наших предків. Однак, наука не стоїть на місці, тому на сьогодні існує кілька припущень причин виникнення такої поведінки.

Психологи давно почали досліджувати джерела емоційних травм у дорослих і дітей, а також шукати нові шляхи розкриття людських можливостей. Досліджуючи ці два процеси одночасно, психологи стали розрізняти моделі взаємин, в яких простежувався зв'язок між вихованням дитини і рівнем її потенціалу, тобто того, чого вона може досягти. Стало зрозуміло, що способи, за допомогою яких наше культурне середовище виховує своїх дітей, заважають розвитку їх людських здібностей.

Для того щоб психологічне народження особистості успішно завершилося до віку двох-трьох років, необхідно, щоб обоє батьків виступали в якості буфера між

дитиною і один одним протягом процесу відділення. Батьківська підтримка допомагає дитині завершити процес диференціації: вона навчається відрізнити себе від інших і починає мислити, визнаючи як позитивні, так і негативні якості і в собі, і в інших.

В результаті впливу нашої домінаторної культури батьки роблять цілий ряд вчинків, які можуть зашкодити відділенню і диференціації. Наприклад, батько може навчати дівчаток того, що їм потрібно робити, щоб чоловік опікав їх, або заохочувати хлопчиків недооцінювати або занадто переоцінювати жінок. Крім того, батьки часто бояться опинитися між дружиною і дитиною під час «боротьби воль» і йдуть в роботу або інші заняття і таким чином залишаються не в курсі справ. Деякі батьки так бояться цього, що вважають за краще повністю припинити відносини, ніж бути втягнутим в боротьбу за владу. Залежна мати теж може відчувати побоювання, що батько дитини спробує «вбити клин» між нею та її дитиною, і тому може зробити спробу вигнати слабівільного батька з дому в цей період. Тоді матері і дитині доведеться самим дбати про себе, і в результаті ймовірність завершення психологічного народження зведеться практично до нуля.

Для успішної сепарації дітям необхідна присутність батька, або матері, або обох пов'язаних між собою дбайливих людей, які досить впевнені в собі, щоб ризикнути перебувати деякий час в центрі боротьби. Вони повинні вміти проникати в почуття один одного і в почуття дитини, а також бути в змозі проявляти їй всю свою ніжність протягом цих довгих місяців. Без всього цього діти не зможуть відокремитися емоційно і розглядати своїх батьків як окремі об'єкти з хорошими і поганими якостями, а також не зможуть бачити себе як окремий об'єкт, що володіє як хорошими, так і поганими якостями.

Коли діти позбавлені достатньої сталості об'єкта і розглядають свою матір або батька як «поганого батька», вони починають вважати себе «поганою дитиною». Тут повністю відсутня будь-яка диференціація. Ніхто ніколи не доб'ється відособленості або автономії, вважаючи іншого поганим або неправим. Багато хто намагається відокремитися від своїх батьків в підлітковому віці або пізніше, вже

дорослими, використовуючи такий підхід. Відособленість з'являється тільки тоді, коли діти бачать як хороше, так і погане в своїх батьках, а також і в самому собі («У тебе все в порядку, у мене теж»).

Якщо існує достатня сталість об'єкта, то дитина засвоїть думку про те, що жодна людська істота не є ні ідеально хорошою, ні абсолютно поганою. Вона зможе примиритися з недосконалістю і стійко триматися за свої «чесноти» навіть тоді, коли її найбільше мучать власні життєві негаразди та життєві слабкості. Вона зможе дозволити собі ставитися до інших людей зі змішаними почуттями і розглядати їх як рідних їй людських істот зі своїми недоліками і перевагами. Вона зуміє робити те ж саме і відносно себе, і їй не потрібно буде вивертати назовні ті частини себе, які їй не дуже подобаються. Вона зможе брати на себе відповідальність за свою конфліктну поведінку і їй не потрібно буде проектувати на інших свої почуття і думки.

Якщо у дитини не розвинута достатня сталість об'єкта, то ймовірно вона не зможе владнати суперечності між єдністю і відокремленістю, тож зазнає невдачі при повторних спробах завершити своє психологічне народження. Можливо, вона буде регулювати своє життя, розділяючи свій досвід на дві несумісні частини – це все погано, а це все добре. У її мисленні в основному будуть переважати порівняння. Себе вона буде вважати кращою або гіршою, ніж інші. У взаєминах вона буде відчувати себе «вище» або «нижче», ніж інша людина і їй буде важко вважати себе рівною кому б то не було. Дитина буде відчувати, що керує ситуацією тільки тоді, коли маніпулюватиме іншою людиною, роблячи її своєю опорою. Така «опора» повинна робити все, щоб підтримувати в такій дитині (навіть, якщо це вже доросла особистість) віру в її досконалість [4, с. 66-69].

Сьогодні існує два основних підходи до розуміння і вивчення феномену співзалежності, а саме: медичний та еволюційний. Автори та прихильники медичного підходу (О.А. Шорохова, М. Бітті, В.Д. Москаленко) стверджують, що співзалежність можна розглядати як стійке, прогресуюче захворювання, яке передається генетично та не піддається лікуванню. З точки зору еволюційної теорії (Б. Уайнхолд,

Дж. Уайнхолд), співзалежність є психологічним розладом, спричиненим порушенням встановлення психологічної автономії дитини у ранньому віці.

З точки зору традиційного підходу (Р. Хемфелт, Ф. Мінірт, П. Майер) виокремлюють п'ять стадій розвитку співзалежності. Ці стадії повторюються за рухом спіралі, по завершенню останньої стадії все знову розпочинається спочатку. З кожним разом цикл проходить все швидше, що згубно впливає на психічний стан людини [2, с. 136-138].

Міжособистісну залежність можна визначити за такими ознаками, як: нездатність самостійно приймати рішення без допомоги інших людей; готовність людини довірити прийняття важливих для неї рішень іншим людям; згода з іншими від страху бути знехтуваним (навіть якщо інші помиляються) труднощі у самостійному виконанні справ; готовність індивіда принижуватись та виконувати неприємну роботу з метою заслужити похвалу, повагу, увагу та любов оточуючих; страх самотності та постійні намагання її уникнути будь-якою ціною; відчуття безпомічності та спустошення при втраті зв'язку з близькою людиною; легка вразливість, страх критики, глибокі переживання з цього приводу. Для ствердження наявності залежної поведінки даного типу, необхідним є прояв щонайменше п'яти ознак [3, с.149].

Співзалежна людина часто відчуває себе жертвою через небажання партнера допомогти їй в створенні ідеальних взаємин, в яких всі їхні потреби задовольняються (насправді, лише одного з них). В результаті обидва відчувають, що повинні знайти спосіб стати жертвою в цих взаєминах і задовольняти свої потреби, не просячи про це. Розвиваючи працю Берна щодо ролей у грі, Стів Карпман визначив, що кожна п'єса потребує жертви. А щоб стати жертвою, людині потрібен або рятівник, або переслідувач. Щоб п'єса розвивалася, люди міняються ролями і навіть залучають інших осіб, формуючи драматичний трикутник транзакцій. Перший акт цієї драми зазвичай починається зі взаємодії між переслідувачем і жертвою. Другий акт починається, коли приходить рятувальник, щоб виручити жертву. У третьому акті рятувальник нападає на переслідувача. Потім починається нова драма. Переслідувач стає

жертвою, рятувальник - переслідувачем, а жертва займає положення рятувальника. Ці драми рухаються як карусель, де гравці весь час змінюються позиціями. Змагання за стан жертви підтримує рух каруселі. Неможливо не помітити, що в «драматичному трикутнику» існують взаємини між переслідувачем і жертвою, між жертвою і рятувальником. Однак між рятувальником і переслідувачем взаємини відсутні. Ця відсутність відносин є критичною, оскільки, якби рятувальник і переслідувач припинили спілкування, гра закінчилася б [4, с. 70-71].

Основні результати дослідження соціально-психологічних чинників схильності особистості до співзалежності.

У дослідженні взяли участь 53 респонденти чоловічої та жіночої статі різних вікових категорій. Згідно результатів анкети 44,4% опитуваних на даний момент не мають пари, 27,8% перебувають у стосунках, 18,5% – одружені, у окремих все складно, розлучені, вдівці та є у вільних стосунках. 75,9% респондентів виховувались у родині з іншими дітьми (братами/сестрами), в той час як 24,1% були єдиною дитиною у батьків. 59,3% опитуваних проживає з батьками, 18,5% – з власною сім'єю (чоловіком/дружиною та дітьми, за наявності), 11,1% – самі, 5,6% – з партнером/партнеркою та по 1,9% припадає на проживання з друзями та іншими родичами (окрім батьків). 42,6% ніколи не піддавалися психологічному/фізичному чи економічному насиллю у стосунках, 27,8% мали у своєму житті одиничний епізод насилля, 25,9% піддавалися насиллю протягом тривалого часу, а 3,7% утримались від відповіді. 53,7% респондентів піддавалися насиллю 45,7% відчували це у стосунках з батьками, 22,9% у стосунках з партнерами, окремі у стосунках з друзями, у стосунках з партнером та батьками одночасно, у стосунках з батьком, у стосунках з братом, а також у школі та на роботі. Серед опитаних нами людей, які піддавалися насиллю, 69,9% продовжили ці стосунки, 30,1% завершили ці стосунки одразу або через короткий проміжок часу після інциденту (змінити місце праці, перервали стосунки тощо). 64,8% респондентів не мали досвіду стосунків з узалежненими людьми (з алкогольною/наркотичною/ігровою/комп'ютерною/сексуальною та ін. залежністю), 35,2% мали,

36,4% перебували у співзалежних стосунках з батьками, 27,3% – з партнером/партнеркою, 18,2% – з друзями, 9,1% – з чоловіком/дружиною.

Для виділення досліджуваних із співзалежністю ми скористалися шкалою «досвід стосунків з уязвленими людьми (з алкогольною / наркотичною / азартною / комп'ютерною / сексуальною та ін. залежністю)». Ствердна відповідь дозволяє нам розглядати цих респондентів як ймовірно співзалежних.

Аналіз порівняння групи співзалежних та тих, хто не перебуває у таких стосунках з використанням методу порівняння незалежних груп (критерій Манна-Уїтні) показав, що є відмінності на статистичному рівні. Вони проявляються за такими шкалами, як: міжособистісні стосунки ($r = 0,023$), емоційна опора на інших ($r = 0,045$) та невпевненість у собі ($r = 0,041$). Отже, ті хто має досвід співзалежних стосунків схильні залежних стосунків у міжособистісній взаємодії, до емоційної опори на інших та невпевнені у собі.

Для визначення взаємозв'язків між проявом співзалежних стосунків та соціально-психологічних чинників було застосовано кореляційний аналіз (критерій r -Пірсона). Для зручності та чіткішого розуміння отримані результати будуть представлені у плеяді (рис. 1).

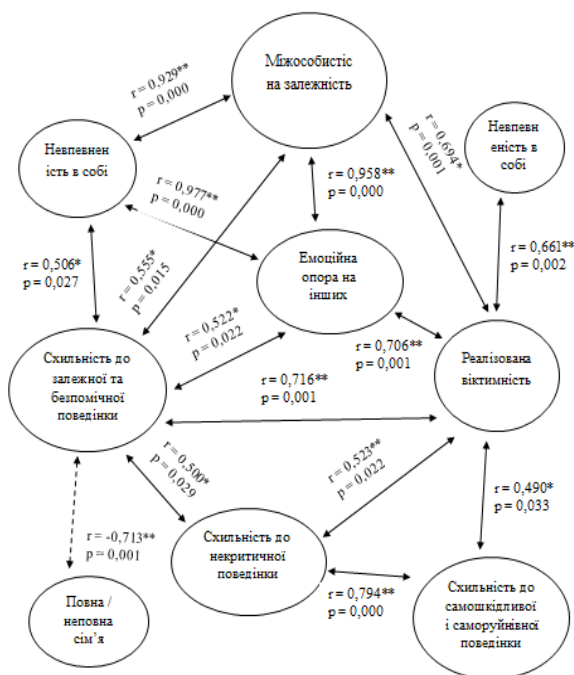

Рис. 1. Кореляційна плеяда міжособистісної залежності

Кореляційний аналіз показав, що міжособистісна залежність (співзалежність) має сильний прямий кореляційний взаємозв'язок з невпевненістю в собі ($r = 0,929$ при $p = 0$) та емоційною опорою на інших ($r = 0,958$ при $p = 0$), тобто чим більша невпевненість людини в собі, та чим більше вона прагне емоційно опиратись на когось, тим вищим стає її рівень міжособистісної залежності, і навпаки. У свою чергу емоційна опора сильно корелює з невпевненістю у собі ($r = 0,977$ при $p = 0$), тож можна стверджувати, що з підвищенням першого, буде рости і друге.

Отже, ті хто має досвід співзалежних стосунків схильні до залежних стосунків у міжособистісній взаємодії, до емоційної опори на інших та невпевнені у собі.

Суттєві та прямі взаємовпливи міжособистісної залежності ($r = 0,694$ при $p = 0,001$), емоційної опори на інших ($r = 0,706$ при $p = 0,001$) та невпевненості в собі ($r = 0,661$ при $p = 0,002$) були виявлені з реалізованою віктимністю. Високий рівень реалізованої віктимності може означати те, що людина часто потрапляє в неприємні ситуації, які іноді можуть бути навіть небезпечними для її здоров'я та життя загалом. Таким чином невпевнена в собі особистість, яка має потребу в емоційній опорі на інших та високий рівень міжособистісної залежності буде більш схильна до реалізації віктимної поведінки, що в свою чергу схилить її до агресивних, необдуманих спонтанних дій, які нестимуть в собі загрозу. І навпаки, прагнення до небезпечних дій та ситуацій впливатиме на міжособистісну залежність, схилить до пошуку надійної опори та збільшуватиме невпевненість у собі.

Отже, реалізована віктимність, яка безпосередньо впливатиме на міжособистісну залежність, емоційну опору на інших та невпевненість у собі є одним з чинників, які впливають на схильність до співзалежної поведінки.

Реалізованою віктимністю та схильністю до залежної та безпомічної поведінки ($r = 0,716$ при $p = 0,001$) пояснює постійне залучення людини до кризових ситуацій з метою отримання співчуття та підтримки з боку партнера/партнерки, сім'ї чи оточення загалом. Схильність до залежної та безпомічної поведінки можна розглядати як небажання робити щось

самотужки, без допомоги інших через помірний прямий взаємозв'язок з емоційною опорою на інших ($r = 0,522$ при $p = 0,022$); або з точки зору низької самооцінки, про що свідчить помірний прямий взаємовплив з невпевненістю в собі ($r = 0,506$ при $p = 0,027$). Рольова позиція жертви, боязкість, конформність та тенденція піддаватись навіюванню, як характеристики особистості схильної до залежної та безпомічної поведінки, пояснюють помірний кореляційний зв'язок з міжособистісною залежністю ($r = 0,555$ при $p = 0,015$). Цікавим моментом у процесі аналізу було виявлення суттєвого оберненого зв'язку між схильністю до залежної та безпомічної поведінки та досвідом зростання людини у повній або неповній сім'ї ($r = -0,713$ при $p = 0,001$). Даний зворотній зв'язок свідчить про вплив наявності обох або одного з батьків на формування залежності через розвиток безпорадної поведінки. Тобто, чим довше людина прожила у неповній сім'ї, тим сильніше у неї розвиватимуться безпорадність, поступливість та залежність.

Ще два помірних прямих кореляційних зв'язка було виявлено між схильністю до некритичної поведінки і схильністю до залежної та безпомічної поведінки ($r = 0,500$ при $p = 0,029$); схильністю до некритичної поведінки та реалізованою віктимністю ($r = 0,523$ при $p = 0,022$), де перший взаємовплив розкриває особу з некритичною поведінкою як надмірно довірливу людину, що немає міцних моральних засад, але має тенденцію виправдовувати негативну поведінку інших, з метою залишатись безпорадною жертвою у співзалежних стосунках. Тобто з високим рівнем некритичної поведінки, ростимуть безпомічність та залежність. Другий взаємовплив свідчить про те, що необачність і легковажність особистості, її невміння правильно оцінювати життєві ситуації та нерозбірливість в знайомствах (як характеристики некритичної поведінки) будуть підвищувати ймовірність потрапляння у небезпечні та загрозливі ситуації, тим самим реалізуючи віктимну поведінку. І навпаки, чим більше людина наражатиме себе на небезпеку, тим більш некритичною буде її поведінка. Схильність до некритичної поведінки демонструє також суттєвий прямий взаємозв'язок зі схильністю до самоушкоджуючої та

саморуїнливої поведінки ($r = 0,794$ при $p = 0$), тобто чим сильніше в особі проявляється тенденція до некритичного мислення та поведінки, тим більше вона буде схильна до саморуїнації. В цьому випадку вона може проявляти свою жертвність через провокацію ситуації віктимності, або завдавати шкоди самій собі. З цього випливає ще один помірний прямий взаємовплив схильності до самоушкоджуючої та саморуїнливої поведінки з реалізованою віктимністю ($r = 0,490$ при $p = 0,033$), який дозволяє стверджувати що чим більше людина буде вдаватись до самоушкоджуючої поведінки, завдаючи собі шкоди прямо чи опосередковано, тим більше проявитиметься її реалізована віктимність, яка несе в собі загрозу її життю та здоров'ю, і навпаки.

Отже, ще одними чинниками впливу на схильність до співзалежності є наступні фактори: схильністю до залежної та безпомічної поведінки, досвідом зростання людини у повній або неповній сім'ї, схильністю до некритичної поведінки і схильністю до самоушкоджуючої та саморуїнливої поведінки.

Ми припускали, що Его-стани є чинником утворення співзалежних стосунків, проте не виявили їхнього зв'язку з виникненням співзалежності.

Отже, можна виокремити дві групи чинників, що визначають схильність особистості до утворення співзалежних стосунків: соціальні та психологічні. До соціальних чинників ми відносимо досвід стосунків з узалежненими людьми (проживання та виховання у родині з узалежненим, дружба, романтичні стосунки з партнером/партнеркою, що страждає на залежність), а також досвід зростання людини у повній або неповній сім'ї. До психологічних чинників належать невпевненість в собі, емоційна опора на інших, реалізована віктимність, схильність до залежної, безпомічної, некритичної, самоушкоджуючої і саморуїнливої поведінки.

Висновки та перспективи подальших досліджень.

Визначено, що у досліджуваних рівень міжособистісної залежності безпосередньо залежить від невпевненості в собі, емоційної опори на інших (високий рівень зв'язку),

Питання психології

безпомічної поведінки (суттєвий рівень зв'язку), реалізованої віктимності та схильності до залежної поведінки (помірний рівень зв'язку). Також простежуються проміжні зв'язки: прямі з помірним рівнем зв'язку (схильність до некритичної поведінки, схильність до самоушкоджуючої та саморуйнівної поведінки), зворотній з суттєвим рівнем зв'язку (зростання у повній або неповній сім'ї).

До соціальних чинників співзалежності відносяться досвід стосунків з узалежненими людьми (проживання та виховання у родині з узалежненим, дружба, романтичні стосунки з партнером/партнеркою, що страждає на залежність), а також досвід зростання людини у повній або неповній сім'ї. До

психологічних чинників належать невпевненість в собі, емоційна опора на інших, реалізована віктимність, схильність до залежної, безпомічної, некритичної, самоушкоджуючої і саморуйнівної поведінки.

Оскільки тема дослідження є надзвичайно широка і охопити всі фактори неможливо, тому чітко і точно сказати, що є провокуючими чинниками, а що є результатом складно. Необхідне проведення додаткових досліджень для того, щоб могли більш детально та впевнено говорити про конкретний вплив тих чи інших чинників на схильність до виникнення міжособистісної залежності і утворення співзалежних стосунків. Що і буде перспективою наших подальших досліджень.

Список використаних джерел

1. Климчук В. О. Математичні методи у психології. Навчальний посібник для студентів психологічних спеціальностей. – К.: Освіта України. – 2009. – 288 с..
2. Мілушина М. О. Специфіка динамічних проявів розвитку співзалежності / М. О. Мілушина // Актуальні проблеми психології. – 2014. – Т. 7: Екологічна психологія, вип. 37. – С. 135
3. Психологічні особливості залежності як девіантної поведінки особистості / М. М. Мателега, С. С. Азізов // Психологічні науки: проблеми і здобутки. – 2015. – Вип. 7. – С. 146-160.
4. Уайнхолд Б. Освобождение от созависимости / Б. Уайнхолд, Дж. Уайнхолд; перевод с английского А. Г. Чеславской. – М.: Независимая фирма «Класс», 2002. – 224 с

References

1. Klymchuk V. O. Matematychni metody u psykholohii. [Mathematical methods in psychology] Navchalnyi posibnyk dlia studentiv psykholohichnykh spetsialnostei. – K.: Osvita Ukrainy. – 2009. – 288 s. (in Ukrainian)
2. Milushyna M. O. Spetsyfika dynamichnykh proiaviv rozvytku spivzalezhnosti [The specifics of the dynamic manifestations of the development of interdependence] / M. O. Milushyna // Aktualni problemy psykholohii. – 2014. – T. 7: Ekolohichna psykholohiia, vyp. 37. – S. 135 (in Ukrainian)
3. Psykholohichni osoblyvosti zalezhnosti yak deviantnoi povedinky osobystosti [Psychological features of addiction as a deviant behavior of the individual] / M. M. Mateleha, S. S. Azizov // Psykholohichni nauky: problemy i zdobutky. – 2015. – Vyp. 7. – S. 146-160 (in Ukrainian)
4. Uaynkhold B. Osvobozhdenie ot sozavisimosti [Liberation from codependency] / B. Uaynkhold, Dzh. Uaynkhold; perevod s angliyskogo A. G. Cheslavskoy. – M.: Nezavisimaya firma «Klass», 2002. – 224 s. (in Russian)

Резюме

Березовская Л. И. кандидат психологических наук, доцент
Сахон В. О. студентка специальности Психология
Павлик У. В. студентка специальности Психология
Национальный университет «Львівська політехніка».

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ СКЛОННОСТИ ЛИЧНОСТИ К ФОРМИРОВАНИЮ СОЗАВИСИМЫХ ОТНОШЕНИЙ

В статье представлены результаты теоретического и эмпирического исследования факторов образования созависимых отношений. Проанализированы различные подходы к определению созависимости и определен деструктивное влияние межличностной зависимости на структуру личности. Полученные результаты расширили представление о связи между неуверенностью в себе, эмоциональной опорой на других, беспомощной поведением, реализованной вижтимальностью и склонностью к созависимым поведением.

Ключевые слова: аддикция; межличностная зависимость; созависимость; отношения; личность.

Summary

*Berezovska L. I. Candidate of Psychological Sciences,
Associate Professor;*

Sakhon V. O. Psychology specialty student;

Pavlik U. V. Psychology specialty student

Lviv Polytechnic National University.

SOCIO-PSYCHOLOGICAL FACTORS OF PERSONALITY PREDISPOSITION TO FORM INTERDEPENDENT RELATIONSHIPS

Introduction.

The article presents the theoretical and empirical research of socio-psychological factors' influence on forming a person's predisposition to interdependence.

Every year the number of victims of various forms of addictions is constantly increasing, and, consequently, the number of interdependent people is growing proportionally. Interpersonal dependence may seem insignificant in its prevalence and consequences compared to other addictions, such as alcoholism, drug addiction, etc. Still, if we look at the statistics, it becomes clear that this is not the case.

Purpose.

The purpose of the article is to highlight the socio-psychological factors of personality predisposition to form interdependent relationships.

Methods.

Theoretical (analysis of the literature, theoretical data generalization) and empirical (instrumental methods) research methods are used.

Originality.

The phenomenon of "interdependence" is related not only to the interpersonal sphere but also directly to the individual, negatively affecting all aspects of human life. The experience of such relationships destroys a person's physical and psychological health and is also an obstacle to the development, success, and creation of happy and harmonious relationships.

Interdependency is seen as a socially widespread phenomenon, which is the leading risk factor for forming dependent behavior. It also has a negative impact not only on an individual and his life but also on society.

The most significant factors influencing the formation of personality interdependence are identified: these include addiction and helpless behavior, emotional dependence on others, self-doubt, and victimhood. Factors such as uncritically, self-harm, self-destructive behavior, and human growth experience in a complete or incomplete family also have a significant indirect effect.

Conclusion.

There are prospects for further studies in conducting additional research to talk in more detail and confidently about the specific impact of individual factors on the predisposition to interpersonal dependence and the formation of interdependent relationships.

Key words: *addiction; interpersonal dependence; codependency; relations; personality.*

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.

Received/Поступила: 25.02. 21.

Борисюк О. М. кандидат психологічних наук,
Львівський державний університет
внутрішніх справ
<https://orcid.org/0000-0003-2337-4489>

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОСОБИСТІСНОГО КОМПОНЕНТУ УПРАВЛІНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ОФІЦЕРІВ ПОЛІЦІЇ

У статті обґрунтовано методологію дослідження особистісного компоненту управлінської компетентності майбутніх офіцерів НПУ. Особистісний чи суб'єктний компонент включає сформованість важливих для управління особистісних якостей: товариськості, відкритості, врівноваженості, сформованість особистої Я-концепції, адекватність самооцінки. В результаті аналізу методів психології та методик психодіагностики визначено особливості емпіричного дослідження особистісного компоненту майбутніх офіцерів поліції: особистісні властивості та самооцінку. Аналіз результатів діагностування особистісного компонента управлінської компетентності майбутніх та діючих офіцерів дав можливість виявити психологічні особливості його розвитку.

Ключові слова: управлінська компетентність; особистісний компонент; майбутній офіцер поліції; особистісні властивості; самооцінка

Вступ. На сучасному етапі реформування правоохоронної системи нашої держави особливого значення набуває вирішення проблеми якості підготовки майбутніх офіцерів до професійно-управлінської діяльності. Управлінська діяльність майбутніх фахівців у системі МВС України характеризується багатофункціональністю, динамічністю, особливими умовами напруженості, регламентованістю, чітким керуванням діями, їх злагодженістю та узгодженістю, адже пов'язана з безперервним вирішенням сукупності нагальних проблем, завдань. На нашу думку, продуктивність професійної управлінської діяльності працівників Національної поліції України (далі – НПУ) залежатиме від сформованості їхніх особистісних характеристик, які передбачають досягнення управлінської компетентності. На жаль, сьогодні багатьом офіцерам поліції бракує професійно важливих індивідуально-психологічних якостей, які б допомагали ефективно здійснювати управлінську діяльність. У процесі підготовки курсантів та офіцерів закладів вищої освіти (далі –ЗВО) Міністерства внутрішніх справ (далі – МВС) України не враховуються у повній мірі і цілеспрямовано не розвиваються особистісні якості та управлінські здібності. Тому, все більше набуває актуальності питання підвищення ефективності управлінської діяльності завдяки розвитку особистісного компоненту управлінської

компетентності курсантів ЗВО МВС України під час підготовки до професійної діяльності.

Психолого-педагогічні аспекти формування готовності офіцерів до реалізації управлінських функцій у військовій та інших видах екстремальної діяльності розкрито у наукових працях В. Афанасенка, В. Барка, О. Бойка, С. Будника, П. Гончарова, Т. Казака, Є. Лобанова, С. Решетника, М. Руденка, А. Тихончука, В. Уліча, В. Ягупова та ін. Розвиток управлінської культури та компетентності офіцерів досліджується Т. Мацевком і Р. Торчевським. В результаті аналізу вказаних джерел було сформовано модель управлінської компетентності, що включала наступні блоки: мотиваційний, емоційно-вольовий, когнітивний, операційно-діяльнісний, особистісний чи суб'єктний та рефлексивний.

При всій різноманітності досліджень, що розглядають різні компоненти управлінської компетентності, необхідно відзначити, що спеціальних досліджень розвитку особистісного компоненту управлінської компетентності у майбутніх офіцерів поліції з урахуванням специфіки у системі МВС ще не проводилося. Не знайшли свій відбиток дослідження особистісних факторів офіцера НПУ, як найбільш важливого елемента системи управління.

Виходячи з цього, метою нашого наукового пошуку є емпіричне дослідження

особистісного компоненту управлінської компетентності у майбутніх офіцерів НПУ; визначення професійно значущих особистісних характеристик, які впливають на ефективність управлінської діяльності майбутнього офіцера поліції.

Теоретичне підґрунтя. Особистісний компонент (сукупність характеристик) – це сукупність важливих індивідуально-особистісних характеристик полісмена-управлінця, які впливають на його професійно-управлінську діяльність. До характеристик особистісного компоненту можна віднести сформованість особистої Я-концепції; адекватність самооцінки; здатність до впливу на інших, володіння прийомами самореалізації й розвитку індивідуальності в рамках професії поліцейського; здатність проектувати свій подальший професійний розвиток; креативність, здатність до творчої діяльності. Полісмен-управлінець з розвинутою самосвідомістю адекватно оцінює власну активність і можливості до здійснення управлінських функцій, а отже, здатен до прийняття відповідальності за ефективність і результати власної управлінської діяльності [1; 2].

Методи дослідження. У подальшому викладенні матеріалу необхідним є аналіз існуючих методів та методик, що можуть використовуватись для емпіричного дослідження особистісного компоненту управлінської компетентності майбутніх офіцерів НПУ.

Для діагностування особистісного компонента управлінської компетентності доцільно використати наступні методики: „Знаходження кількісного вираження самооцінки” С. Будассі та Фрайбурзький багатофакторний особистісний опитувальник (FPI).

Вивчення рівня самооцінки здійснювалося за допомогою методики „Знаходження кількісного вираження самооцінки” С. Будассі [3]. Згідно з даною методикою досліджуваним пропонується набір 20 особистісних рис, які необхідно проранжувати в “ідеальній” і “реальній” репрезентації в свідомості. Рівень і адекватність самооцінки визначають як співвідношення між «Я» ідеальним та «Я» реальним. Рівень самооцінки виражає ступінь реальних та ідеальних або бажаних уявлень про себе, та може бути адекватним, заниженим і завищеним.

Для діагностики особистісних властивостей варто застосувати Фрайбурзький багатофакторний особистісний опитувальник (FPI). У нашому дослідженні ми використовували модифіковану форму В опитувальника FPI, яка відрізняється від повної форми лише в два рази меншим числом питань [4]. Методика FPI надає можливість діагностувати такі індивідуальні особливості: емоційну лабільність, екстраверсію-інтроверсію, комунікабельність, сором’язливість, невротичність, врівноваженість, реактивну агресивність, спонтанну агресивність, депресивність, дратівливість, відкритість, маскулізм-фемінізм.

Психодіагностичному обстеженню підлягали курсанти 1-го, 2-го та 3-го курсів факультету підготовки фахівців для підрозділів слідства (денної форми навчання ЛьвДУВС). Кількість досліджуваних по курсах – 283 особи (82 особи – жін. статі, 201 особа – чол. статі). Дослідження було проведено на добровільних засадах за процедурою групового обстеження. Статистична обробка отриманих даних проводилася за допомогою статистичного пакету програм Microsoft Excel, SPSS – 21.0.

Критерієм для аналізу щодо курсантів було застосовано курс навчання. Це було здійснено з причини відсутності різниці за середніми значеннями за статтю у курсантів. Отже, у таблицях наведено узагальнені дані середнього значення та стандартного відхилення.

Результати і обговорення. Самооцінка – це ланка процесу саморегуляції, яка є тим утворенням у структурі особистості, що піддається зовнішньому впливові. Почуття до себе самого формуються і підкріплюються завдяки реакціям інших. Самооцінка впливає на вибір власних цілей людини, визначає характерні для неї емоційні та мотиваційні стани, багато в чому зумовлює характер оцінки та ставлення людини до досягнутих нею результатів, а також ступінь прийняття особою цілей, заданих їй зовні.

Самооцінка як в одній так і в іншій групі досліджуваних є адекватною, що свідчить про відповідність вимогам ситуації і очікуванням людей. Лише на 3-му курсі самооцінка є з тенденцією до завищеної (табл. 1.).

Самооцінка досліджуваних груп

Шкала	Курсанти			
	1 курс	2 курс	3 курс	Загалом
	Середнє значення та стандартне відхилення			
Самооцінка	0,6±0,3	0,6±0,3	0,7±0,2	0,6±0,3

Особистісні властивості, які було діагностовано за допомогою Фрайбурзького багатофакторного особистісного опитувальника (FPI) дещо відрізняються у курсантів 1-го, 2-го та 3-го курсу (табл. 2.).

До низьких відносяться оцінки в діапазоні 1-3 бали, до середніх – 4-6 балів, до високих – 7-9 балів. Всі отримані показники знаходяться на середньому та високому рівні.

Таблиця 2.

Особистісні властивості курсантів (FPI)

Шкала	Курсанти			
	1 курс	2 курс	3 курс	Загалом
Середнє значення та стандартне відхилення				
Невротичність	5,3±3,4	5,3±2,1	6,2±4,0	5,6±3,3
Спонтанна агресивність	4,8±2,5	6,0±1,9	5,9±3,1	5,6±2,6
Депресивність	5,8±2,0	5,2±1,2	5,8±2,6	5,6±2,0
Дратівливість	4,4±2,8	5,4±2,4	5,2±2,7	5,0±2,7
Товариськість	9,0±3,0	4,5±1,7	9,2±2,7	7,6±3,3
Врівноваженість	5,9±1,5	6,4±1,9	6,0±1,7	6,1±1,7
Реактивна агресивність	4,7±2,2	5,7±1,7	5,3±1,8	5,2±2,0
Сором'язливість	4,2±1,6	5,6±1,3	4,1±1,9	4,6±1,8
Відкритість	8,0±2,6	6,2±1,7	8,4±2,6	7,5±2,5
Екстраверсія-інтроверсія	7,5±1,3	5,9±1,6	8,2±1,8	7,2±1,9
Емоційна лабільність	5,9±2,1	5,5±1,3	6,3±2,2	6,0±1,9
Маскулізм-фемінізм	7,8±1,5	5,0±1,9	8,0±1,5	6,9±2,1

Загалом у курсантів найбільш вираженими є такі властивості як товариськість, екстраверсія та маскуліність. Наближеною до низького є сором'язливість. Тобто, курсанти виявляють готовність до співпраці, легко

налагоджують контакти, сміливі, впевнені в собі, здатні йти на ризик, прагнуть до самоствердження. На 2-му курсі виявлені найнижчі показники товариськості, на 1-му та 3-му курсах вона, навпаки досягає найвищих показників (див. Рис.1).

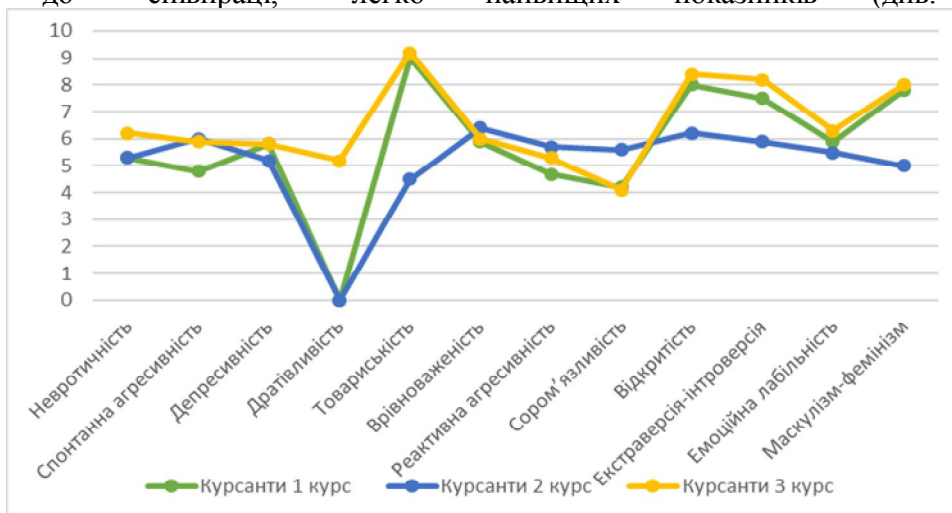

Рис. 1. Динамічні показники особистісних властивостей майбутніх офіцерів поліції

Зростають показники емоційної лабільності, невротичності, спонтанної агресивності, що проявляються у нестійкості емоційного стану, коливаннях настрою, підвищеній збудливості, високій тривожності, дратівливості, втомлюваності, схильності до бурхливих емоційних реакцій, прояву неконтрольованої агресії. Всі решта властивостей проявляються на середньому рівні.

Отже, для більшості досліджуваних властива адекватна самооцінка, що виражається в достатньо критичному ставленні до себе, вмінні прогнозувати адекватне ставлення оточуючих до результатів своєї діяльності, задоволенні собою та розвинутому відчутті власної гідності. Відомо, що адекватна оцінка особистістю себе, своїх здібностей, можливостей, свого місця і ролі, призначення тощо, в цілому її робить цілеспрямованою, активною, успішнішою у реалізації власного потенціалу.

Найбільш вираженими особистісними властивостями, які було діагностовано у майбутніх офіцерів поліції є товариськість, екстраверсія та маскуліність. Поступово відбувається зростання показників емоційної лабільності, невротичності, що проявляються у нестійкості емоційного стану, коливаннях настрою, підвищеній збудливості, високій тривожності, дратівливості, втомлюваності, схильності до бурхливих емоційних реакцій.

Результати дослідження дають можливість стверджувати, що навчальна діяльність у вузах в системах МВС та професійна діяльність офіцерів поліції більшою мірою регулюється адміністративно-розпорядчим способом. На формування особистісних властивостей майбутніх офіцерів поліції впливає специфіка їх діяльності. Вся діяльність курсантів має чітко регламентований характер і регулюється статутами, наказами, повчаннями, інструкціями та іншими керівними документами МВС України. Згідно з ними планується розпорядок дня і план типового тижня, особливості побуту, своєрідні критерії оцінки діяльності, особливі форми заохочення та покарання, характер взаємовідносин між курсантами та офіцерами.

Важливою відмінною рисою є перевага в колективах підрозділів службових відносин, здійснюваних за принципом єдиноначальності, координації і субординації. Службовий характер відносин проявляється в поділі всіх працівників на начальників і підлеглих, старших і молодших, дотримання суворої ієрархії безпосередніх і вищих начальників, чіткого визначення їхніх прав і обов'язків, присвоєння начальникам права наказувати і обов'язки підлеглих точно і беззаперечно виконувати накази.

У зв'язку з цим високі вимоги встановлюються до рівня організованості колективів, дисциплінованості, стабільності, підготовленості, стійкості в небезпечних і напружених ситуаціях. Прояв цих властивостей залежить від рівня колективної діяльності полісменів, від взаєморозуміння і чіткого знання ними своїх функціональних обов'язків, здійснюваних на основі свідомої управлінської та виконавської дисципліни, і вимірюється своєрідними критеріями оцінки діяльності (рівнем дисципліни, бойової готовності і т. д.).

За допомогою кореляційного аналізу, з'ясовано, що якщо для курсантів властива нестійкість емоційних станів, підвищена збудливість, дратівливість, невпевненість, тривожність, знижений фон настрою, то це негативно впливатиме на їхню здатність управляти собою (табл. 3.). Враховуючи те, що професійно-управлінська діяльність майбутніх офіцерів поліції важка, повна хвилювань та стресів, кожен курсант повинен навчитися підтримувати своє здоров'я та працездатність, раціонально та ефективно використовувати час, брати на себе тільки ті навантаження, які може витримати. Особи, які не вміють правильно "розряджатися", боротися з конфліктами і стресами, ефективно використовувати свій час, енергію і навички, будуть не здатні ефективно управляти іншими людьми.

Курсанти, які мають виражені чіткі особисті цілі будуть більш соціально активними, впевненими в собі, легко налагоджуватимуть контакти з іншими, виявлятимуть готовність до співпраці та бажання працювати в колективі.

Кореляція між шкалами методик «Аналіз своїх обмежень «Ви самі» та Фрайбурзьким багатфакторним особистісним опитувальником (FPI)

	Н	Д	Др	Т	В	С	Е	Ел	М
УС	-,452**	-,310*	-,438**	,113*	,077	-,508*	,048	-,404*	-,024
Чцін	-,119**	-,045	-,098*	,100*	,106*	-,092*	,079	-,067	,092*
ЧОЦ	-,063	-,098*	-,054	,394**	,445**	-,178**	,533**	-,099*	,072
ТСам	-,430**	-,035	-,070	,121**	,084	-,063	,053	-,543*	,041
НВП	-,096*	-,367**	-,074	,031	,075	-,094*	,007	-,077	,042
ТП	-,037	-,052	-,045	-,002	,423**	-,076	,037	-,035	-,006
ВпО	-,470**	-,535**	-,525**	,097*	,076	-,615*	,043	-,421**	,081
РОУП	-,116**	,016	-,089*	,323**	,093*	-,176**	,140**	-,049	,432**
ЗК	-,406**	-,125**	-,362**	,199**	,147**	-,455**	,096*	-,460**	,079
ВН	-,138**	-,102*	-,142**	,187**	,039	-,422**	,058	-,133**	,135**
ВНГР	-,099*	-,064	-,139**	,518**	,067	-,156**	,087	-,064	,428**

Примітка: ** - при $p \leq 0,01$, * - при $p \leq 0,05$

Кореляція засвідчує те, що при слабкій нервовій системі, підвищеній чутливості, високій тривожності, нестійкості емоційних станів саморозвиток зупиняється. Такі курсанти не здатні досягнути значних успіхів в саморозвитку, не можуть подолати свої слабкості і працювати над власним зростанням. Вони недостатньо динамічні, схильні уникали гострих ситуацій, дозволяють прихованим здібностям так і залишитися нерозвиненими. Їхнє ділове життя перетворюється на рутину тим більше, чим частіше вони на користь особистої безпеки виключають зі своєї діяльності ризик. Такі курсанти обмежені зупиненим саморозвитком.

Впевнені в собі, активні, оптимістичні, задоволені собою та своїми успіхами курсанти мають розвинені вміння творчо підходити до рішень і здібність до інновацій. Володіючи високою винахідливістю вони висувають нові ідеї, активізують інших бути творцями і використовувати нові підходи в роботі.

Знижений фон настрою негативно впливатиме на раціональність розв'язання проблеми і досягнення якісних рішень.

Окрім цього, можна зазначити таке: підвищена збудливість, невротичність, погана саморегуляція психічних станів, конфліктна поведінка, невпевненість у собі, нерішучість, тривожність, емоційна незрілість значно знижують вміння курсантів впливати на людей. Такі особи схильні звинувачувати інших в тому, що ті до них не прислухаються, а рівні їм по

положенню не рахують їх досить впливовими. Курсанти, які недостатньо наполегливі, не встановлюють взаємодії з оточуючими і у яких недостатньо розвинене вміння виражати себе і слухати інших, обмежені невмінням впливати на оточуючих. Якщо курсанти виявляють комунікабельність, готовність до співпраці, сміливість, схильність до ризику, то це сприятиме доброму розумінню особливостей управлінської праці. Такі особи прагнуть стати дійсним лідером колективу, аналізують власні недоліки та слабкі місця, практично використовують різні стилі управління, створюють позитивну робочу атмосферу.

Курсантам для яких характерні відповідальність, сумлінність, невимушеність, емоційна зрілість, об'єктивність в оцінці себе та інших людей, висока вимогливість до себе будуть властиві хороші навички керівництва. Такі особи є самодисциплінованими і вимагають дисципліни від інших, встановлюють добрі стосунки з оточуючими, кваліфіковано делегують повноваження, створюють позитивні зворотні зв'язки у стосунках з іншими, встановлюють об'єктивні критерії оцінки, дають чіткі вказівки, систематично аналізують роботу підлеглих, шукають способи підвищення ефективності групи.

Нерішучі та невпевнені в собі курсанти, які всього бояться, уникають ризикованих ситуацій, сором'язливі та скуті у спілкуванні матимуть обмежене вміння навчати. Не розвиваючи цього вміння, майбутній офіцер

не може довести показники підлеглих до потрібних і допомогти їм в саморозвитку. Люди часто працюють, не маючи зворотного зв'язку з офіцером, а його оцінки і рекомендації формальні.

Курсанти, яким властиве багатство і яскравість емоційних проявів, природність і невимушеність поведінки, готовність до співпраці, уважне ставлення до людей, схильність до ризику та прагнення до самоствердження будуть здатні формувати ефективно працюючу команду.

У таблиці 4. відображено показники кореляції між спрямованістю та особистісними якостями. За результатами кореляції з'ясовано, що у курсантів, які мають високі оцінки за шкалою екстраверсія домінуючою буде спрямованість на себе. Такі особи характеризуються активністю, амбітністю, легкістю у встановленні контактів, прагненням до суспільного визнання та лідерства. Вони вмільо оцінюють взаємини в колективі і вмільють використовувати інших людей для досягнення своїх власних цілей. Надають

великого значення соціальному успіху, всіма способами домагаються суспільного визнання своїх особистих заслуг.

Чим більший прояв товариськості, врівноваженості та маскулінності, тим більше проявляється спрямованість на справу. Курсанти, які спрямовані на справу характеризуються чуйним, уважним ставленням до людей, добротою і м'якосердністю, бажанням працювати в колективі, відсутністю внутрішньої напруженості, неконфліктністю, задоволеністю собою і своїми успіхами, готовністю слідувати нормам і вимогам, сміливістю, прагненням до самоствердження та схильністю до ризику.

Курсантам, які спрямовані на субординацію та повністю орієнтується на оцінку керівника буде властива формальність міжособистісних відносин, безініціативність у спілкуванні, замкнутість, тривожність, напруженість, егоїстичність, конфліктність, надмірна чутливість, пасивність та поступливість.

Таблиця 4.

Кореляція між шкалами методик «Виробничі ситуації» та Фрайбурзьким багатofакторним особистісним опитувальником (FPI)

	Т	В	В	Е	М
Спр. на себе	,072	-,195**	,072	,527**	,054
Спр. на псих.кл	-,049	,074	-,020	-,025	-,060
Спр. на суборд.	-,477**	-,044	-,341**	-,468**	-,568**
Спр. на справу	,325**	,647**	,072	,088	,368**

Примітка: ** - при $p \leq 0,01$, * - при $p \leq 0,05$

Самооцінка – оцінка особою самою себе, своїх можливостей, якостей і місця серед інших людей. Самооцінка є важливим регулятором поведінки. Отриманий кореляційний зв'язок між самооцінкою та управлінськими здібностями свідчить про те, що чим вищою є самооцінка, тим краще в майбутніх поліцейських будуть сформовані навички здійснення управлінської діяльності. Від самооцінки залежать їхні взаємини з оточуючими людьми, критичність, вимогливість до себе, відношення до успіхів і невдач. Тим самим, самооцінка впливає на ефективність управлінської діяльності поліцейських і їхній подальший особистий саморозвиток.

Кореляція засвідчує те, що чим нижчу самооцінку мають курсанти, тим більшою є їхня орієнтація на начальство (табл. 5.). Такі курсанти є невпевнені у собі, не виявляють

самостійності та повністю орієнтується на оцінку керівника.

Окрім цього, можна зазначити таке: домінування у майбутніх офіцерів поліції переконання про те, що їхня професійна діяльність за відповідні досягнення заохочується; наявність зацікавленості до професійної діяльності; усвідомлення значущості власних зусиль і здібностей при досягненні позитивних результатів впливатиме на підвищення їхньої самооцінки. Такі особи розуміють важливість своєї праці, відповідальність, прагнуть до підвищення кваліфікації, особистісного розвитку тощо.

Кореляційний зв'язок між самооцінкою та статтю є незначним, тобто суттєвих відмінностей у самооцінці між чоловіками та жінками не має.

Кореляція між опитувальником «Знаходження кількісного вираження рівня самооцінки» та «Професійна мотивація», «Виробничі ситуації»

	Спр. на себе	Спр. на псих.кл	Спр. на суборд.	Спр. на справу	ОРП	ПД	ІПД	ІІ	ЖЦ	СБ	ЗА	Стат ь
S	,040	,095	-,458*	-,053	,396* *	- ,16 2	,398* *	,441* *	,377* *	,15 8	,335* *	,209

Примітка: ** - при $p \leq 0,01$, * - при $p \leq 0,05$

За результатами кореляції можна зробити висновок про те, що наявність у курсантів адекватної самооцінки, домінування спрямованості на справу, а також наявність таких особистісних властивостей як товариськість, врівноваженість, екстраверсія та маскуліність будуть підвищувати їхню здатність до управління собою та іншими, здатність формувати колектив.

Висновки. Таким чином, аналіз результатів діагностування особистісного компонента управлінської компетентності майбутніх офіцерів НПУ дав можливість виявити такі психологічні особливості його розвитку. Для більшості досліджуваних властива адекватна самооцінка, що виражається в достатньо критичному ставленні до себе, вмінні прогнозувати адекватне ставлення оточуючих до результатів своєї діяльності, задоволеністю собою та розвинутому відчутті власної гідності; найбільш вираженими особистісними властивостями, які було діагностовано у досліджуваних осіб є товариськість, екстраверсія та маскуліність. Поступово у досліджуваних групах зростають показники емоційної лабільності, невротичності, спонтанної агресивності, що проявляються у нестійкості емоційного стану, коливаннях настрою,

підвищеній збудливості, високій тривожності, дратівливості, втомлюваності, схильності до бурхливих емоційних реакцій, прояву неконтрольованої агресії.

Корегування особистісних характеристик вимагає комплексного підходу від психологів та офіцерів-керівників у ЗВО МВС, який включає формування гуманних нормативно-ціннісних орієнтирів особистості і колективу, розвиток адекватного ставлення до особистісних проблем, зміною способу сприйняття психотравмуючої ситуації, підкріплення неагресивних форм поведінки, а також зниження морально-психологічної напруженості в міжособистісних стосунках. Необхідно організувати групову взаємодію курсантів за допомогою тренінгів, яка сприяє покращенню міжособистісних стосунків і формує гуманно-нормативні ціннісні орієнтири; для сприяння зниженню психологічної напруги курсантів та рівня дратівливості необхідно урізноманітнювати навчання у ЗВО МВС України засобами культурно-дозвілєвої та спортивної роботи.

Перспективою подальших наукових пошуків є розробка тренінгової програми спрямованої на розвиток особистісного компонента управлінської компетентності майбутніх та діючих офіцерів НПУ.

Список використаних джерел

1. Борисюк О.М. Методологія емпіричного дослідження управлінської компетентності майбутніх офіцерів ОВС. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна: збірник наукових праць / головний редактор В.В. Серета. Львів: ЛьвДУВС, 2016. Вип. 1. С. 117-128.
2. Борисюк О.М. Психологічні особливості розвитку управлінської компетентності у майбутніх офіцерів Національної поліції України: дис. ... канд. псих. наук: 19.00.09. Харків, 2017. 315 с.
3. Загальна психологія. Практикум [Текст]: навч. посібник / В.В. Волошина, Л.В. Долинська, С.О. Ставицька, О.В. Темрук. К.: Каравела, 2006. 280 с.
4. Практикум по общей, экспериментальной и прикладной психологии: Учебное пособие / В.Д. Балин, В.К. Гайда и другие / Под общей редакцией А.А. Крылова, С. А. Маничева. Спб.: Питер, 2002. 560 с.

References

1. Borysiuk, O. M. (2016) Metodolohiia empyrychnoho doslidzhennia upravlinskoi kompetentnosti maibutnikh ofitseriv OVS. Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav. Seria

psykholohichna: zbirnyk naukovykh prats / holovnyi redaktor V.V. Sereda. Lviv: LvDUVS, Vyp. 1. S. 117-128. (in Ukrainian).

2. Borysiuk, O.M. (2017) Psykholohichni osoblyvosti rozvytku upravlinskoï kompetentnosti u maibutnikh ofitseriv Natsionalnoi politsii Ukrainy: dys. ... kand. psykhn. nauk: 19.00.09. Kharkiv, 315 s. (in Ukrainian).

3. Zahalna psykholohiia. Praktykum [Tekst]: navch. posibnyk / V.V. Voloshyna, L.V. Dolynska, S.O. Stavyska, O.V. Temruk. K.: Karavela, 280 s. (in Ukrainian).

4. Praktykum po obshchei, eksperymentalnoi y prykladnoi psykholohyy: Uchebnoe posobyе / V.D. Balyn, V.K. Haida y druhye / Pod obshchei redaktsyyei A.A. Khylova, S. A. Manycheva. Spb.: Pyter, 560 s. (in Russian).

Резюме

Борисюк О. Н. кандидат психологических наук,
Львовский государственный университет
внутренних дел

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЛИЧНОСТНОГО КОМПОНЕНТА УПРАВЛЕНЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ ОФИЦЕРОВ ПОЛИЦИИ

В статье обоснована методология исследования личностного компонента управленческой компетентности будущих офицеров НПУ. Личностный или субъектный компонент включает сформированность важных для управления личностных качеств: общительности, открытости, уравновешенности, сформированность личной Я-концепции, адекватность самооценки. В результате анализа методов психологии и методик психодиагностики определены особенности эмпирического исследования личностного компонента будущих офицеров полиции: личностные свойства и самооценку. Анализ результатов диагностики личностного компонента управленческой компетентности будущих и действующих офицеров позволил выявить психологические особенности его развития.

Ключевые слова: управленческая компетентность; личностный компонент; будущий офицер полиции; личностные свойства; самооценка

Summary

Borysjuk O. candidate of psychological sciences
Lviv State University of Internal Affairs

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF FUTURE POLICE OFFICERS PERSONAL COMPONENT OF MANAGERIAL COMPETENCE

The methodology of research of the future officers of the National Police personal component of managerial competence is substantiated in the article. The issue of increasing the efficiency of managerial activity due to the development of the personal component of managerial competence of cadets of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine in the course of training for professional activity is becoming increasingly important. Personal component (set of characteristics) is considered as a set of important individual and personal characteristics of a police officer-manager, which influence his professional and managerial activity. The characteristics of the personal component include the formation of important personal qualities for management: sociability, openness, balance, formation of personal self-concept, adequacy of self-esteem.

Purpose of the research is to empirically study the personal component of managerial competence of future officers of the National Police; identify professionally significant personal characteristics that affect the effectiveness of the managerial activity of the future police officer.

To diagnose the personal component of managerial competence, it is advisable to use the following methods: "Quantitative expression of self-esteem" by S. Budassi and Freiburg Multifactorial Personal Questionnaire (FPI).

Analysis of the results of diagnosing the personal component of managerial competence of future and current officers made it possible to identify the psychological features of its development. Most of the respondents are characterized with an adequate self-esteem, which is expressed in a sufficiently critical attitude to themselves, the ability to predict the adequate attitude of others to the results of their activities, self-satisfaction and a developed sense of self-worth; the most pronounced personality traits that were diagnosed among the respondents are sociability, extraversion and masculinity. The indicators of emotional lability, neuroticism, spontaneous aggression, manifested in emotional instability, mood swings, irritability, high anxiety, irritability, fatigue, propensity to violent emotional reactions, the manifestation of uncontrollability gradually increase among respondents of the studied groups.

The prospect of further research is seen in the development of a training program aimed at developing the personal component of managerial competence of future and current officers of the National Police.

Key words: managerial competence; personal component; future police officer; personal qualities; self-esteem.

Received/Поступила: 03.02. 21.

Вагіна О. В. кандидат психологічних наук,
доцент кафедри забезпечення державної безпеки
київського факультету Національної академії
Національної Гвардії України,
<http://orcid.org/0000-0002-8934-4752>

Барко В. І. доктор психологічних наук,
головний науковий співробітник
Державного науково-дослідного інституту МВС України
<https://orcid.org/0000-0003-4962-0975>

ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ КЕРІВНИКІВ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ПІДРОЗДІЛІВ (ВІДДІЛІВ)

Стаття присвячена дослідженню психологічної характеристики діяльності сучасного керівника територіального підрозділу (відділу) поліції, яка розглядається як комплекс особистісних перемінних, які зумовлюють ефективність управлінської діяльності, а також низка вимог, які висуваються посадою до виконавця (психограма). В основу дослідження покладено використання низки методів (у тому числі, психологічної діагностики), за допомогою яких обстежено біля дев'ятисот керівників поліцейських підрозділів. В результаті дослідження визначено основні компоненти психограми керівника. Одержані дані опрацьовано із застосуванням методів математичної статистики, завдяки чому виявлено кількісні і якісні характеристики професійно важливих якостей, які необхідні для оволодіння професією керівника підрозділу поліції, а також психологічні протипоказання до успішної діяльності на керівній посаді. Отримані експериментальні дані сприятимуть покращанню процесу професійного добору і призначення осіб на керівні посади Національної поліції, а також професійного навчання управлінського персоналу.

Ключові слова: керівник поліцейського підрозділу; особистість; психологічна характеристика; психодіагностичні методи; здібності, мотивація.

Вступ. Національна поліція України (НПУ) нині перебуває на етапі становлення, який супроводжується докорінним реформуванням застарілих правових засад правоохоронної діяльності. Ознаками нових підходів є оновлення нормативно правової бази діяльності поліції, орієнтація на сервісну функцію, відкритість і прозорість діяльності, підзвітність суспільству, структурна перебудова, демілітаризація, тісне партнерство з населенням, зміни у системах управління та нові підходи до оцінки ефективності роботи структурних підрозділів [1]. Нові завдання поліції породжують низку нових вимог до керівників територіальних поліцейських підрозділів (далі – поліцейських керівників), рівня їх професійно-психологічної готовності до службової діяльності. Від сучасних поліцейських керівників очікується суттєве підвищення ефективності управлінської діяльності, забезпечення підбору персоналу з високим рівнем професійної придатності до служби, досягнення високих результатів у справі професійного навчання і мотивації, професійного і особистісного розвитку

поліцейських, налагодженні ефективного лідерства і командної роботи у підрозділах. Особливого значення набуває завдання покращання психологічного забезпечення їх діяльності. Відповідно до законодавства, поліцейські керівники виконують важливі управлінські функції у складі Національної поліції України, тому до особистісних якостей, знань і умінь поліцейських менеджерів висуваються підвищені вимоги (В. Барко, Т. Нещерет, В. Остапович) (2007); І. Дубова) (2018) [1-3].

Проте, як свідчать наукові дослідження, рівень практичної і психологічної готовності поліцейських керівників до службової діяльності часто є недостатнім [4; 5]. Через недоліки управління мають місце конфлікти у підрозділах, значна плінність персоналу, випадки порушення прав і свобод людини, перевищення поліцейськими службових повноважень тощо. Якість індивідуальних якостей, а також спеціальних знань і умінь поліцейських керівників не завжди відповідають вимогам, які висуває професія до особистості управлінця [6; 7].

З огляду на наведене, актуальності набуває окреслення психологічної

характеристики сучасного поліцейського керівника як комплексу описових перемінних, які якісно і кількісно характеризує управлінські можливості поліцейського керівника в термінах психологічної діагностики. Психологічна характеристика фіксує (описує) стратегію управлінської діяльності керівника і формується на основі трьох основних складових – загальних здібностей, характерологічних особливостей і спрямованості особистості (В. Барко, Ю. Ірхін, О Шаповалов) (2007) [5]. Розробка психологічних характеристик загалом дозволить покращити якість професійного добору поліцейських керівників, визначити напрями їх подальшої професійно-психологічної і службової підготовки, підвищити ефективність управлінської діяльності.

Мета статті - обґрунтувати й надати психологічну характеристику професійної діяльності сучасного керівника поліцейського підрозділу. *Завдання статті* – розкрити методологію підготовки психологічної характеристики діяльності керівника; представити вимоги посади до загальних здібностей, характерологічних особливостей і мотиваційної сфери керівника; розробити узагальнену психограму поліцейського керівника з показниками професійної придатності до діяльності.

Теоретичне підґрунтя.

Аналіз вітчизняних наукових праць у галузі юридичної психології, теорії управління, психології управління, соціальної психології (В. Барко, В. Криволапчук, Ю. Ірхін, Т. Нещерет, О. Шаповалов) [3; 5]. показує, що існуючі досягнення і результати розробок не розкривають особливостей управління персоналом в підрозділах поліції. Це пояснюється наявністю принципових специфічних характеристик цільових та посадових функцій поліцейських керівників, особливих механізмів і закономірностей міжособистісної взаємодії суб'єктів поліцейської правоохоронної діяльності, специфіки змісту, організації та результатів управління в поліції. Серед зарубіжних науковців можливо виділити таких дослідників, як Г. Баррет, С. Боучард, С. Блейр, М. Дюнетт, У. Борман, Р. Кокрейн, Р. Тетт, Р. Мигуель, С. Луеке, Дж. Херд, Дж. Тан та ін. [6-9]. Вчені досліджували важливі

психологічні аспекти поліцейської правоохоронної діяльності, пов'язані з професійною мотивацією поліцейських, вивченню ефективності дій, розробці етичних стандартів поведінки поліцейських, проведенням професійного психологічного добору персоналу поліції, підготовкою до дій в особливих і екстремальних умовах тощо.

Автори відзначають, що службова діяльність керівників висуває підвищені вимоги до індивідуально-психологічних особливостей, а також знань, умінь і компетентностей фахівців. Проте психологічні аспекти діяльності керівників підрозділів поліції, зокрема, вимоги професії до індивідуальних особливостей, критерії оцінювання їх професійної придатності, особливості психологічної готовності особи до діяльності, залишаються недостатньо вивченими. Тому дослідження психологічної характеристики поліцейських керівників, розробка психограми цієї посади визначення показників професійної придатності до діяльності є актуальною теоретичною й прикладною проблемою.

Результати нашого дослідження суттєво доповнюють існуючі на цей момент публікації, оскільки в них уперше представлені якісні і кількісні показники психологічної придатності особи до управлінської діяльності на посаді керівника поліцейського підрозділу, протипоказання для оволодіння професією, наведений оптимальний психодіагностичний інструментарій для проведення професійного психологічного добору і призначення кандидатів на керівні посади в поліції.

Методи дослідження.

В експериментальному дослідженні, яке проводилось упродовж 2020 року, взяли участь 880 поліцейських керівників (усі – чоловіки, вік – від 27 до 40 років, спеціальні звання – від майора до полковника поліції, визначені оцінками експертів як успішні). Кількісний показник вибірки є репрезентативним (генеральна сукупність поліцейських керівників середньої управлінської ланки становить біля восьми тисяч осіб, отже, при довірчому рівні ймовірності 0.95; статистична похибка не перевищує 5%). Тестування здійснювалось бланковим методом в групах по 10-12 осіб у першій половині дня. Обстежувані були вмотивовані попередньою інформацією про

психологічну перевірку їх професійних здібностей, результати оброблялись за допомогою «ключів» до методик. Основними методами дослідження стали аналіз законодавства і нормативно-правової бази діяльності НПУ, об'єктивні й суб'єктивні психодіагностичні методи, статистичний аналіз даних проводився з використанням програм Microsoft Excell та SPSS Statistics.

Для досягнення мети дослідження було застосовано низку психодіагностичних методик:

1. Для вивчення рівня і структури інтелекту використаний тест Р. Амтхауера (Yeliseyev, 2006). Субтести №2 і №3 дозволяють встановити рівень вербального інтелекту, субтест №6 дозволяє визначити рівень невербальної складової інтелекту. Для осіб обраної вікової групи (27-40 років) середній рівень інтелекту становить 103-109 балів IQ, показники нижче і вище діапазону вважаються низкими і високими відповідно. З метою вивчення рівня і структури емоційного інтелекту застосовано опитувальник М. Манойлової, який уможливує діагностику міжособистісного і внутрішньо особистісного компонентів емоційного інтелекту (Манойлова, 2004). Знання числових значень компонентів емоційного інтелекту, а також інтегрального показника дозволяють прогнозувати ступінь придатності поліцейського менеджера до професійної діяльності. Для досліджуваної вибірки середній рівень за шкалами міжособистісного і внутрішньо особистісного компонентів становить 1,0-3,0 балів, інтегральний показник коливається в межах 1,0-4,0 балів; показники нижче і вище діапазону вважаються низкими і високими відповідно. Креативність вивчалась за допомогою методики В. Меде і К. Піорковського, яка передбачає оцінювання швидкості і оригінальності мислення на основі складання речень, які включають в себе три заданих слова (Yeliseyev, 2006). Для обраної вибірки середній рівень швидкості становить 3-4 бали, оригінальності – 4-6 балів, показники нижче і вище діапазону вважаються низкими і високими відповідно.

2. Для виявлення провідних тенденцій особистості використаний Індивідуально-типологічний опитувальник (ІТО), розроблений під керівництвом Л. М. Собчик у 2003 році (Sobchik, 2003). Провідні

тенденції утворюють ортогональну модель, яка об'єднує вісім основних шкал, контрастних за своїми властивості: екстраверсія – інтроверсія; спонтанність – сензитивність; агресивність – тривожність; ригідність – лабільність/емотивність. Крім зазначених, опитувальник містить контрольні шкали брехні й агравації. Опитувальник уможливує визначення типу реагування поліцейського (стенічного чи гіпостенічного), для досліджуваної вибірки середній рівень за основними шкалами становить 4-7 балів, показники нижче і вище діапазону вважаються низкими і високими відповідно.

3. Для визначення загальної структури особистості за допомогою п'яти факторів (екстраверсії, поступливості, сумлінності, нейротизму і відкритості досвіду) застосований Опитувальник великої п'ятірки (BFI; John, Naumann, & Soto, 2008). Зазначені фактори є важливими показниками готовності особи до професійної діяльності, для обраної вибірки середній рівень за шкалами нейротизму і поступливості становить 15-24 балів, за шкалами екстраверсії, сумлінності і відкритості – 20-33 балів, показники нижче і вище діапазону вважаються низкими і високими відповідно.

4. Для дослідження рівня толерантності особи до невизначеності використаний опитувальник С. Баднера, який дозволяє визначити основні складові толерантності до невизначеності (новизна, складність, нерозв'язність), а також загальний індекс (Budner, 1962). Для досліджуваної вибірки середній рівень за шкалами становить 12-37 балів, загальний індекс перебуває в межах 51-70 балів; показники нижче і вище вказаного діапазону вважаються низкими і високими відповідно.

5. Для вивчення мотиваційної спрямованості особи використаний тест Річі-Мартіна, який дозволяє визначити дванадцять основних потреб, які людина бажає реалізувати в роботі: матеріальна винагорода; хороші умови праці; структурування роботи; соціальні контакти; підтримка стосунків; визнання; досягнення складних цілей; впливовість і влада; різноманітність і зміни; креативність; самовдосконалення й розвиток; суспільно корисна праця) (Richi, & Martin, 2004). Тест дозволяє встановити провідні мотиви

Питання психології

професійного вибору поліцейських керівників.

На першому етапі дослідження визначалась структура професійно-психологічного потенціалу поліцейських керівників, яка конкретизувалася в індивідуально-психологічних якостях особистості як основних складових психограми цієї посади. Далі, з комплексним використанням низки достатньо валідних і надійних психодіагностичних методик, встановлено вимоги до складових психограми (рівня і структури тестометричного та емоційного інтелекту, креативності, особливостей нервових процесів, характерологічних особливостей та мотивації); результати опрацьовано із застосуванням методів математичної статистики. На третьому етапі визначений перелік професійно важливих якостей, необхідних для оволодіння професією поліцейського керівника, а також психологічні протипоказання до її освоєння,

тобто надано психологічну характеристику і психограму посади керівника.

Результати і обговорення.

Використання низки наведених психодіагностичних методик дало змогу одержати результати щодо показників загальних здібностей, характерологічних особливостей та мотиваційної сфери особистості успішного поліцейського керівника.

Загальні здібності. Встановлено, що посада висуває певні вимоги до загальних здібностей поліцейських керівників. Аналіз результатів, отриманих за методикою «Тест Амтхауера» свідчить, що їм властивий середній рівень вербального інтелекту (усереднене значення за вербальними тестами №2 і №3 становить 12,24 «сирих балів» (106 одиниць IQ); високе значення невербального (усереднене значення невербального або практичного інтелекту становить 15,6 «сирих» балів або 114 одиниць IQ,) (Табл. 1).

Таблиця 1.

Рівень тестометричного інтелекту поліцейських керівників

Статистичні показники	Субтест №2		Субтест №3		Субтест №6	
	Бали	IQ	Бали	IQ	Бали	IQ
Середнє арифметичне значення	12.0	105.0	12,48	107.0	15.6	114.0
Стандартна похибка	0.17	0.56	0.23	0.55	0.31	0.86
Медіана	13	110	11	102	15	115
Мода	13	110	12	104	18	125
Стандартне відхилення	2.59	8.80	3.65	8.49	4.88	13.19

Щодо емоційного інтелекту, оцінюваного за допомогою *опитувальника М. Манойлової*, то дослідження показало, що респондентам властивий проміжний рівень ЕІ за шкалами внутрішньоособистісного компоненту ЕІ (№1 – усвідомлення своїх емоцій і почуттів та №2 – управління власними емоціями) - усереднене значення становить 1,60 балів, усереднене значення моди становить 1,50 балів. Аналіз

результатів за шкалами міжособистісного компоненту ЕІ показав, що керівникам також властиві проміжні значення шкал №3 (усвідомлення емоцій і почуттів інших) та №4 (управління емоціями інших) – усереднене значення становить 1,86 балів, усереднене значення моди становить 1 бал. Загальний (підсумковий) рівень ЕІ керівників становить 5,34 балів (Табл. 2).

Таблиця 2.

Рівень емоційного інтелекту керівників

Статистичні показники	Внутрішньоособистісний компонент		Міжособистісний компонент		Підсумковий результат
	Усвідомлення емоцій	Управління емоціями	Усвідомлення емоціями	Управління емоціями	
Середнє арифметичне значення	2,82	-1,22	2,87	0,87	5.34
Стандартна похибка	0,12	0,11	0,12	0,11	-
Медіана	3	-1	3	1	-
Мода	3	0	3	-1	-
Стандартне відхилення	3,59	3,32	3,65	3,42	-

Питання психології

Наявні результати не суперечать теоретичним очікуванням, зокрема, отримані значення за шкалами внутрішньоособистісного компоненту відображають здатність керівників до розуміння власних емоцій і почуттів, а також емоцій і почуттів інших людей. Оцінки за цими шкалами вказують на відповідальність, стриманість, поміркованість, емоційну зрілість, здатність об'єктивно оцінювати ситуації, досвідченість. Помірні оцінки за шкалами міжособистісного компоненту ЕІ свідчать про важливість для керівників поліції рис, які дозволяють розуміти емоції інших і скеровувати їх. Для керівників з розвинутим міжособистісним компонентом ЕІ властиві комунікабельність, активність, екстраверсія, спонтанність. Такі особи вміють легко та швидко вступати у контакти, мають комунікативний досвід. Отримані результати, на нашу думку, відображають професійно важливі якості, властиві ефективним керівникам. Успішний керівник здатний переконувати, впливати на співрозмовника, бути відповідальним за свої дії й розпорядження, давати об'єктивну оцінку діям та вчинкам інших, поєднувати ділові та особистісні контакти, привертати увагу і зацікавлювати людей, викликати в них почуття довіри; швидко встановлювати контакти з новими людьми; знаходити необхідний тон розмови, потрібну форму спілкування залежно від психологічного стану та індивідуальних властивостей співрозмовника. Водночас важливою є

здатність керівника співвідносити власні дії з діями інших осіб та можливими наслідками, а також відстоювати власну позицію.

Вивчення креативності (творчого потенціалу) поліцейських за методикою В. Меде і К. Піорковським продемонструвало, що для них характерним є середній рівень (показник швидкості дивергентного мислення – 2,99 балів) і середній рівень оригінальності – 5,0 балів).

Індивідуально-психологічні особливості.

Характерологічні особливості. Аналіз усередненого профілю особистості поліцейських керівників з використанням *Індивідуально-типологічного опитувальника (ІТО)* дозволяє охарактеризувати їх як осіб зі стеничним типом реагування, високою активністю і високим рівнем домагань, вираженими емоційними реакціями, які, водночас, достатньо контрольовані. Фахівцям притаманні лідируючий стиль поведінки, здатність до ризику при значній стійкості до стресу. Інтегративна усереднена оцінка особистісного профілю дозволяє віднести тип профілю до лінійного, розташованого в межах від 3 до 7 балів. Провідними піками в профілі є шкали 1 (екстраверсія - 7,26 балів); 2 (спонтанність - 6,22 бали) і 8 (лабільність - 6,22 бали), що дозволяє описувати особистість у характеристиках переважання стеничних характеристик і сили нервових процесів (Табл. 3).

Таблиця 3.

Результати дослідження керівників за опитувальником ІТО

Статистичні показники	Шкали ІТО									
	L	A	1	2	3	4	5	6	7	8
Середнє арифметичне	3,44	0,26	7,26	6,22	4,7	6,12	2,09	4,72	2,94	6,22
Стандартна похибка	1,74	0,54	1,75	1,37	1,368	1,37	1,73	1,49	1,53	1,16
Медіана	3	0	8	6	5	6	2	5	3	6
Мода	3	0	9	7	5	7	1	5	2	7
Стандартне відхилення	1,74	0,54	1,75	1,37	1,36	1,37	1,73	1,49	1,53	1,16

Примітка: назви шкал: L – брехня; A – агравация; 1 – екстраверсія; 2 – спонтанність; 3 – агресивність; 4 – ригідність; 5 – інтроверсія; 6 – сензитивність; 7 – тривожність; 8 – лабільність.

Помірне підвищення цих шкал у профілі свідчить про виражену тенденцію до самореалізації та протидії впливу середовища. Особистості керівника властиві такі стійкі характерологічні особливості, як екстраверсія, спонтанність, помірні імпульсивність.

Подібні риси властиві особам із сильним типом нервової системи і високою лабільністю нервових процесів. Поліцейський керівник повинен мати *сильний тип нервової системи*, що пов'язано з необхідністю витримувати значне емоційне навантаження,

Питання психології

долати почуття страху, невпевненості, невизначеності; високу психофізіологічну витривалість і працездатність; високу лабільність нервових процесів.

У міжособистісних відносинах керівники характеризуються як відповідальні, владні, лідируючі, незалежні, їм властиві відкритість і комунікабельність. Проте профіль має в своїй конфігурації незначні підвищення за шкалами 4 (ригідність - 6,12 бали) і 6 (сензитивність - 4,72 бали), що може свідчити про здатність контролювати власні емоції і можливі прояви імпульсивності.

Аналіз результатів досліджень дозволяє дійти висновку про те, що для поліцейських керівників характерні наступні варіації типів профілів:

а) відмічається підвищення за шкалами 1 і 2 – для таких осіб характерна деяка імпульсивність, тенденція до ризику і пошуку небезпеки; вони сміливі, мужні; у взаємовідносинах дещо імпульсивні, холеричні, з недостатньою соціальною конформністю і труднощами самоконтролю;

б) провідними у профілі є шкали 2 і 8; це означає, що у характері таких керівників

на першому плані стоїть тенденція до лідерства, активність, наполегливість, раціональність, послідовність та цілеспрямованість;

в) особистісний профіль має провідні шкали 2, 4 і 6 – таким керівникам притаманна врівноваженість стеничних і егоцентричних характеристик; вони виявляють високий рівень домагань і мотивації досягнення;

г) у профілі переважають показники шкал 2 і 4; для таких керівників властива дещо завищена самооцінка, ігнорування труднощів, активність, ентузіазм, здатність до тривалих зусиль і зростання ефективності діяльності в умовах конкуренції.

За результатами використання *Опитувальника Великої П'ятірки (ОВП)* встановлено, що поліцейським керівників властиві такі особистісні якості, як сумлінність (шкала 2 становить 39,94 балів); відкритість досвіду (шкала 5 - 35,11 балів); екстравертованість (шкала 1 - 32,02 балів); помірна поступливість (34,55 балів); низький рівень нейротизму (середні значення за шкалою 4 - 13,76 балів) (Табл.4).

Таблиця 4.

Результати дослідження керівників за опитувальником ОВП

Статистичні показники	Шкали ОВП				
	1	2	3	4	5
Середнє арифметичне значення	32,02	34,56	39,94	13,77	35,11
Стандартна похибка	0,11	0,12	0,13	0,12	0,15
Медіана	32	35	41	13	35
Мода	33	35	42	14	37
Стандартне відхилення	3,23	3,45	3,81	3,73	4,63

Примітка: назви шкал: 1- екстраверсія; 2 – поступливість; 3 – сумлінність; 4 – нейротизм; 5 – відкритість досвіду

На основі обстеження респондентів за допомогою *Опитувальника толерантності до невизначеності С. Баднера (ТНБ)* встановлено, що керівники продемонстрували досить високий загальний індекс толерантності до невизначеності (66,47 балів, значення моди

– найчастіше фіксованого показника - становить 68 балів). За окремими шкалами опитувальника зареєстровано найвищий показник за шкалою 2 (складність - 38,75 балів), а також проміжні показники за шкалами 1 (новизна – 15,32 балів і 3 (нерозв'язність – 12,39 балів) (Табл. 5).

Таблиця 5.

Результати дослідження за опитувальником ТНБ

Статистичні показники	Шкали ТНБ			
	1	2	3	4
Середнє арифметичне значення	15.32	38.75	12.39	66.47
Стандартна похибка	0.21	0.18	0.11	0.21
Медіана	15	41	12	66
Мода	16	42	11	68
Стандартне відхилення	3,73	3,54	3,81	6.48

Примітка: назви шкал: 1- новизна; 2 – складність; 3 – нерозв'язність; 4 – підсумкове значення;

Питання психології

Це означає, що поліцейські керівники в цілому є толерантними до невизначеності, розглядають будь-яку невизначену ситуацію як можливість вибору, розвитку, набуття нового досвіду, не відчувають деструктивної тривоги в невизначених ситуаціях, здатні активно і продуктивно діяти в них. Особливо це виявляється при розв'язанні складних проблем. Для керівників властиві здатність протистояти складним проблемам, а також діяти в умовах, коли завдання здається новим, і до того ж, нерозв'язним. Отримані результати узгоджуються із раніше виявленими на основі Індивідуально-типологічного опитувальника рисами керівників (висока працездатність, стресостійкість, сміливість, активність, екстраверсія, спонтанність і рішучість; вміння вступати у контакти тощо).

Отримані за допомогою особистісних опитувальників (ІТО, ОВП, ТНБ) дані свідчать про важливість для поліцейських керівників таких якостей, як сумлінність у роботі, жага до здобуття нових знань і умінь, комунікабельність, прагнення до лідерства, енергійність, активність, оптимістичність, толерантність до невизначеності. Водночас, їм властиві контрольованість поведінки і діяльності, самовладання, наполегливість, старанність, ретельність, організованість, дисциплінованість, товариськість. Значною мірою керівники характеризуються зацікавленістю, сприйнятливістю інформації та усього нового, наявністю широких

інтересів, гнучкого розуму, незалежності мислення, орієнтованістю на пошук нових шляхів вирішення проблем, оригінальністю сприйняття. Також успішним керівникам потрібні доброзичливість, альтруїстичність, схильність підпорядковувати особисті інтереси потребам групи, орієнтованість на співробітництво; відмічаються тенденції до раціоналізму, стресостійкості, витриманості, спокійного ставлення до подій. Поліцейським керівникам також притаманні такі риси, як сміливість, самостійність, розумний ризик, домінантність, помірна агресивність, ініціативність, наполегливість.

Мотиваційна сфера. Аналіз усередненого мотиваційного профілю поліцейських керівників дозволяє дійти висновку про те, що їм притаманні наступні мотиви діяльності: 1) бажання високої заробітної плати та матеріальної винагороди, мати роботу з гарним набором пільг та надбавок (середній показник становить 44,7); 2) прагнення до цікавої та суспільно-корисної праці (38,5 балів); 3) прагнення до самовдосконалення та розвитку (34,6); 4) прагнення до визнання з боку інших (33,9); 5) бажання чіткого структурування роботи, наявності зворотного зв'язку та інформації, яка дозволяє оцінити результати роботи (31,6); 6) бажання різноманітної роботи і уникнення рутини (30,4); 7) постановки і досягнення сміливих, складних цілей (29,0); 8) прагнення до хороших умов праці (27,1) (Табл.6).

Таблиця 6.

Результати дослідження мотиваційної сфери керівників

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Среднее	44,7	29,0	31,6	23,2	22,7	33,9	29,0	17,5	30,4	27,1	34,6	38,5
Стандартна похибка	1,09	0,90	0,85	0,63	0,61	0,71	0,62	0,71	0,69	0,73	0,58	0,84
Медіана	42	28	32	24	24	33	29	17	30	27	34	38
Мода	33	31	36	28	24	33	29	0	32	27	32	34
Стандартне відхилення	17,5	14,4	13,6	10,1	9,81	11,3	9,97	11,3	11,1	11,6	9,38	13,5

Примітка: основні мотиви професійної діяльності поліцейських керівників: 1 – матеріальна винагорода, 2 – хороші умови праці, 3 – структурування роботи, 4 – соціальні контакти, 5 – підтримка стосунків, 6 – визнання, 7 – досягнення складних цілей, 8 – впливовість і влада, 9 – різноманітність і зміни, 10 – креативність, 11 – самовдосконалення й розвиток, 12 – суспільно корисна праця.

Підсумкові показники психологічної характеристики керівника в узагальненому вигляді представлені в таблиці 7.

Підсумкові показники психологічної характеристики керівника (психограма)

№	Параметри для оцінювання	Методики дослідження	Показники професійної придатності		
			Оптимальні (а)	Допустимі (б)	Недопустимі (непридатність) (с)
1	Загальні здібності (рівень вербального і невербального і емоційного інтелекту)	Тест Амтхауера	Високий рівень вербального інтелекту (12 і більше балів, або 106 і більше одиниць IQ); високий рівень невербального інтелекту (12 і більше балів, або 106 і більше одиниць IQ)	Середній рівень вербального інтелекту – 10-11 балів (100-103 одиниць IQ); середній рівень невербального інтелекту – 10-11 балів (100-103 одиниць IQ)	Знижений рівень вербального інтелекту – менше 11 балів (менше 100 одиниць IQ); знижений рівень невербального інтелекту – менше 11 балів (менше 103 одиниць IQ)
		Тест Маноїлової	Високий рівень емоційного інтелекту (загальний показник – більше 6,0 балів; усереднені показники шкал внутрішньоособистісного і міжособистісного компонентів – більше 3,0 балів)	Середній рівень EI (загальний показник – 6,0-4,0 балів; усереднені показники шкал внутрішньоособистісного і міжособистісного компонентів – 3,0-1,5 балів)	Низький загальний рівень EI (загальний показник – менше 4,0 балів; усереднені показники шкал внутрішньоособистісного і міжособистісного компонентів менше 1,5 балів)
2	Особливості творчого потенціалу (рівень креативності)	Тест Меде-Піорковського	Високий рівень креативності (показник кількості речень – 4 і більше; а оригінальності – 8 і більше)	Середній рівень креативності (показник кількості речень – 3-4; а оригінальності – 5-7)	Низький рівень креативності (показник кількості речень менше 3; а оригінальності – менше 5)
3	Характерологічні особливості	Індивідуально-типологічний опитувальник (ІТО)	Стенічний тип реагування. Показники усіх шкал провідних тенденцій у діапазоні 3-4 балів, а шкал L і K – не більше 3 балів.	Характерологічний профіль стенічного типу, в профілі показники шкал 1, 2, 4, 8 – у діапазоні 5-8 балів; шкал 3, 5, 6, 7 – 5-7 балів. Шкала L – 4-5 балів	Характерологічний профіль гіпо або гіперстенічного типу, показники шкал 1, 2, 4, 8 – перевищують 8 балів; шкал 3, 5, 6, 7 – перевищують 7 балів. Шкала L перевищує 5 балів.
		Опитувальник великої п'ятірки (ОВП)	Значення нейротизму менше 18 балів; поступливості – менше 37; сумлінності – більше 38, відкритості – більше 37	Значення нейротизму 18-20 балів; поступливості – 37-40; сумлінності – 35-38, відкритості – 34-37	Значення нейротизму вище 20 балів; поступливості – вище 40; сумлінності – менше 35, відкритості – менше 34
		Опитувальник толерантності до невизначеності Баднера (ОТНБ)	Загальний показник толерантності – більше 55 балів; новизни – більше 11; складності – більше 24; нерозв'язності – більше 12 балів	Загальний показник толерантності – 51-55 балів; новизни – 9-11; складності – 21-24; нерозв'язності – 9-12 балів	Загальний показник толерантності – менше 51 балів; новизни – менше 9; складності – менше 21; нерозв'язності – менше 9 балів
4	Спрямованість особистості	Тест Річі-Мартіна	На перших позиціях – соціально-значущі мотиви (орієнтованість на цікаву і суспільно корисну працю; досягнення складних цілей; чітке структурування роботи; самовдосконалення; визнання своїх досягнень, креативність; соціальні контакти)	На перших позиціях – орієнтованість на довгострокові взаємини; хороші умови праці, різноманітність роботи, владу; матеріальну винагороду	На перших позиціях – домінування мотивів індивідуалістичного спрямування (прагнення влади, матеріальної винагороди, хороших умов праці, визнання, взаємин з іншими, різноманітності роботи)

Отримані у дослідженні результати, загалом, відповідають даним, які опубліковані в науковій літературі. У багатьох роботах відзначається, що професія поліцейського будь-якої спеціалізації висуває підвищені вимоги до індивідуально-психологічних якостей працівників. Нормативними документами МВС України також передбачено, що кожен поліцейський повинен мати високу достатньо високу силу і лабільність нервових процесів, чутливість аналізаторів; розвинений вестибулярний апарат, добре сформовані когнітивні

процеси. Зарубіжні дослідники також відзначають, що поліцейським менеджерам притаманні певні індивідуально-психологічні якості. Професійна діяльність поліцейського менеджера висуває доволі високі вимоги до рівня інтелектуальних властивостей особи; науковці відмічають, що предикторами успішної професійної діяльності є характерологічні особливості, такі, як емоційна стабільність, сумлінність, відкритість, соціабельність, екстравертованість (за результатами використання Опитувальника Великої

П'ятірки [Big Five Inventory] і Каліфорнійського особистісного опитувальника [CPI]) [6; 7; 9].

Науковці підкреслюють, що поліцейський керівник – це, у першу чергу, поліцейський, отже він повинен володіти відповідними якостями нервової системи, когнітивних процесів (мати такі якості уваги, як стійкість, концентрація, переключення, розподіл і обсяг; розвинену оперативну і довготривалу пам'ять; добрі показники зорової, слухової, рухової, словесно-логічної та образної пам'яті, бути спроможним легко запам'ятати словесно-логічний матеріал, колір, форму, величину, рух та розташування об'єктів, особливості зовнішнього вигляду людини; вміти чітко відтворювати інформацію) [8; 9]

Висновки. За результатами проведених досліджень виявлено, що оволодіння професією керівника поліцейського підрозділу значною мірою залежать від ступеня сформованості головних *професійно важливих якостей*, що визначається такими ознаками (*перераховані за рангом важливості*):

1) високий або середній рівень загальних здібностей (вербального, невербального та емоційного інтелекту, креативності);

2) сформованість характерологічних рис (спонтанність, сміливість, екстравертованість, сумлінність, відкритість досвіду, упевненість, оптимізм, наполегливість, самоконтроль, толерантність до невизначеності); достатній рівень комунікативних здібностей;

3) адекватна структура мотиваційної спрямованості особистості;

4) сформованість емоційно-вольових якостей (здатність долати труднощі, брати на себе відповідальність, емоційна стійкість у стресових ситуаціях); достатня чутливість аналізаторів; достатній рівень розвитку пізнавальних процесів.

Рекомендовані для професійної управлінської діяльності поліцейського керівника якісні та кількісні психологічні й психофізіологічні показники представлені таким чином:

- високий або середній рівень вербального інтелекту, тобто не менше 10 балів (100 одиниць IQ) за вербальними субтестами тесту Амтхауера; високий або середній рівень невербального інтелекту за тестом Амтхауера, тобто не менше 11 балів (103 одиниць IQ);

- високий або середній рівень емоційного інтелекту (загальний показник EI – не менше 4,0 балів; усереднені показники шкал внутрішньоособистісного і

міжособистісного компонентів – не менше 1, 5 балів);

- високий або середній рівень креативності (показник кількості речень за тестом Меде-Пюрковського – не менше 3; показник оригінальності – не менше 5 балів);

- характерологічний профіль стенічного типу: за тестом ІТО показники шкал 1, 2, 4, 8 – у діапазоні 4–8 балів; а шкал 3, 5, 6, 7 – не більше 7 балів; за опитувальником ОВП значення нейротизму – не вище 20 балів; поступливості – не вище 40; сумлінності – не менше 35, відкритості – не менше 34; за опитувальником ТНБ загальний показник толерантності – не менше 51 балів; новизни – не менше 9; складності – не менше 21; нерозв'язності – не менше 9;

- адекватна мотиваційна спрямованість особистості (на перших місцях у мотиваційному профілі – прагнення до цікавої та суспільно-корисної праці (36-40 балів); прагнення до самовдосконалення та розвитку (34-37 балів); прагнення до визнання з боку інших (32-34 балів); бажання чіткого структурування роботи, наявності зворотного зв'язку та інформації, яка дозволяє оцінити результати роботи (31-33 бали); бажання різноманітної роботи і уникнення рутини (30-32 бали); прагнення до постановки і досягнення сміливих, складних цілей (28 і більше балів).

Психологічні та психофізіологічні протипоказання до професійної діяльності на посаді поліцейського керівника (критерії професійної непридатності):

- низький рівень будь-якої зі складових інтелектуального потенціалу (вербального, невербального інтелекту – показник менше 100 одиниць IQ); емоційного - загальний показник – менше 4,0 балів; усереднені показники шкал внутрішньоособистісного і міжособистісного компонентів – менше 1,5 балів; креативності – менше 3 балів;

- негативні характерологічні риси: наявність в особистісному профілі ІТО підвищених індексів шкал гіпостенічного типу реагування: 7 (тривожності), 6 (сензитивності), 5 (інтроверсії) – більше 7 балів, завищені показники шкал стенічного типу реагування: 2 (спонтанності), 3 (агресивності), 4 (ригідності) – більше 8 балів; за опитувальником ОВП значення нейротизму - вище 20 балів; поступливості – вище 40; сумлінності – менше 35, відкритості – менше 34; за опитувальником ТНБ загальний показник толерантності – менше

51 балів; новизни – менше 9; складності – менше 21; нерозв'язності – менше 9;

- неадекватна мотиваційна спрямованість особистості (домінування мотивів індивідуалістичного спрямування - прагнення влади, хороших умов праці; визнання, взаємин з іншими тощо; негативні емоційно-вольові якості (конфліктність, побоювання труднощів, нездатність брати на себе відповідальність, емоційна нестійкість у стресових ситуаціях тощо).

Таким чином, наданий якісна і кількісна психологічна характеристика сучасного поліцейського керівника, як комплексної перемінної, у якій фіксуються управлінські

можливості особи в термінах психологічної діагностики. Психологічна характеристика визначає стратегію управлінської діяльності керівника і ґрунтується на основі трьох базових компонентів – загальних здібностях, характерологічних особливостях і спрямованості особистості. Психологічна характеристика кандидатів на керівні посади НПУ є необхідним елементом у системі підбору і призначення найбільш придатних і підготовлених управлінців. Перспективи подальших розвідок у цьому напрямі полягають у розробці психологічних характеристик і профілів масових професій сектора безпеки і оборони України.

Список використаних джерел

7. Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII // Відомості Верховної Ради України. 2015. № 40–41 (від 09.10.2015). Ст. 379. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/580-19> (дата звернення: 03.02.2020).

2. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. Поточна редакція від 30.09.2016 // Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30 (від 23.07.1996). Ст. 141. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr> (дата звернення: 03.02.2020).

3. Професіограми за основними видами поліцейської діяльності: наук.-практ. посіб. / В.П. Остапович, І.О. Дубова, В.І. Барко та інші; за заг. ред. проф. В.О. Криволапчува. Київ: ДНДІ МВС України; ФОП Кандиба Т.П., 2018. 244 с.

4. Собчик Л. М. Психология индивидуальности / Собчик Л. М. СПб.: Изд-во «Речь», 2003. 624 с.

5. Професіографічний опис основних видів діяльності в органах внутрішніх справ України: практ. посіб. / В. І. Барко, Ю. Б. Ірхін, Т. В. Нещерет, О. В. Шаповалов. Київ: КНУВС, Друкарня МВС, 2007. 100 с

6. Bouchard C. Physical activity and health / C. Bouchard, S. N. Blair, W. L. Haskell. – Champaign : Human Kinetics, 2007. – 410 p

7. Cochaine R. E., Tett R., L. Vandecreek. Psychological Testing and the Selection of Police Officers A National Survey. Criminal Justice and Behavior, 30(5):511-537 · October 2003. <https://www.researchgate.net/publication/247743668>

8. Dunnette M. D., Borman W. C. Personnel Selection and Classification Systems. Annual Review of Psychology. 1979. Vol. 30, No. 1. Pp. 477–525. DOI: <https://doi.org/10.1146/annurev.ps.30.020179.002401>

9. Gerald V. Barrett, Rosanna F. Miguel, Jennifer M. Hurd, Sarah B. Lueke and James A. Tan. Practical Issues in the Use of Personality Tests in Police Selection. Public Personnel Management Volume 32 No. 4 Winter 2003. DOI: <https://doi.org/10.1177/009102600303200403>

References

1. Pro Natsionalnu politsiiu [On the National Police of Ukraine]: Zakon Ukrainy vid 02.07.2015 № 580-VIII // Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 2015. № 40–41 (vid 09.10.2015). St. 379. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/580-19> (data zvernennia: 03.02.2020) (in Ukraine).

2. Konstytutsiia Ukrainy [Constitution of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 28.06.1996 № 254k/96-VR. Potochna redaktsiia vid 30.09.2016 // Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 1996. № 30 (vid 23.07.1996). St. 141. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr> (data zvernennia: 03.02.2020) (in Ukraine).

3. Profesiogramy za osnovnymy vydamy politseiskoi diialnosti [Professiograms for the main types of Police activities]: nauk.-prakt. posib. / V.P. Ostapovych, I.O. Dubova, V.I. Barko ta inshi; za zah. red. prof. V.O. Kryvolapchuva. Kyiv: DNDI MVS Ukrainy; FOP Kandyba T.P., 2018. 244 s. (in Ukraine).

4. Sobchik L. M. Psykholohyia yndyvudalnosti [Psychology of Individual] / Sobchik L. M. SPb.: Yzd-vo «Rech», 2003. 624 s. (in Russian).

5. Profesiografichniy opis osnovnykh vydiv diialnosti v orhanakh vnutrishnikh sprav Ukrainy: prakt. Posib [Professional description of the main activities in the bodies of internal affairs of Ukraine] / V. I. Barko, Yu. B. Irkhin, T. V. Neshcheret, O. V. Shapovalov. Kyiv: KNUVS, Drukarnia MVS, 2007. 100 s (in Ukraine).

Резюме

Вагіна О. В. доцент кафедри забезпечення державної безпеки киевського факультета Національної академії Національної Гвардії України
Барко В. І. головний науковий співробітник Государственного научно-исследовательского института МВД Украины

**ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ
ДЕЯТЕЛЬНОСТИ РУКОВОДИТЕЛЕЙ ТЕРРИТОРИАЛЬНЫХ ПОДРАЗДЕЛЕНИЙ
(ОТДЕЛОВ) НАЦИОНАЛЬНОЙ ПОЛИЦИИ УКРАИНЫ**

Статья посвящена исследованию психологической характеристики деятельности современного руководителя территориального подразделения полиции, которая рассматривается как комплекс личностных переменных, обуславливающих эффективность управленческой деятельности, а также в качестве ряда требований, предъявляемых должностью к исполнителю (психограмма). В основу исследования положено использование ряда методов (в том числе, психологической диагностики), с помощью которых обследовано около девяти сот руководителей полицейских подразделений. В результате определены основные компоненты психогаммы руководителя. Полученные экспериментальные данные будут способствовать улучшению процесса профессионального отбора и назначения лиц на руководящие должности Национальной полиции, а также профессионального обучения управленческого персонала.

Ключевые слова: руководитель полицейского подразделения; личность; психологическая характеристика; психодиагностические методы; способности; мотивация.

Summary

Vagina O. Associate Professor of the Department of State Security of the Kiev Faculty of the National Academy of the National Guard of Ukraine

Barko V. Main Researcher, State Research Institute of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine

**PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTIC OF PROFESSIONAL ACTIVITIES OF
MANAGERS OF UKRAINIAN NATIONAL POLICE UNITS**

Introduction. The article is dedicated to discussion of some questions connected with the study of psychological aspects of the professional activity of police units' managers in the context of the implementation of their professional responsibilities. Using the different methods (theoretical analysis and generalization of scientific literature, observation, questionnaires, psychological diagnostics, mathematical statistics) the article considers theoretical foundations of studying of the professional activity of police units' managers, requirements for their general and professional abilities. Based on an experimental study involving about 900 police managers from different regions of the country, psychological characteristic of the profession police units' manager has been developed.

Purpose. This psychological characteristic includes a set of traits that qualitatively and quantitatively describe the manager's personality in terms of psychological diagnosis. The psychological characteristic reveals a qualitative traits, a list and a certain quantitative range of parameters that characterize a successful specialist, a professional in a particular field of professional activity; such characteristic is a thorough psychological description of a person and is used in legal psychology to predict possible human actions and behavior. The authors make some proposals concerning arrangement and realization of psychological selection of police units' managers with the purpose of appointment officers with high level of motivation, ability to resist to stresses, conflicts and other risk factors.

Methods. The main research methods were analysis of legislation, surveys, general psychodiagnostic methods (tests, questionnaires) and statistical methods.

Originality. It has been established that the professional activity of police managers is associated with the performance of a number of important tasks and places higher demands on individual psychological characteristics, as well as knowledge, skills and competencies of police officers. The article highlights the main requirements of the profession to general and special abilities of police managers, presents the requirements for the cognitive processes, general and special abilities, communicative features and the most important individual psychological characteristics (character, temperament, etc.). It has been shown that a police manager needs to have a high level of general abilities. The structure of motivation of police managers to professional activity is revealed. The generalized psychogram of police manager is presented as well.

Conclusion. The results of the study revealed a list of professionally important qualities that a police units' manager should possess, as well as psychological contraindications to mastering the profession. The obtained data can be used in the conduct of professional psychological selection of police offices and their appointment to the positions of police units' managers.

Key words: manager of police unit; personality; psychological characteristic; psychodiagnostic methods; abilities; motivation.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.

Received/Поступила: 14.01. 21.

*Вахняк В. А. Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського
<https://orcid.org/0000-0001-8189-4736>*

ПСИХОЛОГІЧНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ: УЗАГАЛЬНЕНА ДЕФІНІЦІЯ ТА СТРУКТУРА

У статті досліджуються актуальні проблеми вивчення психологічної компетентності військовослужбовців. Актуалізовані питання узагальної дефініції “психологічна компетентність військовослужбовців”, а також виділення її структурних компонентів. Розглянуто питання формування та розвитку психологічної компетентності у ході військової служби, що загалом спрямовано на превентивне збереження психічного здоров'я військовослужбовців.

Ключові слова: компетентність; психологічна компетентність; психічне здоров'я, структура.

Вступ. В українському суспільстві, лише з початком російської агресії, поряд з проблемами фізичного здоров'я, почали звертати увагу на психічне здоров'я населення. При цьому, аналіз подій, які відбуваються з 2014 року в Україні, підтверджує, що під дію впливу факторів бойових дій, потрапляють не лише військовослужбовці збройних сил, а й цивільне населення країни. Актуалізувалось питання психологічної готовності населення України як до бойових дій, так і до подолання їх наслідків: питання наявності психологічних знань, розуміння подій та процесів з точки зору психології, навичок надання само- або взаємо- психологічної допомоги. За таких умов, розвиток психологічної компетентності, як якості, що охоплює зазначені аспекти психологічної готовності, на сьогодні має розглядатись на державному рівні, як напрямок збереження психічного здоров'я населення України.

У Концепції розвитку охорони психічного здоров'я в Україні на період до 2030 року, поряд з іншими компонентами проблеми у сфері охорони психічного здоров'я в Україні зазначена “недостатність системи формування та підтримки професійних компетентностей серед фахівців у сфері психічного здоров'я та інших суміжних професій” [1].

У керівних документах, які безпосередньо спрямовані на збереження психічного здоров'я військовослужбовців Збройних Сил України, в основному, передбачається надання допомоги після психотравмуючого впливу – в ході відновлення та реабілітації [2]. В той же час, ми вважаємо, що заходи збереження психічного здоров'я мають бути спрямовані

на попередження або на мінімізацію наслідків травмуючого впливу превентивними заходами, зокрема через формування та розвиток психологічної компетентності військовослужбовців.

Проблематичним при дослідженні питань психологічної компетентності військовослужбовців є той факт, що в Україні поняття “психологічна компетентність” та “психологічна компетентність військовослужбовців” не є усталеними і трактуються різними дослідниками з певними відмінностями, що пов'язано, в першу чергу, з різним трактуванням базового, щодо психологічної компетентності, поняття – компетентності.

Метою статті є привернення уваги до питань формування психологічної компетентності кожного громадянина України, як однієї з ключових (наприклад, у ході освітнього процесу), що у подальшому дозволить адаптувати сформовану психологічну компетентність до умов військової служби та розвивати її до рівня, що б забезпечував мінімізацію негативного впливу стрес-факторів на психічне здоров'я військовослужбовців в бойових умовах діяльності.

Завданням статті є проведення аналізу стану розробленості досліджуваної проблеми у вітчизняній та зарубіжній науковій теорії та в освітній практиці, узагальнення дефініції “психологічна компетентність військовослужбовців” та емпіричне виділення її структурних компонентів.

Теоретичне підґрунтя. Питання компетентності в Україні не лише широко досліджуються, але й запроваджуються в суспільне життя, зокрема через систему

освіти. З урахуванням Рекомендацій Європейського Парламенту та Ради Європи “Про основні компетенції для навчання протягом усього життя” (від 18 грудня 2006 року) та у співпраці з експертами програми “DeSeCo” (Definition and Selection of Competencies), в освітньому просторі нашої країни поняття компетентності визначається як здатність успішно задовольняти індивідуальні та соціальні потреби, діяти та виконувати поставлені завдання. Кожна компетентність побудована на комбінації (поєднанні) взаємовідповідних пізнавальних ставлень та практичних навичок, цінностей, емоцій, поведінкових компонентів, знань і вмінь, усього того, що можна мобілізувати для активної дії.

Рекомендаціями Європейського Парламенту та Ради Європи окремо виділяються ключові компетентності, до яких відносять ті, що необхідні всім людям для самореалізації, розвитку, активного громадянства, соціальної інтеграції та зайнятості. Тобто, під ключовими розуміють найбільш універсальні за своїм характером та ступенем застосовності компетентності, які дозволяють вирішувати широке коло проблем особистого й суспільного життя. Ключові компетентності вважаються однаково важливими, оскільки кожна з них може сприяти успішному життю та діяльності в суспільстві.

У 2019 році Рада Європи оновила перелік ключових компетентностей, який на сьогодні містить: компетентність у грамотності (Literacy competence); багатомовна компетентність (Multilingual competence); математична компетентність та компетентність в науці, технологіях і в проектуванні (Mathematical competence and competence in science, technology and engineering); цифрова компетентність (Digital competence); особиста, соціальна та компетентність навчаючись вивчати (Personal, social and learning to learn competence); громадянська компетентність (Citizenship competence); підприємницька компетентність (Entrepreneurship competence); культурна обізнаність та компетентність у самовираженні (Cultural awareness and expression competence) [3].

Кожна з цих компетентностей визначається як комбінація знань, навичок та ставлень, де знання складається з фактів і цифр, концепцій, ідей та теорій, які вже встановлені та підтримують розуміння

певної сфери або предмета; навички визначаються як здатність та спроможність виконувати процеси та використовувати наявні знання для досягнення результатів; ставлення описують диспозиції сприйняття і налаштованості щодо ідей, людини або ситуації й спонукають до відповідних реакцій або дій.

Згідно зі стандартами освіти в Україні, окрім ключових, виділяють також інтегральну, загальні та спеціальні (фахові, предметні) компетентності. Проте прямого визначення “психологічної компетентності” немає ні серед ключових компетентностей, рекомендованих Радою Європи, ні серед освітніх компетентностей в Україні.

Питання виокремлення психологічної компетентності в окрему категорію досліджував О. Бакаленко. На його думку, психологічна компетентність охоплює більшість навичок, які міжнародні експерти відносять до соціальної компетентності, а також окремі вміння, що включає в себе ініціативність та підприємливість. Тобто, психологічна компетентність є базовою складовою соціальної компетентності та входить як компонент до підприємницької компетентності. Крім того, в Рекомендаціях Європейського Парламенту та Ради Європи зазначається, що існує низка вмінь, які грають роль у всіх восьми ключових компетентностях: критичне мислення, творчість, ініціативність, рішення проблем, оцінка ризику, прийняття рішень і управління емоціями. Серед них також можна виділити навички, які є складовими саме психологічної компетентності [4].

У Законі України “Про освіту” серед ключових компетентностей, у розрізі нашого дослідження можна виокремити здоров’язбережувальну, яка включає життєві навички, що сприяють фізичному здоров’ю; соціальному здоров’ю (навички ефективного спілкування, співчуття, розв’язування конфліктів, спільної діяльності та співробітництва, поведінки в умовах тиску, погроз, дискримінації); духовному та психічному здоров’ю (навички самоконтролю, прийняття рішень, уміння усвідомлювати власну унікальність, визначати життєві цілі, адекватна самооцінка, мотивація успіху).

На підставі аналізу змісту ключових компетентностей, ми погоджуємось з О. Бакаленко, який вважає, що психологічну компетентність можна розглядати як

компонент соціальної компетентності та як базову складову здоров'язбережувальної компетентності, оскільки вона охоплює частину вмінь, що передбачає соціальна компетентність, і практично всі основні навички, що сприяють соціальному, духовному та психічному здоров'ю. Тобто психологічну компетентність слід виділяти в якості самостійної ключової компетентності, а не як складову інших ключових компетентностей, оскільки всі навички психологічної компетентності утворюють цілісну, взаємодоповнюючу систему умінь [4].

Такий підхід, на нашу думку, дозволить прийти до загальної дефініції психологічної компетентності, оскільки серед науковців немає її однозначного трактування: сприйняття та визначення психологічної компетентності різними дослідниками, здебільшого залежить від предмета або мети їх досліджень, а також від різного розуміння “компетентності” взагалі.

У психологічному словнику за редакцією Н. Побірченко поняття компетентність визначається як якісна характеристика суб'єкта, набута ним в процесі навчання; інформованість, обізнаність, авторитетність, професійні знання і вміння [5]. При цьому, серед різновидів компетентності виділяється професійна, соціальна та методологічна компетентності особистості.

Окремим поняттям у цьому словнику визначено індивідуальну компетентність, як володіння людиною прийомами самореалізації та розвитку індивідуальності в рамках певної професії, її готовність до професійного росту, здатність до індивідуального самозбереження, схильність протистояти професійному старінню. Індивідуальна компетентність передбачає вміння працівника раціонально організувати свою працю без перевантаження часу і сил, здійснювати її без втоми і навіть з вражаючим ефектом [5]. Цей вид компетентності також може бути частково прирівняний до досліджуваної психологічної компетентності.

У своєму дослідженні поняття компетенції та компетентності М. Каленик виокремлює такі особливості: поруч з наявними “знаннями, навичками, життєвим досвідом, які дозволяють судити про будуще”, компетентність розглядається як “комплексний особистісний ресурс, який

забезпечує можливість ефективної взаємодії з оточуючим світом у тій чи іншій галузі”, не як проста сума знань, умінь і навичок, а як інтегрована сукупність когнітивного (знання), операціонального (способи діяльності і готовність до діяльності) та аксіологічного (наявність певних цінностей) аспектів [6].

Серед зарубіжних науковців, питання компетентності змістовно досліджені Дж. Равеном. Зокрема, він зазначає, що формування професіонала можливе не лише за наявності певних знань та умінь, але й за умови відповідного ставлення та належного особистісного розвитку. Тобто і керівники і підлеглі потребують визнання та оцінювання особистісних корисних якостей, які розвинуті у ході виконання завдань, а також, за реальними досягненнями на своєму робочому місці (а не за такими другорядними критеріями як науковий ступінь, висока посада або бажання уникнути помилок). Дж. Равеном запропонована багатовимірна модель компетентності, як специфічна здатність, необхідна для ефективного виконання конкретної дії в конкретній галузі, вона містить вузькоспеціальні знання, специфічні предметні навички, способи мислення, і розуміння відповідальності за свої дії [7].

Невизначеність дефініції “компетентність” безпосередньо впливає на визначення “психологічної компетентності”. Так, загальну психологічну компетентність особистості, І. Зимня розглядає як сукупність основних компетенцій. Зокрема вона виділяє такі компетенції: готовність до прояву компетентності (мотиваційний аспект); володіння знанням змісту компетентності (когнітивний аспект); досвід прояву компетентності в різноманітних стандартних і нестандартних ситуаціях (поведінковий аспект); ставлення до змісту компетентності і об'єкту її застосування (ціннісно-смысловий аспект); емоційно-вольова регуляція процесу і результату прояву [8].

На думку В. Семиченко, психологічна компетентність може бути ототожнена з психологічною грамотністю, оскільки “компетентність взагалі – це атрибут особистісного рівня, система тих засвоєних засобів, за допомогою яких людина розв'язує ті чи ті завдання. Будь-які знання, окремі навички або вміння лише тоді стають дієвими, коли інтегруються у цю загальну

систему засобів, вступають у зв'язки з іншими структурними елементами, творчо модифікуються, гнучко використовуються відповідно до цілей і умов діяльності або міжособистісної взаємодії" [9]. Дещо схожий підхід пропонує В. Гусак, який виділяє психологічну компетентність та психологічну грамотність як одні зі складових професійно-педагогічної культури [10].

За результатами вивчення проблем розвитку психологічної компетентності керівників у вищих військових навчальних закладах (далі – ВВНЗ) В. Мозальовим встановлено зв'язок змісту психологічної компетентності особистості фахівця зі специфікою його професійної діяльності та визначено, що психологічна компетентність керівника у ВВНЗ є системною властивістю особистості і містить професійно-дієві особистісні установки й властивості щодо засвоєння й ефективного використання психологічної інформації у процесі управлінської діяльності [11].

Психологічну компетентність також розуміють як особливий мотиваційний стан – готовність проявляти цілеспрямовану активність на основі отриманих психологічних знань; комплекс характеристик особистості, який включає уявлення про процеси переживання, міжособистісні і групові процеси, особистісну позицію, комунікативні та рефлексивні навички, що дозволяє конструктивно вирішувати завдання професійної діяльності, спілкування і саморозвитку [12].

Дефініція "психологічна компетентність військовослужбовців" також не має усталеного визначення і трактується різними дослідниками з певними відмінностями, що, зокрема, зумовлено категорією військовослужбовців, психологічну компетентність яких було досліджено.

Так, психологічна компетентність у військовому середовищі досліджувалась Л. Баріною серед військових психологів. На її думку, психологічно компетентний військовий психолог завдяки своїм особистісним і професійним навичкам здатний знижувати ризик потрапляння себе та військовослужбовців до проблемних ситуацій, але у випадку, якщо вони виникають, активізувати дії для їхнього подолання. Також нею було запропоновано

розглядати психологічну компетентність як певний конструкт (сукупність компонентів психологічної компетентності), що дало змогу досліджувати інтегральну узгодженість психологічної компетентності за її окремими показниками. Дослідниця надає авторське визначення психологічної компетентності військового психолога, як особистісної риси, що характеризує здатність мінімізувати гостроту і частоту виникнення проблемних ситуацій, в які потрапляє суб'єкт, та максимізувати активність дій з організації життя, спрямованих на подолання цих ситуацій [13].

Дослідження структури "психологічної готовності військового керівника до збереження психічного здоров'я військовослужбовців" у роботі В. Алещенка, О. Сафіна та Є. Потапчука, на нашу думку, добре корелює з досліджуваною нами психологічною компетентністю військовослужбовців, не зважаючи на різницю в термінології, та зміщення акцентів на управлінську діяльність [14]. На думку авторів дослідження, готовність військового керівника до збереження психічного здоров'я підлеглих складається з функціонально пов'язаних між собою та взаємообумовлених компонентів: мотиваційного (мотиви), когнітивного (знання), операційного (уміння та навички) та особистісного (особистісні характеристики).

Дещо за іншим напрямом досліджував психологічну компетентність військовослужбовців Л. Олійник. Зокрема він зазначає, що сформована загальна компетентність, є сукупністю ключових та предметних компетентностей, інтегрованою характеристикою особистості військовослужбовця [15].

Методи дослідження. У ході дослідження були застосовані методи аналізу документів; систематизації та узагальнення досвіду висвітлення проблематики психологічної компетентності у науковій літературі; аналізу та порівняння результатів досліджень компетентності та психологічної компетентності різними науковцями; метод синтезу узагальненої структури психологічної компетентності військовослужбовців.

Результати і обговорення. Враховуючи розбіжності в підходах щодо визначення психологічної компетентності

військовослужбовців, вбачається за необхідне окреслити її узагальнену структуру.

Така структура має містити елементи ключової компетентності:

знання фактів і цифр, концепцій, ідей та теорій, які вже встановлені та підтримують розуміння психологічної сфери;

навички як здатність та спроможність виконувати психологічні дії та використовувати наявні знання для досягнення результатів. Як і у всіх ключових компетентностях, психологічна компетентність обов'язково має містити такі навички: критичне та аналітичне мислення, вирішення проблем, творчість, робота в команді, вміння спілкування та проведення переговорів, прийняття рішень, саморегуляція, стійкість, емпатія, повага до різноманітності;

ставлення з диспозиції сприйняття і налаштованості щодо психологічних ідей, людини, як об'єкта психологічної взаємодії, або ситуації, яку слід сприймати з точки зору протікання психологічних процесів, що спонукають до відповідних реакцій або дій.

Сукупність компонентів психологічної компетентності військовослужбовців є динамічною. На нашу думку, психологічна компетентність не вбачається остаточною після її сформування, відповідно, може розвиватись та змінюватись (набувати нових якостей, змінювати їх рівень) і може піддаватись вимірюванню (градації). Ця якість психологічної компетентності розглядається нами як важлива умова для її подальшого цілеспрямованого (програмного, контрольованого) розвитку. Психологічна компетентність також має сприйматись як багатофакторний, структурно-функціональний конструкт. Тобто може бути поділена за сферами сприйняття і виконання соціальних ролей: сім'я, навчання, повсякденна діяльність, бойові дії тощо, і також включає когнітивний, організаційний, мотиваційний та особистісний компоненти.

Для психологічної компетентності військовослужбовців, на нашу думку, також притаманна потенційність. Психологічна компетентність не проявляється у військовослужбовців до моменту певної взаємодії (з людиною, з інформацією, з подією, ситуацією тощо), що може ускладнювати вимірювання рівня даної якості.

Основним завданням психологічної компетентності для військовослужбовця має бути здатність мінімізувати гостроту і частоту виникнення проблемних ситуацій, в які потрапляє суб'єкт, та максимізувати активність дій з організації життя, спрямованих на подолання цих ситуацій [13]. Також для військовослужбовців має обов'язково враховуватись вирішення (максимальне уникнення) складних (деструктивних) ситуацій не лише для свого життя, але і для життя (діяльності) оточуючих (співслужбовців або підлеглих).

Необхідною умовою існування, підтримання і розвитку психологічної компетентності вбачається постійний особистісний саморозвиток та самоудосконалення військовослужбовців, проте не виключається здійснення цілеспрямованого зовнішнього впливу на особистість, зокрема через просвітні заходи, проведення занять, тренінгів, психологічних консультацій тощо.

Таким чином, психологічна компетентність військовослужбовців – це потенційна, динамічна, ситуативна та багатоаспектна сукупність знань, умінь, сприйняття та адекватних реакцій на зовнішню взаємодію, максимальна ефективність якої розкривається за певних умов обстановки та дозволяє мінімізувати (виключити) можливий негативний психологічний вплив такої взаємодії.

За такого формулювання психологічну компетентність можна розглядати як превентивну якість збереження психічного здоров'я, а динамічний розвиток цієї якості, має забезпечувати охорону психічного здоров'я військовослужбовців в процесі повсякденної життєдіяльності та в умовах виконання бойових завдань.

Висновки. З переходом до компетентнісного підходу у системі освіти України, питання формування психологічної компетентності особистості на даний час не вирішене, оскільки даний вид компетентності не входить у перелік ключових або базових.

За результатами аналізу досліджень вітчизняних та зарубіжних науковців, психологічна компетентність військовослужбовців може бути визначена як багатофакторний, структурно-функціональний конструкт, який базується на психоаналітичному сприйнятті дійсності з урахуванням особистісних характеристик

Питання психології

особистості, при постійному розвитку і самоудосконаленні військовослужбовця, та має бути спрямований на вирішення або максимальне уникнення складних чи деструктивних ситуацій як свого життя, так і життя (діяльності) оточуючих. Тобто психологічна компетентність військовослужбовців включає когнітивний, організаційний, мотиваційний і особистісний компоненти та може бути поділена за сферами сприйняття і виконання соціальних ролей.

Сформована як ключова компетентність, психологічна компетентність військовослужбовця у подальшому має адаптуватись до умов військової служби та піддаватись удосконаленню та розвитку.

Структурно-компонентний підхід до визначення складових конструкту психологічної компетентності, дає можливість розглядати запровадження процесу вимірювання рівня психологічної

компетентності військовослужбовців, як інтегрально, так і пофакторно (поелементно), і, на основі цього, здійснювати розробку та запровадження програм розвитку психологічної компетентності відповідних категорій військовослужбовців (військових колективів).

Перспективи подальших досліджень полягають у однозначному визначенні дефініції “психологічна компетентність військовослужбовців”; у запровадженні в освітній процес формування психологічної компетентності як однієї з ключових; у розробці інструментарію для визначення рівня психологічної компетентності військовослужбовців; у розробці програм розвитку (формування і розвитку) психологічної компетентності військовослужбовців (за різних умов обстановки), як базовий (превентивний) напрямок збереження їх психічного здоров'я.

Список використаних джерел

1. Про схвалення Концепції розвитку охорони психічного здоров'я в Україні на період до 2030 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2017 р. № 1018-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1018-2017-%D1%80#Text> (дата звернення: 17.10.2020).
2. Вказівки щодо збереження психічного здоров'я військовослужбовців в зоні застосування військ (сил) та під час відновлення боєздатності військових частин (підрозділів) : Методичні рекомендації. Київ. 2017 р. URL: <https://www.twirpx.com/file/2512008/> (дата звернення: 17.10.2020).
3. Key competences for lifelong learning. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2019 URL: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/297a33c8-a1f3-11e9-9d01-01aa75ed71a1> (дата звернення: 17.10.2020)
4. Бакаленко О.А. Психологічна компетентність як ключова компетентність сучасного фахівця. *Вісник Харківського університету. Сер. Теорія культури і філософія науки*. 2018. Вип. 58. С. 132–138. URL: <http://openarchive.nure.ua/handle/document/6922> (дата звернення: 17.10.2020).
5. Психологічний словник. Авт.-уклад. В.В. Синявський, О.П. Сергєєнкова / за ред. Н.А. Побірченко URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/vishcha-osvita/1648.pdf> (дата звернення: 17.10.2020).
6. Каленик М.В. Поняття компетенція, компетентність, навчальні досягнення учнів з фізики. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. Кіровоград : ПБВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2010. Вип. 90. С. 117–120. URL: <http://repository.ssru.edu.ua/handle/123456789/1774> (дата звернення: 17.10.2020)
7. Равен Дж. Компетентность в современном обществе. Выявление, развитие и реализация. Москва : Когито-Центр, 2002. 396 с.
8. Зимняя И.А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата образования. *Высшее образование сегодня*. 2003. № 5. С. 67–79.
9. Семиченко В.А. Використання психології в навчально-виховному процесі вищої школи. *Педагогіка і психологія*. 1996. № 3. С. 35–36
10. Гусак В.М. Особливості сформованості психологічної грамотності та компетентності майбутніх соціальних працівників. *Теорія і практика сучасної психології*. 2018. №1. URL: http://www.tpsp-journal.kpu.zp.ua/archive/1_2018/15.pdf (дата звернення: 17.10.2020).
11. Мозальов В.Є. Проблеми розвитку психологічної компетентності керівників у вищих військових навчальних закладах в умовах післядипломної освіти. *Збірник наукових праць “Військова освіта” НУОУ ім. Івана Черняхівського*. Київ, 2019. № 2. С. 118–127.
12. Розвиток психологічної культури учнівської молоді в системі неперервної професійної освіти : Навчально-методичний посібник / за ред. В. Рибалки. Київ : ІПППО України, 2005. 298 с.

13. Барінова Л.Я. Психологічна компетентність у структурі особистості військового психолога. *Український психологічний журнал*. 2019. №1. С. 38–49 URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/ukpsj_2019_1_5.pdf (дата звернення: 17.10.2020).
14. Алещенко В.І., Сафін О.Д., Потапчук Є.М. Організація забезпечення збереження психічного здоров'я військовослужбовців : навч. посібник. Київ, 2007. 134 с.
15. Олійник Л.В. Психолого-педагогічна компетентність військового керівника : навч. посіб. Київ : НУОУ, 2011. 188 с.

References

1. Pro skhvalennia Kontseptsii rozvytku okhorony psykhiчного zdorovia v Ukraini na period do 2030 roku [On approval of the Concept for the development of mental health care in Ukraine for the period up to 2030] : Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 27 hrudnia 2017 r. №1018-r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1018-2017-%D1%80#Text> (in Ukrainian).
2. Vkazivky shchodo zberezhenia psykhiчного zdorovia viiskovosluzhbovtiv v zoni zastosuvannia viisk (syl) ta pid chas vidnovlennia boiezdatnosti viiskovykh chastyn (pidrozdiliv) [Guidelines for maintaining the mental health of servicemen in the area of application of troops (forces) and during the restoration of combat capability of military units] : Metodychni rekomendatsii. Kyiv. 2017 r. URL: <https://www.twirpx.com/file/2512008/> (in Ukrainian).
3. Key competences for lifelong learning. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2019 URL: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/297a33c8-a1f3-11e9-9d01-01aa75ed71a1>
4. Bakalenko O.A. Psykholohichna kompetentnist yak kliuchova kompetentnist suchasnoho fakhivtsia [Psychological competence as a key competence of a modern specialist]. *Visnyk Kharkivskoho universytetu. Ser. Teoriia kultury i filosofii nauky*. 2018. Vyp. 58. S. 132–138. URL: <http://openarchive.nure.ua/handle/document/6922> (in Ukrainian).
5. Psykholohichni slovnyk [Psychological dictionary]. Avt.-uklad. V.V. Syniavskiy, O.P. Serhieienkova / za red. N.A. Pobirchenko URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/vishcha-osvita/1648.pdf> (in Ukrainian).
6. Kalenyk M.V. Poniattia kompetentsiia, kompetentnist, navchalni dosiahnennia uchniv z fizyky [The concept of attribution, competence, educational achievements of students in physics]. *Naukovi zapysky. Seriya: Pedagogichni nauky*. Kirovohrad : RVV KDPU im. V. Vynnychenka, 2010. Vyp. 90. S. 117–120. URL: <http://repository.sspu.edu.ua/handle/123456789/1774> (in Ukrainian).
7. Raven Dzh. Kompetentnost v sovremennom obshchestve. Vyavlenie, razvitie i realizatsiya [Competence in modern society. Identification, development and implementation]. Moskva : Kohyto-Tsentr, 2002. 396 s (in Russian).
8. Zymniaia Y.A. Kliuchevye kompetentsyy – novaia paradyhma rezultata obrazovaniya [Key competencies – a new paradigm of educational outcomes]. *Vyshee obrazovanie sehodnia*. 2003. № 5. S. 67–79. (in Russian).
9. Semychenko V.A. Vykorystannia psykholohii v navchalno-vykhovnomu protsesi vyshchoi shkoly [The use of psychology in the educational process of higher education]. *Pedagogika i psykholohiia*. 1996. № 3. S. 35–36 (in Ukrainian).
10. Husak V.M. Osoblyvosti sformovanosti psykholohichnoi hramotnosti ta kompetentnosti maibutnikh sotsialnykh pratsivnykiv [Features of the formation of psychological literacy and competence of future social workers]. *Teoriia i praktyka suchasnoi psykholohii*. 2018. №1. URL: http://www.tpsp-journal.kpu.zp.ua/archive/1_2018/15.pdf (in Ukrainian).
11. Mozalov V. Problemy rozvytku psykholohichnoi kompetentnosti kerivnykiv u vyshchyykh viiskovykh navchalnykh zakladakh v umovakh pislidyplomnoi osvity [Development problems of supervisors psychological competence in higher military education in postgraduate education conditions]. *Zbirnyk naukovykh prats "Viiskova osvita" NUOU im. Ivana Cherniakhovskoho*. Kyiv, 2019. № 2. S. 118–127 (in Ukrainian).
12. Rozvytok psykholohichnoi kultury uchnivskoi molodi v systemi neperervnoi profesiinoi osvity [Development of psychological culture of student youth in the system of continuing professional education]: *Navchalno-metodychni posibnyk / za red. V. Rybalky*. Kyiv : IPPPO Ukrainy, 2005. 298 s (in Ukrainian).
13. Barinova L. Psykholohichna kompetentnist u strukturі osobystosti viiskovoho psykholoha [Psychological competence in the personality structure of a military psychologist]. *Ukrainskyi psykholohichnyi zhurnal*. 2019. №1. S. 38–49 URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/ukpsj_2019_1_5.pdf (in Ukrainian).
14. Aleshchenko V.I., Safin O.D., Potapchuk Y.M. Orhanizatsiia zabezpechennia zberezhenia psykhiчного zdorovia viiskovosluzhbovtiv [Organization of ensuring the mental health of servicemen] : navch. posibnyk. Kyiv, 2007. 134 s (in Ukrainian).
15. Oliinyk L.V. Psykholoho-pedahohichna kompetentnist viiskovoho kerivnyka [Psychological and pedagogical competence of a military leader] : navch. posib. Kyiv : NUOU, 2011. 188 s (in Ukrainian).

Резюме

Вахняк В. Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ КОМПЕТЕНТНОСТЬ ВОЕННОСЛУЖАЩИХ: ОБОБЩЕННАЯ ДЕФИНИЦИЯ И СТРУКТУРА

В статье исследуются актуальные проблемы изучения психологической компетентности военнослужащих. Актуализированы вопросы обобщенного определения “психологическая компетентность военнослужащих”, а также выделение её структурных компонентов. Рассматриваются вопросы формирования и развития психологической компетентности в ходе воинской службы, что, в целом, направлено на превентивное сохранение психического здоровья военнослужащих.

Ключевые слова: компетентность; психологическая компетентность; психическое здоровье, структура.

Summary

Vakhniak V. The National Defence University of Ukraine named after Ivan Cherniakhovskiy

PSYCHOLOGICAL COMPETENCE OF MILITARY SERVANTS: GENERAL DEFINITION AND STRUCTURE

Introduction. *The article examines current issues of studying the psychological competence of servicemen. Topical issues of the generalized definition of “psychological competence of servicemen”, as well as the allocation of its structural components. The issues of formation and development of psychological competence during military service are considered, which is generally aimed at preventive maintenance of mental health of servicemen.*

Purpose. *The purpose of the article is to draw attention to the formation of psychological competence of every citizen of Ukraine as one of the key (for example, during the educational process), which will further adapt the developed psychological competence to the conditions of military service and develop it to minimize negative the impact of stress factors on the mental health of servicemen in combat.*

Methods. *During the study, methods of document analysis were used; systematization and generalization of the experience of covering the issue of psychological competence in the scientific literature; analysis and comparison of research results of competence and psychological competence by different scientists; method of synthesis of the generalized structure of psychological competence of servicemen.*

Originality. *In the course of the work the author's definition of the definition “psychological competence of servicemen” is given and the structural components of this construct are singled out.*

Conclusion. *According to the analysis of research of domestic and foreign scientists, the psychological competence of servicemen can be defined as a multifactorial, structural and functional construct, which is based on psychoanalytic perception of reality, taking into account personal characteristics, with constant development and self-improvement of the serviceman. avoidance of difficult or destructive situations of both one's own life and the life (activity) of others.*

Structural-component approach to determining the components of the construct of psychological competence, provide an opportunity to consider the introduction of the process of measuring the level of psychological competence of servicemen, both integrally and factor by element (element by element), and, based on this, to develop and implement psychological competence programs. military teams).

Prospects for further research are to unambiguously define the definition of “psychological competence of servicemen” and to develop programs for the development (formation and development) of psychological competence of servicemen (under different conditions) as a basic (preventive) direction for maintaining their mental health.

Keywords: competence; psychological competence; mental health, structure.

Received/Поступила: 20.02. 21.

Вовк Н. П. кандидат педагогічних наук, доцент, Черкаський інститут пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля Національного університету цивільного захисту України
<https://orcid.org/0000-0001-6601-7030>

Мохнар Л. І. кандидат педагогічних наук, Черкаський інститут пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля Національного університету цивільного захисту України
<https://orcid.org/0000-0001-7753-2345>

КОМУНІКАТИВНА СКЛАДОВА ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ЗДІЙСНЕННЯ АНТИКРИЗОВОГО УПРАВЛІННЯ

У статті розглядається комунікативна складова організації та здійснення антикризового управління. Розглядаючи процес антикризового управління як концепт, авторами обґрунтовано у ньому визначну роль комунікації. Аргументуючи складність даного процесу, його багатовекторність та багатоаспектність, авторами на основі аналізу застосування підходів, теорій та моделей комунікації визначено її специфіку, задачі, особливості, та виокреслено ряд умов щодо підвищення ефективності її організації та здійснення у процесі антикризового управління.

Ключові слова: комунікація; соціальна комунікація; комунікація в умовах кризи; кризова ситуація; надзвичайна ситуація; антикризове управління.

Вступ.

Пандемія та супровідні їй епізоотії, терористичні акти, катастрофи техногенного та природного характеру як екстремальні події та надзвичайні ситуації, із початку 21 століття є постійно присутніми у нашому житті. У 20 столітті про дані події більшість людей дізнавалися через одну або й декілька діб, завдяки телефону, телеграфу та пресі. Про події сьогодення, у тому числі й трагічні, із усіма подробицями телебачення сповіщає через декілька хвилин. Правдиву чи неправдиву інформацію та певні висновки щодо подій надходять до населення за допомогою Інтернет, соціальних мереж та безлічі каналів телебачення. Інформаційними потоками, які постійно збільшуються, мають свої просторово-часові масштаби та характеризуються певним ступенем достовірності, пронизане наше життя. Зміни їх параметрів та властивостей може потягнути за собою й зміни (і погіршення) нормальних умов і порядку життєдіяльності, спричинені трагічною подією, епідемією, аварією.

Забезпечення інформаційної безпеки України в умовах надзвичайних ситуацій являє собою систему прийняття рішень з оперативних дій (реакцій), пов'язаних із розвитком таких ситуацій і ліквідацією їх наслідків, а також систему збирання та обробки інформації про можливе виникнення

надзвичайної ситуації (НС). Особливе значення у вказаних умовах має забезпечення безпеки інформаційної інфраструктури країни в разі аварій, катастроф і стихійних лих. Інформацію у сфері захисту населення і територій від НС техногенного та природного характеру становлять будь-які відомості про НС, що прогнозуються або виникли, з визначенням їх класифікації, меж поширення і наслідків, а також способи й методи реагування на них.

Систему управління в НС складають безпосередні та координуючі органи; пункти управління та центри управління в НС; системи зв'язку та інформатизації. У Статуті дій у надзвичайних ситуаціях органів управління та підрозділів Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту знаходимо, що першим принципом управління під час НС є безперервність, який досягається своєчасним прийняттям рішень та оперативним доведенням завдань до підпорядкованих підрозділів ОРС ЦЗ, наявністю зв'язку з ними та взаємодіючими органами управління, своєчасним розгортанням пересувних пунктів управління [11].

Комунікативна складова відіграє важливу роль у організації та здійсненні ефективного управління. Як вказує Лара Мудрак, чітка комунікаційна стратегія допоможе в кризовій ситуації в донесенні чіткого повідомлення. Під час кризи можна

збільшити аудиторію своїх основних каналів комунікації, проявити своє лідерство в управлінні, винайти та спробувати новітні підходи в вирішенні важливих питань [11].

Організація роботи щодо здійснення ефективної комунікації у процесі управління в умовах НС може бути виключно складною справою, яка може потягнути за собою серйозні наслідки. Приховування, затримка надходження, перекручування та знищення оперативної інформації, несанкціонований доступ до неї окремих осіб чи груп осіб можуть призвести до виникнення труднощів під час ліквідації наслідків НС, пов'язаних з особливостями інформаційного впливу в екстремальних умовах.

Мета даної роботи полягає у визначенні специфіки комунікативної складової антикризового управління та виокресленні умов щодо можливості підвищення ефективності її організації та здійснення.

Ураховуючи специфіку піднятої проблеми, вважаємо необхідними вирішення **наступних завдань**: проведення експлікації понять «кризова ситуація», «антикризове управління», «соціальна комунікація», «комунікація в умовах кризи»; аналіз застосування підходів, теорій та моделей комунікації у антикризовому управлінні; виокресленні умов щодо можливості підвищення ефективності її організації та здійснення.

Теоретичне підґрунтя.

Аналіз останніх публікацій дозволяє стверджувати, що проблема комунікативної складової організації та здійснення антикризового управління залишається відкритою.

Питанням комунікативної складової в управлінні в умовах НС, вивченню її специфіки та особливостей присвячено ряд досліджень. Так, зокрема, у дослідженнях Овсяника В. М. розглянуто теоретичні аспекти кризових комунікацій за умов надзвичайних ситуацій [12]; Литвин В.В. викладено ключові правила комунікативної стратегії патрульного поліцейського та сформульовано основні її положення [8]; Мудрак Л. запропоновано типологію криз, закони й принципи комунікацій та правила побудови комунікативних стратегій в умовах кризи [10]; Потапчуком Н. Д. запропоновано структурно-функціональну модель запобігання та нівелювання чуток в умовах НС; Барило О. Г. проведено

оцінювання адекватності інформації органами державного управління у надзвичайних ситуаціях [2]; Мохнар Л.І. запропоновано умови організації ефективної діалогічної взаємодії майбутніх працівників ДСНС [9]; *дослідницею* Онищенко Н.В. виокремлено специфіку та особливості спілкування з постраждалими у НС під час надання їм психологічної допомоги [13].

Рядом вчених проведені дослідження щодо ролі комунікації в умовах антикризового управління. Зокрема, у роботах О. Г. Барило розглянуто достовірність отриманої інформації про НС як фактор, що впливає на прийняття обґрунтованого рішення та деякі питання щодо вдосконалення інформаційного забезпечення в НС [2, 77]; у роботах Вовк Н.П., де антикризове управління розглядається як концепт, деталізовано особливості комунікації в антикризовому управлінні [4].

Методи дослідження. Для розв'язання завдань дослідження використано загальнонаукові методи (аналіз, порівняльний аналіз експлікації понять, синтез, систематизацію та узагальнення)

Результати й обговорення.

Для дослідження комунікативної складової у організації та здійсненні антикризового управління є необхідність у проведенні порівняльного аналізу експлікації понять «криза», «кризова ситуація» та «надзвичайна ситуація».

Поняття “кризова ситуація” та “надзвичайна ситуація” дуже часто використовують як синоніми, однак з погляду державного управління їх слід розрізняти. Кризовою слід вважати ситуацію, що є деяким викликом суспільним уявленням про належний стан речей, традиції, цінності, захищеність, безпеку або цілісність держави

Співвіднесення «кризи» та «надзвичайної ситуації» визначається, як надзвичайна ситуація призводить або може призвести до псування майна, як правило, у значних масштабах, та загибелі людей, тоді як криза – це переломний стан, що розповсюджується на всю організацію / систему [14, 175].

У роботах дослідників у сфері державного управління С. О. Гур'єва, А. В. Терент'євої, П. Б. Волянського знаходимо ствердження про те, що

надзвичайна ситуація може стати кризою у випадку, якщо виникає відчуття того, що держава не здатна керувати ситуацією. Вчені зауважують, що це відчуття може бути підсилене низьким рівнем та якістю комунікації і взаємодії між виконавчими та законодавчими органами державного управління, а також спробами окремих політичних сил через своїх представників і лобістів у законодавчих органах використати ситуацію в своїх цілях [7, 46].

В умовах кризової ситуації відбувається стрімке зростання потоків інформації, що зумовлює почасти їх некерованість, оскільки можливе поширення не лише об'єктивної інформації, а й спрямованої чи дезінформації, що призводить до перекручування фактів, руйнування репутації суб'єкта, і негативно впливає на їх сприйняття у масовій свідомості суспільства.

Інформація є одним із основних ресурсів, без яких неможлива управлінська діяльність, адже на основі інформації вживаються такі заходи з організації управління, як оцінка обстановки, прийняття рішення, планування дій, організація взаємодії, постановка завдань, здійснення контролю. Саме тому органами управління заздалегідь розробляються алгоритми дій посадових осіб у надзвичайних ситуаціях певного характеру, що дає змогу скоротити час на організацію робіт з ліквідації їх наслідків [12, 107].

Саме під час кризових ситуацій особливо стає зрозумілою важливість чітко налагодженої комунікації. Як правило, під час криз руйнуються навіть добре налагоджені інформаційні потоки.

Кризова ситуація – це завжди головна подія в усіх новинах дня (днів). Саме медіа під час кризових ситуацій відбирають, структурують та поширюють інформацію про кризу та поведінку керівництва держави під час кризи, і, таким чином, формують думку громадськості про владу та її здатність розв'язувати кризи.

Як зазначає В. О. Василенко, «антикризове управління – це управління, в якому передбачена небезпека кризи, аналіз її симптомів, заходів щодо зниження негативних наслідків кризи та використання її факторів для позитивного розвитку» [3, 24].

Відповідно до досліджень Зубаревої М.А. ми визначаємо поняття *антикризового*

управління як постійний процес спостереження, виявлення (за певними ознаками), локалізації кризових явищ, запобігання кризовим ситуаціям, а у разі їх настання – подолання з використанням доречних для даної конкретної ситуації способів, ресурсів і їх резервів, результатом чого є стабільна діяльність [5, 13].

Ці заходи мають на меті запобігання негативним впливам на репутацію держави в цілому. Крім того, антикризові дії та їх комунікаційний супровід дають змогу уникнути нерозуміння дій держави, хаосу та безладдя під час кризових ситуацій, які можуть загрожувати безпеці населення. У кризовій ситуації основним завданням уряду є розробка і застосування системи заходів щодо антикризового реагування та антикризової комунікативної стратегії.

У процесі управління кризою важливими є завчасна ідентифікація ризиків, розстановка пріоритетів між ними і ретельний моніторинг їхньої еволюції. Антикризові заходи мають бути не реакцією на певні кризові явища, які вже сталися, а виконувати функцію запобігання кризі [7, 175].

Відповідно до положень, викладених у роботі М. А. Зубаревої відзначимо, що основними помилками під час проведення антикризової кампанії є: нерішучість, що створює відчуття некомпетентності й відсутності підготовки; відхід від прямих відповідей, який породжує відчуття нечесності й нечутливості; демагогія; конфронтація і проведення заходів, що збільшують напругу та привертають увагу [5, 74].

Спираючись на висновки дослідниці, у даній роботі **антикризове управління** розглядається нами як концепт, який передбачає вирішення наступних завдань:

1) визначення сукупності підпроцесів спостереження, виявлення за певними ознаками, локалізації кризових явищ, запобігання кризовим ситуаціям, визначення їхніх особливостей, форм реалізації;

2) визначення способів спостереження, виявлення за певними ознаками, локалізації кризових явищ, запобігання кризовим ситуаціям;

3) формування комплексу стандартних ситуацій, у яких можуть відбуватися спостереження, виявлення за певними ознаками, локалізація кризових явищ, запобігання кризовим ситуаціям;

4) визначення ресурсів і їхніх резервів, що мають бути використані для спостереження, виявлення за певними ознаками, локалізації кризових явищ, запобігання кризовим ситуаціям, а у випадку їхнього настання – подолання;

5) визначення ознак стабільності діяльності системи, яку слід відрізнити від стагнації [5].

Як зазначено у роботі В.А. Терентьевої, кризовий менеджмент та управління в умовах надзвичайних ситуацій передбачають взаємодію між органами державного управління та іншими організаціями. І, як зауважує дослідниця, ключову роль у цьому відношенні відіграє здатність скоординувати зусилля в проведенні спільних оперативних дій та у забезпеченні зв'язків [14, 177]. За цих обставин основною задачею комунікації є забезпечення безперервних потоків інформації на адресу груп та установ, залучених до роботи в умовах цієї ситуації з метою зниження ризиків і мінімізації страхів або небажаних емоційних реакцій.

Поняття комунікації у соціальному управлінні визначається нами як свідомий, цілеспрямований вплив на соціальну систему в цілому або на її окремі елементи, який здійснюється на основі використання притаманних цій системі об'єктивних закономірностей та тенденцій.

У даній роботі ми використовуємо поняття соціальна комунікація, запропоноване Ю.О. Хабермасом, та визначаємо його як процес встановлення зв'язку та спрямованої передачі інформації, заснований на взаєморозумінні суб'єктів комунікації, які поєднані спільною справою, потребами, інтересами, метою, а також процес міжособистісної взаємодії, який передбачає активний зворотній зв'язок, акт емоційного контакту [15, 62].

Основною метою соціальної комунікації є здійснення взаємозв'язку між суб'єктами суспільства. Переривання в комунікаційних каналах зв'язку як у самій системі (між державними структурами) так й ззовні (з недержавними суб'єктами) здатні викликати сум'яття та безлад, що зменшують здатність керувати ситуацією.

У працях Е. Бернайса сформульовано значення зв'язків із громадськістю у антикризовій комунікації. Бахтін М. М. виокремлює ідею постійної присутності у

текстах неявного адресату, який визначає сенс тексту повідомлення. М. К. Мамардашвілі та П. Г. Щедровицький у своїх роботах особливу увагу приділяють дослідженню змісту повідомлення, який визначає комунікативний простір, внутрішній простір повідомлення.

Проаналізувавши ряд джерел, вважаємо, що комунікативну складову у процесі антикризового управління необхідно розглядати із позицій системного підходу, урахувавши її специфіку, завдання та особливості. Відповідно до системного підходу комунікація представляє собою систему, у якій наявні: джерело, передавач, канал, одержувач, місце призначення, шум. Комунікація означає, що джерело інформації вибирає бажане повідомлення, передавач кодує повідомлення у сигнали, а одержувач розшифровує сигнали повідомлення. Успіх передачі інформації залежить від здатності точно одержати повідомлення у місці призначення [9].

Даний підхід дозволяє виділити проблеми у передачі інформації, це:

- надлишковість (повтори, копіювання інформації),
- шум (будь-яке спотворення, що виникає при передаванні сигналу від джерела до місця призначення),
- зворотний зв'язок (коректуюча інформація від одержувача).

У контексті нашого дослідження також вважаємо необхідним розглянути циркулярну модель комунікації, запропоновану У. Шраммом та Ч. Осгудом, у структуру якої вміщено практично всі принципово важливі для антикризового управління компоненти: відправник, отримувач, повідомлення, що кодується; повідомлення, що декодується; канал передавання повідомлення та результат комунікації [16].

Дана модель представляє комунікацію у вигляді інтерактивного та інтерпретативного процесу, у якому комуніканти практично одночасно надсилають і отримують сигнали у вигляді повідомлень.

У цій моделі виокремлено два принципово важливі для антикризового управління моменти:

- відповідальність за успішність комунікації покладається не лише на відправника, але й на отримувача;

- розуміння комунікації як безмежного процесу у просторі та часі.

До переваг застосування даної моделі в антикризовому управлінні відносимо наступні її особливості:

- циркулярна модель комунікації є динамічною, за допомогою неї представлено процес розгортання ситуації;

- дана модель не розділяє відправника та отримувача, у певний момент одна людина може бути в обох ролях, що перетворює обидві сторони на активних учасників взаємодії;

- у даній моделі акцент зроблено на зворотній зв'язок;

- модель демонструє, як правильність та точність повідомлення є необхідними для його правильного сприйняття;

- циркулярний характер дозволяє обом сторонам викласти свою думку.

У роботах М.В. Овсяника знаходимо основний принцип комунікацій при розв'язанні кризи – не замовчувати події. Найбільш ефективні комунікації будуються за правилом надання достовірної і повної інформації. Дослідником визначено основні завдання команди управління кризою в складі старших керівників:

1) випуск заяви, подання фактів так, як вони відомі, і формування уявлення про них у ЗМІ і всередині організації;

2) надання оперативної інформації в міру розвитку ситуації і появи нових відомостей;

3) використання найшвидших засобів комунікації з доступних – веб-ресурсів, інтернет-форумів, електронної пошти, факсу, брифінгу для поширення інформації як у зовнішнє середовище, так і всередині організації;

4) надання достатньої кількості каналів для запитів інформації ззовні з використанням додаткових ліній зв'язку [12, 109-110].

М.А. Зубарева у роботі «Прикладні антикризові PR-технології» на основі аналізу західного досвіду, підсумованого С. Блеком, виділяє наступні *фактори застосування комунікації під час кризової ситуації*:

1. Потрібна моментальна реакція на запити преси.

2. Тільки відомі факти можна оприлюднювати, слід уникати здогадів про причини й жертви.

3. Як тільки зібрано достатній обсяг неприємних новин, слід негайно скликати прес-конференцію. Якомога повніша інформація має бути оприлюднена на ній, і на всі питання преса повинна отримати відповідь.

4. На прес-конференціях обов'язково мають бути присутні перші особи. Відсутність їх справляє дуже погане враження. Роль спікера вимагає особливої уваги, тому що його зовнішність, голос, манера говорити будуть впливати на аудиторію.

5. Важливим напрямом роботи має бути допомога родичам потерпілих, якщо це катастрофа, де є людські жертви [5, 15-16].

Є принципи й закони комунікацій, які залишаються незмінними вже понад 200 років. *Перший принцип - це популярність* (люди слухають, переглядають те, що є найпопулярнішим (за обговоренням, відгуками, тиражами) – це найбільше впливає на їх увагу, інтерес, на вибір.

Принцип інновації, нові ідеї, новий зміст – інформація про новий досвід, нові знання нові враження найшвидше набирає популярності.

Принцип зручності та зрозумілості – що простіше, доказовіше, чіткіше, з фото, відео- та ілюстраціями, розміщена (або надходить) інформація – тим гарантованіше вона буде побачена, помітна, почута, і, відповідно, матиме вплив на аудиторію, слухачів, реципієнтів [10, 67].

Враховуючи визначну роль комунікативної складової у процесі антикризового управління, визнаючи складність даного процесу, його багатовекторність та багатоаспектність, вважаємо, що комунікація, яка здійснюється в умовах кризи, має свою специфіку та ряд особливостей.

Особливості комунікації в умовах антикризового управління полягають у проведенні рішучих дій, що створюють відчуття компетентності й підтверджують високий рівень підготовки; наданні прямих відповідей на запити ЗМІ (чесний, чіткий, чутливий підхід); відсутності демагогії; встановлення партнерський відносин без конфронтації; проведенні заходів, що знижують соціальне напруження [4].

Специфіка комунікативної складової антикризового управління полягає у тому, що:

Питання психології

- у кризовій ситуації розробка і застосування системи заходів щодо антикризової комунікативної стратегії та антикризового реагування є основним завданням уряду;

- у антикризовому управлінні основною задачею комунікації є забезпечення безперервних потоків інформації на адресу груп та установ, залучених до роботи в умовах цієї ситуації з метою зниження ризиків і мінімізації страхів або небажаних емоційних реакцій;

- переривання в комунікаційних каналах зв'язку як у самій системі (між державними структурами) так й ззовні (з недержавними суб'єктами) здатні викликати сум'яття та безлад, що зменшують здатність керувати ситуацією;

- організація та здійснення комунікації в умовах антикризового управління має відповідати ряду факторів (швидкість, моментальна реакція, достовірність, замученість експертів, представників влади під час оприлюднення важливої інформації) та принципів (популярності, інновації, зручності та зрозумілості).

Основним завданням команди антикризового управління при настанні кризи є швидке інформування, яке полягає у: - випуску заяви та поданні фактів; - наданні оперативної інформації та її постійному оновленні; - застосування найшвидших каналів та інструментів інформування.

Висновки.

Отже, основною задачею комунікації в умовах антикризового управління є забезпечення безперервних потоків інформації на адресу груп та установ, залучених до роботи в умовах цієї ситуації з метою зниження ризиків і мінімізації страхів або небажаних емоційних реакцій. Важливе значення при цьому має встановлення контакту та проведення роботи із представниками зв'язків із громадськістю, що передбачає розуміння специфіки взаємодії з ними. У процесі взаємодії із представниками ЗМІ в умовах антикризового управління необхідними є швидка реакція на запити, оприлюднення чіткої, достовірної інформації, регулярне проведення прес-конференцій із запрошенням представників влади та правоохоронних органів; ретельний відбір

та підготовка до ролі спікера; організація та надання допомоги потерпілим, постраждалим та їхнім родичам.

Особливості організації та здійснення комунікації в умовах антикризового управління полягають у організації та проведенні рішучих дій, що створюють відчуття компетентності й підтверджують високий рівень підготовки; наданні прямих відповідей на запити ЗМІ (чесний, чіткий, чутливий підхід); відсутності демагогії; встановленні партнерський відносин без конфронтації; проведенні заходів, що знижують соціальне напруження.

Ефективність комунікативного процесу в управлінні залежить від взаємодії і гармонійного поєднання радіальних та комунікативних мереж, від урахування принципової відмінності управлінської комунікації, яка полягає у її цілераціональному та стратегічному характерах; від органічного інтегрування комунікативного потенціалу як соціальної практики та управлінської комунікації як специфічного контексту соціального простору.

Підхід до комунікації в антикризовому управлінні як до системи у вигляді інтерактивного, інтерпретативного процесу, застосування ряду особливостей циркулярної моделі комунікації, урахування факторів, правил та принципів застосування комунікації під час кризової ситуації дозволили виокреслити ряд умов, від виконання яких залежить можливість підвищення її ефективності.

Отже, підвищення ефективності організації та здійснення комунікації в антикризовому управлінні залежить від наступних умов:

- організації проведення роботи із представниками ЗМІ, що передбачає розуміння специфіки взаємодії з ними;

- забезпечення безперервності і надійності інформаційних потоків, об'єктивності, чіткості, достовірності повідомлень, організації та забезпечення вчасного і регулярного їхнього передавання.

- організації та надання відповідної допомоги потерпілим, постраждалим та їхнім родичам;

- ясності та доступності інформації, яка передається, її чіткості та конкретики, надання у її змісті певного алгоритму у спонуканні до дій;

Питання психології

- використання зворотного зв'язку, якщо це можливо в умовах антикризового управління;

- побудови стратегії комунікації (відповідно до правил та принципів), що передбачає побудову та відпрацювання комунікативного плану, та орієнтація на конкретний очікуваний результат;

- вибору головної стратегії інформування реципієнтів (слухачів);

- ретельної та продуманої підготовки тексту повідомлення, яке спрямоване на конкретного отримувача, із урахуванням його статі, віку, психічного та емоційного станів, його готовності слухати, чути, розуміти та діяти в умовах кризи;

- дотримання принципів побудови комунікації в умовах кризи (популярності, інновації, зручності та зрозумілості) та факторів (швидкість, моментальна реакція, достовірність, залучення експертів,

представників влади під час оприлюднення важливої інформації).

Таким чином, порівняльний аналіз експлікації понять «кризова ситуація», «антикризове управління», «соціальна комунікація», «комунікація в умовах кризи»; проведений аналіз застосування підходів, теорій та моделей комунікації у антикризовому управлінні дозволив визначити специфіку, основні задачі та особливості комунікації в антикризовому управлінні, а також виокреслити ряд умов щодо підвищення ефективності її організації та здійснення.

Проведений розгляд щодо виявлення специфіки, особливостей організації та здійснення комунікації в антикризовому управлінні дає площину для подальшого пошуку щодо удосконалення даного процесу, ґрунтуючись на розглянутих наукових підходах.

Список використаних джерел

1. Азаренко Е., Гончаренко Ю., Дивизинюк М., Ковач В. Чрезвычайные ситуации, обусловленные информационными потоками. Вісник Правове, нормативне та метрологічне забезпечення системи захисту інформації в Україні, вип. 2 (30), 2015 р., С.21-25. Режим доступу: http://old.pnzzi.kpi.ua/30/30_p21.pdf

2. Барило О. Г. Інформація як складова системи державного управління у надзвичайних ситуаціях / О. Г. Барило // Інвестиції: практика та досвід. – 2011. – № 2. – С. 76–78.

3. Василенко В.О. Антикризове управління підприємством. Василенко В.О.- К.: ЦУЛ, 2003.- 504 с.

4. Вовк Н.П., Пасинчук К.М. Концепт антикризового управління: комунікативний аспект. Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького. Серія: Державне управління. Хмельницький, 2019. № 1.

5. Зубарева М. А. Прикладні антикризові PR-технології : навч. посіб. / М. А. Зубарева. – Острог : видавництво національного університету «Острозька академія», 2014. – 162 с. ISBN 978-966-2254-92-1.

6. Кодекс цивільного захисту України “Code of Civil Protection of Ukraine” від 02.10.2012 № 5403-VI - <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/5403-17>.

7. Кризовий менеджмент та принципи управління ризиками в процесі ліквідації надзвичайних ситуацій: монографія / С.О. Гур'єв, А.В. Терент'єва, П.Б. Волянський. – К. : [б. в.], 2008. – 148 с.

8. Литвин В.В. Професійне спілкування патрульних поліцейських із різними категоріями громадян Legal psychology, № 1 (18), 2016. <http://elar.naiu.kiev.ua/jspui/handle/123456789/1103>

9. Мохнар Л.І. Виховання культури міжособистісної взаємодії курсантів в освітньому процесі вищих навчальних закладів ДСНС України: [монографія] / Л.І. Мохнар. – Черкаси: видавець ЧПБ імені Героїв Чорнобиля НУЦЗУ, 2018. – 188 с.

10. Мудрак Л. Комунікація і криза: як громадам протистояти викликам і успішно діяти в період кризи: навч. посіб. / Лара Мудрак. Київ, 2020р., 110 с. Оригінал статті - на сайті Українського кризового медіа-центру: <https://uacrisis.org/uk/komunikatsiya-i-kryza>

11.Наказ МВС України від 26.04.2018 № 340 «Про затвердження Статуту дій у надзвичайних ситуаціях органів управління та підрозділів Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту та Статуту дій органів управління та підрозділів Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту під час гасіння пожеж». - Режим доступу <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0801-18>

12.Овсяник В. М. Кризові комунікації в умовах надзвичайних ситуацій / В. М. Овсяник // Вісник Національної академії державного управління при Президенті України. Серія : Державне управління. - 2018. - № 2. - С. 105-111. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnaddy_2018_2_17

13. Оніщенко Н. В. УДК 159. 9: 159.94 Теорія і практика екстреної психологічної допомоги постраждалим у надзвичайних ситуаціях/ Спеціальність 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук. : Харків, 2015.

14. Терент'єва А.В. Управління надзвичайними ситуаціями з елементами кризового менеджменту. - Публічне управління: теорія та практика. - 2014. - Вип. 4. - С. 172-178. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pubupr_2014_4_28
15. Хабермас Юрген. Моральное сознание и коммуникативное действие / Пер. с нем. - СПб.: Наука, 2001. - 380 с.
16. Schramm W. The Nature of Communication between Humans // The Process and Effects of Mass Communication : [Electronic resource] // http://www.fca.pucminas.br/saogabriel/raop/pdf/nature_communication.pdf.

References

1. Azarenko E., Honcharenko Yu., Dyvyzniuk M., Kovach V.(2015) Chrezvychnyie sytuatsyy, obuslovlennyye ynformatsyonnyu potokamy [Emergencies caused by information flows]. Visnyk Pravove, normatyvne ta metrolohichne zabezpechennia systemy zakhystu informatsii v Ukraini, vyp. 2 (30), 2015 r., S. 21-25. Rezhym dostupu: http://old.pnzzi.kpi.ua/30/30_p21.pdf (in Russian).
2. Barylo O. G.(2011) Informatsiia yak skladova systemy derzhavnoho upravlinnia u nadzvychnykh sytuatsiiakh [Information as a component of the system of public administration in emergencies]/ O. H. Barylo // Investytsii: praktyka ta dosvid. – 2011. – No 2. – S. 76–78 (in Ukrainian).
3. Vasylenko V.O. Antykrizove upravlinnia pidpriemstvom [Anti-crisis management of the enterprise]. Vasylenko V.O.- K.: TsUL, 2003.- 504 s. (in Ukrainian).
4. Vovk N. P., Pasynchuk K. M. Kontsept antykrizovoho upravlinnia: komunikatyvnyi aspekt. [The concept of anti-crisis management: the communicative aspect]. Visnyk Natsionalnoi akademii Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy imeni Bohdana Khmelnytskoho. Seriia: Derzhavne upravlinnia. Khmelnytskyi, 2019. № 1 (in Ukrainian).
5. Zubarieva M. A. Prykladni antykrizovi PR-tekhnologii [Applied anti-crisis PR-technologies: manual]: navch. posib. / M. A. Zubarieva. – Ostroh : vydavnytstvo natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia», 2014. – 162 s. ISBN 978-966-2254-92-1 (in Ukrainian).
6. Kodeks tsyvilnoho zakhystu Ukrainy [Code of Civil Defence of Ukraine]“Code of Civil Protection of Ukraine” vid 02.10.2012 № 5403-VI - <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/5403-17/>. (in Ukrainian).
7. Kryzovyi menedzhment ta pryntsypy upravlinnia ryzykamy v protsesi likvidatsii nadzvychnykh situatsii [Crisis management and principles of risk management in the process of emergencies liquidation]: monohrafiia / S.O. Huriev, A.V. Terentieva, P.B. Volianskyi. – K. : [b. v.], 2008. – 148 s. (in Ukrainian).
8. Lytvyn V. V. Profesiine spilkuvannia patrolnykh politseiskykh iz riznyimi katehoriiami hromadian [Professional communication of patrol police officers with different population category]: Legal psychology, № 1 (18), 2016. <http://elar.naiu.kiev.ua/jspui/handle/123456789/1103> (in Ukrainian).
9. Mokhnar L. I. Vykhovannia kultury mizhosobystisnoi vzaiemodii kursantiv v osvitnomu protsesi vyshchykh navchalnykh zakladiv DSNS Ukrainy [Culture education of person-to-person interaction of cadets in the educational process in the establishments of higher education of State Emergency Service of Ukraine]: [monohrafiia] / L.I. Mokhnar. – Cherkasy: vydavets ChIPB imeni Heroiv Chornobylia NUTsZU, 2018. – 188 s. (in Ukrainian).
10. Mudrak L. Komunikatsiia i kryza: yak hromadam protystoiaty vyklykam i uspishno diiaty v period kryzy [Communication and the crisis: how communities can withstand challenges and act successfully in times of crisis]: navch. posib. / Lara Mudrak. Kyiv, 2020r., 110 s. Oryhinal statti - na сайti Ukrainського кризового media-tsentru: <https://uacrisis.org/uk/komunikatsiya-i-kryza> (in Ukrainian).
11. Nakaz MVS Ukrainy vid 26.04.2018 № 340 «Pro zatverdzhennia Statutu dii u nadzvychnykh situatsiiakh orhaniv upravlinnia ta pidrozdiliv Operatyvno-riatuvальної sluzhby tsyvilnoho zakhystu ta Statutu dii orhaniv upravlinnia ta pidrozdiliv Operatyvno-riatuvальної sluzhby tsyvilnoho zakhystu pid chas hasinnia pozhezh» [On approval of the Statute of Actions in Emergencies of Management Bodies and Units of the Operational Rescue Service of Civil Defense and the Statute of Actions of Management Bodies and Units of the Operational Rescue Service of Civil Protection during Firefighting]. - Rezhym dostupu <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0801-18> (in Ukrainian).
12. Ovsianyk V. M. Kryzovi komunikatsii v umovakh nadzvychnykh situatsii [Crisis communications in emergency situations]/ V. M. Ovsianyk // Visnyk Natsionalnoi akademii derzhavnoho upravlinnia pry Prezydentovi Ukrainy. Seriia : Derzhavne upravlinnia. - 2018. - № 2. - S. 105-111. - Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnaddy_2018_2_17 (in Ukrainian).
13. Onishchenko N. V. UDK 159. 9: 159.94 Teoriia i praktyka ekstrenoi psykholohichnoi dopomohy postrazhdalym u nadzvychnykh situatsiiakh [Theory and practice of emergency psychological assistance to victims of emergencies] Spetsialnist 19.00.09 – «Psykholohiia diialnosti v osoblyvykh umovakh» Avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovoho stupenia doktora psykholohichnykh nauk. : Kharkiv, 2015. (in Ukrainian).
14. Terentieva A.V. Upravlinnia nadzvychnyimi situatsiiamy z elementamy kryzovoho menedzhmentu [Emergency management with elements of crisis management] - Publichne upravlinnia: teoriia ta praktyka. - 2014. - Vyp. 4. - S. 172-178. - Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pubupr_2014_4_28 (in Ukrainian).
15. Khabermas Yurhen. Moralnoe soznanye y kommunykativnoe deistvye [Moral consciousness and communicative action] / Per. s nem. - SPb.: Nauka, 2001. - 380 s. (in Russian).

16. Schramm W. The Nature of Communication between Humans // The Process and Effects of Mass Communication: [Electronic resource] // http://www.fca.pucminas.br/saogabriel/raop/pdf/nature_communication.pdf. (in English).

Резюме

Вовк Н. кандидат педагогических наук, доцент, Черкасский институт пожарной безопасности имени Героев Чернобыля Национального университета гражданской защиты Украины
Мохнар Л. кандидат педагогических наук, Черкасский институт пожарной безопасности имени Героев Чернобыля Национального университета гражданской защиты Украины

КОМУНИКАТИВНАЯ СОСТАВЛЯЮЩАЯ ОРГАНИЗАЦИИ И ОСУЩЕСТВЛЕНИЯ АНТИКРИЗИСНОГО УПРАВЛЕНИЯ

В статье рассматривается коммуникативная составляющая организации и осуществления антикризисного управления. Рассматривая процесс антикризисного управления как концепт, авторами обоснована в нем роль коммуникации как определяющая. Аргументируя сложность данного процесса, его многовекторность и разноаспектность, авторами на основе анализа использования подходов, теорий и моделей коммуникации определена ее специфика, задачи, особенности, и выделены ряд условий, при которых возможно повышение эффективности ее организации и осуществления в процессе антикризисного управления.

Ключевые слова: коммуникация; социальная коммуникация; коммуникация в условиях кризиса; кризисная ситуация; чрезвычайная ситуация; антикризисное управление.

Summary

Vovk N. PhD in Pedagogy, Associate Professor, Cherkasy Institute of Fire Safety named after Chernobyl Heroes of the National University of Civil Defence of Ukraine
Mokhnar L. PhD in Pedagogy, Cherkasy Institute of Fire Safety named after Chernobyl Heroes of the National University of Civil Defence of Ukraine.

COMMUNICATIVE COMPONENT OF ORGANIZATION AND IMPLEMENTATION OF ANTI-CRISIS MANAGEMENT

Introduction *The organization of the process of effective communication in the management process in the emergencies can be extremely difficult, and may have serious consequences. Hiding, late arrival, twist and destruction of the operational information, unauthorized access to it may lead to difficulties in emergencies recovery, connected with the peculiarities of information impact in extreme conditions. The communicative component of the organization and implementation of crisis management is considered in the article.*

Purpose. *The purpose of this article is to determine the specifics of the communicative component of crisis management and to identify conditions for the possibility of improving the efficiency of its organization and implementation.*

Methods. *In the article were used general scientific methods (analysis, comparative analysis of explication of concepts, synthesis, systematization and generalization).*

Originality. *The explications of the concepts "crisis situation", "crisis management", "social communication", "communication in a crisis" were made in the article; the analysis of the application of approaches, theories and models of communication in crisis management was made; the conditions for the possibility of improving the efficiency of its organization and implementation were identified.*

Conclusion. *Studying the process of anti-crisis management as a concept, the authors defined the significant role of communication in it. The authors proved the complexity of this process, its multi-vector and multifaceted nature. Based on the analysis of approaches usage, theories and models of communication it was determined its specific character, goals and features. The approach to communication in crisis management as a system in the form of an interactive, interpretive process, application of a number of features of the circular model of communication, taking into account factors, rules and principles of communication during a crisis situation identified a number of conditions. Besides it was found out a number of conditions of improvement of the effectiveness of communication organization and implementation in anti-crisis management. The review of the peculiarities of the organization and implementation of communication in anti-crisis management provides the area for further researches to improve this process, based on the considered scientific approaches.*

Key words: communication; social communication; communication in crisis conditions; crisis situation; emergency; anti-crisis management.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.

Received/Поступила: 11.02. 21.

КОУЧ-ТЕХНОЛОГІЇ ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ ЕМОЦІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ

У статті зазначається, що створення коучинг-середовища в освітній організації дозволяє працювати із майбутніми психологами в форматі практико-орієнтованого підходу, апелюючи до власного досвіду, створювати нові, більш ефективні моделі педагогічної взаємодії через використання творчого потенціалу. Це дає можливість майбутнім психологам виходити на більш високий професійний рівень, який відповідає сучасним освітнім стандартам і забезпечує високий рівень сформованості емоційної компетентності.

Ключові слова: коучинг-середовище; майбутні психологи; емоційна компетентність; професійний рівень; творчий потенціал.

Вступ.

У сучасній освіті завдання формування емоційної компетентності майбутніх фахівців соціономічного профілю залишається одним із головних завдань, і у його рішенні освоєння коуч-технологій відіграє найважливішу роль, оскільки має великий вплив на розвиток і саморозвиток особистості як того, хто навчається, так і самого педагога [8].

Мета статті – обґрунтування коуч-технологій як засобу формування емоційної компетентності майбутніх психологів.

Завдання статті – розкрити базові вихідні положення, на яких ґрунтується коучинг як засобу формування емоційної компетентності майбутніх психологів.

Теоретичне підґрунтя.

Емоційна компетентність є інтегральною властивістю особистості, що забезпечує оптимальний рівень її психічного здоров'я та функціонування. Це дозволяє розглядати її як системну властивість особистості, що містить навички рефлексії, саморегуляції, емпатії та експресивності; виявляється у готовності та здатності людини гнучко управляти емоційними реакціями, як власними, так й інших людей адекватно ситуаціям й умовам, що змінюються. Емоційна компетентність передбачає цілісний та прогресивний розвиток емоційної сфери особистості і представляє собою сукупність знань, вмінь та навичок, які дозволяють адекватно діяти на основі обробки усієї емоційної інформації. Вона збагачує досвід особистості, сприяє швидкому аналізу емоціогенних ситуацій. Високий рівень

розвитку зазначених складових емоційної компетентності є найважливішими чинниками збереження та підтримки психічного здоров'я особистості, ключовими характеристиками якого є стресостійкість, баланс (гармонія) та духовність. До сфери емоційних компетентностей особистості майбутнього психолога, його професійно значущих та системних властивостей особистості належать навички рефлексії та саморегуляції, оптимальний рівень емпатії та експресивності, а також захопленість власною справою, чуйність, щирість, спокій, врівноваженість, емоційна стабільність [2].

Коучингу як засобу саморозвитку особистості взагалі та емоційної компетентності зокрема присвячені роботи М.Аткінсона, М.Дауні, Р.Мей, Дж. Уїтмор, О.А. Гавриш, Я.М.Гібнера, В.Гурієвської, Л.Є. Довгань, І.М. Крейдич, О.Марцінковської, М.Фіжик, Н.В.Семенченко та багатьох інших. Дослідження можливостей застосування коуч-технологій в освіті, у роботі зі студентами поширені не так широко, і тут можна виокремити праці В.Бережної, Н.В. Зеленко, Ю.Ю. Ковалевої, О.Б. Козлової, Ю.Б.Кострової, О.В. Кульоміної, О.Ю. Шібаршина та ін. [1; 7; 9; 10 та ін.].

Методи дослідження.

Для досягнення мети і реалізації завдання дослідження було використано низку теоретичних методів – аналіз, синтез, узагальнення, порівняння і систематизація наукових джерел у галузі психології із проблеми емоційної компетентності особистості.

Результати і обговорення.

Коучинг як теорія і технологія порівняно недавно набула широкого поширення за кордоном, охопила багато сфер життя суспільства, з'явилися зарубіжні та українські роботи про можливість застосування його в освіті [3; 4; 5; 6; 16; 17; 20]. Місія коучингу полягає у підтримці розвитку особистості учасників освітнього процесу, досягнення найкращих результатів у професійній діяльності [18; 19]. Цей підхід принципово відрізняється від традиційних педагогічних технологій, заснованих на передачі знань, вмінь, навичок і досвіду.

Знаючи про те, що таке коучинг, можна говорити і про існуючі класифікації. Прийнято виокремлювати види коучингу, враховуючи кількість клієнтів, з якими працює коуч одночасно. Так, коучинг може бути груповим (командним), індивідуальним або організаційним. Популярністю користується і невербальний коучинг, який не вимагає перекладу. Його затребуваність і геніальність полягає у близькості і простоті природи людини. Суттєвою перевагою коучингу вважається те, що людина самостійно досягає цілей, які поставила перед собою до занять. В усіх клієнтів розвивається внутрішня мотивація. Коуч працює над тим, що збалансувати цілі, ресурси самої людини, тому тут немає місця суперечностям, є лише прямий шлях до досягнення бажаного результату. Недоліків коучингу не існують, адже цей тренінг орієнтований на цінності, мир і цілі клієнта.

Філософія коучингу заснована на двох основних принципах: баченні позитивного майбутнього і контакті із власними цінностями [12; 14]. Сутність цього методу полягає у тому, щоб навчити клієнта правильно використовувати власні внутрішні ресурси. Із точки зору клієнта, найсильніша сторона коучингу полягає в орієнтації на швидкий і відчутний результат. Однак у цьому ж полягає і головна причина уразливості цього підходу: добре відомо, що навіть локальні складності - наприклад, нездатність змінити житло або роботу - найчастіше приховують під собою глибинні проблеми, що сягають корінням у минуле людини. Життєвий коучинг спрямований на швидку корекцію поведінки, але не впливає спеціально на глибинні травми. Коучі не пропонують ігнорувати минуле, для них воно - свого роду вихідна позиція: як я - такий,

яким мене зробили моя природа і мій унікальний життєвий досвід, - можу жити і діяти далі за конкретних обставин? Таким чином, коучинг існує на стику тренінгу, психологічного та бізнес-консультування. І це не просто «три в одному», а сплав особливої цінності, що дозволяє одночасно досягати натхненності і практичності, у потрібній пропорції зачіпаючи відповідні струни людської психіки.

Коучинг-технології допомагають і тим, хто навчається, і самим педагогам розкрити здібності, внутрішні ресурси для розвитку власної особистості, виховує готовність до змін, змінює ставлення до людей і світу у цілому [11; 13]. Застосування коучингу в освіті дозволяє змінити мотивацію професійної діяльності, сприяє підвищенню емоційної компетентності і педагогів, і студентів, стимулює пошук внутрішніх резервів особистості. На думку Е.Парслоу і М.Рей, викладач, який освоїв цю технологію і вважає себе коучем, не просто навчає студентів, він їх супроводжує, допомагає набутти впевненості, самостійності, розвинути бажання самовдосконалюватися і розвиватися, бути цілеспрямованими і самодостатніми [15].

У цілому коучинговий підхід в освіті передбачає наповненість змісту навчання життєвими проблемами тих, хто навчається, створення ситуацій, в яких би вони могли взаємодіяти із важливими для них особисто проблемами і питаннями, прийняття особистості такою, якою вона є і розуміння її почуттів (безумовного позитивного ставлення), недирективна, діалогічна позиція педагога по відношенню до тих, хто навчається, до джерел і способів отримання знань; необхідність педагога спиратися на тенденцію до самоактуалізації учнів.

Кожна людина живе з почуттям того, що вона здатна на більше. Коучинг - допомога у реалізації цього почуття. Кожна людина може усе, що вона хоче. Кожна людина знає, чого вона хоче для того, щоб досягти своїх цілей. Коучинг працює на рівні свідомості і служить для розширення меж усвідомлення дійсності під час аналізу поставленого завдання. Збір усієї необхідної інформації для вирішення завдання та її аналіз виробляються клієнтом самостійно за сприяння коуча. Для цього використовуються спеціальні техніки.

У процедурі коучингу гармонійно поєднуються два принципи: принцип усвідомленості і принцип відповідальності. Коучинг є систематичним. Використовуються сувора послідовність етапів, система підходів і технік. Усі правила можна пояснити і зрозуміти. Коучинг має певну спрямованість. Коуч пропонує досліджувати щось або робити щось. Коучинг неупереджений. У коучингу клієнтові не даються оцінки його реальності або точок зору. Йому надається безпечний простір, в якому він може вільно висловити власні думки безоціночно, тобто, хороші вони чи погані, правильні чи неправильні. Йому не даються відповіді, до яких він повинен прийти, він усвідомлює щось нове самостійно. Йому не нав'язують нові розумові обмеження і переконання. Коуч працює у напрямку збільшення усвідомлення, здібностей і свободи - свободи вибору клієнта. В основному коучинг проводиться у вигляді діалогу між коучем і клієнтом. Для клієнта просто потрібно, щоб він хотів працювати над своїми цілями. Коуч пропонує клієнту, щоб він якомога докладніше досліджував обговорювану тему і розглянув її з усіх боків. Основний інструмент для цього - питання коуча і його зацікавленість у відповідях клієнта.

Коучинг орієнтований на особистість. Коуч в основному працює із думками, емоціями, ідеями, вибором, реакціями людей, не змінюючи їхнього зовнішнього оточення. Коучинг - це наука про розум, збори філософських принципів, призначених для того, щоб супроводжувати людей на шляху покращення свого життя. У коучингу велика частина роботи полягає у проясненні смислів, які клієнт вкладає у той чи інший термін, слово або дію. Коучинг не має одного єдино вірного варіанту реалізації. Його межі визначають прагнення до усвідомлення дійсності за рахунок отримання достовірної інформації про неї і засноване на самоповазі, самомотивації, опорі на власні сили, прийняття відповідальності за власні дії і життя у цілому. Його основними інструментами є активне слухання, технології запитань, ефективні питання (як ті, які у своїх діалогах використовував Сократ), елементи тренінгу, елементи і техніки нейролінгвістичного програмування.

Коучинг нагадує собою тренінг або практичний курс, але він допомагає боротися із проблемами на ранніх стадіях. Це свого роду тренінг, що дозволяє розвивати вміння і, робить його цілеспрямованим. Коуч не піддається навчанню і не дає жодних порад. В процесі роботи він задає питання, які допомагають усвідомити усю глибину ситуації, що склалася, і відшукати оптимальний вихід або шлях до вирішення проблеми. Відповідаючи на поставлені питання, людина може сама дати правильну відповідь, тим самим знайти вихід із ситуації, навіть не відразу усвідомивши це. Коучинг використовує критичне мислення, що дозволяє об'єктивно оцінити ситуацію і підхід до неї.

Сучасний напрямок консультування, для реалізації якого використовують технології, що дозволяють швидко та ефективно досягати поставлених цілей - це коучинг у психології. Він дає клієнтові щось більше, ніж звичайний психологічний тренінг. Тренер створює усі умови, щоб клієнт сам знайшов способи, за допомогою яких він зможе досягти своєї мети. Завдання коуча - допомогти клієнту досягати максимальних результатів за допомогою мінімальних зусиль і часу. В основі цього - психології успіху і оптимізму. Тренера пояснюють клієнтам, що вони вже мають достатній потенціал для досягнення цілей, щоб правильно та оперативно його розкрити. Ця методика успішно застосовується і в освіті. За її допомогою ті, хто навчається, можуть розкривати власний потенціал і домагатися максимально високих результатів. Коучинг високої ефективності допомагає сформувати тим, хто навчається, готовність до саморозвитку і побудувати процес навчання так, щоб враховувалися особистісні індивідуальні якості кожного.

Викладачі, які знайомі із принципами коучингу, можуть по-новому спроектувати процес навчання, орієнтуючись на реалізацію різних і нестандартних підходів для вирішення завдань. В результаті викладач сприяє розвитку і формуванню самостійної, цілеспрямованої і відповідальної особистості, яка має широкий кругозір, орієнтованої на розвиток.

Знаючи основи коучингу, можна дійсно розкрити потенціал людини, підвищити

його ефективність і відшукати способи досягнення цілей. У цього особливого виду психологічного тренінгу є свої завдання і цілі. Що ж стосується завдань, вони такі: прийняти і зрозуміти себе; зрозуміти базові установки і цінності; зрозуміти те, що відбувається у родині, житті, відносинах, на роботі; побачити способи розвитку особистості; навчитися вірити у себе і власні здібності; довіряти собі і близьким; ефективно вирішувати життєві завдання.

Коуч ставить певні цілі, досягаючи які, клієнти наближаються до бажаного успіху: допомогти визначитися із вибором у життєвій ситуації, що виникла; допомогти відшукати спосіб для вирішення завдань і проблем; підтримати клієнтів, коли вони намагаються реалізовувати власні наміри; допомогти розібратися у міжособистісних відносинах, відносинах із дітьми або батьками, житті, кар'єрі і т. п.; закріпити результат і відшукати оптимальний спосіб

вирішення проблем, які можуть виникнути у подальшому.

Висновки.

Створення коучинг-середовища в освітній організації дозволяє працювати з майбутніми психологами в форматі практико-орієнтованого підходу, апелюючи до власного досвіду, створювати нові, більш ефективні моделі педагогічної взаємодії через використання творчого потенціалу [9]. При плануванні навчальних заходів в структуру занять з ними включаються техніки по тайм-менеджменту, релаксаційні вправи, рольові ігри, елементи метафоричної справа-вої гри, техніки візуалізації і тим-білдингу. Це дозволяє майбутнім психологам виходити на більш високий професійний рівень, який відповідає сучасним освітнім стандартам і передбачає високий рівень сформованості емоційної компетентності.

Список використаних джерел

1. Бережна В. Підготовка майбутніх менеджерів до інноваційної професійної діяльності з використанням новітніх засобів навчання. *Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наук. праць. Серія: Педагогіка та психологія*. 2009. Вип. 468. С. 21–27.
2. Гичко Ю. Емоційна компетентність майбутніх практичних психологів: операціоналізація поняття. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*, 2019. Випуск 1. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadpn_2019_1_4
3. Гибнер Я.М. Коучинг как инструмент эффективного обучения и развития персонала. *Молодой ученый*. 2011. №8. Т.1. С. 121–124.
4. Гурієвська В. Коучинг як прикладна технологія державного управління. *Вісник Нац. акад. держ. упр. при Президентові України*. 2011. Вип. 1. С. 32–39. URL: http://nbuv.gov.ua/jpdf/Vnadu_2011_1_6.pdf
5. Дауни М. Эффективный коучинг: уроки тренера коучей. М.: Добрая книга, 2015. 288 с.
6. Єфімова О.М., Жицька С.А. Коучинг як складова особистісно-орієнтованого навчання у професійній підготовці студентів вищих навчальних закладів. *Журнал «Науковий огляд»*. №4(36), 2017. С. 1-10.
7. Зеленко Н.В., Ковалева Ю.Ю. Коучинг как инновационная технология управления индивидуально-личностным развитием обучающихся. *Технологическое образование*. 2018. №9. С. 23–27.
8. Козлова Е.Б. Изучение возможностей применения коуч-технологий в образовании как средство саморазвития личности магистрантов психолого-педагогического направления подготовки. *Психология. Историко-критические обзоры и современные исследования*. 2019. Т.8. №1А. С. 304-312.
9. Кострова Ю.Б., Шибаршина О.Ю. Коучинг как инновационная образовательная технология. *Образовательные ресурсы и технологии*. 2019. №2(27). С.27-32.
10. Кулемина Е.В. Коучинг – эффективная технология психолого-педагогического сопровождения учащихся. *Психология учебной и профессиональной деятельности*. Новосибирск: Общество с ограниченной ответственностью «Академиздат», 2018. С. 34–38.
11. Лев Н.Ю., Бала Р.Д. Моделі коучингу: характеристика та особливості застосування. *Вісник Нац. ун-ту «Львів. Політехніка»: зб. наук. пр.* 2012. № 727. С. 76–81.
12. Марцінковська О., Фижик Н. Роль коучингу в розвитку персоналу. *Економічний аналіз*. 2011. Вип. 8. Ч. 2. С. 257–260.
13. Ненашев Д.В. Коучинг как эффективная технология формирования эмоциональной компетентности будущих менеджеров: автореф. дис. канд. экон. наук. М., 2009. 24 с.
14. Огнев А.С. Организационное консультирование в стиле коучинг. СПб.: Изд-во «Речь», 2003. 192 с.

15. Парслоу Э., Рей М. Коучинг в обучении: практические методы и техники. СПб.: Питер, 2013. 204 с.
16. Прайор Р., Лейблинг М. Коучинг – это просто. СПб.: Питер, 2005. 144 с.
17. Сمارт Дж. К. Коучинг. СПб.: Нева, 2004. 192 с.
18. Томашек Н. Системный коучинг. Целеориентированный подход в консультировании. Х.: Гуманитарный центр, 2008. 176 с.
19. Уитмор Д. Коучинг высокой эффективности. М.: Междунар. акад. корпоратив. управления и бизнеса, 2005. 168 с.
20. Handbook of Organizational Citizenship Behaviour: a Review of good Soldier Activity in Organizations, Nova Science Publishers. Nowy Jork. 2005.

References

1. Berezna V. (2009) Pidgotovka majbutnih menedzheriv do innovacijnoi' profesijnoi' dijal'nosti z vykorystannjam novitnih zasobiv navchannja [Preparation of future managers for innovative professional activity with the use of the latest teaching aids]. *Naukovyj visnyk Chernivec'kogo universytetu: zb. nauk. prac'. Serija: Pedagogika ta psihologija*. Vyp. 468. S. 21–27 (in Ukrainian).
2. Gychko Ju. (2019) Emocijna kompetentnist' majbutnih praktychnyh psihologiv: operacionalizacija ponjattja [Emotional competence of future practical psychologists: operationalization of the concept]. *Visnyk Nacional'noi' akademii' Derzhavnoi' prykordonnoi' sluzhby Ukrainy*. Vypusk 1. - Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadpn_2019_1_4 (in Ukrainian).
3. Gibner Ja.M. (2011) Kouching kak instrument jeffektivnogo obuchenija i razvitija personala [Coaching as a tool for effective training and staff development]. *Molodoj uchenyj*. №8. T.1. S. 121–124 (in Russian).
4. Gurijevs'ka V. (2011) Kouchyng jak prykladna tehnologija derzhavnogo upravlinnja [Coaching as an applied technology of public administration]. *Visnyk Nac. akad. derzh. upr. pry Prezydentovi Ukrainy*. Vyp. 1. S. 32–39. URL: http://nbuv.gov.ua/jpdf/Vnadu_2011_1_6.pdf (in Ukrainian).
5. Dauni M. (2015) Jeffektivnyj kouching: uroki trenera kouchej [Effective Coaching: Lessons from a Coach Trainer]. М.: Dobraja kniga. 288 s (in Russian).
6. Jefimova O.M., Zhyc'ka S.A. (2017) Kouchyng jak skladova osobystisno-orijentovanogo navchannja u profesijnij pidgotovci studentiv vyshhyh navchal'nyh zakladiv [Coaching as a component of personality-oriented education in the professional training of students of higher educational institutions]. *Zhurnal «Naukovyj ogljad»*. №4(36). S. 1-10 (in Ukrainian).
7. Zelenko N.V., Kovaleva Ju.Ju. (2018) Kouching kak innovacionnaja tehnologija upravlennja individual'no-lichnostnym razvitiem obuchajushhihsja [Coaching as an innovative technology for managing the individual and personal development of students]. *Tehnologo-jekonomicheskoe obrazovanie*. №9. S. 23–27 (in Russian).
8. Kozlova E.B. (2019) Izuchenie vozmozhnostej primenenija kouch-tehnologij v obrazovanii kak sredstvo samorazvitija lichnosti magistrantov psihologo-pedagogicheskogo napravlenija podgotovki [Research of the possibilities of using coach technologies in education as a means of self-development of the personality of undergraduates in the psychological and pedagogical direction of training]. *Psihologija. Istoriko-kriticheskie obzory i sovremennye issledovanija*. T.8. №1A. S. 304-312 (in Russian).
9. Kostrova Ju.B., Shibarshina O.Ju. (2019) Kouching kak innovacionnaja obrazovatel'naja tehnologija [Coaching as an innovative educational technology]. *Obrazovatel'nye resursy i tehnologii*. №2(27). S.27-32 (in Russian).
10. Kulemina E.V. (2018) Kouching – jeffektivnaja tehnologija psihologo-pedagogicheskogo soprovozhdenija uchaschihsja [Coaching is an effective technology of psychological and pedagogical support of students]. *Psihologija uchebnoj i professional'noj dejatel'nosti*. Novosibirsk: Obshhestvo s ogranichennoj otvetstvennost'ju «Akademizdat». S.34–38 (in Russian).
11. Lev N.Ju., Bala R.D. (2012) Modeli kouchyngu: harakterystyka ta osoblyvosti zastosuvannja [Coaching models: characteristics and features of application]. *Visnyk Nac. un-tu «L'viv. Politehnika»: zb. nauk. pr.* №727. S. 76–81 (in Ukrainian).
12. Marcinkovs'ka O., Fyzhyk N. (2011) Rol' kouchyngu v rozvytku personalu [The role of coaching in staff development]. *Ekonomichnyj analiz*. Vyp. 8. Ch. 2. S. 257–260 (in Ukrainian).
13. Nenashev D.V. (2009) Kouching kak jeffektivnaja tehnologija formirovanija jemocional'noj kompetentnosti budushhih menedzherov [Coaching as an effective technology for the formation of emotional competence of future managers]: avtoref. dis. kand. jekon. nauk. M. 24 s (in Russian).
14. Ognev A.S. (2003) Organizacionnoe konsul'tirovanie v stile kouching [Coaching-style organizational consulting]. SPb.: Izd-vo «Rech». 192 s (in Russian).
15. Parslou Je., Rej M. (2013) Kouching v obuchenii: prakticheskie metody i tehniki [Training Coaching: Practical Methods and Techniques]. SPb.: Piter. 204 s (in Russian).

16. Prajor R., Lejbling M. (2005) Kouching – jeto prosto [Coaching - this is easy]. SPb.: Piter. 144 s (in Russian).
17. Smart Dzh. K. (2004) Kouching [Kouching]. SPb.: Neva. 192 s (in Russian).
18. Tomashek N. (2008) Sistemnyj kouching [System kouching]. Celeorintirovannyj podhod v konsultirovanii. H.: Gumanitarnyj centr. 176 s (in Russian).
19. Uitmor D. (2005) Kouching vysokoj jeffektivnosti [High performance coaching]. M.: Mezhdunar. akad. korporativ. upravlenija i biznesa. 168 s (in Russian).
20. Handbook of Organizational Citizenship Behaviour: a Review of good Soldier Activity in Organizations, New Science Publishers. New York. 2005.

Резюме

Гичко Ю. В. Уманський державний педагогічний університет ім. Павла Тичини

КОУЧ-ТЕХНОЛОГИИ КАК СРЕДСТВО ФОРМИРОВАНИЯ ЭМОЦИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ ПСИХОЛОГОВ

В статье отмечается, что создание коучинг среды в образовательной организации позволяет работать с будущими психологами в формате практико-ориентированного подхода, апеллируя к собственному опыту, создавать новые, более эффективные модели педагогического взаимодействия через использование творческого потенциала. Это дает возможность будущим психологам выходить на более высокий профессиональный уровень, отвечающий современным образовательным стандартам и обеспечивает высокий уровень сформированности эмоциональной компетентности.

Ключевые слова: коучинг-среда; будущие психологи; эмоциональная компетентность; профессиональный уровень; творческий потенциал.

Summary

*Gichko Y. Uman state
Pavel Tychna Pedagogical University*

COACH TECHNOLOGIES AS A MEANS OF FORMING EMOTIONAL COMPETENCE OF FUTURE PSYCHOLOGISTS

Introduction. Emotional competence involves the holistic and progressive development of the emotional sphere of the individual and is a set of knowledge, skills and abilities that allow to act adequately on the basis of processing all emotional information. It enriches the experience of the individual, promotes rapid analysis of emotional situations. Great potential for its formation and further development of future psychologists are coach technologies.

Purpose. The substantiation of coaching technologies as a means of forming emotional competence of future psychologists.

Methods. To achieve the goal and realize the task of the research, a number of theoretical methods were used - analysis, synthesis, generalization, comparison and systematization of the scientific basis.

Originality. Coaching technologies help both students and teachers to reveal their abilities, internal resources for personal development, cultivate a willingness to change, change attitudes toward people and the world at large. The use of coaching in education can change the motivation of professional activity, increases the emotional competence of both teachers and students, stimulates the search for internal reserves of the individual. With the help of coaching, learners can unleash their potential and achieve the highest possible results. High-performance coaching helps learners to develop a willingness to develop themselves and to build a learning process that takes into account the personal and individual qualities of each. Teachers who are familiar with the principles of coaching can redesign the learning process, focusing on the implementation of different and non-standard approaches to solving the problems of forming emotional competence in future psychologists. As a result, the teacher promotes the development and formation of an independent, purposeful and responsible personality, which has a broad outlook, focused on the formation and further development of emotional competence in future psychologists.

Conclusion. The creation of a coaching environment in an educational organization allows you to work with future psychologists in the format of a practice-oriented approach, referring to your own experience, to create new, more effective models of pedagogical interaction through the use of creative potential. This enables future psychologists to reach a higher professional level that meets modern educational standards and provides a high level of emotional competence formation.

Key words: coaching environment; future psychologists; emotional competence; professional level; creative potential.

Received/Поступила: 24.01. 21.

*Грибенюк Г. С. доктор психологічних наук, професор,
Черкаський інститут пожежної безпеки
імені Героїв Чорнобиля НУЦЗ України
<https://orcid.org/0000-0002-5053-8744>*

*Дмитренко М. Й. доктор філософських наук, професор,
Черкаський інститут пожежної безпеки
імені Героїв Чорнобиля НУЦЗ України
<https://orcid.org/0000-0002-8338-4032>*

*Грибенюк І. Г. розробник ПЗ
<https://orcid.org/0000-0003-0700-2896>*

ОРІЄНТИРИ ДІЯЛЬНІСНОГО ПІДХОДУ В КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ ЗМІННОЇ «САМОАКТИВНІСТЬ КУРСАНТА»

Стаття розкриває особливості концептуалізації змінної «самоактивність курсанта», що, дає змогу обґрунтувати необхідну діагностичну процедуру та отримати дані щодо внутрішніх резервів психіки курсанта. Представлені результати роботи дозволяють з'ясувати окремі взаємозалежності між змістом концептуальних та операціональних змінних у дослідженні самоактивності курсанта. Обґрунтовані концептуальні змінні у дослідження та розкрито специфіку компоненти «самоактивність курсанта».

Ключові слова: самоактивність курсанта; діяльнісний підхід; концептуальні змінні; діяльність; навчання; виховання; екстремальні умови.

Вступ.

Побудова простору концептуальних змінних у координатах діяльнісного підходу є важливим завданням дослідження, яке за вимогами наукового методу, дає змогу надійно визначати діагностичну процедуру та отримати кінцевий результат теоретизувань і вимірювань. Без використання її пояснювального потенціалу реальний внесок у з'ясування психологічних залежностей, зокрема, у діяльності рятувальників, стає неможливим. Є необхідність розкрити діяльнісні орієнтири у концептуалізації поняття «самоактивність курсанта» для його використання у подальших дослідженнях. Отримані поняттєві залежності будуть необхідними у нарощуванні психологічного дискурсу в якості моделей для опису, узагальнення, пояснення, прогнозування та управління явищем самоактивності у курсантів та розвитку спроможності до неї в екстремальних умовах.

Нами поставлене завдання дослідити поняттєве поле в межах діяльнісного підходу, яке забезпечує можливість концептуалізації отриманих даних щодо спроможності курсанта активізувати внутрішні резерви його психіки. З'ясувати окремі взаємозалежності між змістом теоретичних та емпіричних змінних

розвитку самоактивності курсанта у навчально-професійній діяльності.

Теоретичне підґрунтя.

Значну увагу науковій постановці проблеми самоактивності приділено в працях С. Л. Рубінштейна [11], О. М. Леонтєва [6]. Розкрито чинники та умови розвитку самоактивності суб'єкта роботами Г. С. Костюка [4] і М. Й. Боришевського [1], зокрема, у навчально-виховному процесі школи. Становлення суб'єкта саморозвитку в юнацькому віці досліджувала Кузікова С. Б. [5].

Закономірності, чинники та умови самодетермінації розвитку особистості розробляють дослідники лабораторії психології особистості імені П. Р. Чамати Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України [10]. Увага приділена практичним аспектам цієї проблеми: виявленню факторів та ефективних психологічних технологій, які стимулюють потенціал людини, її внутрішні резерви, самостійність у виборі напрямків саморозвитку та самореалізації. Завдання пошуку засобів ефективного самовпливу у життєдіяльності в екстремальних умовах вирішує робота Титаренко Т. М. і Ларіної Т. О. [13]. Психолого-педагогічні умови розвитку саморегуляції курсанта

різновиди такої діяльності та відповідні методичні системи вивчалися Г. С. Грибенюком [2].

Проте, малодослідженим залишається аспект підготовки самосвідомості людини до подолання екстремальності. Це особливо актуально у зв'язку з аналізом психологічних механізмів розвитку самоактивності та з необхідністю переходу дослідника від одиничних фактів до класів ідеальних об'єктів під час розгортання генерацізації. Самоактивність є необхідною частиною змісту дескрипторів Національної рамки кваліфікації [9].

Методи дослідження.

У теоретичному аналізі використано поняттєві засоби мови експериментального психологічного дослідження, зокрема, поняття «змінної», – бінарної форми та засобу упорядкування, класифікації та приписування числових значень концептуальним змінним. Мова теоретичного пізнання має продовження у вимірах, через використання операціональних змінних та емпіричних методів у діагностичній процедурі. Цільова логіка такого аналізу починається із складання описів необхідних і достатніх ознак щодо оптимальності самоактивності курсанта та аналізу отриманих ним результатів. В подальшому проходить узагальнення, потім пояснення причинно-наслідкових зв'язків із розробкою пояснювальної моделі, в якій присутні елементи передбачення та управління процесами самоактивності курсанта.

Результати і обговорення.

Для нас важливою є побудова концептуальних змінних, які розкривають поняття «самоактивність курсанта» і виконують функцію генералізації в межах діяльнісного підходу, що дає можливість розробити на цьому ґрунті операціональні змінні, які використовують його пояснювальний потенціал. Діяльнісні орієнтири дають змогу зважити на особливості етапів професіоналізації фахівця, розкрити специфіку психологічних вимірів готовності до протидії екстремальним чинникам та реалізуються на конкретному тестовому матеріалі придатному до використання у навчальному процесі закладу вищої освіти.

Відповідно до вже зазначених вимог, така методика, або їх набір, мають бути

засобом оцінки готовності майбутнього фахівця впродовж його наскрізної підготовки від школи, через заклад вищої освіти, до робочого місця. Це відкриє перспективи подальшої оптимізації професійного навчання та його психологічного забезпечення, зокрема, у рятувальників. В межах цих вимог моделюються умови, за яких необхідні і достатні параметри і вияви особистості у тестовій ситуації та вимоги професійно важливої ситуації мають збіг.

Параметри тестової ситуації діагностування «самоактивності курсанта» знаходиться на перетині навчальної та професійної діяльності. З боку навчальної діяльності змінні представлені концептуалізаціями явищ «пізнання», «учіння», «навчально-професійна діяльність» та відповідають психологічним залежностям, які закладені в ці поняття. З боку професійної діяльності можливі багатовимірні континууми, зокрема, такі:

- параметри часу розв'язання завдання, обмеження часу чи нормування;
- простору (завдання має бути розв'язаним на місці діагностування);
- предмету, на який спрямовані пізнавальні, емоційні та мотиваційні зусилля суб'єкта, що розв'язує тестове завдання;
- ввімкненнями ерготичних функцій суб'єкта;
- засобів та умов діяльності, які «запозичені» від виконання професійних завдань та будуть компонентами тестової ситуації.

Важливим є сенс, смисловий аспект, – як відповідь на питання: заради чого курсант діє в екстремальній ситуації?

Самоактивність в екстремальних умовах розглядається нами як один з основних видів професійної діяльності людини за таких умов, є активністю суб'єкта, спрямованою на актуалізацію власних можливостей у ситуаціях підготовки та безпосередньої його взаємодії з екстремальними чинниками. Термін «самоактивність» відображає власну активність суб'єкта у двох аспектах: виховному та навчальному.

Останній аспект самоактивності достатньо розроблений у психології, хоча у його поняттєвому та змістовому тлумаченні є певні невідповідності. С. Л. Рубінштейн виділяв його як один із основних видів

діяльності людини поряд із грою та працею, називав «особливою стороною» процесу навчання, яка саме і підкреслює активність суб'єкта. «Учіння – не є пасивним сприйняттям, на зразок, прийняти ... знання, а є їх засвоєнням» [11, 500].

В. С. Сухомлинський відмічав, що учіння – це праця, яка наповнена активністю та думками [12]. Зрозуміло, що це не визначення самоактивності у навчанні як такої. Кожна праця є активною, а думки необхідні не лише у процесі навчання, тому, таке розуміння самоактивності може бути використаним до будь-якої розумової праці.

Пізніші тлумачення «самоактивності» у навчанні сходяться на думці, що поняття розкриває специфіку цієї діяльності, яка «... має чітку мету, – научіння» [8, 177]. Отже, процес засвоєння знань, умінь, навичок, форм поведінки та видів дій є, – свідомим. Самоактивність, таким чином, отримує значно ширше тлумачення, ніж як лише компонента процесу навчання, його частина. Така позиція є не новою у психології, самоактивність у навчанні розуміють як «зміни поведінки, які виникають на основі пристосування індивіда до плинних умов життя» [7, 20].

Самоактивність як спеціальна робота внутрішнього плану, безумовно, присутня і в навчанні, і в праці, і в екстремальних ситуаціях. Питання полягає в тому що, з психологічної точки зору, самоактивність всюди є різною. Здійснювати власну самоактивність у навчанні та набувати екстремальний досвід людина може по-різному. Нас цікавить умови гарантування спроможності надійно оперувати чуттєвими, конкретними та узагальненими психічними образами в екстремальних умовах, отже, виведена на рівень технології підготовки.

Виходячи з поняттєвого розподілу прийнятому у діяльнісному підході, проблема психології самоактивності може бути умовно поділена на два рівні проведення аналізу: самоактивності у навчанні та самоактивності у вихованні. Зв'язки між цими науковими категоріями, як і зв'язки між реальними психологічними феноменами, відображеними в них, – сумніву не викликають, проте, є теоретично недостатньо дослідженими. Частіше за все, мова іде про їх парне ототожнення, отже, фактично, одне підміняє інше, загальне замінює часткове і навпаки. Зокрема, термін

«самоактивність» у навчанні дорівнює терміну «самоактивність» у вихованні, чого на думку В. В. Давидова робити не варто [3, 133]. З останнім, на наш погляд, не можливо не погодитись, оскільки це питання не є абстрактним термінологічним, а має принципове, методологічне значення.

До прикладу, щодо проблемі створення необхідних умов підготовки фахівців до дій в екстремальних умовах. У випадку наявності у програмі такої підготовки та її реалізації, уявлення, що, самоактивність є, переважно, «навчальною діяльністю», – це приведе до появи психологічних утворень зовсім інших, ніж у випадку застосування концепції самоактивності у «виховному процесі». Різне у підходах веде до розходжень у розумінні психологічних особливостей, які забезпечують належний рівень активності курсантів та успішність дій в екстремальних умовах, а, значить, до різного пояснення необхідності тієї або іншої специфіки навчання, виховання та підготовки. Внаслідок такого не збігу загострені суто практичні питання як вчити і чому вчити?

Крім того, на нашу думку, значна частина термінологічних розбіжностей похідна від не достатньо чіткого базового поняття «навчальної діяльності».

Відмітимо, що специфіка навчальної діяльності як особливої та окремої, розкрита не вичерпно і не однозначно, тим більше, її прикладний аспект, зокрема, діяльність у вищому закладі освіти зазначеного виду та профілю, де пріоритетним є практична спроможність майбутнього фахівця діяти. Це робить навчальну діяльність навально-професійною, значною мірою більше професійною ніж навчальною, що знаходить своє закріплення у формах системної підготовки курсантів у практичних підрозділах, щорічних стажуваннях, значному обсязі щотижневих «чергувань», правовому закріпленні років навчання як років праці.

Підкреслимо, що не кожна активність суб'єкта у навчальній діяльності, може обґрунтовано отримати назву самоактивності, у тому розумінні, яке розроблене В. В. Давидовим та його послідовниками [3]. З іншого боку навчальна діяльність психологічно не дорівнює лише засвоєнню [12]. Ця думка була обґрунтована та отримала доповнення,

яке є особливо цікавим у нашій темі. Визначено, що навчальне завдання, як одиниця навчальної діяльності має відмінності, які полягають у тому, що його мета і результат вносять зміни саме у діючого суб'єкта. Наголошено на тому, що у розвинених формах навчальної діяльності є «... сенс як у діяльності самоосвіти та самовдосконалення» [3, 69].

На нашу думку, розробка «сміслового» «портрету» фахівця може значно допомогти, тим, що розкриє необхідну специфіку його підготовки. Проте, такий «профіль сенсу» залишається поки що не досяжним у дослідженні, зокрема, щодо самозміни суб'єкта у процесі підготовки у вищому закладі освіти та у наступній професійній діяльності. З-поміж тим, процес підготовки фахівців наперед спрощений діючою у системі підготовки психолого-педагогічною парадигмою, що не виходить за межі об'єктивно-змістового аспекту у процесі навчання. Значна частина керівників є носіями свідомості, в якій реалізується положення про те, що змістом підготовки (навчальної діяльності) та її сенсом є теоретичні знання, що поєднують змістове абстрагування та узагальнення теоретичних понять, які потім мають трансформуватись у практичні навички. З цим не можна погодитись, є два поняттєвих моменти-заперечення.

По-перше, зміст і сенс діяльності є психологічно різними. Зміст навчальної, як і будь-якої іншої діяльності – це її предмет, явище суто об'єктивне, яке вносить у реальний навчальний процес керівник заняття. Тоді як сенс, визначається суб'єктивно і тому, за визначенням, належить свідомості суб'єкта навчального процесу, причому у кожного він свій. У концепції О. М. Леонт'єва предмет діяльності існує об'єктивно, первинно та у вигляді відображення, суб'єктивно, вторинно. До прикладу, так склалося, що у системи професійної підготовки рятувальників, предмет (зміст) підготовки є головним для суб'єктів навчального процесу та існує, переважно, як первинний об'єктивний феномен.

У вторинному існуванні предмет, може стати мотивом дій, а з мотиву з'являється сенс. Категорії «зміст» і «сенс» належать до двох різних, хоча і взаємопов'язаних площин аналізу самоактивності та у

дослідженні є необхідність їх спеціального розгляду та психологічного співставлення.

По-друге, витоки проблеми, осмислення себе в екстремальних умовах або утворення сенсу діяти в них, – знаходяться у сфері потреб і мотивів, які пов'язані у багаторівневі відношення і зв'язки між собою та з усіма компонентами психологічних структури особистості та діяльності [2]. До прикладу, самосвідомість в екстремальних умовах може «вмикати» психологічні проєкції усвідомлення власного життєвого шляху у часі та обставинах, самопізнання та самооцінки, самоконтролю та саморегуляції.

Сенс – це завжди ставлення, оцінка, багаторазово опосередкована особистісними мотивами, які утворені суб'єктом. Це не вигаданий теоретичний конструкт, а те, що реально спонукає. Якщо не розібратися у потребі, мотивах і сенсі дій, то вести дослідження у психології самоактивності буде психологічно не коректно і не переконливо.

З огляду на вимоги діяльній концепції досліднику необхідно підходити так, щоб зважувати на те, що у потреб, мотиву, сенсу, врешті, у навчальної діяльності, є їх предмети. Така позиція, бачити предметність психологічних утворень – важливий здобуток методології діяльності. Проте, він не достатньо реалізований у практичній системі підготовки рятувальників. Вкрай необхідним є, на нашу думку, дослідження мотиваційно-сміслового аспекту у процесі підготовки фахівців, що дає можливість предметно аналізувати вияви самоактивності та її розвиток.

Якщо вважати, що у самоактивності є сенс – «самозміна» її суб'єкта, то у такої діяльності є потреби та мотиви, інші ніж у випадку, коли є ставлення до дійсності як до процесу теоретичної підготовки і таким є її сенс. Самоактивність заради самозміни – це зовсім інша діяльність, ніж самоактивність заради засвоєння понять та їх відтворення у навчанні. В першому випадку задіяний складний комплекс соціогенних потреб, які, ймовірно, можна віднести до мотиваційно-сміслових утворень досягнення, тоді як у другому – до потреби у пізнанні. Важливим є те, що різний сенс формує різні діяльності та буде мати різний результат у вихованні.

Отже, самоактивність у навчанні чи самовиховання – це психологічно різні форми утворень до яких необхідно організувати різне пізнання. Вони є важливою умовою готовності до дій в екстремальних умовах та результатом осмисленої підготовки. У цій парі активність у самовихованні є психологічно більш багатим утворенням. Самозміна є сенсом такої діяльності. Самозміна може мати джерелом різні потреби та мотивами, які системно, поєднані в особистості та впливають на ставлення суб'єкта до кожного моменту професійної діяльності, а не лише до її результату. Також, змінюється психологічна структура і суб'єктивне осмислення широкого кола поведінкових та особистісних явищ. Тому, обов'язковою умовою «переходу» від спроможності навчальної до самоактивності в екстремальних умовах, є формування та виховання в закладі вищої освіти самоактивності курсанта як такої. Діяльнісні орієнтири роблять необхідним управління зв'язками та відношеннями з іншими діяльностями в межах самосвідомості та поза нею, в їх особистісній ієрархії, що загалом відповідає управлінню спрямованістю людини. Тому, що, самоактивність заради самозміни – це лише тимчасова проекція від широкої практики праці, спілкування, пізнання, взаємодії з іншими, життя загалом.

Сенс самозміни існує у співвідношенні з іншими утвореннями та сенсом, а не ізольовано. Результат будь-якої самоактивності сам по собі є психологічно недостатньо інформативним, якщо не розглядати його у загальній структурі свідомості та особистості, в їх психологічних проявах та опосередкуваннях.

Процес самоактивності є рівневими, багатопредметним і полімотивованим. Його не можна звести лише до однієї самоактивності у навчальній діяльності суб'єкта. Готовність до протидії екстремальним чинникам може бути оптимальною, лише за умови, якщо мета підготовки та її засоби формують, розвивають і виявляють особистість як таку, загалом.

Теоретично важливим є те, щоб самоактивність увійшла повною мірою у навчально-виховний процес [1]. Загальна

тенденція її формування виглядає так: усі компоненти навчальної діяльності (підготовки) задаються спочатку ззовні, поступово переходять до самостійного контролю суб'єктом. Якщо розглядати на рівні реальної людини, то у керівника та курсанта різні предмети самоактивності, – власні мотиви та сенс, – які ніколи не збігаються. Отже, їх треба виокремлювати. Аналізувати ставлення кожного, зв'язки у конкретних ситуаціях, інакше, може відбуватися підміна понять, коли те, з чим керівник ознайомлює курсанта, приймається останнім як засвоєне, власне, що вже, існує просто у нього та не вимагає ніякої самоактивності.

Для формування активності у самовихованні не достатньо «відкрити» суб'єкту специфіку предмета цієї діяльності, сформулювати адекватні дії та операції. Якщо виходити із схеми О. М. Леонт'єва [6], то для оформлення такої діяльності, її предмет має набути психологічний статус мотиву, який утворює для особистості сенс її дій. Це означає, що в практику підготовки рятувальників має входити значна кількість завдань суто виховних, які стають пріоритетними і полягають у максимально можливому впливі на мотиваційні аспекти діяльності та особистості. Мотиви та сенс не формуються, а виховуються життям загалом, широкою соціальною та вузькою професійною практикою суб'єкта. Над мотивом не має владу прямий психолого-педагогічний вплив, проте, у мотиву є його динамічні, психологічно інформативні функції та прояви, які необхідно виокремлювати, вивчати, діагностувати та використовувати у професійній діяльності та через них давати характеристики її успішності.

Отже, психологічно, активність у самовихованні, не є синонімом самоактивності у навчальній та пізнавальній діяльності. Вона має власний предмет та операційну компоненту, до її структури входить широке коло мотиваційно-сміслових утворень, які є суб'єктивними, виключно особистісними і, тому, їх відносять до сфери виховання, а не до навчання у його традиційному розумінні.

Самоактивність у навчанні та самовиховання, порівняно із самоактивністю в екстремальних умовах, мають особливості, які можна вирізнити. Є

Питання психології

мета, – головне, – підготувати людину до зустрічі з екстремальними чинниками та зробити здатною подолати їх навантаження. Є засоби, – актуалізовані результати власної попередньої праці людини, нею ж створені. Є процес самоактивності, перебіг якого не стихійний, це не самоплив. Він реалізується під керівництвом суб'єкта та спрямовується на розвиток його можливостей протидіяти екстремальним викликам. Сформована самоактивність стає стійкою та має прояви в житті загалом, побугі, родині, навчанні, а не лише у професійній сфері.

В нашому описі значне місце приділено мотивації, такий підхід здається більше психологічним, зорієнтованим, переважно на питання виділення суб'єктних, особистісних проєкцій самоактивності, її змістового аспекту в професійній діяльності та дослідження операціонального складу. Суттєвим є те, що в обґрунтуванні діяльнісних орієнтирів самоактивності курсанта, в першу чергу, поставлено питання про мотиви, які спонукають до

діяльності в екстремальних умовах, змінюють власні ставлення до неї.

Вищезазначені утворення в особистісній структурі суб'єкта діяльності мають зумовлювати зміст, основні напрями та вимоги до організації педагогічного процесу підготовки рятувальників до діяльності в екстремальних умовах у системі вищих закладів освіти ДСНС України.

Висновки.

Таким чином, розкрито особливості концептуалізації змінної «самоактивність курсанта», що дозволяє розробити та обґрунтувати необхідну діагностичну процедуру та отримати кінцевий результат теоретизувань і вимірювань самоактивності курсанта в умовах навчально-професійної діяльності, яка забезпечує належну готовність до дій в екстремальних умовах.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з необхідністю розгорнути отримані концептуалізації самоактивності у психологічних дослідженнях в цій та інших екстремальних професіях.

Список використаних джерел

1. Боришевський М. Й. Психологія самоактивності учнів у виховному процесі: навчально-методичний посібник / Мирослав Йосипович Боришевський. – К.: ІЗМН, 1998. – 192 с.
2. Грибенюк Г. С. Психологічні основи становлення саморегуляції у навчально-професійній діяльності майбутніх рятувальників : дис. докт. псих. наук : 19.00.07 – / Грибенюк Геннадій Сергійович – Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України, 2007. – 380 с.
3. Давидов В. В. Проблеми розвивального навчання: досвід теоретичного та експериментального психологічного дослідження / В. В. Давидов – М., 1986. . – С.185.
4. Костюк Г. С. Про роль спадковості, середовища і виховання в психічному розвитку дитини // Г. С. Костюк. – К., 1989. – С. 98-133.
5. Кузікова С. Б. Психологічні основи становлення суб'єкта саморозвитку в юнацькому віці / С. Б. Кузікова. – Суми: «МакДен», 2012. – 410 с.
6. Леонт'єв О. М. Діяльність. Свідомість. Особистість / Олексій Миколайович Леонт'єв. – М.: Прогресс, 1977. – 304 с.
7. Лінгарт Й. Процес і структура учіння людини / Й. Лінгарт. – М., 1980. – С.156.
8. Петровский А. В. Вікова та педагогічна психологія / А. В. Петровский. – М., 1983. – С.177.
9. Постанова Кабінету Міністрів України від 23.11.2011 р. № 1341. «Про затвердження Національної рамки кваліфікацій» [Електронний ресурс] // Урядовий кур'єр від 26.06.2019 № 17. – 2019. – Режим доступу до ресурсу: [:// https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/509-2019-%D0%BF](https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/509-2019-%D0%BF).
10. Психологічні технології самодетермінації розвитку особистості: монографія / Л. З. Сердюк, І. В. Данилюк В.В. Турбан, О.І. Пенькова Н.Д. Володарська [та ін.]. – К.: Інститут психології ім. Г. С. Костюка НАПН України, 2018. – 192 с.
11. Рубінштейн С. Л. Основи загальної психології / Сергій Леонідович Рубінштейн. – СПб.: Пітер, 2001. – 720с.
12. Сухомлинський В. О. / Сто порад учителям / В. О. Сухомлинський. – Київ : Рад. школа, 1988. – 304 с.
13. Титаренко Т. М. Життєстійкість особистості: соціальна необхідність та безпека / Т. М. Титаренко, Т. О. Ларіна. – К.: Марич, 2009. – 76 с.

References

1. Boryshevskiy M. Y. (1998). Psykholohiia samoaktyvnosti uchniv u vykhovnomu protsesi: navchalno-metodychnyi posibnyk [Psychology of self-activity of students in the educational process: a textbook] (Abstract of D.Sc. thesis). Kyiv: IZMN.19 (in Ukrainian).
2. Hrybeniuk H. S. (2007). Psykholohichni osnovy stanovlennia samorehuliatcii u navchalno-profesiinii diialnosti maibutnykh riativnykiv [Psychological bases of formation of self-regulation in educational and

- professional activity of future rescuers] (Abstract of D.Sc. thesis). Kyiv: Instytut psykholohii im. H. S. Kostiuka APN Ukrainy (in Ukrainian).
3. Davydov V. V. (1986). Problemy rozvyvalnoho navchannia: dosvid teoretychnoho ta eksperymentalnoho psykholohichnoho doslidzhennia [Problems of developmental learning: experience of theoretical and experimental psychological research]. Moscow (in Russia).
  4. Kostiuk H. S. (1989). Pro rol spadkovosti, seredovyshcha i vykhovannia v psykhiichnomu rozvytku dytyny [On the role of inheritance, environment and education in the mental development of the child]. Kyiv (in Ukrainian).
  5. Kuzikova S. B. (2012). Psykholohichni osnovy stanovlennia subiekta samorozvytku v yunatskomu vitsi [Psychological bases of formation of the subject of self-development in adolescence]. Sumy: «MakDen» (in Ukrainian).
  6. Leontiev O. M. (1977). Diialnist. Svidomist. Osobystist [Activity. Consciousness. Personality]. Moscow.: Prohress (in Russia).
  7. Linhart Y. (1980). Protses i struktura uchinnia liudyny [The process and structure of human learning]. Moscow (in Russia).
  8. Petrovskiy A. V. (1983). Vikova ta pedahohichna psykholohiia [Age and pedagogical psychology]. Moscow (in Russia).
  9. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy «Pro zatverdzhennia Natsionalnoi ramky kvalifikatsii» [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine "On approval of the National Qualifications Framework"] «Uriadovyi kurier», 26 chervnya 2019 r. (in Ukrainian).
  10. Serdiuk L. Z., Danyliuk I. V., Turban V. V., Penkova O. I., Volodarska N. D., (2018). Psykholohichni tekhnolohii samodeterminatsii rozvytku osobystosti: monohrafiia [Psychological technologies of self-determination of personality development: monograph]. Kyiv: Instytut psykholohii im. H. S. Kostiuka NAPN Ukrainy (in Ukrainian).
  11. Rubinshtein S. L. (2001). Osnovy zahalnoi psykholohii [Fundamentals of general psychology]. SPb.: Piter (in Russia).
  12. Sukhomlynskyi V. O. (1988). Sto porad uchytelevi [One hundred tips for teachers]. Kyiv : Rad. shkola, – 304 s. (in Ukrainian).
  13. Tytarenko T. M. (2009). Zhyttiistykist osobystosti: sotsialna neobkhdnist ta bezpeka [Vitality of the individual: social necessity and security]. Kyiv: Marych, (in Ukrainian).

Резюме

Грибенюк Г. доктор психологических наук, профессор, Черкасский институт пожарной безопасности имени Героев Чернобыля НУТЗ Украины

Дмитренко М. доктор философских наук, профессор, Черкасский институт пожарной безопасности имени Героев Чернобыля НУТЗ Украины

Грибенюк И. Г. разработчик ПО

ОРИЕНТИРЫ ДЕЯТЕЛЬНОСТНОГО ПОДХОДА В КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИИ ПЕРЕМЕННОЙ «САМОАКТИВНОСТЬ КУРСАНТА»

В статье раскрываются особенности концептуализации переменной «самоактивность курсанта», что дает возможность обосновать необходимую диагностическую процедуру и получить данные о внутренних резервах психики курсанта. Представленные результаты позволяют выявить некоторые взаимозависимости между содержанием концептуальных и операциональных переменных в исследовании самоактивности курсанта. Обоснованы концептуальные переменные исследования и выявлены особенности компоненты «самоактивность курсанта». Дальнейшие исследования необходимы для создания условий для эффективного обоснования данных и исследований в этой и других экстремальных профессиях.

Ключевые слова: *самоактивність курсанта; діяльнісний підхід; концептуальні змінні; діяльність; навчання; виховання; екстремальні умови.*

Summary

Hrybeniuk H. doctor of Psychological sciences, Professor, Cherkasy Institute of Fire Safety named after Chernobyl Heroes of National University of Civil Defence of Ukraine

Dmitrenko M. doctor of Philosophy, Professor, Cherkasy Institute of Fire Safety named after Chernobyl Heroes of National University of Civil Defence of Ukraine

Hrybeniuk I. software developer

GUIDELINES FOR THE ACTIVITY APPROACH IN THE CONCEPTUALIZATION OF THE VARIABLE "CADET SELF-ACTIVITY"

Introduction. The article reveals the peculiarities of conceptualization of the variable "internal independent actions of the cadet", which allows to substantiate the necessary diagnostic procedure and obtain data on the internal reserves of the cadet's psyche. The presented results of the work allow to find out certain interdependencies between the content of conceptual and operational variables in the study of cadet self-activity. The conceptual variables in the research are substantiated and the specifics of the component "internal independent actions of the cadet" are revealed. Further research is necessary to create the conditions for effective substantiation of data and research in this and other extreme professions.

Purpose. We set the task to explore the conceptual field within the activity approach, which provides an opportunity to conceptualize the data obtained on the ability of the cadet to activate the internal reserves of his psyche. To find out some interdependencies between the content of theoretical and empirical variables of cadet self-activity development in educational and professional activity.

Methods. The theoretical analysis uses the conceptual means of the language of experimental psychological research, in particular, the concept of "variable" - a binary form and a means of ordering, classifying and assigning numerical values to conceptual variables. The language of theoretical cognition has a continuation in measurements, through the use of operational variables and empirical methods in the diagnostic procedure. The target logic of such an analysis begins with the compilation of descriptions of the necessary and sufficient features for the optimal self-activity of the cadet and the analysis of the results obtained by him. The following is a generalization, then an explanation of the causal links with the development of an explanatory model, which contains elements of anticipation and management of the processes of self-activity of the cadet.

Originality. The scientific novelty of the article is the development of systematic ideas about the conceptual means of experimental psychological research language, in particular, the concept of "internal independent actions of the cadet" as a unit of research. Identifying features of this variable as a means of ordering, classifying, and assigning numerical values in the study of rescuers' self-regulation.

Conclusion. Thus, the features of conceptualization of the variable "internal independent actions of the cadet" are revealed, which allows to develop and substantiate the necessary diagnostic procedure and get the final result of theorizing and measuring cadet self-activity in educational and professional activities, which provides proper readiness for action in extreme conditions..

Key words: internal independent actions of the cadet; activity approach; conceptual variables; activity; training; education; extreme conditions.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.

Received/Поступила: 08.02. 21.

Грибенюк І. Г. розробник ПЗ

<https://orcid.org/0000-0003-0700-2896>

Темченко Ю. Г. начальник відділу Українського інституту

<https://orcid.org/0000-0002-3373-986X>

Грибенюк Г. С. доктор психологічних наук, професор,

Черкаський інститут пожежної безпеки

імені Героїв Чорнобиля НУЦЗ України

<https://orcid.org/0000-0002-5053-8744>

ПРОГНОЗ НА УСПІШНІСТЬ ДІЯЛЬНОСТІ В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ УМОВАХ

Стаття розкриває індивідуальні особливості, які забезпечують успішність професійної діяльності в екстремальних умовах. Концептуалізація змінної «здатність розпізнати сенс та логіку ситуації», дає змогу обґрунтувати необхідну діагностичну процедуру та отримати дані щодо внутрішніх резервів психіки курсанта. Представлені результати роботи дозволяють з'ясувати окремі взаємозалежності між змістом концептуальних та операціональних змінних у дослідженні цієї здатності. Розкрито специфіку моделі готовності курсанта до самосуб'єктних дій.

Ключові слова: успішність; професійна діяльність; екстремальні умови; здатність розпізнавати сенс; параметри саморегуляції; концептуальні змінні; модель готовності.

Вступ.

Збіг простору концептуальних змінних з утвореними ними континуумами операціональних змінних є важливим завданням дослідження, яке дає змогу побудувати цілісний простір дослідження, зокрема, щодо прогнозу на успішність діяльності в екстремальних умовах і спроможності курсанта активізувати внутрішні резерви його психіки. Цілісність теоретичної та емпіричної моделей створює потужний пояснювальний потенціал, без якого стає неможливим реальне використання бажаного психологічного дискурсу. Є необхідність розкрити змінні та їх зв'язки у дослідженні здатності курсанта протидіяти екстремальності та бути успішним за таких умов.

Теоретичне підґрунтя.

Аналіз результатів досліджень [2], [5], [7], [8] дозволяє зробити висновок про те, що за умовами виникнення й перебігу екстремальних ситуації лежить протидія, особистості екстремальному, подолання нею певних перешкод, деструктивних впливів і небезпек. Увага науковців зосереджена на функціональних проявах фахівця, особливостях екстремальних викликів, проте, утворення самосвідомості, засоби і технологія процесу підготовки як суб'єкта розвитку власної відповідальності та саморегуляції майже не розкриті. Це повною мірою стосується підготовки курсантів до дій за призначенням у сфері цивільного

захисту, які готуються на первинні посади.

Нами поставлене завдання з'ясувати методологічні передумови розвитку самоактивності до діяльності в екстремальних умовах як цілісного безперервного процесу. Зокрема, дослідити зв'язки між концептуальними та операціональними змінними, які забезпечують цілісність концептів і діагностичної процедури щодо спроможності курсанта активізувати внутрішні резерви його психіки щоб бути успішним в екстремальних умовах.

Методи дослідження.

Теоретичний аналіз було проведено за допомогою засобів мови експериментального психологічного дослідження, понять «концептуальної та операціональної змінної», які є засобами упорядкування та приписування числових значень для діагностичної процедури. Логіка такого аналізу починається з побудови теоретичної моделі і переходить до емпіричних методів. Описи прогнозу на успішність діяльності в екстремальних умовах переходить в узагальнення, пояснення причинно-наслідкових зв'язків, розробку пояснювальної моделі, в якій присутні елементи передбачення та управління.

Результати і обговорення.

Загальновідомо, що прогноз успішності навчання не дорівнює прогнозу на успішність діяльності у звичайних умовах, а

прогноз успішності у звичайних умовах не ідентичний прогнозу на успішність діяльності в екстремальних умовах. Ці положення значно обмежують можливості прямого переносу традиційної діагностики та її досвіду в екстремальні умови. Крім того, є специфіка екстремальних умов, зокрема, те, що екстремальні чинники мають комплексний характер дії, а також те, що часто не можливо передбачити, які з них та в якому поєднанні будуть мати перевагу в тій або іншій ситуації. Особливо це стосується психогенних чинників, які, фактично, не піддаються нормуванню.

Тому в дослідженні був використаний інший підхід: поставлено завдання визначити ті індивідуальні особливості, які забезпечують успішність професійної діяльності в екстремальних умовах незалежно від специфіки дії тих або інших несприятливих чинників. Така діяльність ставить людину перед необхідністю оптимальної, а часто й максимальної мобілізації власних потенційних можливостей, вияву високого рівня самоактивності з метою подолання перешкод та забезпечення успіху. Здатність фахівця до проявів самоактивності такого високого рівня з'являється як результат розвитку його самоактивності у період попереднього навчання та підготовки. Вдосконалення системи підготовки фахівців стає можливим, коли створюються умови для активізації особистісного потенціалу фахівця, розвитку спроможності курсанта активізувати внутрішні резерви його психіки на основі цілісного уявлення про самоактивність.

Умовно всі дослідження за цією проблематикою можна поділити на три групи: першу складають дослідження самоактивності методологічного плану, другу – дослідження, які стосуються окремих аспектів і етапів розвитку самоактивності, до третьої групи відносять дослідження, де самоактивність розглядається як цілісний безперервний процес [5].

Вивчення розвитку самоактивності іде за кількома напрямками, серед яких, – з'ясування можливостей людини в ситуаціях, де треба оптимально зреагувати на чинники ситуації, передусім, когнітивно. Здатність розпізнати сенс та логіку ситуації значною мірою визначає можливість

здолати «екстремальне» та визначає успішність поведінки людини. Саморегулювання в екстремальних ситуаціях і спроможність пізнавати їх сенс – є специфічними видами дій і не синонімічні пізнанню як такому. Психологія їх реальних зв'язків та відношень не достатньо досліджена як теоретична проблема та прикладний напрям в аспекті розробки реальних психолого-педагогічних технологій підготовки, зокрема, рятувальників.

Розглянемо зміст та обсяг поняття «пізнання» в його логічних зв'язках з поняттями «навчання» та «учіння», з тим щоб з'ясувати мотиваційні та смислові аспекти підготовки до пізнавальної діяльності в екстремальних умовах. та її саморегуляції.

Пізнання є «процесом відображення та відтворення дійсності мисленням, зумовлений потребами практики, у взаємодії суб'єкта та об'єкта, результатом якої стає нове знання про світ» [1, 350]. Підкреслимо деякі психологічні моменти цього філософськи широкого визначення.

Пізнання - це не лише відображення, але і відтворення дійсності, що є важливим у розумінні активного характеру знання та психіки в цілому. Пізнання розглядається як результат взаємодії, а не просто відбиток об'єкта у суб'єкті, отже передбачає обов'язкову наявність спеціальної активності суб'єкта пізнання. Зрозуміло, що згадані положення є початковими у багатозначному філософському баченні проблеми, але, на жаль, у реальній практиці організації процесу пізнання втрачаються або спрощуються, зокрема, у процесі психологічної підготовки фахівців. Так, наприклад, підготовленість до зустрічі з екстремальними чинниками починається із знайомства з ними: почуттєвого ознайомлення, перетворення їх у звичні, очікувані. Конкретизуючи цю ідею, інколи зводять справу до демонстрації людині негативних факторів, які викликають внутрішнє неприйняття: неприємні відчуття, важкі переживання, тривожні думки, страх і т.ін. Але у такий спосіб люди отримують однобічне, а значить невірне, уявлення про складні ситуації. Такі ситуації - не лише поле страху, але і поле величч людини, високого професіоналізму, який виявляється у перемозі над будь-якими труднощами.

Тому ознайомлення з екстремальними ситуаціями повинне обов'язково починатися, поєднуватись і завершуватись демонстрацією всього нормального і позитивного, що реально буває в них. Знайомство з ними здатне змінити реакцію людини і замість негативного дати позитивний ефект.

У наведеному вище визначенні результат пізнання дорівнює мисленню, що наврядчи є правомірним, оскільки реально існують декілька поверхів та ступенів пізнання, які виявляються в екстремальних умовах. Є такі з них, що розташовані нижче мислення та зумовлені переважною роллю у діяльності суб'єкта пізнання когнітивних процесів перцепції, пам'яті. В екстремальних умовах існує пізнання, яке піднімається вище рівня мислення, воно змінює не лише знання суб'єкта про ситуацію, але і самосвідомість людини, її ставлення до світу, до себе. Свідомість, як відомо, не зводиться до знань, суми об'єктивних значень та відповідних їм понять. Є площина суб'єктивного – «Я-образ», ставлення людини, переживання тощо. У свідомому образі людини екстремальні умови, які пізнаються, можуть бути відокремленими від їх «картинки» [6, 9], між ними з'являється суб'єкт рефлексії. В цьому полягає справжня досконалість пізнання, в тому числі, його довершеність в екстремальних умовах. Коли людина може не лише знати, але і поставитися, оцінити, пережити, усвідомити власні знання. Ця обставина не принижує об'єктивності, адекватності у знаннях людини про екстремальні чинники ситуації, їх перевіреності практикою, але є безумовним реальним дієвим складником.

Отже, результатом пізнання є глибокі, якісні зміни всієї психіки суб'єкта, а не тільки його знань та мислення. Пізнання екстремальної ситуації значить для людини обов'язкові самозміни за всіма психологічними компонентами, серед яких інтелект, наврядчи є психологічно провідним та єдино визначальним.

Якщо у суб'єкта є, наприклад, емоційний досвід долання екстремальних ситуацій, то правомірно вести мову про емоційне пізнання, а не поняттєве. Причому воно не розглядається нами як недосконале або як перешкода «чистому» мисленню. У екстремальних ситуаціях пізнання

покликано бути такою ж мірою різним, як і об'єктивна дійсність.

Пізнання логіки розвитку ситуації, насиченої комплексною дією екстремальних чинників: індивідуальною неповторністю небезпек (не відоме планування приміщення, темрява підвалу тощо), стони, постраждалих, вид покалічених, пораних, яких відвозять машини швидкої допомоги, крики дорослих, дітей про допомогу; небезпека вибуху, обрушення конструкцій, де працюють виконавці, страх, що хтось із них постраждає, - все це не може бути зведено до відтворення та відображення їх у мисленні суб'єкта. В екстремальних ситуаціях працюють більш широкі та комплексні психологічні утворення, психіка в цілому, в усій її суб'єктивності та суб'єктності. Ми не абстрагуємося у розгляді проявів пізнання в екстремальних умовах від категорії його суб'єктивності та категорії свідомості, вважаємо їх обов'язковими. Така постановка питання щодо пізнання поширюється нами на всі його прояви та їх аспекти в екстремальних умовах, які вивчаються у дослідженні.

Підкреслимо, що на основі розмежування типу, сфери пізнання реально цілісний світогляд людини в екстремальній ситуації доволі чітко проявляє проекції від дії трьох соціальних інститутів: царини віри, наукового (науки) та мистецтва. Зв'язки та перехрещення між ними, безумовно, існують. Наприклад, опора наукова може співіснувати з релігійною, відомими є факти, коли постраждалі, які опинилися під завалами в шахті шукали конкретної можливості допомоги ззовні та одночасно звертались за допомогою до «Бога». Їх стійкість могла бути ідентична релігійній побудові («Допоможе тільки бог, ніхто інший»), одночасно певні настанови такої стійкості є цілком наукові з точки зору обґрунтування можливості самостійного пошуку людиною порятунку.

Очевидно, релігія та мистецтво ближче зараз до живої людини, ніж наукова психологія за успішністю свого впливу на підготовку людини до саморегуляції психіки та зустрічі її з психоемоційними екстремальними чинниками. Безумовно, кінцевого результату там немає: модель регулювання людиною процесу свого пізнання виходить однобокою, фрагментарною, не переконливою. Людина

в ній присутня не інакше як у вигляді засобу, ланцюга, який опосередковує та транслює чіюсь емоцію, волю, світогляд, мораль цілепокладання і т. ін. Це може бути віра, яка не вимагає доказів та спростувань, або жива не спростовна за своєю сутністю феноменологія, але не більше того, які не дають необхідного для пізнання та дійсно глибинного розуміння людиною сенсу екстремальної взаємодії та необхідного прогнозування.

Вищезазначені світоглядні компоненти, безумовно, не схожі, але головна сутнісна їх різниця пролягає глибше та є принциповою: це сформовані моделі світу, та самого суб'єкта, його саморегуляції та їх взаємодії у процесі пізнання в цілому та екстремальної ситуації, зокрема.

Модель процесу пізнання є філософською проблемою, але і психологічною також. У власній моделі пізнання екстремальної ситуації суб'єктом ми не хотіли втратити фактичного суб'єкта, який у процесі пізнання є необхідним його атрибутом та специфікою предмету дослідження.

Така мета вимагає побудувати методологію емпіричного вивчення таким чином, щоб «стихія... души» [4], яка, без сумніву, є суттєвим чинником екстремальної ситуації, не залишила дослідження та не загубити «спочатку душу, а потім свідомість та розум» [3].

Наблизити модель пізнання як відображення до реальної живої людини та відтворити у дослідженні багатofакторну її сутність в екстремальних умовах допоможе виділення та розгляд окремих характеристик суб'єкта, зокрема, світоглядних.

Ми не ставимо знак рівняння між поняттями «духовності» та «набожності», як передумовами готовності та гарантією спроможності людини до успішних дій в екстремальних умовах, рівно як не відносимо протилежну їм пару: «гроші» та «ідеал» до синонімів здолання екстремального. У будь-якій поляризації загублюється дещо головне, для чого створені всі соціальні інститути суспільства. Цим головним є реальна людина, яка з її однієї відомих міркувань, а значить і заради чогось, хоче пізнати екстремальну природу різних ситуацій, у нерозривній єдності з якими вона існує, зреалізувати себе саме в них; підтвердженням тому є факти

щорічних змін, які вносяться до книги рекордів Гіннеса та вражають природою екстремального здоланого людиною.

Звідси наша переконаність, що провідними характеристиками моделі особистості, яка спроможна успішно діяти в екстремальних умовах, є взаємозалежність між змістом морально-релевантних ціннісних орієнтацій особистості і її психологічною та фаховою готовністю до діяльності в екстремальних умовах.

Крім самих довершених ціннісних характеристик людині потрібні когнітивні можливості по виокремленню закономірностей екстремальної ситуації, з'ясуванню механізмів того, що відбувається (його причин, прогнозу, змін, ймовірнісної моделі ситуації і т.ін.), і, нарешті, накопичення власного досвіду екстремальної взаємодії, його привласнення та «раціоналізація» у вигляді можливих рекомендацій собі до практики самоуправління, регулювання, цілеспрямованого формування і т. ін. та впровадження його у власну професійну практику.

Провідними утвореннями у структурі особистості, що забезпечують належний рівень такої самоактивності та успішність діяльності за екстремальних умов ми вважаємо наступні: сформованість адекватних специфіці діяльності в екстремальних умовах когнітивних умінь та навичок, а також здатність до саморегуляції поведінки та діяльності як бази самосуб'єктної дії.

Простіше за все покладатись на досвід розрізнених пережитих людиною фактів та чужі поради, таке знання є мінливим, залежним від параметрів ситуації, а тому менш достовірним; набагато складніше для людини зуміти виділити, систематизувати та передбачити події на основі набутого емпіричного знання. Практична значущість емпіричного знання, отриманого людиною, забезпечується значними аналітико-оціночними зусиллями по виділенню його прикладної спроможності.

Виокремленні характеристики моделі пізнання системно пов'язані з особливими формами організації процесу пізнання - методологією та формою організації навчання і виховання в суб'єкта в межах його професійної підготовки.

Методологічне обґрунтування

теоретичних положень дозволяє сформулювати висновки стосовно необхідного та достатнього для використання комплексу діагностичних методів, адекватних об'єкту, предмету, меті та завданням дослідження, а також віковим особливостям контингенту досліджуваних.

Оцінювані психологічні параметри саморегуляції, як операціональні змінні, мають доволі складну, пов'язану, але не однозначну в різних компонентах моделі готовності до самосуб'єктної дії картину. Вона структурно-різноманітна, поліморфна, складається з трьох прошарків властивостей суб'єкта саморегуляції:

базовий макрорівень - наскрізно-ситуативні властивості суб'єкта саморегуляції досягати поставленої мети протягом років навчання, система яких змодельована за показниками предметно-практичного плану. Це реалізовані курсантом особистісні стратегії саморегуляції у сферах його життєдіяльності:

навчальній, міжособистісної взаємодії, включеності соціального «Я» у малу професійну групу, - як оцінений в балах *досвід* міри *успішності реалізації* (незначної, звичайної, успішної та найбільш успішної), який характеризує суб'єкта на *рівні* мотивів-цілей вибору мети саморегуляції та його готовності до самосуб'єктної регуляції (дій);

мезорівень – відносно узагальнені властивості-навички суб'єкта саморегуляції, які відносяться до широкого класу ситуацій, що змодельовані за показниками оцінних ставлень спрямованості самосвідомості, а також ієрархічної системи мотивів регуляції діяльності та її стильових особливостей, який характеризує суб'єкта на рівні мотивів-обґрунтувань вибору шляхів, засобів, способів реалізації мети саморегуляції та його готовності до самосуб'єктної регуляції (дій);

мікрорівень – локально-ситуативні властивості-стратегії суб'єкта, які задають певні сценарії поведінки майбутнього фахівця у конкретних професійних ситуаціях саморегуляції та характеризують суб'єкта на рівні мотивів-цілей вибору ним мети саморегуляції та мотивів-обґрунтувань і його комплексну готовність до самосуб'єктної регуляції (дій). Зазначена спроможність суб'єкта складається із усвідомлення ним напружених,

екстремальних моментів професійної діяльності, вміння регулювати їх під час розв'язання завдань виявлення, сприйняття сенсу ситуації та його трансформації, за підсистемами: екстраполяції подій, прогностичною; інтерполяції попередніх подій, зворотнорозв'язковою; екстраполяції подій через їх синтез; інтерполяції подій, стабілізаційною; витривалості; компонентою трансформації сенсу, - результативність «ввімкнення» яких оцінена балами.

З точки зору мотивації, що в них переважає, операціональні змінні характеризують: 1) обрані пріоритети у навчанні, міжособистісній взаємодії, включеності у малу професійну групу; 2) вміння ситуативно регулювати напружені, екстремальні моменти професійної діяльності під час розв'язання завдань інтерпретації сенсу; 3) суб'єктивну оцінку спрямування самосвідомості та структур регуляції діяльності - сенс яких цілком узгоджується із психологічним змістом технології підготовки майбутнього фахівця до дій в екстремальних умовах.

В результаті побудови концептуальних та операціональних змінних розкривається суб'єктний аспект індивідуальної саморегуляції психіки курсантом.

Діагностичне забезпечення емпіричного дослідження може здійснюватись за допомогою різних методик, зокрема, таких: невербального тесту Р. Б. Кеттела, опитувальника Р. Амтхауера, вербального тесту творчих здібностей, особистісного орієнтаційного опитувальнику В. Смекала, М. Кучери, опитувальника визначення рівня суб'єктивного контролю Дж. Роттера, методики ціннісних орієнтацій М. Рокіча, тощо.

Висновки.

Теоретико-методологічні та діагностичні питання, які розкриті вище, мають цілком певне прикладне, психолого-педагогічне використання. Вони входять до практичного завдання надзвичайної значущості, актуальності та багатофакторності: вдосконалення психолого-педагогічної підготовки майбутніх фахівців та їх керівників у системі професійної підготовки.

Таким чином, виявлені особливості компоненти «успішність діяльності в екстремальних умовах» дозволяють

Питання психології

розробити та обґрунтувати теоретичну та емпіричну моделі спроможності курсанта активізувати внутрішні резерви психіки в умовах навчально-професійної діяльності та забезпечують належну готовність до самосуб'єктного регулювання.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з необхідністю розгорнути отримані моделі самосуб'єктної регуляції у практиках психологічних досліджень, обстежень, допомог в цій та інших екстремальних професіях.

Список використаних джерел

1. Білодід І. К. Словник української мови: в 11 т. / Білодід І. К. – Київ: Наукова думка, 1980. – 530 с. – (АН УРСР. Інститут мовознавства).
2. Боришевський М. Й. Розвиток саморегуляції поведінки школярів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. псих. наук : спец. 19.00.07 «педагогічна та вікова психологія» / Боришевський Мирослав Йосипович – Інститут психології НАПН ім. Г. С. Костюка, 1992. – 77 с.
3. Боришевський М. Й. Психологія самоактивності учнів у виховному процесі: навчально-методичний посібник / Мирослав Йосипович Боришевський. – К.: ІЗМН, 1998. – 192 с.
4. Гальперин П. Я. Вступ до психології / Петро Якович Гальперин. – Москва, 1985. – 193 с.
5. Грибенюк Г. С. Психологічні основи становлення саморегуляції у навчально-професійній діяльності майбутніх рятувальників : дис. докт. псих. наук : 19.00.07 – «педагогічна та вікова психологія» / Грибенюк Геннадій Сергійович – Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України, 2007. – 380 с.
6. Леонт'єв О. М. Проблеми розвитку психіки / Олексій Миколайович Леонт'єв. – М.: МГУ, 1981. – 584 с.
7. Миронець С. М. Негативні психічні стани та реакції у працівників аварійно-рятувальних підрозділів МНС України в умовах надзвичайної ситуації : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.09 «Психологія діяльності в особливих умовах» / С. М. Миронець. – Харків, 2007. – 21 С.
8. Приходько Ю. О. Психологічні чинники успішності професійної діяльності пожежних-рятувальників МНС України : дис. ... кандидата психологічних наук: 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» / Приходько Юрій Олександрович. – К., 2008. – 230 с.
9. Рубінштейн С. Л. Основи загальної психології / Сергій Леонідович Рубінштейн. – СПб.: Пітер, 2001. – 720с.

References

1. Bilodid I. K. (1980) Slovnkyk ukrainiskoi movy: v 11 t. [Dictionary of the Ukrainian language: in 11 volumes]. Kyiv: Naukova dumka, 125 (in Ukrainian).
2. Boryshevskiy M. Y. (1992) Razvytye samorehuljatsyy povedenya shkolnykov [Development of self-regulation of schoolchildren's behavior] (Abstract of D.Sc. thesis). Kyiv (in Ukrainian).
3. Boryshevskiy M. Y. (1998). Psykholohiia samoaktyvnosti uchniv u vykhovnomu protsesi: navchalno-metodychnyi posibnyk [Psychology of self-activity of students in the educational process: a textbook] (Abstract of D.Sc. thesis). Kyiv: IZMN.19 (in Ukrainian).
4. Halperyn P. Ya. (1985). Vstup do psykholohii [Introduction to psychology]. Moskva (in Russia).
5. Hrybeniuk H. S. (2007). Psykholohichni osnovy stanovlennia samorehuljatsii u navchalno-profesiinii diialnosti maibutnykh riativnykiv [Psychological bases of formation of self-regulation in educational and professional activity of future rescuers] (Abstract of D.Sc. thesis). Kyiv: Instytut psykholohii im. H. S. Kostiuuka APN Ukrainy (in Ukrainian).
6. Leontiev O. M. (1981). Problemy rozvytku psykhyky [Problems of mental development]. Moskva: MHU (in Russia).
7. Myronets S. M. (2007). Nehatyvni psykhychni stany ta reaktsii u pratsivnykiv avariino-riatuvalnykh pidrozdiliv MNS Ukrainy v umovakh nadzvychainoi sytuatsii [Negative mental states and reactions of employees of emergency rescue units of the Ministry of Emergencies of Ukraine in emergency situations] (Abstract of PhD thesis). Kharkiv (in Ukrainian).
8. Prykhodko Yu. O. (2008). Psykholohichni chynnyky uspishnosti profesiinoi diialnosti pozhezhnykh-riatuvalnykiv MNS Ukrainy [Psychological factors of success of professional activity of firefighters-rescuers of the Ministry of Emergencies of Ukraine] (Abstract of PhD thesis). Kyiv (in Ukrainian).
9. Rubinshtein S. L. (2001). Osnovy zahalnoi psykholohii [Fundamentals of general psychology]. SPb.: Piter, (in Russia).

Резюме

Грибенюк І. разработчик ПО

Темченко Ю. начальник отдела Украинського інститута

Грибенюк Г. доктор психологічних наук, професор,

Черкаський інститут пожежної безпеки

імені Героїв Чорнобыля НУГЗ України

ПРОГНОЗ УСПЕШНОСТИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ЭКСТРЕМАЛЬНЫХ УСЛОВИЯХ

Статья раскрывает индивидуальные особенности, которые обеспечивают успешность профессиональной деятельности в экстремальных условиях. Концептуализация переменной «способность распознать смысл и логику ситуации», позволяет обосновать необходимую диагностическую процедуру и получить данные о внутренних резервах психики курсанта. Представлены результаты работы позволяют выявить отдельные взаимозависимости между содержанием концептуальных и операциональных переменных в исследовании этой способности. Раскрыта специфика модели готовности курсанта к самосубъектным действиям.

Ключевые слова: успешность; профессиональная деятельность; экстремальные условия; способность распознавать смысл; параметры саморегуляции; концептуальные переменные; модель готовности.

Summary

Hrybeniuk I. software developer

Temchenko Yu. head of the department of the Ukrainian Institute

Hrybeniuk H. doctor of psychological sciences, Professor,

Cherkasy Institute of Fire Safety named after Chornobyl Heroes

of National University of Civil Defence of Ukraine

FORECAST FOR SUCCESSFUL ACTIVITY IN EXTREME CONDITIONS

Introduction. The coincidence of the space of conceptual variables with the continua of operational variables formed by them is an important task of the study, which allows to build a holistic space of research, in particular, to predict the success of activities in extreme conditions and the cadet's ability to activate internal reserves. The integrity of theoretical and empirical models creates a powerful explanatory potential, without which the real use of the desired psychological discourse becomes impossible. There is a need to uncover variables and their relationships in the study of a cadet's ability to resist extremes and be successful in such conditions.

Purpose. Our task is to clarify the methodological prerequisites for the development of self-activity to work in extreme conditions as a holistic continuous process. In particular, to explore the relationships between conceptual and operational variables that ensure the integrity of concepts and the diagnostic procedure for a cadet's ability to activate the internal reserves of his psyche to be successful in extreme conditions..

Methods. Theoretical analysis was performed using the language of experimental psychological research, the concepts of "conceptual and operational variables", which are a means of ordering and assigning numerical values for the diagnostic procedure. The logic of such an analysis begins with the construction of a theoretical model and moves on to empirical methods. Descriptions of the forecast for the success of activities in extreme conditions turns into generalization, explanation of causation, development of an explanatory model, which contains elements of prediction and management.

Originality. The scientific novelty of the article is the development of systematic ideas about the conceptual means of experimental psychological research language, in particular, the concept of "ability to recognize the meaning and logic of the situation" as a unit of research. Identifying features of this variable as a means of ordering, classifying, and assigning numerical values in the study of rescuers' self-regulation.

Conclusion. Thus, the revealed features of the component "the ability to recognize the meaning of the situation" allow to develop and substantiate theoretical and empirical models of formation of future rescuers' self-regulation in conditions of educational and professional activity, which ensure proper readiness for self-subjective regulation.

Key words: success; professional activity; extreme conditions; ability to recognize meaning; parameters of self-regulation; conceptual variables; model of readiness.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.

Received/Поступила: 05.02. 21.

*Dmytrenko M. Y. Doctor of Philosophy, Professor, Cherkasy Institute of Fire Safety named after Chornobyl Heroes of National University of Civil Defence of Ukraine
<https://orcid.org/0000-0002-8338-4032>*

*Kryshstal M. A. Ph. D. in Psychology, Professor, Cherkasy Institute of Fire Safety named after Chornobyl Heroes of National University of Civil Defence of Ukraine
<https://orcid.org/0000-0003-0701-4731>*

*Golovchenko S. I. Ph. D. in Economics, Cherkasy Institute of Fire Safety named after Chornobyl Heroes of National University of Civil Defence of Ukraine
<https://orcid.org/0000-0002-6782-5221>*

NATURE AND FEATURES OF MORAL CONSCIOUSNESS AS A PSYCHOLOGICAL, SOCIAL AND CULTURAL FORMATION

Introduction. *The article deals with the issues of morality and moral consciousness, which appear to be of great importance in the period of global political, economic and social changes. The authors identify key features in the study of the phenomena, which help to characterize the concept and categories related to it. Moral relationships, moral ideals, moral qualities have been analyzed.*

Purpose. *The purpose of the research is to explore the nature and features of moral consciousness as a psychological, social and cultural formation and look into its components.*

Methods. *Qualitative methods have been used for data collection as basic methods. To interpret notions related to moral consciousness thematic and content analysis have been applied. We have chosen secondary methods to synthesize the existing theoretical views on the investigated issue. To get an in-depth understanding of the phenomenon and interpret general characteristics of moral consciousness components descriptive methods have been selected.*

Originality. *Having conducted content and thematic analysis of foreign and domestic research papers, the authors found out that it is expedient to explore the issue at the intersection of three planes. They are psychological, social and cultural. These planes have a strong impact on the interpretation of the concept, its nature and features. Another significant factor that explains the topicality of the problem is the transformations in values caused by the global changes in all the fields of human activities. Material world proves to have a total dependence on social, cultural and psychological factors. Moreover, moral awareness guides an individual in his/her professional activities. It helps to maintain social order and is the foundation for corporate culture. The research sets the grounds for the deeper study of moral principles, moral motives, moral norms and moral responsibility existing in the modern society.*

Conclusion. *The authors conclude that moral consciousness is a multi-faceted formation reflected in psychological, social and cultural planes. It is an integral part of an individual's development. It is briefly defined as the individual's awareness of morality. It has its tiers, features, structure and peculiarities. The structure falls into the categories of cognitive, value, emotional and behavioral aspects of an individual.*

Further research can be carried out in terms of practical assessment of the impact of various factors on the development of the individual's moral consciousness.

Keywords: *moral consciousness; morality; psychological, social, cultural formation; personality; moral values.*

Research problem formulation. Current trends of developing professional competence enhance the requirements to the level of social and psychological well-being of the future specialists of all areas of human activities. The topicality of the problem is explained by several reasons. Constant changes in the political, economic and social life in Ukraine lead to transformations in values. It often results in frustration and even the deformation of ethical and worldview ideas. Material world proves to have a total dependence on social, cultural and psychological factors. Moreover, moral

awareness guides an individual in his/her professional activities. It helps to maintain social order and is the foundation for corporate culture.

Analysis of the latest research and publications. The phenomenon of social consciousness has been in the focus of attention of foreign and domestic researchers since they started investigating the development of an individual and the society. Philosophers, sociologists, psychologists, lawyers, political scientists, methodologists have addressed both general principles and developmental questions.

Moral and ethical consciousness have been investigated by K. Albukhanova-Slavska, S. Anisimov, L. Bozhovych, A. Brushlinsky, B. Lomov, etc. New approaches to the issue with rich history have been revealed in the latest publications. P.S. Churchland considers morality in the plane of neuroscience [2], S. Polonski deals with the influence of artificial intelligence on moral consciousness [7]. M. Tomasello, A. Vaish [9], N. Ellemers [3] focus on morality in human cooperation and social identity.

The purpose of the research. The purpose of the research is to explore the nature and features of moral consciousness as a psychological, social and cultural formation and look into its components.

Research methods. Qualitative methods have been used for data collection as basic methods. To interpret notions related to moral consciousness thematic and content analysis have been applied. We have chosen secondary methods to synthesize the existing theoretical views on the investigated issue. To get an in-depth understanding of the phenomenon and interpret general characteristics of moral consciousness components descriptive methods have been selected.

Main body. Moral consciousness is believed to be a complex phenomenon. We tend to agree with the idea expressed by G. H. Frimannsson that it is next to impossible to give an exact definition of concepts like morality and set some boundaries for them. It is better to describe them and give examples [4]. Content analysis enabled us to prove that there is no single opinion on how to define this phenomenon. We have explored it in three planes: psychological, social and cultural. Psychology interprets it as an important part of an individual's psychological structure. In terms of culture, we understand it as the awareness of the needs for spiritual development reflected in their habits, behavior, moral and religious beliefs. In the social plane, it is understood as being aware and responsive to the requirements exposed to an individual belonging to some social group, performing social roles and interacting with the other individuals. As we can see, all three areas are closely connected with each other and cannot be studied separately.

There is some argue among scholars about the difference between morality and moral consciousness. In our opinion, morality is a wider notion meaning a system of moral principles and values while moral

consciousness is the process of receiving and processing morality.

Moral consciousness as an element of morality is considered to be a combination of feelings, beliefs, norms, principles, evaluative judgments, which express its spiritual side. It is a form of reflection and spiritual development of reality. It is based on interpersonal relationships, social life and has an objective character. The development of social life determines the changes and development of moral consciousness. Similarly to social consciousness, moral consciousness requires relative freedom and independence of development.

Moral consciousness is a complex phenomenon of the individual's spiritual culture, which has its own levels, forms and structure. It functions on rational-theoretical and emotional-sensory levels, which are inseparable and complement each other. In modern science, there are various views on the nature, functions and features of moral consciousness manifestation. Thus, R.V. Pavelkiv considers moral consciousness as a special construct of the psyche that provides understanding and acceptance of moral laws and organizing their own behavior according to them. Moral consciousness, according to the author, is a cultural and psychological phenomenon, which is an important component of social and individual life. It is one of the components of human consciousness, which reflects the degree of assimilation of social morality, assimilation, interpretation, and sometimes human development of moral principles [8, c. 40]. Another understanding of moral consciousness is offered by O. Bondarevska. In particular, she emphasizes that the moral consciousness of the individual is a process of reflection by individual consciousness of the moral aspect of social events and acts of behavior, as a result of which their moral evaluation is carried out. The researcher also identifies the components of moral consciousness. They are:

- normative, which include moral knowledge, moral concepts, principles, ideas that express society's requirements for human behavior and have become the property of the individual;
- evaluation, which include evaluation and self-evaluation, conscious evaluation criteria, which are used by the individual in practice;
- regulatory, which include feelings, attitudes, beliefs and other components of

consciousness that influence the behavior of the individual [11].

Depending on the bearer, moral consciousness is divided into social and individual. Society is considered to be the bearer of social moral consciousness. It is based on the experience of the past generations and historical epochs. Social moral consciousness is also structured on two levels. The basis for its emotional level is made of moral feelings, moral judgments and appropriate evaluative ideas. This level of consciousness and its components are quite contradictory, vague and related to the immediate needs of an individual and are more specific, combined with the interests of social groups, communities, pragmatic and utilitarian in nature. Rational-theoretical level of social moral consciousness has a clear, consistent, rational and systemic nature. Its nature can be characterized as a moral philosophy or ethics. Moral feelings and beliefs are realized in moral activity and moral relations. Moral consciousness is characterized by universality, the ability to make everything the object of its judgment and evaluation from the standpoint of the abstract principles of true humanity.

Social moral consciousness is a holistic phenomenon where the theoretical level is reflected in the system of concepts. The concepts of moral consciousness play an important role in the spiritual and practical development of the world.

Individual moral consciousness in the unity of sensory, rational and volitional components is formed in the interaction with social moral consciousness in everyday life. Moral consciousness is a mental expression of moral normativeness and moral evaluation in the form of some general ideas and specific concepts, as well as the application of these normative-evaluation ideas and concepts to various situations in the form of specific considerations. General moral ideas and concepts (good and evil, a sense of duty and honor, a sense of dignity and conscience, etc.) form the core of moral consciousness. They allow us to consider the human activities from various aspects of moral perception and different morality. Moral consciousness is also the most effective in terms of spiritual contribution to the inner world of the individual, his/her values. The psychological components of the latter are cognitive and emotional value. Moral reflection represents the first component. Moral self-esteem and self-control, self-regulation, the content of which is

to perform the functions of coordination, regulation, management, control at the level of the behavioral component of the structure of moral consciousness belong to the second one.

Moral consciousness consists of several tiers:

- theoretical moral consciousness, which includes theories of morality that justify the need for certain behavior, reveal the essence and content of ethical categories, formulate moral ideals and goals;

- everyday moral consciousness (a system of elementary norms of morality, which has absorbed formed over the centuries and millennia the basic rules of human life);

- psychological moral consciousness that has absorbed the simple norms of morality, existing in the thoughts, feelings, values, rooted in the people;

- at the highest level of moral consciousness is moral ideology, which is theoretically grounded, practical moral consciousness, theoretical conclusions of ethics, recognized as correct and necessary, which people use when they are adopted.

Moral philosophy elaborates the clearest, most comprehensive concepts of moral consciousness (ethics, which reveals the highest professional level of theoretical moral consciousness). The most complex and essential of them, reflecting the key areas of moral life, receive the status of a category such as good and evil, sense of life and happiness, duty and conscience, moral choice and responsibility, love, etc.). The formation and meaningful originality of most concepts and categories of ethics are reflected in the history of ethical thought. The complication of moral life, the development of spiritual culture, the formulation and elaboration of theoretical problems of morality, in particular, have led to the fact that the categorical apparatus of ethics, the concept of moral consciousness became more meaningful.

It is commonly accepted that morality serves as a regulator of human behavior. It evaluates the individual's actions, the actions of social actors. So moral evaluation takes an important place in the structure of moral consciousness, which is an idea of the moral values of actions, their compliance with the accepted ones. Moral evaluation uses the notion of good and evil, just and unjust, honest and dishonest. It is expressed in the approval or condemnation of appropriate behavior, actions of the individual, the actions of social institutions and social actors.

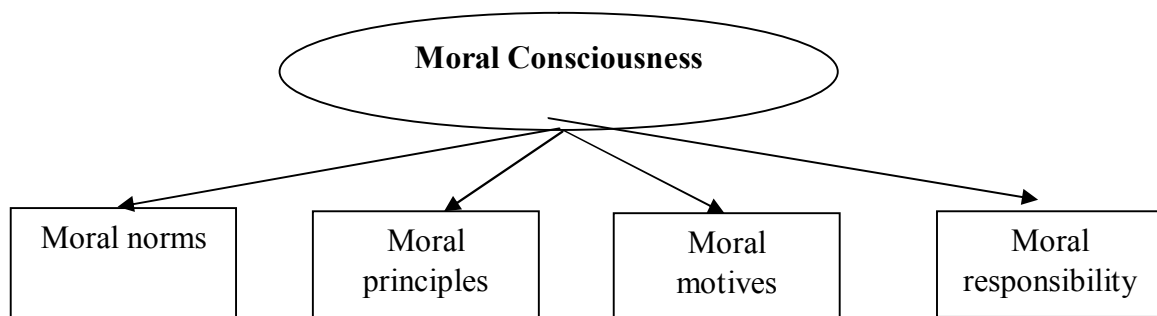
One of the main elements of morality as a kind of regulator of human behavior is communication. As an invariable component of the personal structure, communication is a universal means of humanizing the person himself. It requires the individual's ability to navigate in various, often contradictory situations, to find moral solutions to problems. According to O. Klepikov, all this, requires a conscious choice of individual behavior, which encourages the development of creative thinking, awareness of goals, objectives, motives, not only the actions themselves, but also their consequences [6, с.7]. Morality in the context of communication is the same dimension that determines a person's behavior, his/her attitude to the interlocutor, covers the inner need of the individual to perform moral actions and deeds. Moral relationships, as an integral part of interpersonal relationships, play a leading role in shaping a new individual, and as an aspect, they are present in all human relationships. Moral relations are a set of special types of connections and dependencies that are restored as a result of relationships with other people, with the society. In the real process of communication, interpersonal relationships reflect morality directly, which cannot exist outside of these relationships. The very process of communication, according to G. Simmel, forms an ideal world in which the joy of each is

directly related to the joy of others, and no one can satisfy their desire by dissatisfying others [5].

Gradually, in the process of moral development within the moral consciousness, ideas about the moral qualities of the individual, his/her virtues are developed, which enable living in accordance with the requirements of morality. Value ideas of moral consciousness of good and evil, righteous and sinful are clarified in the moral qualities of the individual. Their content reflects the requirements to an individual as a subject of moral relations.

In addition, the concept of moral ideal is gradually formed as a hypothetical image of morally perfect society and man, as the ultimate goal to which moral development is directed. The moral ideal of the individuals appears in the moral consciousness as a critical rejection of imperfect reality and its spiritual transformation for their own development and improvement. Ideas about the social moral ideal have always reflected the imperfection of real life and hope for a better future, a perfect life (literary and artistic pursuits of the future, socio-philosophical utopias).

Researchers distinguish among various components of moral consciousness. In our research we outline four main ones (see Fig. 1.1):

Fig.1.1 The main components of moral consciousness

Let us consider each component. Moral norms are elementary forms of morality of the individual; a certain pattern of behavior that reflects the established needs of human coexistence and relationships and is mandatory. These norms can be general (fundamental) and situational (external culture of behavior and rules of etiquette). The main features of moral norms include: imperative (mandatory); ability to universalize (a separate rule can be summed up as universal); hierarchical nature [1, 11].

Moral principles (the principle of justice, diligence, humanism, patriotism, etc.)

characterize the integral line of human behavior and are components of moral character. Principles give a person moral rationality and predictability of his behavior. They are not strictly obligatory.

A person can be aware of moral norms and have moral principles, but, at the same time, can do nothing for their practical implementation. This requires motives, the individual's interest in a particular action, and the answer to the question "why" actually, he did it. The moral value of an action does not always correspond to the moral value of the motive underlying it.

Moral responsibility as a component of moral consciousness is understood as determining the conformity of behavior, actions, results of human action to the content of moral norms, his duty, taking into account the objective circumstances and the possibility of their implementation. Responsibility means that a person assumes responsibilities and is ready to perform them freely to the best of ability, as well as to be accountable to the society, community, other people and to himself/herself for moral views, values, guidelines, for the correct understanding of obligations, for the content of the actions.

Conclusions. Moral consciousness is a multi-faceted formation reflected in psychological, social and cultural planes. It is an integral part of an individual's development. It is briefly defined as the individual's awareness of morality. It has its tiers, features, structure and peculiarities. The structure falls into the categories of cognitive, value, emotional and behavioral aspects of an individual. Further research can be carried out in terms of practical assessment of the impact of various factors on the development of the individual's moral consciousness.

Список використаних джерел

1. Ананьев Б. Г. Структура личности и работоспособности / Б.Г. Ананьев. Л., 1966. 110–118 с. 5.
2. Churchland, P. S. (2011). *Braintrust: What neuroscience tells us about morality*. Oxford, UK: Princeton University Press
3. Ellemers, N. (2018). *Morality and social identity*. In Van Zomeren, M., Dovidio, J. (Eds.), *The Oxford handbook of the human essence* (pp. 147-158). Oxford, UK: Oxford Library of Psychology, Oxford University Press.
4. Guðmundur Heiðar Frímannsson *Moral and historical consciousness* Режим доступа: https://www.researchgate.net/publication/319955855_Moral_and_historical_consciousness
5. Зиммель Г. Избранное [Электронный ресурс] : в 2 т. М. : Юрист, 1996. Т. 2 : Созерцание жизни. Режим доступа: <http://www.Krootov.Info/Iibr-min/z/zimme12html>
6. Клепиков О. И. Основы творчества особи. К. : Вища шк., 1996. 295 с.
7. Polonski S. Can we teach morality to machines? Three perspectives on ethics for artificial intelligence [Электронный ресурс] Режим доступа: <https://medium.com/@drpolonski/can-we-teach-morality-to-machines-three-perspectives-on-ethics-for-artificial-intelligence-64fe479e25d3>
8. Павелків Р.В. Розвиток моральної свідомості та самосвідомості: автореф. Дис. На здобуття наук. Ступеня д-ра. Психолог. Наук: спец. 19.00.07 “Педагогічна та вікова психологія”. К., 2005. С. 40.
9. Tomasello, M., Vaish, A. (2013). *Origins of human cooperation and morality*. *Annual Review of Psychology*, 64, 231-255.
10. Фомич Н.В. Воспитание духовно-нравственных ценностей будущих специалистов службы гражданской защиты ГСЧС Украины в процессе их профессиональной подготовки / Н.В. Фомич, С.А.Мукомел, Л.И. Мохнар // *Influence of knowledge and public practice on the development of creative potential and personal success in life*. – London, 2016. – p. 31-32.
11. Шуторский В.А. Психология моральности: Учебное пособие. М.: Издательский центр «Академия», 2003. – 240 с.

References

1. Ananiev B.G. (1966) *Struktura osobystosti I pratsездatnosti* [Structure of an individual and working capacity]. L. p. 110–118. (in Ukrainian).
2. Churchland, P. S. (2011). *Braintrust: What neuroscience tells us about morality*. Oxford, UK: Princeton University Press (in English).
3. Ellemers, N. (2018). *Morality and social identity*. In Van Zomeren, M., Dovidio, J. (Eds.), *The Oxford handbook of the human essence* (pp. 147-158). Oxford, UK: Oxford Library of Psychology, Oxford University Press. (in English).
4. Guðmundur Heiðar Frímannsson *Moral and historical consciousness* URL: https://www.researchgate.net/publication/319955855_Moral_and_historical_consciousness (in English).
5. Zimmel G. (1996) *Sozertsaniye zhyzni* [Observing life] URL: <http://www.Krootov.Info/Iibr-min/z/zimme12html>. (in Russian).
6. Klepikov O.I. (1996) *Osnovy tvorchosti osoby* [Fundamentals of the individual's creativity] K. : Vyshcha shkola. 295 p. (in Ukrainian).
7. Polonski S. Can we teach morality to machines? Three perspectives on ethics for artificial intelligence URL: <https://medium.com/@drpolonski/can-we-teach-morality-to-machines-three-perspectives-on-ethics-for-artificial-intelligence-64fe479e25d3> (in English).
8. Pavelkiv R.V. (2005) *Rozvytok moralnoi svidomosti ta samosvidomosti* [Development of moral consciousness and self-consciousness]: avtoref. dys. Na zdobuttia nauk. stupenia d-ra psykholoh. nauk: spets. 19.00.07 “Pedahohichna ta vikova psykholohia” K. (in Ukrainian).

9. Tomasello, M., Vaish, A. (2013). Origins of human cooperation and morality. *Annual Review of Psychology*, 64, 231-255. (in English).

10. Fomich N.V. (2016) *Vospitanie duhovno-nravstvennyh cennostey budushhih specialistov sluzhby grazhdanskoj zashhity GSCS Ukrainy v processe ih professional'noj podgotovki* / N.V. Fomich, S.A. Mukomel, L.I. Mohnar // Influence of knowledge and public practice on the development of creative potential and personal success in life. London. p. 31-32. (in Russian).

11. Shugorsji V.A. (2003) *Psikhologiya moralnosti* [Psychology of morality]. M.: Akademiya. (in Russian).

Резюме

Дмитренко М. Й. доктор філософських наук, професор,
Черкаський інститут пожежної безпеки імені Героїв
Чорнобилья Національного університету громадянської оборони
Кришталь Н. А. кандидат психологічних наук, професор,
Черкаський інститут пожежної безпеки імені Героїв Чорнобилья
Головченко С. І. кандидат економічних наук, Черкаський інститут
пожежної безпеки імені Героїв Чорнобилья Національного
університету громадянської оборони

СУЩНОСТЬ И ОСОБЕННОСТИ МОРАЛЬНОГО СОЗНАНИЯ КАК ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ, СОЦИАЛЬНОЙ И КУЛЬТУРНОЙ ФОРМАЦИИ

Статья посвящена исследованию сущности и особенностей морального сознания как психологической, социальной и культурной формации. Авторы характеризуют изучаемое явление в соответствии с различными факторами: носителем, психологическими компонентами, уровнями сформированности. Освещены понятия нравственных отношений, моральных качеств и нравственного идеала. Представлено краткое описание основных общепринятых составляющих морального сознания.

Ключевые слова: моральное сознание; нравственность; психологическая, социальная, культурная формация; личность; нравственные ценности

Резюме

Дмитренко М. Й. доктор філософських наук, професор,
професор кафедри психології діяльності в особливих умовах,
Черкаський інститут пожежної безпеки імені Героїв Чорнобилья
Національного університету цивільного захисту України
Кришталь М. А. кандидат психологічних наук, професор,
Черкаський інститут пожежної безпеки імені Героїв Чорнобилья
Національного університету цивільного захисту України
Головченко С. І. кандидат економічних наук, старший викладач
кафедри психології діяльності в особливих умовах,
Черкаський інститут пожежної безпеки імені Героїв Чорнобилья
Національного університету цивільного захисту України

СУТЬ І ОСОБЛИВОСТІ МОРАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ ЯК ПСИХОЛОГІЧНОЇ, СОЦІАЛЬНОЇ І КУЛЬТУРНОЇ ФОРМАЦІЇ

Стаття присвячена дослідженню сутності і характеристик моральної свідомості як психологічної, соціальної та культурної формації. Трансформація цінностей, спричинена глобальними змінами у всіх сферах людської діяльності слугує вагомим чинником, що пояснює актуальність проблеми. У дослідженні використані якісні методи для збору даних. Для інтерпретації понять, пов'язаних із моральною свідомістю, застосовано тематичний і контент аналіз. Для глибшого розуміння явища та інтерпретації загальних характеристик компонентів моральної свідомості обрані описові методи. Автори характеризують досліджуване явище за різними чинниками: носієм, психологічними компонентами, рівнями сформованості. Висвітлено поняття моральних відносин, моральних якостей і морального ідеалу. Здійснено стислий опис основних загальноприйнятих складових моральної свідомості. Автори доходять висновку про те, що моральна свідомість є багатогранною формацією, яке відтворюється у поєднанні психологічної, соціальної та культурної площин. Це невід'ємна частина розвитку особистості. Доведено, що досліджуване явище має свої рівні, характерні особливості та структуру. Остання поділяється за когнітивним, ціннісним, емоційним та поведінковим аспектами особистості.

Ключові слова: моральна свідомість; моральність; психологічна, соціальна, культурна формация; особистість; моральні цінності

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.

Recelved/Поступила: 29.01. 21.

*Закалик Г. М. старший викладач кафедри психології
Львівський інститут ПраТ «ВНЗ «МАУП»,
<https://orcid.org/0000-0001-6387-8871>*

*Іванюк У. В. к.е.н., доц., в.о. завідувача кафедри психології
Львівський інститут ПраТ «ВНЗ «МАУП»,
<https://orcid.org/0000-0001-8845-9120>*

*Левченко Ю. І. студентка Львівський інститут
ПраТ «ВНЗ «МАУП»*

РОЗВИТОК ТВОРЧОГО ПОТЕНЦІАЛУ У СТАРШИХ ДОШКІЛЬНИКІВ

Стаття присвячена виявленню творчих здібностей у старших дошкільників як компоненти творчого потенціалу особистості. Емпіричне дослідження показало, що більшість дітей володіла відтворювальною уявою, слабкою здатністю до експериментування, надситуативно перетворювальних дій та слабо вираженими мисленнєвими процесами, що зумовлює потребу психологічної підтримки розвивальної функції, зокрема у розвитку творчих можливостей.

***Ключові слова:** творче сприйняття; творчу уяву; творче мислення; креативність; творчий потенціал.*

Вступ.

Сучасне реформування дошкільної освіти сприяє пришвидшенню розвитку дитини як особистості, в першу чергу саме розвитку творчої особистості.

Старше дошкільня – це період, коли у дитини відбувається перебудова процесу сприйняття довкілля та людей; активно розвивається цілеспрямоване запам'ятовування і відтворення навчального матеріалу; вона стає уважнішою та зосередженішою, проявляючи ініціативність та намагаючись відшукати межі для «можна» та «не можна» в поведінці. У дитини формуються мотиви до діяльності та результатів власного зростання.

Водночас, існує й друга група особливостей – це психологічні особливості шестирічних дітей, які ускладнюють процес засвоєння ними нового предметного змісту і прийняття норм поведінки, тому вони можуть порушуватися. Знання і оцінювання своїх дій і себе відносно цих норм часто не збігаються. Маленька дитина прагне в усьому бути першою, але не може при цьому адекватно оцінити свої уміння. Часто вона відчуває труднощі у взаємодії з однолітками; емоційно важко сприймає власні невдачі, але виявляє ініціативу в критиці однолітків.

Здібності людини це істотні властивості, що органічно пов'язані з її діяльністю. Вони виникають, розвиваються й виявляються у дитячому віці під час діяльності, у процесі життя змінюються за змістом і структурою [7]. Здібності є дуже важливою індивідуально-психологічною властивістю особистості, від яких залежить

придатність або непридатність людини до якої-небудь діяльності, дозволяють виявити не окрему психічну властивість особистості, а увесь комплекс взаємно пов'язаних властивостей. Це вимагає від дитини набування певного досвіду, оволодіння прийомами, уміннями та навичками, необхідними для цієї діяльності, що можливе лише через прояв певних здібностей. При цьому вагоме значення мають саме творчі здібності, які у дошкільників вже мають свої прояви, підпорядковані мисленню і цілком реалізуються через творчість дитини.

В основі розвитку дитячої творчості лежить як психологічний, так і педагогічний аспекти діяльності. Від дослідника вимагається з'ясування факторів, що можуть забезпечувати цей розвиток або гальмувати його.

Тому проблема творчості досліджена як одна з основних проблем наукового мислення, його соціальних умов, напрямів і технологій, творчих можливостей для самореалізації особистості.

Метою статті є висвітлення проблеми формування творчого потенціалу особистості старших дошкільників.

Теоретичне підґрунтя.

Базова програма розвитку дошкільника «Я у Світі» вперше в освітньому просторі України заявила про креативність як одну з пріоритетних ліній розвитку дитини. Розвиток дитини як особистості передбачає максимальну реалізацію нею активності, самостійності, творчої ініціативи, прагнення обирати на власний розсуд шляхи й засоби

досягнення цілей, намірів, реалізувати свої потреби та інтереси [6].

Як зазначає Р. С. Немов, для дитини важливе значення мають здібності, що забезпечують її життя і розвиток в соціальному середовищі. Це загальні і спеціальні вищі інтелектуальні здібності, засновані на користуванні мовою і логікою, а також навчальні і творчі, предметні і міжособистісні здібності [10, 20]. Здібності можуть бути репродуктивними, що забезпечують швидше засвоєння знань, умінь і навичок, та продуктивними, які дають можливість здійснити самоактуалізацію, проявити свій творчий потенціал і створити принципово нові, оригінальні ідеї, твори чи продукти діяльності. Розрізняють також теоретичні, пов'язані з функціонуванням у людини теоретичного, абстрактного мислення, що дозволяє перейти від живого споглядання до абстрактних мисленнєвих процесів, і практичні здібності, що потрібні в практичній діяльності, зокрема для наочно-дієвого мислення [11]. Спеціальні здібності дають можливість успішно займатися видами діяльності, які вимагають високого розвитку сенсорних, моторних і сенсомоторних процесів і відіграють важливу роль у творчості. Так, увага – важлива ознака літературних здібностей, абсолютний музичний слух – підґрунтя музичних здібностей тощо.

У своїх працях вченими привертається увага питанням формування творчої особистості та близьким до неї проблемам творчості в сфері моралі, виховання, гуманності життєтворчості. При цьому розглядається поняття «творчість» у психології (Л. Бурлачук, Л. Виготський, В. Клименко, М. Калозна, О. Леонтьєв, О. Лук); творчість як форма прояву внутрішньої сутності людини (В. Андреева, Д. Богоявленська, В. Кан-Калік, О. Лук, В. Моляко, Я. Пономарьов); творчість, як досягнення людиною чогось значущого та нового, здатного змінювати світ (Ф. Баррон, Х. Грубер, С. Девіс, Р. Стернберг, Дж. Гілфорд, П. Торранс, К. Тейлор, Д. Фелдман). При цьому визначають єдність креативного процесу, продукту, особистості та середовища.

Водночас, американський психолог Дж. Гілфорд у середині ХХ століття відзначав: «жоден феномен або предмет, по відношенню до якого психологія несе єдину у своєму роді відповідальність, не ігнорувався так довго та не став вивчатися

так жваво, як творчість» [11]. Лише у другій половині минулого століття набуло інтенсивного дослідження те, що було втаємничене, недосяжне для розуміння. Адже, складність вивчення творчості зумовлена високим ступенем суб'єктивності процесів та заглибленням суб'єктів творчості у вирішувану ними проблему. Крім того, нині не існує єдиного сутнісного визначення творчості як психологічного процесу, тому існує гостра потреба у теоретичному обґрунтуванні творчості як важливого системного чинника розвитку творчої особистості, визначення форм її прояву та характеристик.

Творча активність дитини має два тісно пов'язані між собою, але не тотожні джерела – навчально-виховні впливи людей, які її оточують, та її особистий досвід, який включає досвід індивідуальної взаємодії зі світом та результати попереднього навчання й виховання. Включений індивідуальний досвід в оволодіння дошкільником інформації може спровокувати своєрідний «розрив» логічних схем міркування дорослого та дій, вироблених суспільною практикою. Однак він може сприяти створенню дитиною оригінального продукту, що й характеризує творчість як особистісний процес [5]. Тобто, творче мислення дитини – це важливий засіб у розв'язанні багатьох життєвих ситуацій.

Увага вчених більше зосереджувалася на дослідженні творчості школярів та молоді. Зокрема, праці, які присвячені вивченню формування творчої особистості школяра (Г. Л. Бондаренко); дослідженню психологічних особливостей реалізації творчого потенціалу молодших школярів (І. В. Воронюк); формування творчого мислення учнів початкової школи в процесі мистецької діяльності (В. В. Григор'єва); створенню умов для підвищення ефективності творчого потенціалу молодшого школяра (М. О. Шопіна) тощо. Тоді як дослідженню творчості дошкільників присвячено мало робіт. Зокрема, роботи присвячені виявленню особливостей розвитку творчого мислення у перехідний період від дошкільного до молодшого шкільного віку (В. В. Іванова); розвиток творчих здібностей у дошкільному віці (Д. Гілфорд, О. Л. Музика, В. О. Моляко, Д. Б. Богоявленська). Це й зумовило вибір теми нашого дослідження.

Методи дослідження.

З метою вивчення творчих здібностей та виявлення рівня мисленнєвої діяльності у

дітей дошкільного віку у роботі використані метод спостереження та метод бесіди, а також універсальний блок методик [13], серед яких: методика «Сонце в кімнаті» (В. Синельников, В. Кудрявцев, адаптація Т. Яценко) на виявлення уяви, методика «Складена картинка» (Т. Яценко) на виявлення уміння бачити ціле, раніше за окремі частини, методика «Як врятувати зайчика» на виявлення здатності перенесення властивостей знайомого предмету в нову ситуацію, методика «Дощечка» на виявлення здатності до експериментування та тест «Дивергентне (творче) мислення» (модифікація Є. Є. Туник, адаптація Т. Яценко), який дає можливість оцінити наскільки у дитини розвинені такі когнітивні показники мисленнєвого процесу як швидкість (рухливість, вправність); гнучкість; оригінальність.

Дослідження проведено на базі дошкільного навчального закладу (м. Броди, Львівська область). У ньому проведено обстеження 40 дітей, віком 5,6-6,1 років.

Результати і обговорення.

Для вирішення завдань сучасної дошкільної освіти необхідне психолого-педагогічне підґрунтя для організації освітнього процесу та освітньо-розвивального середовища. У літературі значна увага приділяється вивченню особливостей предметного, ігрового і творчого середовища, що можуть використовуватися у формуванні розвивальної функції дитини.

Відповідно до психологічних підходів, середовище характеризується як умова, процес і результат розвитку та саморозвитку особистості; а з позиції педагогіки – як умова життєдіяльності дитини, формування її ставлення до базових цінностей, засвоєння соціального досвіду, розвитку життєво необхідних особистісних якостей.

Розвивальне середовище створює сприятливі умови для навчання дитини в процесі її самостійної діяльності: дитина освоює властивості та ознаки предметів (колір, форма тощо), опановує просторовими відносинами, досягає соціальні відносини між людьми, дізнається про людину і навколишній світ тощо. Таке середовище дає змогу опановувати світом звуків, долучатися до музичної культури, розвиватися фізично, пізнавати особливості власного організму, експериментувати з кольором, формою, створювати продукти власної творчості, набувати корисних

соціальних навичок. Тобто, середовище розвитку дитини, що забезпечує різні види її активності (розумової, ігрової, фізичної), стає основою для самостійної діяльності, умовою своєрідної форми самоосвіти дитини, розвитку допитливості і творчої уяви, розумових художніх здібностей, комунікативних навичок. Лише заохочуючи чи залучаючи дітей до різних видів активної діяльності можна створити ефективне розвивальне середовище у дошкільній установі.

Результати проведеного дослідження свідчать, що для дошкільників найбільш характерною була змістовність різного ступеня щодо виконання завдання на перетворення нереального в реальне (51% досліджуваних), поряд із тим, що був і формальний підхід (30%) у вирішенні та повне неприйняття завдання (19%). Варто зазначити, що відповіді досліджуваних були умовно поділені на прості варіанти відповідей – 31%, більш складані – 14% і високо змістовні – 6% респондентів.

Водночас, при роботі з другою методикою, 84 % дітей виявили готовність сприйняти завдання, хоча 65% дітей давали більше описовий характер відповідей, що свідчило про відтворювальну уяву, і лише 19% досліджуваних мали творчий тип. 16% досліджуваних не змогли виконати завдання, що свідчило про слабкий рівень розвитку уяви.

Як зазначають науковці, дошкільне дитинство створює сприятливі умови для формування спеціальних здібностей, передусім художніх. На цьому етапі життя дитину залучають до різних художніх видів діяльності (співів, танців, ліплення, малювання), у неї розвиваються естетичні чутливість і сприймання тощо [4]. Отже, дітям потрібно давати більше можливостей для розкриття творчого потенціалу.

За дослідженнями Д. Б. Богоявленської, у дітей старшого дошкільного віку часто проявляється фантазування, що поєднує у собі елементи дійсності з чимось вигаданим [1]. З метою виявлення здатності дітей до можливості використання уяви у змінній ситуації була застосована методика «Як врятувати зайчика». За цією методикою здійснено аналіз здатності дітей до надситуативно-перетворювальних дій, і виявлено, що 57,5 % дітей у відповідях не виходять за рамки простого вибору, застосувала механічний вибір предметів для порятунку зайчика. Такі діти, незважаючи на те, що з кожною дитиною проводилося

індивідуальне дослідження, однаково використовували предмети в готовому вигляді, механічно переносячи їх властивості у нову ситуацію, пропонували надути кульку і прив'язати до неї зайчика або ж зайчик мав використати блюдце чи відерце як засіб для плавання на воді. Ускладнення завдань знижувало здатність досліджуваних адекватно реагувати на поставлені перед ними вимоги, лише 10% дівчаток змогли застосувати варіативні способи допомогти зайчикові і отримали високий бал за методикою: діти пропонували посадити зайчика на блюдце як на кораблик, а надута кулька допоможе легше плисти по морю або у якості кораблика пропонували відерце з прив'язаною до нього кулькою, щоб зайчик не потонув. Водночас трубочка використовувалася як весло, а аркуш паперу – як парус. Тобто ці діти могли вирішувати надситуативні завдання і володіли творчою уявою. Необхідно відзначити, що серед досліджуваних хлопчиків не виявлено жодної дитини, яка б змогла використовувати складні конструкції творчої уяви.

Важливо для старших дошкільників уміти експериментувати з предметами. Дітям пропонувалося поекспериментувати з дерев'яною дощечкою, що складається з чотирьох дрібніших квадратних ланок, з'єднаних петлями і розказати що при цьому утворюється. Найбільшу кількість можливих варіантів було зафіксовано 5 – їх продемонструвало 17,5 % дітей і найменшу – 1 – їх здійснило 15 % дітей. Майже однакова кількість дітей змогла виконати по дві (32,5 % дітей) і три (35 %) спроби. Це свідчить, що у дітей переважала відтворювальна уява і значно гірше розвинена творча уява.

Уява є психологічною основою творчого розвитку дитини. За розвинутої творчої уяви суб'єкт стає здатним творити нове в різних сферах діяльності. Активно її розвиток відбувається вже в старшому дошкільному віці, а згодом набуває важливого значення у шкільному віці [5]. Отримані дані свідчать, що у дітей з відтворювальною уявою, творчі можливості обмежені – у них виявлено низькі показники щодо реалізації уяви, їм важче було сприймати і зберігати цілісний контекст зображення в ситуації його руйнування, тобто порушувалося бачення цілого раніше частин; їм важче було прийняти надситуативне творче рішення та

експериментувати з предметом. Частина дітей не готова до експериментування взагалі.

У 15-20 % випадках за різними сторонами аналізу уяви в окремих дітей відзначалися творчі підходи до вирішення завдань, у них працює творча уява, що базується на самостійному створенні образів об'єктів, що не існують в даній ситуації, або відтворенні в оригінальній модифікації вже наявного об'єкта чи явища. При цьому створюється нестандартний образ раніше описаного, прочитаного, сприйнятого [8].

Як відомо, уява і мислення є взаємопов'язаними. Тому за тестом «Дивергентне (творче) мислення» (модифікація Є. Є. Тунік, адаптація Т. Яценко) було досліджено основні когнітивно-дивергентні чинники творчих здібностей, що характеризують креативність мислення і творчий потенціал. Аналіз проведеного тестування показав, що більшість дітей змогли намалювати малюнки, доповнюючи зображення, подане їм як частина малюнка. Однак вони були шаблонні і дуже схематичні з обмеженістю простору. Лише 15% дітей –спромоглися домальовувати малюнок і зовні, і всередині.

Слід зауважити, що швидкість мисленневих процесів, відповідно до опису методики відповідала певному ступеню вираженості. Проте, гнучкість мисленневих процесів і оригінальність мислення були сповільненими і в частини дітей мали слабку вираженість.

Серед малюнків у дошкільників часто зустрічалися: геометричні фігури, такі як трикутники» (18 випадків), «круги» або «кола» (9 випадків), «квадрати» або ромби (7 випадків), «півколо» (2 випадки). Для дівчаток, крім цього, більш характерні елементи рослин – «каштан» – 1 випадок, «банан» – 3 випадки, «листочок» – 3 випадки, «горішок» – 3 випадки, «лимон» – 3 випадки, «арахіс» – 3 випадки, «апельсин» – 2 випадки, «суничка» – 1 випадок, «квіточка» – 3 випадки; тваринки – «слимачок» – 1 випадок, пташка – 1 випадок, «дельфін» – 3 випадки, «гусеничка» – 1 випадок, «їжачок» – 1 випадок, «медуза» – 2 випадки; техніка «пічка» – 4 випадки, «радіо» – 3 випадки. Тоді як хлопці зображували на малюнках «машинки» – 3 випадки, «літак» – 4 випадки, «повітряний змій» – 2 випадки, «радіотехніка» – 3 випадки, літаючі тарілки або НЛЮ – 4 випадки. На частині малюнків діти зображали іграшки чи приладдя, якими

вони бавляться: «надувний телефон», «літачок», «фрісбі», «іграшковий телефон», «м'ячик», «олівець», «ракета». Малюнки більшості дітей не відзначалися розробленістю теми та назвами – «Драбинка», «Веселка», «Літачок», «Дім», «Дзеркало» «Піаніно», «Слід», «Корабель» тощо.

Загалом дівчатка виявляли більшу посидючість, тоді як для хлопчиків властива більша рухливість і вони більше відволікалися. Рухливість відображалась на кількості та якості малюнків, створених дитиною за запропонованими стимульними фігурами.

Відповідно до отриманих результатів у 72,5 % дітей гнучкість та в 80% дітей – оригінальність мислення були на середньому рівні. За швидкістю мислення високу продуктивність показали 27,5% дітей.

У досліджуваних дітей спостерігалися значні коливання за розробленістю теми та назвою малюнку – лише у 15 % дітей показники були достатньо високі, відзначалася розробленість і оригінальність назви малюнків; у 17,5 % дітей характерним був другий рівень розробленості – в малюнку характерні окремі деталі, не передбачувані схемою предмети. У решти дітей творча уява обмежувалася тільки породженням ідеї образу, а сам малюнок недеталізований.

Проведені науковцями дослідження підтверджують поведінку дитини з домальовуванням малюнка за зображеною частиною, відповідно до їх уяви. Діти обирали різноманітну тематику і, як зазначає Д. Гілфорд, це свідчить про високі показники за дивергентним мисленням, що визначатиметься як основний компонент творчих здібностей [2].

За дослідженнями О. М. Дяченко було показано, що методикою домальовування контурних зображень частин предметів (наприклад, зламані гілки, осколка розбитої вази тощо) або простої геометричної фігури (кола, квадрата, трикутника) можна вивчити особливості розвитку у дітей уяви [3, с. 55]. Водночас, Ж. Піаже пов'язує генезис уяви з розвитком символічної функції у дитини. Цей психічний процес він вважав особливою формою репрезентативного мислення, що дозволяє передбачати зміни дійсності. Механізм уяви, за Ж. Піаже, становлять образи, що виникають у процесі розвитку дитини у такому порядку: статичні образи, що дають близьке до сприймання

відображення дійсності; кінетичні образи, що відображають зміни просторових положень об'єктів; трансформовані образи, що відображають зміни форм. У дослідженнях А. Валлон описано два види уяви, один з яких проявляється тоді, коли дитина відокремлює реальність від фантазії, інший – коли дитина цілком живе у своїх уявленнях, тобто дитина змішує суб'єктивне та об'єктивне, а їх спотворення розглядається як гра фантазії дитини.

Висновки та перспективи подальших досліджень.

Проведене дослідження показало, що лише незначна частина дітей – близько 20% за різними показниками уяви та мислення здатна до проявів творчості і має закладений творчий потенціал. Решта дітей потребують психологічної підтримки у розвивальних функціях, зокрема у розвитку творчих можливостей. Тому варто погодитися із В. Ясвіним, який відзначає, що у розвитку творчих здібностей важливе значення має освітнє середовище – система впливів і умов формування особистості за заданим зразком, а також можливостей для її розвитку, що містяться в соціальному і предметно-просторовому оточенні. Розвивальне освітнє середовище здатне забезпечувати комплекс можливостей для саморозвитку всіх суб'єктів освітнього процесу [12, с. 216]. Слушною залишається теза щодо організації розвивального середовища, запропонована М. Монтесорі, яка вважала, що вільна самостійна діяльність є найважливішою передумовою розкриття внутрішнього потенціалу дитини. Таке просторово-предметне середовище має бути створене педагогом [9, с. 138], а також психологом.

Як зазначає А. А. Волкова, у творчій діяльності дорослих беруть участь розум, характер, почуття. Ці ж самі сторони особистості необхідно виховати в дитині. Збагатити її розум уявою та знаннями, що означатиме дати збагачену основу для творчості. Навчити бути уважною і вміти дивитися, бути спостережливою – тобто зробити її уяву яскравою, а це допоможе відтворити все побачене у своїй творчості.

Дитина має отримати засоби саморозвитку, бути ознайомлена з правилами користування ними. Збагачене середовище (архітектурно-ландшафтні та природничо-екологічні об'єкти; художні студії; ігрові та спортивні майданчики; конструктори; тематичні набори іграшок; аудіовізуальні та інформаційні засоби виховання і навчання) передбачають єдність

Питання психології

соціальних і природних засобів забезпечення повноцінної життєдіяльності дитини. А психологічний супровід дозволить використовувати його системно. У цьому віці важливе значення має використання різних форм творчої роботи,

що можуть відбуватися як на рівні навчання, так і в ігровій діяльності дитини.

Дані дослідження можуть бути використані практичними психологами у роботі з дітьми дошкільного віку.

Список використаних джерел

1. Богоявленская Д. Б. Психология творческих способностей Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. М.: Академия, 2002. 320 с.
2. Гилфорд Д. Три стороны интеллекта. Психология мышления. Ред. А. М. Матюшкин. М.: Прогресс, 1965. 525 с.
3. Дьяченко О. М., Веракса Н. Е. Чего на свете не бывает. М.: Знание, 1994. 157 с.
4. Дуткевич Тетяна. Дитяча психологія: навч. посіб. К.: Центр навчальної літератури, 2012. 424 с.
5. Закалик Г.М., Терлецька Ю. М., Шувар Н.М. Психологія розвитку та успіху особистості. Львів: Львівська політехніка, 2019. – 488 с.
6. Кононко О. Л. Плохий З.П., Гончаренко А.М. [та ін.]. Методичні аспекти реалізації Базової програми розвитку дитини дошкільного віку «Я у Світі». К.: Світлич, 2009. 208 с.
7. Максименко С. Д., Соловієнко В. О. Загальна психологія. Навчальний посібник. К.: МАУП, 2000. 256 с.
8. Медведева И. А. Продуцирование дошкольниками сказочных импровизаций как фактор развития творческого воображения: диссертация ... кандидата психологических наук: 19.00.07. Казань, 2001. 207 с.
9. Монтессори М. Дом ребёнка: метод научной педагогики. М.: Задруга, 1913. 339 с.
10. Немов Р. С. Общая психология. В 3 т. Том III. В 2 кн. Книга 2. Свойства личности: учеб. и практ. для СПО. 6-е изд., пер. и доп. М.: Издательство Юрайт, 2019. 395 с.
11. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. СПб: Питер, 2000. 712 с.
12. Ясвин В. А. Образовательная среда: от моделирования к проектированию / В. А. Ясвин. М.: Смысл, 2001. – 366 с.
13. Яценко Т. В. Діагностика психічного розвитку дітей дошкільного віку. Методичний посібник. Кременчук, 2011. 84 с.

References:

1. Bohoiavlenskaia D. B. Psykhologhiya tvorcheskikh sposobnostei [Psychology of creativity]: uchebnoe posobie dlia studentov vysshikh uchebnykh zavedeniy. M. Akademyia 2002. 320 S. (in Russia).
2. Hylford D. Try Storony intellekta. Psykhologhiya myshleniya [Three sides of intelligence. Psychology of thinking]. Red. A. M. Matiushkyn. M. Prohress 1965. 525 s. (in Russia).
3. Diachenko O. M. Veraksa N. E. Cheho na svete ne byvaet [What in the world does not happen]. M. Znanye 1994. 157 s. (in Russia).
4. Dutkevych Tetiana. Dytiacha psykhologhiia [Child psychology] navch. posib. K. Tsentr navchalnoi literatury 2012. 424 s. (in Ukrainian).
5. Zakalyk H.M., Terlets'ka YU. M., Shuvar N. M. Psykhologhiya rozvytku ta uspikhu osobystosti [Psychology development and success of personality] navchal'nyy posibnyk. L'viv: L'vivs'ka politekhnika, 2019. – 488 s.
6. Kononko O. L., Plokhii Z.P., Honcharenko A.M. ta in. Metodychni aspekty realizatsii bazovoi prohramy rozvytku dytyny doshkilnoho viku «Ya u sviti» [Methodical aspects of realization of the Basic program of development of the child of preschool age @I in the World@]. K. Svitych, 2009. 208 s. (in Ukrainian).
7. Maksymenko S. D. Soloviienko V. O. Zahalna psykhologhiia [General Psychology]. navchalnyi posibnyk. K. MAUP 2000. 256 s. (in Ukrainian).
8. Medvedeva Y. A. Produstryrovanye doshkolnykamy skazochnykh improvyzatsyi kak faktor razvytyia tvorcheskoho voobrazheniya [Producing fairy-tale improvisations by preschoolers as a factor in the development of creative imagination]. dyssertatsiya ... kandydata psykhologhycheskykh nauk 19.00.07. Kazan 2001. 207 s. (in Russia).
9. Montessory M. Dom rebenka: metod naukovoyi pedahohiky [Children's home: the method of scientific pedagogy]. M.: Zadruha, 1913. 339 s. (in Russia).
10. Nemov R. S. Obshchaya psykhologhiya [General psychology]. V 3 t. Tom III. V 2 kn. Knyha 2. Svoystva lychnosti: ucheb. i prakt. dlya SPO. 6-e yzd., Per. y dop. M.: Yzdatel'stvo Yurayt, 2019. 395 s. (in Russia).
11. Rubynshteyn S. L. Osnovy suspil'noyi psykhologhiyi [Fundamentals of General Psychology]. SPb: Pyter, 2000. 712 s. (in Russia).

12. Yasvin V. A. *Obrazovatel'naya sereda: ot modelirovaniya k proektyrovaniyu* [Educational medium: from modeling to design] / V. A. Yasvin. M.: Smysl, 2001. 366 s. (in Russian).

13. Yatsenko T. V. *Diahnostyka psikhichnoho rozvytku ditey doshkil'noho viku* [Diagnostics of mental development of children of preschool age]. *Metodychnyy posibnyk*. Kremenchuk, 2011. 84 s. (in Ukrainian).

Резюме

Закалык Г. М. старший преподаватель кафедры психологии Львовский институт ПраО «ВУЗ «МАУП»
Иваниук У. В. к.э.н., доц., и.о. заведующего кафедры психологии Львовский институт ПраО «ВУЗ «МАУП»,
Левченко Ю. И. студентка Львовский институт ПраО «ВУЗ «МАУП»

РАЗВИТИЕ ТВОРЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА У СТАРШИХ ДОШКОЛЬНИКОВ

Статья посвящена выявлению творческих способностей у старших дошкольников как компоненты творческого потенциала личности. Эмпирически показано, что большинство детей владели воспроизведенным воображением, слабой способностью к экспериментированию и надситуативно преобразовательным действиям и слабо выраженными мыслительными процессами, что обуславливает необходимость психологической поддержки развивающей функции, в частности в развитии творческих возможностей.

Ключевые слова: творческое восприятие; творческое воображение; творческое мышление; креативность; творческий потенциал.

Summary

Zakalyk H. M. Senior Lecturer of the Department of Psychology, Lviv institute Interregional Academy of Personnel Management (IAPM)
Ivaniuk U. V. PhD, Acting Head of the Department of Psychology, Lviv institute Interregional Academy of Personnel Management (IAPM)
Levchenko Y. I. student of Lviv institute Interregional Academy of Personnel Management (IAPM)

DEVELOPMENT OF CREATIVE POTENTIAL IN SENIOR PRESCHOOLERS

The article is devoted to the identification of creative abilities in older preschoolers as components of the creative potential of the individual.

Purpose: to find out the problems of formation of creative potential of the personality of senior preschoolers.

The research uses methods of observation and conversations

In order to study creative abilities and identify the level of mental activity in preschool children, the method of observation and the method of conversation were used in the work, as well as a universal block of methods, including: methods "Sun in the room" (V. Sinelnikov, V. Kudryavtsev, adaptation, T. Yatsenko), "Composite picture" (T. Yatsenko), "How to save a bunny", "Board" and the test "Divergent (creative) thinking" (modification by E. E. Tunik, adaptation by T. Yatsenko), which makes it possible to assess how much the child has developed creative imagination and cognitive indicators of the thought process: speed (mobility, dexterity); flexibility; originality.

Results.

The results of the study show that most older preschoolers had a reproductive imagination, had a weak degree of creative imagination, which probably caused the inability to experiment and supersituational transformation. Analysis of the testing showed that most children were able to draw pictures, complementing the image given to them as part of the picture. The speed of thought processes, according to the description of the method corresponded to a certain degree of severity, while the flexibility of thought processes and originality of thinking were somewhat slow and in some children were weak. The same applied to the development of the theme and the names of the drawings. The drawings themselves were schematic, which indicated the limitations of the creative imagination - the product of the idea of the image, although the implementation of the plan to implement the idea is absent.

Conclusions. *This study indicates the need for psychological support for older preschool children, which should be reflected in promoting the development of creative potential of the child, aimed at expanding his ability to creative imagination, experimentation and solving supersituational problems. At this age, it is important to use various forms of creative work, which can occur both at the level of learning and in the child's play activities.*

These studies can be used by practical psychologists in working with preschool children.

Keywords: creative perception; creative imagination; creative thinking; creativity; creative potential.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.

Received/Поступила: 31.01. 21.

Каменюк Ю. В. аспірант Донецького національного університету імені Василя Стуса, Вінниця.
<https://orcid.org/0000-0003-1017-1439>

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДНО-ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЇ РОБОТИ ЩОДО ФОРМУВАННЯ ПАТРІОТИЗМУ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

У статті розглядається проблема формування патріотизму у курсантів вищих військових навчальних закладів. Здійснено опис експерименту, що проводився з курсантами Військового інституту Київського Національного університету імені Тараса Шевченка. Подано результати дослідно-експериментальної роботи щодо формування патріотизму військовослужбовців та наведено їх інтерпретацію.

Ключові слова: патріотизм; дослідно-експериментальна робота; курсант; експеримент; експериментальна група, контрольна група.

Вступ. Проблема патріотизму загострилася після анексії Автономної республіки Крим, тривалого збройного конфлікту на території Донецької та Луганської областей. Відповідно актуалізувалося завдання переосмислення змісту, технології та механізмів формування патріотизму громадян України, в тому числі військовослужбовців.

У статті вирішено наукове завдання щодо формування патріотизму військовослужбовців на прикладі курсантів Військового інституту Київського Національного університету імені Тараса Шевченка.

Нині патріотизм як духовно-моральна цінність, властивість особистості виступає пріоритетним завданням функціонування держави, становлення суспільства, розвитку людини. Джерелом формування патріотизму майбутніх офіцерів, їх професійного та морально-етичного становлення є не тільки суспільно-громадські, а й психологічні механізми. Патріотизм, що формується в особистості курсанта в освітньому процесі, як складний індивідуально-психологічний та соціальний феномен є тим підґрунтям, тією основою, що забезпечує ефективне і цілеспрямоване формування професійних якостей майбутніх офіцерів. Патріотизм курсанта можна розглядати як систему сформованих у нього соціально-психологічних установок, які виражають ставлення курсанта до суспільної вимоги – зі зброєю в руках захищати Батьківщину, готовність його діяти як у своїй майбутній професійній діяльності так і поза її межами виходячи з національних інтересів.

Безперечно ця система соціальних установок є органічно вплетеною у загальну психологічну структуру особистості майбутнього офіцера, її систему ціннісних орієнтацій.

Визначені психолого-педагогічні умови склали основу структурно-функціональної моделі формування патріотизму, яка складається з таких компонентів: *цільового; діагностичного; проєктувального; організаційного; контрольного-оціночного*. Її виконання полягає в тому, що спочатку проєктується програма певних заходів, а ефективність перевіряється в конкретних психолого-педагогічних умовах освітнього процесу вищого військового навчального закладу під час дослідно-експериментальної роботи.

Гіпотеза дослідження ґрунтується на припущенні, що система формування патріотизму курсантів залежить від:

- з'ясування сутності компонентів, критеріїв та показників за компонентами патріотичного виховання;
- розроблення моделі патріотичного виховання курсантів в освітньому середовищі вищого військового навчального закладу;
- визначення і впровадження ефективних психолого-педагогічних умов формування патріотизму курсантів;
- розроблення і впровадження Цільової програми формування патріотизму військовослужбовців "Патріот України".

Дослідно-експериментальна робота мала на меті оцінку ефективності результатів впровадження розроблених моделі патріотичного виховання курсантів в освітньому середовищі вищого військового навчального закладу та Цільової програми

формування патріотизму військовослужбовців “Патріот України”.

Розроблена програма передбачала:

1) проведення первинної діагностики курсантів за розробленою методикою формування і оцінки рівня патріотизму курсантів ВВНЗ;

2) створення експериментальної (ЕГ) і контрольної груп (КГ), оцінку їх однорідності і за необхідності – коригування складу ЕГ і КГ;

3) реалізацію: для ЕГ – проведення заходів за Цільовою програмою формування патріотизму військовослужбовців “Патріот України”; для КГ – за встановленою програмою підготовки фахівців відповідно до плану морально-психологічного забезпечення ВВНЗ.

4) підсумкове тестування курсантів після проведення всіх заходів Цільової програми формування патріотизму військовослужбовців “Патріот України”;

5) оцінку та інтерпретацію отриманих емпіричних даних в процесі експерименту.

Теоретичне підґрунтя.

Проведений аналіз наукових досліджень показує, що проблема патріотичного виховання є предметом розгляду багатьох науковців, які пропонують ряд підходів щодо її розв’язання, а саме: історичний, системний, аксіологічний, особистісний, культурологічний.

Проблематика патріотичного виховання різних категорій громадян висвітлена в дослідженнях Б. Ананьєва, І. Беха, Л. Виготського, О. Леоньєва, С. Максименка, Р. Петронговського, С. Рубінштейна, М. Тимчик, В. Шинкарук та ін.

Деякі аспекти патріотизму військовослужбовців стали предметом дослідження В. Алещенка, В. Баранівського, І. Вашкевича, Г. Горського, Л. Кримець, С. Максимова.

Крім того, військово-патріотичне виховання є складовою національно-патріотичного виховання і регламентується положеннями Стратегії національно-патріотичного виховання, затвердженої Указом Президента України від 18 травня 2019 року № 286/2019 [1].

Незважаючи на значні наукові доробки з проблеми патріотичного виховання, на сьогодні немає комплексних досліджень щодо формування патріотизму військовослужбовців з урахуванням їх психологічних особливостей.

Зважаючи на актуальність визначеної проблеми, мета статті полягає у висвітленні результатів дослідно-експериментальної роботи щодо формування патріотизму курсантів вищого військового навчального закладу.

Методи дослідження. Дослідно-експериментальна робота проводилася у Військовому інституті Київського Національного університету імені Тараса Шевченка. В експерименті на різних етапах брали участь 246 курсантів Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка другого (98 осіб) та четвертого (148 осіб) курсів, які навчаються за спеціальностями: психологія, політологія, журналістика, зв'язки з громадськістю, фінанси та кредит, правознавство, геоінформаційні системи і технології.

Участь курсантів у проведеному експерименті було добровільна і проводилося в умовах повної анонімності.

Для проведення експерименту були створені дві паралелі груп:

- експериментальні - ЕГ-1 (23 чол) і ЕГ-2 (24 чол.).

- контрольні - КГ-1 (31 чол) і КГ-2 (11 чол).

Для проведення експериментальної роботи були обрані актуальні методи дослідження, коротка характеристика яких наведена в табл. 1.

Таблиця 1.

Характеристика основних методів дослідження

Метод	Коротка характеристика
Теоретичний аналіз	Дозволяє проаналізувати стан досліджуваної проблеми і виявити особливості формування патріотизму у курсантів
Анкетування	Застосовувалося для отримання біографічних даних, сформованої патріотичної спрямованості
Бесіди	З їх допомогою уточнювалися і доповнювалися дані, отримані іншими методами
Опитування	Дозволяє отримати інформацію соціологічного характеру необхідну для якісного аналізу досліджуваного контингенту

Питання психології

Спостереження	Застосовувався для систематичного фіксування і аналізу поведінки і висловлювань курсантів на тему патріотизму
Тестування	Є точним, цілеспрямованим, простим і однаковим для всіх випробовуваних методом. Проводиться в строго контрольованих умовах і дозволяє об'єктивно вимірювати досліджувані показники психолого-педагогічного процесу
Констатуючий експеримент	Дозволяє вивчити реальний стан готовності курсантів до дій в екстремальних ситуаціях. Отримані дані стали вихідними для підготовки і проведення формуючого експерименту
Формуючий експеримент	Дозволяє конструювати нове психолого-педагогічне явище – підвищити рівень патріотизму курсантів вузу

Підсумкові результати емпіричних даних підбивалися, окремо як по кожному показнику і по кожному компоненту патріотичного виховання, так і в цілому відповідно до оціночної таблиці 2, що говорить про достовірність всебічної математичної перевірки висунутої гіпотези.

Таблиця 2

Оціночні методики за показниками компонентів ПВ

№ з/п	Компоненти	Показники	Оціночні методики	Методика оцінки статистичної достовірності і значущості
1.	Когнітивний	Розуміння сутності патріотизму	Методика Н.В.Агапової	U-критерій Манна-Уїтні
		Сформованість патріотичних переконань	Методика М.І.Рожкової	Критерій Фішера, критерій Колмогорова-Смірнова
		Інтерес до вивчення історії України	Авторське анкетування	U-критерій Манна-Уїтні
2.	Мотиваційний	Патріотична спрямованість: ціннісна орієнтація особистості	Методика М.Рокича та В.Ядова	Кореляція Спірмена, T-критерій Вілкоксона
		Інтерес до вивчення історії України	Авторське анкетування	U-критерій Манна-Уїтні
3.	Діяльнісний	Активність патріотичної діяльності	Методика Н.В.Агапової	Критерій Стюдента, критерій Колмогорова-Смірнова
		Інтерес до вивчення історії України	Авторське анкетування	U-критерій Манна-Уїтні
		Військово-патріотичне виховання на бойових традиціях	Методика С.М.Томіліної	Критерій Стюдента, U-критерій Манна-Уїтні

Результати і обговорення. Позитивні зміни і їх статистична достовірність за кожним визначенням для цього дослідження показником під час проведення експерименту представлені в таблиці 3

Статистична значимість позитивної динаміки емпіричних результатів підсумків експерименту підтверджено в процесі проведених розрахунків і висновків.

Таблиця 3

Зведені емпіричні дані за всіма показниками ПВ авторської моделі

Вид групи та етап експерименту	Високий рівень (%)	Середній рівень (%)	Низький рівень (%)	Нульовий рівень (%)	Кількість респондентів	
№	1	2	3	4	5	6
Оцінка ПВ курсантів						
1	1	2	3	4	5	6

Питання психології

	КЕ	16,7	41,3	42	0	91	
	ФЕ	28,3	52,9	18,8	0	91	
Розуміння сутності патріотизму							
2		1	2	3	4	5	6
	КЕ		3,3	23,1	13,2	60,4	91
	ФЕ	Всі	49	38	4	8	89
		КГ	7,1	69	7,1	16,8	42
	ЕГ	87,2	10,7	2,1	0	47	
Сформованість патріотичних переконань							
3		1	2	3	4	5	6
	КЕ		27,5	49,5	15,3	7,7	91
	ФЕ	Всі	44,9	53,9	1	0	89
		КГ	4,7	92,9	2,4	0	42
	ЕГ	80,8	19,1	0	0	47	
Активність патріотичної діяльності							
4		1	2	3	4	5	6
	КЕ		12,1	39,5	33	15,4	91
	ФЕ		47,2	48,3	4,5	0	89
Патріотична спрямованість: ціннісна орієнтація особистості							
5		1	2	3	4	5	6
	КЕ		45,1	36,3	18,6	0	91
	ФЕ	Всі	67,5	21,3	11,2	0	89
		КГ	62,5	22,9	14,6	0	42
	ЕГ	73,2	19,5	7,3	0	47	
Військово-патріотичне виховання на бойових традиціях							
6		1	2	3	4	5	6
	КЕ		30,8	59,3	9,9	0	91
	ФЕ	Всі	68,5	31,5	0	0	89
		КГ	59,5	40,5	0	0	42
	ЕГ	76,6	23,4	0	0	47	

Враховуючи отримані результати та їх статистичну обробку, можна стверджувати, що рівень сформованості патріотизму у респондентів підвищився на формуючому етапі (табл. 4).

Таблиця 4

Підсумкові результати респондентів за всіма показниками ПВ на початок і кінець експерименту

Рівні сформованості патріотизму в%					
Експеримент	високий	середній	низький	нульовий	Кількість респондентів
констатуючий	20,9	37,9	24,4	16,8	229
формуючий	47,6	42,9	7,9	1,6	227

На 26,6% збільшилася кількість респондентів, які отримали високий рівень сформованості патріотизму. Разом з тим, число респондентів, які займали нульовий рівень зменшилася на 15% (табл. 5).

Таблиця 5

Порівняльні підсумкові результати респондентів КГ і ЕГ за всіма показниками ПВ на формуючому етапі експерименту

Рівні сформованості	Високий рівень (%)	Середній рівень (%)	Низький рівень (%)	Нульовий рівень (%)
КГ	21	66,4	8,4	4,2
ЕГ	80,6	17,1	2,3	0

Якісні зміни відбулися за рахунок заходів Цільової програми формування позитивної динаміки в експериментальній патріотизму військовослужбовців "Патріот групі курсантів після проведення з ними України". Кількість респондентів, які мають

Питання психології

високий рівень сформованості патріотизму, в групі, де цілеспрямовано проводилися заходи за авторською програмою, перевищує число респондентів контрольної групи більш ніж на 40%. Байдужих курсантів до долі

Батьківщини і свого народу в експериментальній групі не виявилося.

Розглянемо результати емпіричних даних диференційовано по кожному ключовому компоненту (табл. 6).

Таблиця 6

Підсумкові результати респондентів окремо по кожному компоненту ПВ на початок і кінець експерименту

Вид групи та етап експерименту	Високий рівень (%)	Середній рівень (%)	Низький рівень (%)	Нульовий рівень (%)	Кількість респондентів		
№	1	2	3	4	5	6	
Когнітивний компонент							
1	1	2	3	4	5	6	
	КЕ	27,8	39,2	10,2	22,8	91	
	ФЕ	Всі	61,2	34	2,1	0	89
		КГ	31,1	60,2	3,2	0	42
ЕГ		88,6	10,7	0,7	0	47	
Мотиваційний компонент							
2	1	2	3	4	5	6	
	КЕ	46,2	39,6	14,3	0	91	
	ФЕ	Всі	68	26,4	5,6	0	89
		КГ	57,5	35,3	7,3	0	42
ЕГ		78,1	18,3	3,7	0	47	
Діяльнісний компонент							
3	1	2	3	4	5	6	
	КЕ	28,6	44	19,8	7,7	91	
	ФЕ	Всі	57,9	39,9	2,3	0	89
		КГ	27,4	67,9	14,8	0	42
ЕГ		85,2	14,8	0	0	47	

Рівень показників когнітивного компонента патріотичного виховання курсантів (“Розуміння сутності патріотизму”, “Сформованість патріотичних переконань”, “Інтерес до вивчення історії України”. Блок 1: когнітивний компонент) у всіх групах, які беруть участь у проведеному експерименті, підвищились.

Однак, незважаючи на позитивну динаміку у всіх спостережуваних під час експериментів в групах, найкращий результат також отримано в збірній команді експериментальних груп на формуючому етапі експерименту.

Рівень розуміння сутності патріотизму курсантами експериментальної групи підвищився до 87%, причому курсантів, які виявили нерозуміння сутності патріотизму під час констатуючого експерименту вдалося звести до 2%, тоді як 24% з числа осіб контрольної групи, на жаль, не отримали необхідної інформованості щодо сучасного розуміння патріотизму і самого його змісту і суті.

Отже, в цілому, 87% респондентів експериментальних груп мають правильне уявлення про сутність патріотизму,

виявляють в основному належне, і часом досить стійке ставлення до конституційних і службових обов'язків; і тільки 2% респондентів показали неглибоке, часткове розуміння сутності патріотизму.

Так 53,9% від усіх учасників тестування зайняли позицію на середньому рівні сформованості патріотичних переконань, а 44,9% досягли високого рівня досліджуваного показника когнітивного компонента патріотизму.

Курсанти переконані, що патріотизм можна проявляти і в мирному житті не тільки беручи участь в мітингах, ходах і патріотичних заходах, а в професійній діяльності.

Частка осіб, які знаходиться на високому рівні сформованості патріотичних переконань, на кінець проведення формуючого експерименту більше, ніж в групі респондентів, які беруть участь в тестуванні під час констатуючого експерименту.

Достовірність і результати третього показника когнітивного компонента ПВ “Інтерес до вивчення історії України” досліджувалася авторським анкетуванням.

Відзначимо позитивну динаміку рівнів сформованості цього показника у курсантів, розглядаючи питання анкети по блоку 1.

68% респондентів формуючого етапу експерименту досягли високого рівня, 21% - середнього рівня і 11% - низького рівня сформованості ціннісних орієнтацій особистості. У порівнянні з результатами констатуючого етапу експерименту рівень сформованості досліджуваних якостей виріс більш ніж на 20%. Особливо підкреслимо, що пізнання, красу природи і екологічну безпеку, а також максимальне повне використання своїх сил, можливостей, здібностей на благо суспільства і Батьківщини з усіх цінностей курсанти експериментальної групи на формуючому етапі експерименту знаходять найбільш важливими для свого життя і діяльності.

Розглянутий блок питань авторської анкети дозволив не тільки оцінити рівень знань курсантів, але викликати патріотичні почуття, що розширюють мотиваційне поле курсанта, яке спонукає його до активної діяльності.

Діяльнісний компонент патріотичного виховання розглядався з точки зору двох ключових показників: “Активність патріотичної діяльності”, “Інтерес до вивчення історії України” і “Військово-патріотичне виховання на бойових традиціях”.

Згідно з результатами статистичної обробки даних, отриманих при тестуванні по тесту “Активність патріотичної діяльності” (критерій Колмогорова-Смірнова і t-критерію Стьюдента) відмінності між двома розподілами учасників тестування, отримані при формуючому експерименті і констатуючому експерименті достовірні, причому мають позитивну динаміку зростання рівня сформованості активності респондентів в патріотичній діяльності.

Визначення рівня сформованості патріотизму, що реалізуються у вищому військовому навчальному закладі було реалізовано в процесі дослідження думок курсантів з питань блоку 3 анкетування “Інтерес до вивчення історії України” показали, що на кінець експерименту курсанти набули впевненості в патріотичній діяльності. У своїй більшості вони висловили думку, що із задоволенням готові самостійно знайомитися з історією України

по документам архівів, музеїв та літературних джерел. Беручи участь в заходах з патріотичного виховання, курсанти стали сприйнятливі до інформації з історії України з історичних лекцій, розповідей екскурсоводів з демонстрацією документів і експонатів історичних експозицій. Частина курсантів висловили готовність брати активну участь в проведенні різних культурно-дозвіллевих заходів присвячених вивченню та обговоренню історії і бойових традицій.

Отримані статистичні дані підтверджують підвищення рівня сформованості військово-патріотичного виховання курсантів на бойових традиціях, що проявляється в ступені вираженості любові до Батьківщини і бажання слідувати сформованим бойовим традиціям Збройних Сил України. Результати дослідження показують, що обрана технологія, передбачена в авторській моделі патріотичного виховання та Цільовій програмі формування патріотизму “Патріот України”, позитивно позначилася на підвищенні високого рівня військово-патріотичного виховання з 30,8% до 68,5%. Курсанти, які оцінюють на констатуючому етапі експерименту свій рівень сформованості військово-патріотичного виховання як низький (9,9%), на кінець формуючого експерименту усвідомили свою позицію і підняли свій рейтинг в даному напрямку під час повторного анкетування.

80% курсантів на кінець проведення формуючого експерименту з повною відповідальністю і розумінням висловлювалися про необхідність військово-патріотичного виховання і висловлювали бажання самостійно проводити і організувати різні заходи, що сприяють військово-патріотичному вдосконаленню підростаючого покоління і однолітків.

Результати формуючого експерименту показали, що цілеспрямована систематична співпраця курсантів і викладачів згідно розробленої моделі патріотичного виховання дозволяє досягти позитивної динаміки у формуванні патріотичної свідомості особистісних переконань, без яких немислиме прийняття духовно-моральних цінностей суспільства на основі патріотизму.

Узагальнюючи сказане вище,

Питання психології

відзначимо, що авторська модель формування та оцінки патріотичного виховання курсантів і авторська анкета цікаві і тим, що дають можливість оцінити рівень формування патріотизму покомпонентно, а це дає, в свою чергу, можливість коректно вибудувати траєкторію виховного процесу.

Хоча за результатами авторського анкетування мотиваційний компонент домінує над іншими, але за результатами методик відомих вчених когнітивний компонент є головною рушійною силою, яка допомагає усвідомити курсантам те, що відбувається в житті світу і знайти стійку позицію в соціальному житті.

Мотиваційний компонент проявився найбільш виражено після вивчення цільової програми, відвідування заходів патріотичного характеру в навчальному закладі і місті. Так, наприклад, більше 18% респондентів переосмислили своє ставлення не тільки до бойових традицій, а й усвідомили важливість продовжувати справу по збереженню і примноженню історії, культури, більше 88% висловили готовність пожертвувати своїм життям заради перемоги над ворогом в разі необхідності.

Рівень сформованості діяльнісного компонента на формуючому етапі експерименту підвищився більш ніж на 10% за рахунок осмислення курсантами сутності патріотизму, а саме:

- виявлена готовність і здатність до здійснення героїчного вчинку;

- виявлена не тільки готовність відвідувати якомога частіше музеї міста, а й самим провести екскурсію для

першокурсників, друзів або за дорученням керівництва інституту.

Висновки: Результати отримані в процесі дослідно-експериментальної роботи дають змогу стверджувати, що гіпотеза дослідження підтверджена: формування патріотизму курсантів буде мати позитивну динаміку, якщо:

- процес формування патріотизму у курсантів розглядається як частина цілісного освітнього процесу, що відбувається у вищому військовому навчальному закладі;

- розроблені концептуальні засади патріотичного виховання курсантів, які передбачають супровід процесу формування особистості громадянина-патріота;

- здійснена опора на системний, діяльнісний, культурологічний, проєктувальний і діагностичний підходи до патріотичного виховання курсантів;

- побудована модель патріотичного виховання курсантів;

- визначено критерії та показники сформованості високого рівня патріотизму у курсантів.

Можна стверджувати, що розроблену нову модель патріотичного виховання і коректно скомпоновану комплексну методику оцінки ключових компонентів патріотичного виховання курсантів, можна використовувати як для оцінки патріотичного виховання у вищому військовому навчальному закладі та Збройних Силах України в цілому, так і оцінки рівнів сформованості патріотизму у кожного курсанта.

Список використаних джерел

1. Стратегія національно-патріотичного виховання. Затверджена Указом Президента України від 18 травня 2019 р. № 286/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286/2019#Text>.

References

1. Stratehiia natsionalno-patriotychnoho vykhovannia. [Strategy of national-patriotic education] Zatverdzhena Ukazom Prezydenta Ukrainy vid 18 travnia 2019 r. № 286/2019 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286/2019#Text>;

Резюме

Каменюк Ю. В. аспірант Донецького національного університету імені Василя Стуса, Вінниця.

РЕЗУЛЬТАТЫ ОПЫТНО-ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЙ РАБОТЫ ПО ФОРМИРОВАНИЮ ПАТРИОТИЗМА ВОЕННОСЛУЖАЩИХ

В статье рассматривается проблема формирования патриотизма у курсантов высших военных учебных заведений. Осуществлено описание эксперимента, который проводился с курсантами Военного института Киевского Национального университета имени Тараса Шевченко.

Представлены результаты опытно-экспериментальной работы по формированию патриотизма военнослужащих и приведены их интерпретацию.

Ключевые слова: патриотизм; опытно-экспериментальная работа; курсант; эксперимент; экспериментальная группа, контрольная группа.

Summary

Kamenyuk Yu. V. PhD student of the Donetsk National University named after Vasily Stus, Vinnitsa.

RESULTS OF THE EXPERIMENTAL WORK ON FORMING THE PATRIOTISM OF MILITARY SERVICES

Introduction. The article solves the scientific problem of forming the patriotism of servicemen on the example of cadets of the Military Institute of the Taras Shevchenko National University of Kyiv.

The source of formation of patriotism of future officers, their professional and moral and ethical formation are not only social, but also psychological mechanisms. Patriotism, which is formed in the personality of the cadet in the educational process, as a complex individual psychological and social phenomenon is the basis, the basis that provides effective and purposeful formation of professional qualities of future officers. Undoubtedly, this system of social attitudes is organically woven into the general psychological structure of the future officer's personality, its system of value orientations.

Certain psychological and pedagogical conditions formed the basis of the structural and functional model of patriotism, which consists of the following components: target; diagnostic; design; organizational; control and evaluation. Its implementation is that first a program of certain activities is designed, and the effectiveness is tested in the specific psychological and pedagogical conditions of the educational process of higher military education during research and experimental work.

The experimental work aimed to assess the effectiveness of the implementation of the developed models of patriotic education of cadets in the educational environment of higher military education and the Target Program for the formation of patriotism of servicemen "Patriot of Ukraine".

Purpose. The purpose of the article is to highlight the results of research and experimental work on the formation of patriotism of cadets of higher military education.

Methods. Experimental work was carried out at the Military Institute of the Taras Shevchenko National University of Kyiv. 246 cadets of the Military Institute of the Taras Shevchenko National University of Kyiv took part in the experiment at different stages.

Relevant research methods were chosen for the experimental work: theoretical analysis, questionnaires, interviews, surveys, observations, testing, ascertaining experiment, forming experiment.

The final results of the empirical data were summed up, separately for each indicator and for each component of patriotic education, and as a whole.

Originality. The analysis of scientific research shows that the problem of patriotic education is the subject of many scholars who offer a number of approaches to its solution, namely: historical, systemic, axiological, personal, cultural. Despite significant scientific achievements on the problem of patriotic education, today there is no comprehensive research on the formation of patriotism of servicemen, taking into account their psychological characteristics.

Conclusion. The results obtained in the process of experimental work allow us to state that the research hypothesis has been confirmed. A new model of patriotic education has been developed and a comprehensive methodology for assessing the key components of patriotic education of cadets has been correctly composed, which can be used to assess patriotic education in higher military education and the Armed Forces of Ukraine as a whole.

Key words: patriotism; research and experimental work; cadet; experiment; experimental group, control group.

Received/Поступила: 26.02. 21.

ПРО ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК МІЖ ОСОБИСТІСНОЮ ТРИВОЖНІСТЮ І ПРОФЕСІЙНОЮ АДАПТАЦІЄЮ МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ В ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ У ЗАКЛАДІ ВИЩОЇ ОСВІТИ

У статті зазначається, що порядок термінальних цінностей майбутніх педагогів спрямований на зниження ними тривоги і компенсацію почуття власної неповноцінності, а комбінація інструментальних цінностей демонструє орієнтири у побудові майбутніми педагогами найбільш ефективних форм їхньої поведінки.

Ключові слова: особистісна тривожність; майбутні педагоги; професійна адаптація; заклад вищої освіти; термінальні цінності; інструментальні цінності.

Вступ.

Успішність професійної адаптації пов'язана не лише із характером професійних намірів (трудова соціалізація), але і з індивідуальними адаптивними здібностями, рівнем тривожності особистості (толерантність до зовнішніх чинників роздратування), конфліктною поведінкою, поведінковими шаблонами, які формують особистісну позицію, починаючи з самих ранніх соціальних контактів, хоча найбільш значущими періодами професійної адаптації є навчання у закладі середньої спеціальної чи вищої освіти, початок трудової діяльності.

Мета статті – обґрунтування взаємозв'язку між рівнем особистісної тривожності майбутніх педагогів та їхньої професійної адаптації в умовах закладу вищої освіти.

Завдання статті – розкрити процесуально-змістовні зв'язки між рівнем особистісної тривожності студентів та їхньої адаптації до професійної діяльності під час навчання у педагогічному закладі вищої освіти.

Теоретичне підґрунтя.

Професійна адаптація - це процес і результат пристосування індивіда до вимог професії, засвоєння ним професійних і соціальних норм поведінки, необхідних для виконання трудових функцій [1, 2, 3 та ін.]. Професійна адаптація здійснюється шляхом звикання молодих фахівців до змісту і режиму праці, до вимог і стилю роботи, відносин у трудовому колективі. Вона визначається рівнем оволодіння

професійними навичками, формуванням професійно необхідних якостей особистості і відображає розвиток стійкого позитивного ставлення до обраної професії [4].

Аналіз досліджень із цієї проблеми (А.І. Галян, В.П. Каземіренко, О.І. Калюжна, О.Г. Солодухова та ін.) дозволяє зробити висновок, що професійна адаптація студента являє собою єдність адаптації індивіда до фізичних умов професійного середовища (психофізіологічний аспект), адаптації до професійних завдань, виконуваних операцій, професійної інформації і т. п. (професійний аспект) та адаптації особистості до соціальних компонентів професійного середовища (соціально-психологічний аспект).

Методи дослідження. Для діагностики соціально-психологічної адаптації використовувалися такі методи, як спостереження, бесіда, тестування. Було обрано як основні тест діагностики рівня особистісної тривожності Спілбергера-Ханіна та методику К. Роджерса-Р. Даймондом. Для виявлення специфіки індивідуального пристосування використовувалися тести визначення рівня адаптованості - Багаторівневий особистісний опитувальник «Адаптивність» (МОО-АМ), опитувальник ОМО В.Шутца-А.Рукавішнікова, методика «Шкала термінальних і інструментальних цінностей» М.Рокича.

Результати і обговорення.

Основне питання, яке вирішувалося в процесі дослідницької роботи, було сформульовано таким чином: якими

специфічними змінами у психіці молодшої людини буде супроводжуватися формування нових адаптаційних навичок, що забезпечують перехід зі стану залежного підлітка до стану незалежного дорослого в процесі професіоналізації у педагогічному закладі вищої освіти. Дослідження було проведено на вибірці з 244 студентів Уманського педагогічного університету ім. Павла Тичини, які навчаються на денному відділенні.

Для діагностики соціально-психологічної адаптації використовувалися методи спостереження, бесіда. Як основні було обрано тест діагностики рівня особистісної тривожності Спілбергера-Ханіна та методику К. Роджерса-Р. Даймондом (інтерпретація здійснювалася відповідно до нормативних даних, розрахованих окремо для підлітків і дорослої вибірки). З батареї додаткових методик для виявлення специфіки індивідуального пристосування використовувалися тести визначення рівня адаптованості - Багаторівневий особистісний опитувальник «Адаптивність» (МОО-АМ), опитувальник ОМО В.Шутца-А.Рукавішнікова, методика «Шкала термінальних і інструментальних цінностей» М.Рокича.

Тест з тривожності було обраний з тих міркувань, що передбачалося, що ця особистісна риса повинна ускладнювати професійну адаптацію. Потім отримані дані було піддано обробці χ^2 (Хі-квадрат - критерій Пірсона). Критерій χ^2 мав відповісти на питання, чи з однаковою частотою зустрічаються різні значення зазначеної ознаки в емпіричному і теоретичному розподілах.

Процес адаптації особистості до майбутньої професійної діяльності не обов'язково буде містити конфлікт. Деякі обстежувані виявляли тривожність, скаржилися на депресивний стан і відчуття себе нещасним із самого початку. Інші, навпаки, не відчували депресивного фону та успішно адаптувалися на етапі професійного становлення з початку навчання у педагогічному закладі вищої освіти. Але у будь-якому випадку мова йде про серйозні зміни, пов'язані із розривом зв'язків із батьківською сім'єю (переїзд в інше місто) і

поступовою орієнтацією на створення свого інтимно-особистісного простору, свого соціального фону, своєї сім'ї. Вплив раннього включення в процеси професіоналізації позначилися на особливостях взаємин обстежуваних із найближчим соціальним оточенням, своїми родичами. При цьому можна констатувати суттєві зміни відносин до своїх рідних у бік поступової втрати прямих і тривалих контактів. Однак за загальною суб'єктивною картиною переживання самотності можуть бути різні проблемні ситуації особистості. Необхідно відзначити, що якщо для одних проблемні ситуації можуть перебувати у сфері втрати звичних родинних зв'язків, то у інших процеси професійної адаптації могли бути пов'язані із навчальною діяльністю.

Аналіз результатів, отриманих за шкалою самооцінки Спілберга-Ханіна, засвідчив, що за рівнями реактивної тривожності розподіл майбутніх педагогів виглядає таким чином: низький - 20,5%, середній - 46,3%, високий - 33,2% студентів. За рівнями особистісної тривожності картина є такою: низький - 16,8%, середній - 58,2%, високий - 25,0% студентів відповідно. Таким чином, видно, що у «вузівському» блоці спостерігається помірна (середня) тривожність, однак, при цьому необхідно враховувати, що третина обстежуваних виявила високу реактивну тривожність, а високу особистісну тривожність виявили 24,2% осіб від загальної групи.

В результаті дослідження за допомогою Багаторівневого особистісного опитувальника «Адаптивність-02» (МОО-АМ) отримані дані було взято для оцінки адаптаційних можливостей особистості щодо соціально-психологічних (з врахуванням психофізіологічних) характеристик. Безперервність процесу професійної адаптації та його якість (ефективність) у цьому випадку було співвіднесено із такими факторами, як реальність самосприйняття і сприйняття інших, порівняння власних потреб з власними можливостями та усвідомлене пояснення мотивів власної ситуативної поведінки.

Обробивши отримані дані, можна констатувати, що до групи із низькою

Питання психології

адаптації входить 37,3% студентів, до групи із задовільною адаптацією входить 36,9% студентів, а до групи із високою і нормальною адаптацією входить 25,8% студентів. Виходячи з отриманих даних, видно, що обстежувані в основному показали низький і задовільний рівні адаптації, що у цілому відобразило 73% опитаних. В процесі зіставлення та аналізу даних дослідження особлива увага приділялася пошуку механізмів, що забезпечують високий адаптаційний потенціал. Так, виявлено зв'язок між адаптивними здібностями і рівнем тривожності. Отримані дані дозволяють стверджувати про те, що високий рівень тривожності корелює із показниками дезадаптації. Однак існують значущі показники зв'язку між адаптивними здібностями і рівнем тривожності студентів і чи можуть ці показники дезадаптації бути пов'язаними із рівнем тривожності?

Результати обробки даних, отриманих за шкалою оцінки рівня реактивної та особистісної тривожності (Ч.Д. Спілберга, Ю.Л. Ханіна) і багаторівневим особистісним опитувальником «Адаптивність» (МОО-АМ), виявилися такими. При зіставленні результатів обстежуваних, які увійшли до груп із високим, середнім та низьким рівнями адаптивної здатності із результатами тесту Спілберга-Ханіна, виявилось, що студенти, які згідно із тестом

МОО-АМ було віднесено до групи із низьким рівнем адаптації, за тестом Спілберга-Ханіна виявили низьку реактивну та особистісну тривожність. При високих адаптивних показниках високий рівень тривожності в обстежуваних не спостерігався.

У студентів із середніми адаптивними здібностями спостерігається в основному середній рівень тривожності, проте високий і низький рівні тривожності майже є рівними. Найбільший відсоток вибірки за показниками дезадаптації доводиться на поєднання низьких адаптивних здібностей із високим ступенем тривожності. Далі, використовуючи критерій Пірсона, було здійснено статистичний аналіз отриманих даних, використовуючи χ^2 (Хі-квадрат). Розподіливши рівень тривожності між показниками адаптивних здібностей, було порівняно отримані емпіричні частоти із теоретичними:

H_0 : розподіл рівня тривожності не має значущих відмінностей від рівномірного розподілу.

H_1 : розподіл рівня тривожності матиме значні відхилення від рівномірного розподілу.

Розрахунок критерію χ^2 при зіставленні рівня тривожності між показниками адаптивних здібностей із рівномірним розподілом проведений таким чином (табл. 1).

Таблиця 1

Розрахунок критерію χ^2 при зіставленні рівня тривожності між показниками адаптивних здібностей із рівномірним розподілом

Розряди – рівень адаптації	Емпіричні частоти	Теоретична частота сумарних проявів	(fej-ft)	(fej-ft) ²	(fej-ft) ² /ft
Високий	0	3	-3	9	3
Середній	1	3	-2	4	1,3
Низький	8	3	5	25	8,3
Суми	9	9	0		12,6

$$ft = n/k = 9/3=3$$

2 кр.

.05 .01

.991 .210

$$v=k-1=2$$

$$\chi^2 \text{ емп.} = 12,6 \chi^2 \text{ емп.} > \chi^2 \text{ кр.}$$

Відповідь: H_0 відхиляється, приймається H_1

Розподіл рівня тривожності має значні відмінності від рівномірного розподілу (високий рівень тривожності призводить до дезадаптації обстежуваних. За іншими методиками, найбільш інтересні результати було отримано за методикою ОМО і

методикою «Ціннісні орієнтації» М. Рокича.

Застосування опитувальника ОМО В. Шутц-А.Рукавішнікова «Включення» (I), «Контроль» (3), «Афект» (А) за підсумками дослідження дало можливість отримати такі результати (табл. 2).

Результати, отримані за тестом ОМО (найбільш типові фрагменти із груп студентів і проєкції 1/10)

№ з/п	Стать	Вік	Дані за шкалами		
			Включення І	Контроль С	Афект А
30	муж.	25	Ie - високе	Се - високе	Aw - низьке
54	жен.	23	Iw - високе	Се - низьке	Ае - високе
88	жен.	22	Ie - низьке	Cw - високе	Ае - низьке
105	жен.	24	Ie - високе	Се - високе	Ае - низьке
129	жен.	21	Iw - високе	Се - високе	Aw - низьке
156	муж.	23	Iw - високе	Cw - високе	Ае - високе
178	муж.	25	Iw - високе	Се - низьке	Ае - високе
202	муж.	19	Ie - високе	Се - високе	Aw - низьке
243	жен.	20	Iw - високе	Се - низьке	Ае - низьке

Як видно із таблиці 2, отримані дані свідчать на користь того, що більшості обстежуваних властиво:

за шкалою І:

s «Ie - високе» - індивід відчуває себе добре серед людей і буде продовжувати пошук соціальних контактів - 36,7%;

s «Ie - низька» - індивід не відчуває себе комфортно серед людей і буде мати схильність уникати соціальних контактів - 15,8%;

s «Iw - низька» - індивід вважає за краще невелику кількість контактів - 7,3%;

s «Iw - високе» - індивід має сильну потребу бути прийнятим до еталонної групи і відчуває потребу у причетності до діяльності групової більшості - 41,8%.

за шкалою С:

s «Се - високе» - індивід бере на себе відповідальність, оспорує лідерство, прагне знайти вплив у колективі - 26,6%;

s «Се - низька» - індивід уникає самостійного прийняття рішень і взяття відповідальності - 30,2%;

s «Cw - високе» - потреба у залежності, уникає прийняття самостійних рішень - 10,1%.

за шкалою А:

s «Aw - низька» - індивід проявляє обережність при виборі осіб, з якими

створює більш глибокі емоційні відносини - 24,3%;

s «Ае - високе» - індивід має схильність до встановлення близьких чуттєвих стосунків - 43,2%;

s «Ае - низька» - індивід дуже обережний у становленні інтимних відносин - 32,8%.

Тест ОМО показав, що соціальна адаптація у середовищі обстежуваних під час навчання у педагогічному закладі вищої освіти характеризується низьким рівнем самостійності і зростаючим протягом семестру рівнем тривожності, який досягає свого піку у період залікової сесії. Однак подальша динаміка показників рівня тривожності у більшості випадків залежить від особистої активності обстежуваних і загального рівня їхніх здібностей. При цьому успішність адаптації взаємопов'язана з особливостями планування власної професійної діяльності – вона є вищою у тих осіб, які планують у майбутньому працювати у сфері, пов'язаній з одержуваною спеціальністю.

Використання методики М.Рокича виявило, що для осіб із низьким рівнем адаптації характерною є така структура термінальних цінностей (табл. 3).

Таблиця 3

Структура цінностей осіб із низьким рівнем адаптації. Термінальні цінності (у середньому за групу)

№ ранга у системі переваг	Цінність	Середня кіл-ть у групі	T	p
1	Здоров`я (фізичне і психічне)	56,0	2,94	0,07

Питання психології

2	Упевненість у собі (внутрішня гармонія, свобода від внутрішніх суперечностей)	54,0	2,89	0,05
3	Суспільне визнання (повага оточуючих, колектива, колег по роботі)	52,0	2,86	0,04
4	Наявність гарних і вірних друзів	52,0	2,82	0,05
5	Матеріально забезпечене життя (відсутність матеріальних труднощів)	51,5	2,71	0,06
6	Щасливе сімейне життя	53,0	2,69	0,07
7	Продуктивне життя (максимально повне використання власних можливостей, сил і здібностей)	51,0	2,69	0,07
8	Життєва мудрість (зрілість суджень і здоровий глузд, що досягаються життєвим досвідом)	52,5	2,63	0,09
9	Кохання (духовна і фізична близькість із коханою людиною)	51,5	2,57	0,10
10	Цікава робота	52,0	2,55	0,11
11	Творчість (можливість творчої діяльності)	48,0	2,45	0,11
12	Розвиток (робота над собою, постійне фізичне і духовне удосконалення)	49,5	2,41	0,13
13	Свобода (самостійність, незалежність у судженнях і вчинках)	47,0	2,38	0,14
14	Активне діяльне життя (повнота та емоційна насиченість життя)	47,5	2,29	0,15
15	Красота природи і мистецтва (переживання прекрасного у природі і у мистецтві)	47,0	2,18	0,15
16	Розваги (приємне, необтяжливе проведення часу, відсутність обов'язків)	46,0	2,14	0,16
17	Пізнання (можливість розширення освіти, кругозору, культури, інтелектуальний розвиток)	43,5	2,03	0,16
18	Щастя інших (добробут, розвиток і удосконалювання інших людей, усього народу, людства)	43,0	1,79	0,17

Для осіб, які належать до низького порядку інструментальних цінностей (табл. рівня адаптації, характерним був такий 4).

Таблиця 4

Структура цінностей осіб із низьким рівнем адаптації. Інструментальні цінності (і середньому за групу)

№ ранга у системі переваг	Цінність	Середня кіл-ть у групі	T	p
1	Незалежність (здатність діяти самостійно, рішуче)	56,0	3,05	0,06
2	Тверда воля (вміння наполягати на своєму, не відступати перед труднощами)	54,0	2,89	0,05
3	Відповідальність (почуття обов'язку, вміння тримати своє слово)	52,0	2,82	0,05
4	Чесність (правдивість, щирість)	52,0	2,81	0,05
5	Акуратність (охайність), вміння тримати у порядку речі, порядок у справах	53,5	2,75	0,07
6	Вихованість (гарні манери)	53,0	2,73	0,08
7	Старанність (дисциплінованість)	52,0	2,71	0,08

Питання психології

8	Раціоналізм (вміння здраво і логічно мислити, приймати обдумані, раціональні рішення)	51,0	2,71	0,08
9	Ефективність у справах (працелюбність, продуктивність у роботі)	52,5	2,67	0,10
10	Чуйність (дбайливість)	51,5	2,62	0,11
11	Освідченість (широта знань, висока загальна культура)	51,0	2,50	0,11
12	Самоконтроль (стриманість, самодисципліна)	48,5	2,43	0,11
13	Життєрадісність (почуття гумору)	49,5	2,38	0,12
14	Високі запити (високі вимоги до життя і високі домагання)	49,0	2,32	0,13
15	Сміливість у відстоюванні власних поглядів	47,5	2,11	0,14
16	Толерантність (до поглядів і думок інших, вміння прощати іншим їхні помилки та омани)	45,0	2,00	0,15
17	Широта поглядів (вміння зрозуміти чужу точку зору, поважати інші смаки, звичаї, звички)	44,0	1,93	0,16
18	Непримиримість до недоліків у себе та інших	43,0	1,74	0,21

Висновки.

Таким чином, можна зробити висновки, що отриманий порядок термінальних цінностей майбутніх педагогів спрямований на зниження ними тривоги (усунення об'єктивних підстав для занепокоєння) і компенсацію почуття власної

неповноцінності. У свою чергу отримана комбінація інструментальних цінностей майбутніх педагогів демонструє орієнтири у побудові ними найбільш ефективних форм поведінки (набір недостатньо виражених у представників цього типу якостей, які вони прагнуть розвинути).

Список використаних джерел

1. Галян А.І. Особистісні ресурси адаптації майбутніх медичних працівників до професійної діяльності: дис. канд. психол. н. Луцьк, 2016. 179 с.
2. Каземіренко В.П. Програма дослідження психосоціальних чинників адаптації молодого людини до навчання у ВНЗ та майбутньої професії. *Практична психологія та соціальна робота*. 2004. №6. С. 76-78.
3. Калюжна Ю.І. Емоційний аспект адаптації майбутніх педагогів до професійної діяльності. *Психологія і особистість*. 2016. №2 (10) Ч.1. С.161-170.
4. Солодухова О.Г. Становлення особистості вчителя у процесі професійної адаптації: монографія. Донецьк: ТОВ «Лебідь», 1996. 176 с.

References

1. Galjan A.I. (2016) Osobystisni resursy adaptacii' majbutnih medychnyh pracivnykiv do profesijnoi' dijal'nosti [Personal resources of adaptation of future medical workers to professional activity]: dys. kand. psyhol. n. Luc'k. 179 s. (in Ukrainian)
2. Kazemirenko V.P. (2004) Programa doslidzhennja psyhosocial'nyh chynnykiv adaptacii' molodoi' ljudy ny do navchannja u VNZ ta majbutn'oi' profesii' [The program of research of psychosocial factors of adaptation of the young person to training in high school and the future profession]. *Praktychna psihologija ta social'na robota*. №6. S. 76-78. (in Ukrainian)
3. Kaljuzhna Ju.I. (2016) Emocijnyj aspekt adaptacii' majbutnih pedagogiv do profesijnoi' dijal'nosti [Emotional aspect of adaptation of future teachers to professional activity]. *Psyhologija i osobystist'*. №2 (10) Ch.1. S.161-170. (in Ukrainian)
4. Soloduhova O.G. (1996) Stanovlennja osobystosti vchytelja u procesi profesijnoi' adaptacii' [Formation of the teacher's personality in the process of professional adaptation]: monografija. Donec'k: TOV «Lebid'». 176 s. (in Ukrainian)

Резюме

Козак О. Ю. Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тьгини

О ВЗАИМОСВЯЗИ ЛИЧНОСТНОЙ ТРЕВОЖНОСТИ И ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ АДАПТАЦИИ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ В УЧРЕЖДЕНИИ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

В статье отмечается, что порядок терминальных ценностей будущих педагогов направлен на снижение ими тревоги и компенсацию чувства собственной неполноценности, а комбинация инструментальных ценностей демонстрирует ориентиры в построении будущими педагогами наиболее эффективных форм их поведения.

Ключевые слова: личностная тревожность; будущие педагоги; профессиональная адаптация; учреждение высшего образования; терминальные ценности; инструментальные ценности.

Summary

Kozak O. Uman state

Pavel Tychna Pedagogical University

ABOUT THE RELATIONSHIP BETWEEN PERSONAL ANXIETY AND PROFESSIONAL ADAPTATION OF FUTURE TEACHERS IN THE PROCESS OF HIGHER EDUCATION INSTITUTION

Introduction.

The success of professional adaptation is associated not only with the nature of professional intentions (labor socialization), but also with individual adaptive abilities, level of anxiety (tolerance to external factors of irritation), conflict behavior, behavioral patterns that form a personal position from the very beginning, social contacts, although the most significant periods of professional adaptation are training in a secondary special or higher education institution, the beginning of employment.

Purpose.

This substantiation of the relationship between the level of personal anxiety of future teachers and their professional adaptation in terms of higher education.

Methods.

Methods such as observation, conversation, and testing were used to diagnose socio-psychological adaptation. It was chosen as the main test for diagnosing the level of personal anxiety Spielberger-Khanin and the method of K. Rogers-R. Diamond. To identify the specifics of individual adaptation, tests were used to determine the level of adaptability - Multilevel personal questionnaire «Adaptability» (MPO-AM), OMO questionnaire V.Schutz-A.Rukavishnikov, method «Scale of terminal and instrumental values» M.Rokych.

Originalito

The picture of the dynamics of personal changes obtained in the course of the study made it possible to look at the processes of social adaptation of a person not only as an adaptation to new conditions of personality development, but also as an adaptation to negative, often destructive factors of a person's life in a new society. The results of the study made it possible for a wider practical use of the methods of social psychology, which make it possible to study personal processes as events of social adaptation of a person, which allows not only to determine, but also to direct the practical work of psychologists engaged in the problem of primary labor adaptation to the formation of personal resistance to changes in macro- and micro-social space, to respond to changes in the qualities of this space and to understand the socio-psychological characteristics of the personality of a young person who finds himself within these changes.

Conclusion.

It can be concluded that the obtained order of terminal values of future teachers is aimed at reducing their anxiety (elimination of objective grounds for concern) and compensation for feelings of inferiority. In turn, the resulting combination of instrumental values of future teachers demonstrates guidelines in building the most effective forms of behavior (a set of insufficiently expressed in the representatives of this type of qualities that they seek to develop).

Key words: personal anxiety; future teachers; professional adaptation; higher education institution; terminal values; instrumental values.

Received/Поступила: 16.01 21

Колісник О. Л. кандидат психологічних наук, доцент
Національний університет оборони України
імені Івана Черняхівського

<https://orcid.org/0000-0002-6208-9106>

Плохута І. С. науковий співробітник
Національний університет оборони України
імені Івана Черняхівського

<https://orcid.org/0000-0002-6556-294X>

Третяк С. Д. Національний військово-методичний
клінічний центр ГВКГ

<https://orcid.org/0000-0003-0444-8892>

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ТА ФЕНОМЕНОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ДЕЗІНФОРМАЦІЇ У МІЖСОБИСТІСНОМУ СПІЛКУВАННІ

У статті розглянуто вивченню поняття дезінформації, яке використовується у міжособистісному спілкуванні для позначення конкретного соціально-психологічного феномену у свою чергу припускає опис його специфіки, визначення місця, яке посідає серед інших соціально-психологічних явищ. Проведені теоретико-методологічного аналізу психологічних досліджень феномену брехні, який показав, що накопичені на сьогоднішній день відомості (у силу їхньої фрагментарності, несистематизоване і недостатньої теоретичної і емпіричної обґрунтованості) не створюють задовільного наукового уявлення про психологічну природу цього феномену. Зокрема, відсутнє загально визнане концептуальне визначення брехні, науково обґрунтована класифікація її видів і форм, систематизоване опис її функцій.

Ключові слова: брехня; спостереження; психологія брехні; спілкування; дезінформація; дослідження.

Вступ. У слова “правда” важко знайти інший синонім, ніж “істина”. А ось у слова з протилежним значенням «родичів» набагато більше. Неправда, лжа, брехня, напівправда, обман, фальш, наклеп, нещирість, притворство, помилка, жарт, фантазія, віроломство, викривлення, маскування, зрада, невірність, підробка, підміна, замовчування, фальсифікація, лицемірство, лицедійство, тріп, лажа, туфта і далі ненормативна лексик. У психологічних роботах, присвячених вивченню феномену дезінформації, існує термінологічна багатозначність у його описі визначенні [1; 2; 3; 4 та ін.]. В.Знаков вважає «неправду» і «обман» різними явищами, а П.Екман, О.Фрай використовують ці терміни як синоніми [5; 6; 7]. Тому у цьому дослідженні використовується термін «дезінформація», яка розуміється як особливий вид брехні, змістом якої є навмисне введення одним із суб'єктів в оману іншого суб'єкта шляхом цілеспрямованого доведення до нього свідомо помилкової інформації. Співвідносячись із поняттям «брехня» як частка із загальним, дезінформація має більше нейтральний характер з погляду моральної оцінки. Це дозволяє, по-перше,

включати до проблематики дослідження цього феномену більш широкий спектр соціальних і соціально-психологічних явищ, по-друге - в експериментальному аспекті одночасно враховувати як його морально-етичний, так і процесуальний аспекти (без зовнішнього «тиску» на обстежуваних негативної моральної оцінки, асоційованої з терміном «брехня»). Для соціально-психологічного вивчення дезінформації у міжособистісному спілкуванні останнє є особливо важливим, оскільки «вдала перспективна експлікація не просто уточнює наше розуміння, вона перебудовує, видозмінює, поглиблює його «і зрештою долає» недосконалість наших знань на попередньому етапі дослідження» [12, с.17-19]. Тому головною метою роботи показати та описати такі явища брехні у безпосередній взаємодії людей і його інтерпретація з позицій психології.

Теоретичне підґрунтя. Питання, які пов'язані з дослідженням проблем дезінформації у міжособистісному спілкуванні розглядалися великою кількістю авторів, зокрема такими як: Каптерова П., Мелітана К., Дюпра Ж., Штерна В., Знаков В., Екман П., Фрай О, Петропавлівського С. та іншими.

Методи дослідження. З метою реалізації завдань дослідження був використаний комплекс таких методів: теоретичні – метод теоретичного аналізу літературних джерел, контент-аналіз, узагальнення та інтерпретація наукових даних – для з'ясування ступеня вивчення проблеми дезінформації в міжособистісному спілкуванні у психологічних дослідженнях; емпіричні – авторська методика природного експерименту, спрямована на вивчення впливу дезінформації на характер і динаміку професійного спілкування, поведінку та міжособистісні відносини суб'єктів взаємодії.

Результати і обговорення.

Використання терміну дезінформація у міжособистісному спілкуванні для позначення конкретного соціально-психологічного феномену у свою чергу припускає опис його специфіки, визначення місця, яке він посідає серед інших соціально-психологічних явищ, з'ясування характеру його зв'язків із цими явищами, тобто вирішення завдання класифікації цього феномену [8; 9; 10; 11]. На цій основі можлива така експлікація поняття дезінформації у міжособистісному спілкуванні, тобто вироблення точного наукового поняття зі строго фіксованим змістом і значенням, що заміщало б наявні уявлення, пов'язані з використанням тих чи інших термінів. Психологічне вивчення дезінформації має порівняно невелику історію. Перші наукові публікації, прямо присвячені психології брехні, належать до кінця XIX - початку XX століть. Це, насамперед, статті «Про дитячу брехню» П.Каптерева [13], великі теоретичні роботи: «Психологія брехні» К.Мелітана [14], «Брехня» Ж.Дюпра [15], «Вивчення показань свідків» В.Штерна [16], «До філософії брехні» С.Петропавлівського [17]. У цей період проводилися і деякі емпіричні дослідження брехні. Вчені намагалися емпіричним шляхом розкрити психологічні особливості брехливості дітей і підлітків, з'ясувати її причини і знайти педагогічні можливості для профілактики зловживань брехнею. Головною метою цих робіт був цілісний опис явища брехні у безпосередній взаємодії людей і його інтерпретація з позицій психології. При цьому основу інтерпретації складав, як правило, розгляд таких проблем, як: психологічна сутність брехні та її визначення як психологічного феномену; класифікація видів і форм брехні

у житті людей; психологічні причини породження (виникнення) брехні; психологічні чинники, які визначають її характер і зміст.

Постановка зазначених проблем і спроби їхнього вирішення на основі психологічної науки того часу сприяли помітному розвитку психологічних уявлень про брехню як складного і специфічного явища реальності. Що ж стосується самих цих уявлень, то багато з них не втратили свого теоретичного і практичного значення й сьогодні. Тому, незважаючи на те що авторам названих вище робіт притаманна надмірна умоглядність, тенденція пояснювати емпіричні факти з позицій «здорового глузду», невинуватого глобальності суджень і висновків, доцільно зупинитися на їх основних теоретичних положеннях. Зокрема, заслуговують на увагу визначення брехні та її класифікація, запропоновані К.Мелітаном. «Брехати, - зазначав він, - завжди значить ставити на місце дійсності який-небудь кращий для того, хто бреше, вимисел, і замінити факти, які дійсно відбувалися, такими, якими їх хотілося б бачити» [14, с.13]. Іншими словами, сутність явища брехні за К.Мелітаном полягає у довірливій і з вигодою для себе підміні брехуном тих або інших обставин відображуваної ним реальності вигаданими обставинами. При цьому мають місце брехня, яка цілком складається з «вимислів», і неповна брехня (або перекручення істини), що у свою чергу ділиться на три види: опущення, перебільшення і прикрашання. Відчуття полягає у тому, що при повідомленні про деяку подію, той, хто говорить, замовчує про який-небудь суттєвий, але невинуватий для нього факт. При перебільшенні мовець повідомляє більше, ніж він у дійсності бачив, перебільшує «числа, відстані, приписує собі пригоди, подвиги. Перебільшити можна також і шляхом зменшення - видавати просто маленький предмет за мікроскопічний або зводити тривалість якої-небудь події до однієї секунди, коли у дійсності вона тривала кілька хвилин» [14, с.14]. Мета перебільшення - справити на партнера можливо більший ефект. Брехня допомогою прикрашання містить у собі елементи і опущення, і перебільшення. Вона «полягає у тому, що розповідають факти, які, виправляються, деякі, які не подобаються або неприємні подробиці відкидаються і

прибавляються інші, які добре підходять до дійсності. З погляду вигоди у такій брехні люди знаходять собі відмінний засіб завжди бути правими у своїх поглядах, адже достатньо злегка змінити деталі фактів, і тоді вони будуть придатні для підтвердження будь-яких поглядів» [14, с.16].

Визначивши брехню як «кращий вимисел для того, хто бреше», К.Мелітан підійшов до важливих критеріїв її виділення, а саме: осмисленості, інструментальності (засіб досягнення мети) і можливої корисності даної помилкової інформації для індивіда-брехуна. Однак подальшого необхідного кроку у з'ясуванні психологічної сутності цього явища (напевно, головне - не сам вимисел брехуна, а введення в оману його партнера по спілкуванню), К.Мелітан проте не зробив. Звідси нечіткість його суджень про породження і функціонування брехні у житті людей. З одного боку, він відзначає, що «суспільство вимагає відомої частки скритності і брехні. Це необхідно тому, що у нас є багато почуттів, які ми не можемо висловити, разом з тим не шокуючи, не дратуючи або не ображаючи навколишніх нас людей». З іншого боку, усі люди, на його думку, діляться на дві категорії: на «обмежувану тією мінімальною дозою брехні, яка настійно приписується громадським життям, і на звиклим брехати більш, ніж потрібно, брехати щораз, як цього вимагає їхня вигода» [14, с.8-9].

Якщо слідом за К.Мелітаном визнати, що люди дійсно не завжди можуть або хочуть бути повністю щирими зі своїми партнерами по спілкуванню, то стає незрозумілим, чому ж багато хто з них усе ж таки не переходять тієї незримої грані, що відокремлює «припустиму» брехню від морально засуджуваної? Тим більш, що, за К.Мелітаном, «брехати помалу стає так легко, що при найменшій спокусі збрехати ми піддаємося їй і брешемо» [14, с.11]. Це питання є, очевидно, цілком правомірним і, більш того, таким, що зачіпає сутність феномену брехні у міжособистісному спілкуванні. Адже у цьому випадку мова йде не про якийсь окремий акт брехні, а про реалізацію деякої закономірності цього явища.

Більш розгорнуте і більш продуктивне у проблемному аспекті визначення брехні, порівняно з визначенням К.Мелітана, дає Ж.Дюпра. «Брехня, - на його думку, - є

актом вселяння, за допомогою якого одна особа намагається ввести до розуму іншої поняття, незгодне з тим, яке перша особа вважає істиною. Брехня є явище психофізіологічне, що підтверджується нервово-м'язовими змінами, які помічаються особливо у дітей, і у той же час психосоціологічне, яке доводиться випадками брехні, які обумовлюються соціальними причинами. Брехня перебуває у тісному зв'язку особливо з роботою уяви; але тому, що ця функція розуму завжди є залежною від свідомих похилостей або від бажань та антипатій прихованих, то брехня повинна вивчатися у зв'язку з явищами афективного характеру» [15, с.4].

У цьому визначенні виявилися намічені основні напрямки вивчення брехні, якими у тому або іншому ступені керувалися усі наступні дослідники цього феномену, а саме: психофізіологічний напрямок, у якому головною проблемою виступає взаємозв'язок брехні з фізіологічними компонентами емоцій; індивідуально-психологічний напрямок, де на перший план виступають взаємні зв'язки брехні: з одного боку, із процесами уяви, мислення, мови, пам'яті, волі і т.д., і, з іншого боку, із психічними властивостями особистості; соціально-психологічний напрямок, у якому брехня розглядається як деякий акт і результат психологічного впливу і взаємодії людей в процесі спілкування.

Класифікація брехні, запропонована Ж.Дюпра, також є більш складною. Крім видів брехні, в основному відповідних класифікації К.Мелітана, він розглядає також дві форми брехні або два способи вселяння брехні. Перший спосіб – «позитивний», полягає у створенні різного роду вимислів; другий спосіб вселяння брехні – «негативний», полягає у повному приховуванні або запереченні обставин, які можуть привести до істини. До першого способу належать «вигади всякого роду (наклеп, неправдиве обвинувачення, підробка, лжесвідчення), удавання, збільшення, перекручення, перебільшення; до другого - повна скритність, заперечення, утаювання показань, пропуски, перекручування істини, зменшення» [15, с.2].

У цій класифікації поряд з розпізнавальною ознакою ступеня перекручування реальних фактів (повна або неповна брехня) виступає і такий критерій, як активність або пасивність брехуна. На

думку Ж.Дюпра, різні люди обирають ту або іншу форму брехні насамперед залежно від власних індивідуально-психологічних особливостей. Так, «до брехливого заперечення схильні люди тихі, апатичні, меланхоліки, схильні до повільних рухів, а до помилкових вимислів, навпаки - особи, які відрізняються швидкістю рухів, різноманітною і багатобічною діяльністю» [15, с.4].

Однак, навіть допускаючи, що у цих спостереженнях міститься більша частка істини, неважко уявити собі ситуацію, у якій «тиха, апатична» людина, зважившись увести в оману свого партнера, буде змушена удатися до активної, «позитивної» форми брехні. Таким чином, потрібно визнати, що вплив чинника індивідуально-психологічних особливостей брехуна на його поведінку далеко не завжди буде визначальною. Очевидно, існують й інші чинники (наприклад, поведінка об'єкту брехні), які у тому або іншому ступені можуть вплинути на вибір форми реалізації брехні у кожному конкретному випадку.

Помітний слід у вивченні брехні залишив В.Штерн. Йому належить таке визначення: «Брехня є свідомо невірним показанням, яке служить для того, щоб шляхом обману інших досягти певних цілей. Дійсній брехні властиві, отже, на відміну від інших видів невірних показань, такі три ознаки: усвідомлення хибності, намір обдурити, доцільність. Двома першими ознаками брехня відрізняється від ілюзій спогаду, третьою - від фантастичного невірного показання» [16].

У цьому визначенні виділяються вже достатньо чіткі ознаки брехні як достатньо специфічного явища. Однак тут, так само як і в ряді інших визначень, увага дослідника приділяється головним чином брехуну, у той час як об'єкт брехні виступає зовсім пасивним об'єктом впливу. Другим суттєвим недоліком визначення брехні В.Штерна представляється те, що вона розглядається лише як деяка дія у межах діяльності брехуна при повному абстрагуванні від спілкування контактуючих при цьому людей.

Оригінальний для свого часу погляд на природу брехні висловив С.Петропавловський [17]. «Що брехня, - писав він, - які б не були форми її прояву, має місце тільки у взаємних відносинах людей, що вона являє собою феномен соціального світу - це факт емпіричний і, як

такий, навряд чи підлягає заперечуванню». Але брехня разом з тим «належить до ідеального класу відносин, тому що вона, за винятком брехні зловмисної, яка таємно або явно переслідує цілі корисливого порядку, зацікавлена лише у нав'язуванні про людську особистість уявлень та образів, їй не відповідних, і притому свідомо вигаданих» [17, с.6-7]. На думку С.Петропавлівського, є два види соціальних відносин між людьми - відносини матеріальні та ідеальні. У відносинах матеріальних інші люди цікаві суб'єктові у зв'язку з тим, що вони можуть дати або відняти. У відносинах ідеальних «важливі не тільки користь або шкода, а характер і зміст того, що інші думають про суб'єкта і говорять, тобто важлива цінність ідей та уявлень ближнього про суб'єкта [17]. На його думку, саме соціальні відносини породжують ту брехню, що у надрах людської природи має альтруїстичне походження - бажання показати іншому, що ти розділяєш його уявлення про нього самого і що ти сам відповідаєш його уявленню про тебе [17, с.5].

З наведеного опису «альтруїстичної» брехні випливає, що вона використовується з метою досягнення (або збереження) позитивних взаємин брехуна та об'єкту брехні. Але при цьому виникає думка, що аналогічна мета переслідується брехуном також у багатьох випадках «зловмисної» брехні. Принаймні тоді, коли його спілкування з конкретним партнером повинне тривати без явного погіршення їхніх відносин. Таким чином, можна говорити про подвійну націленість брехні: на досягнення безпосередньої користі для брехуна і на підтримку (або розвиток) бажаних відносин з об'єктом брехні. Очевидно, останнє міркування вже прямо пов'язане з розумінням ролі брехні як одного з регуляторів міжособистісного спілкування.

Незважаючи на те, що у своєму аналізі явища брехні С.Петропавлівський не зробив цих, здавалося б, очевидних кроків, він проте впритул підійшов до обґрунтування необхідності соціально-психологічного вивчення цього феномену. Поряд із іншим це знайшло своє відображення в уявленні С.Петропавлівського про основні елементи брехні як явища реальності. У їхньому числі ним були виділені: суб'єкт брехні; люди, які вступили з ним у контакт; уявлення суб'єкта про своє «Я»; уявлення об'єктів про свої

«Я»; уявлення суб'єкта про «Я» об'єктів; уявлення об'єктів про «Я» суб'єкта [17, с.1].

При такому розгляді брехні мова йде вже про спробу підійти до вивчення цього феномена не з однієї, а як би із трьох різних сторін - з позиції спостерігача, який об'єктивно сприймає усю дану ситуацію, і з позиції кожного з її учасників, тобто суб'єкта та об'єкту брехні. Однак цей підхід, який у принципі дозволяє більш цілісно і конкретно аналізувати психологічні аспекти брехні і тому є достатньо перспективним для її вивчення, аж до порівняно недавнього часу, практично не розвивався.

Значні кроки у справі психологічного вивчення брехні були зроблені О.Ліпманном і О.Лурія, для яких характерні тенденції до експериментального дослідження брехні і до більш чіткого, ніж у їхніх попередників, осмислювання емпіричних даних. О.Ліпманн визначив брехню як «вольове діяння, спрямоване на результат», тобто як вольовий акт, мета якого не збігається з кінцевою метою або мотивом діяльності брехуна, що має місце, а лише опосередковує їхнє досягнення. При цьому суттєвою психологічною ознакою брехні є факт свідомого подолання брехуном того або іншого внутрішнього бар'єру – «гальма» в процесі досягнення мети. «Гальма як і цілі, - відзначав О.Ліпманн, - можуть носити всілякий характер. Гальмом для брехливого, такого, що вводить в оману способу дії, особливо для відтворення у словах суб'єктивного брехливого комплексу уявлень (Л), є одночасно присутній у брехуні і визнаний ним самим вірним комплекс уявлень (В). Гальмуючим чином можуть діяти також пов'язані з брехнею відчуття невдоволення, що є симптомом того, що в особистості якимось діють загальні, такі, що забороняють брехню моральні норми - не так сильно, однак, щоб норми ці могли перемогти. Якщо усі ці явища відсутні, то всяке висловлення є не тільки об'єктивним, але також суб'єктивним, і навіть свідомо брехливе не буде брехнею у психологічному сенсі».

Даючи таке визначення, О.Ліпманн тим самим відмежовує брехню у «психологічному сенсі» від таких її видів як фантазування та умовна, або конвенціональна, брехня, а також від омани. При фантазуванні має місце збіг мотиву і мети брехні («фантазування є діянням, яке своїм змістом має потяг»). У випадку конвенціональної брехні відсутні характерні

для «вольового діяння» гальмові моменти. При омані ж комплекс Л збігається з комплексом В, тобто брехун сам не підозрює про цю свою роль.

Таким чином, за О.Ліпманном, явище брехні у психологічному сенсі має місце лише тоді, коли у результаті свідомого вибору між правдою і брехнею надається перевага усе ж таки брехні, що стає знаряддям впливу на партнера з метою «отримання вигоди або відхилення від неприємності». У свою чергу причиною виникнення брехні у кожному конкретному випадку є така оцінка ситуації суб'єктом діяльності, при якій «які-небудь інтереси ставляться вище інтересів спільності (мається на увазі спільність із партнерами по спілкуванню), ці вище оцінені інтереси можуть бути егоїстичного порядку, можуть вони, однак, носити й альтруїстичні риси (жаль та інші) і навіть соціальні, коли той, хто бреше, почуває свою приналежність до іншого кола спілкування, ніж той, котрим він жертвує».

У роботі «Брехня у праві», написаної О.Ліпманном у співавторстві з О.Адамом, наводиться дещо інша інтерпретація психологічної сутності брехні. Як вказують автори, «А має стосовно особи Б переживання обманювання, коли вона свідомо викликає у Б переконання у наявності певного кола фактів, які відрізняються від того кола фактів, які вона сама вважає істинним; якщо вона далі почуває себе звичайно пов'язаною з Б відомою спільністю; і коли вона усвідомлює, що ця спільність завдяки брехні хоча б тимчасово розривається». Незважаючи на те, що у цілому дане трактування так само, як і викладене вище, ґрунтується на розумінні брехні як вольового акту, сполученого з подоланням брехуном якихось своїх внутрішніх, психологічних бар'єрів, боротьбою мотивів і т.п., у ній міститься, безумовно, дуже важлива думка про усвідомлення брехуном факту тимчасового «розриву спільності» з об'єктом. Розвиваючи її, неважко прийти до можливого висновку про те, що з появою у спілкуванні брехні, імовірно, має місце і певний внутрішній розрив або конфлікт у взаєминах партнерів, які спілкуються, тепер вже - брехуна та об'єкта. Представляється, що висування подібної гіпотези дозволило б по-новому підійти до вивчення психології брехні. Правда, для цього було потрібно вийти за межі свідомості брехуна і глянути

на явище брехні більш широко та об'єктивно, тобто був потрібний якийсь інший, ніж у О.Ліпманна і Л.Адама, методологічний підхід.

Якщо повернутися до основної ідеї О.Ліпманна про те, що у кожному разі брехні має місце процес подолання людиною тих або інших внутрішніх бар'єрів, що супроводжується вольовими зусиллями, своєрідною інтелектуальною діяльністю і характерними переживаннями, то варто визнати її певну теоретичну цінність в аспекті пізнання суб'єктивного світу брехуна. Що ж стосується її практичного значення, то воно взагалі ж помітно не виявилось. Дійсно, дуже складно говорити про подолання внутрішніх бар'єрів, якщо, наприклад, людина, досліджувана як суб'єкт можливої брехні, не проявляє ніяких зовнішніх ознак цього процесу подолання (можливість подібної ситуації підтверджують і результати так званої детекції брехні, проведеної за допомогою поліграфа у деяких зарубіжних країнах. За даними американських авторів, 10-20% брехунів залишаються невикритими в процесі такого роду обстежувань. Але раз так, то, за О.Ліпманном, не можна класифікувати його дії як брехню у психологічному сенсі, навіть незважаючи на певні логічні протиріччя та інші об'єктивні факти, які явно свідчать про те, що він цілеспрямований брехун, а аж ніяк не жертва власної омани.

З інших позицій підійшов у своїх ранніх дослідженнях до визначення брехні О.Лурія. Вважаючи брехню особливим видом мислення, яке має свої специфічні закономірності, він зосередив увагу на аналізі мовленнєвих і моторних дій брехуна безпосередньо в емоціогенних умовах брехні. Звичайно прийнято думати, зазначав він, що немає нічого більш випадкового, примхливого і такого, що не підкоряється ніяким законам, ніж брехня. Однак таке уявлення є невірним. Брехня, як і всяке мислення, побудоване за іншим принципом, має свої форми, свої варіанти, свої прийоми. Людина, яка бреше, прибігає завжди до певних законів мислення, до певних законів логіки.

В процесі експериментів, які моделювали ситуацію допиту обвинувачуваного або свідка і технічних засобів, які включали у себе застосування деяких технічних засобів (в експериментах О.Лурія використовувалися датчики, які

забезпечували одночасну реєстрацію мовленнєвих і моторних реакцій обстежуваного) вчений виявив ряд особливостей функціонування мислення, мовлення, пам'яті у брехуна в процесі дезінформовування. Зокрема, було встановлено, що якщо брехня стосувалася значущих переживань обстежуваного, то відбувалися певні збої у протіканні його мовленнєвих і моторних реакцій - порушувалася їхня синхронність, з'являлися неадекватні відповіді і т.п. Частково це було наслідком пережитих обстежуваним емоцій у зв'язку із прагненням не допустити свого викриття. Однак крім емоційної напруги тут позначався і двоїстий характер психічної діяльності обстежуваного-брехуна, який повинен був давати швидкі мовленнєві і моторні відповіді на усі слова-стимули, які пред'являлися йому, і одночасно із цим приховувати своє дійсне відношення до найбільш значущих з них. Останнє ж було можливим лише при своєчасному придушенні обстежуваним своїх безпосередніх мовленнєвих та емоційних реакцій на кожний значущий стимул і непомітній для експериментатора підміні їх вторинними, помилковими по суті реакціями. Ці дії обстежуваного-брехуна й складали як би другий план його психічної діяльності в ході експерименту, який був відсутній у діяльності тих обстежуваних, яким не було потрібно що-небудь приховувати.

Опираючись на результати експериментів О.Лурія, можна припустити, що наявність другого плану діяльності брехуна у ситуації, чреватій викриттям, обумовлює не тільки «подвійну» роботу його психіки, але й подвійний зміст сприйманих їм зовнішніх стимулів. При цьому один смисл стимулу пов'язаний з брехнею і захистом брехуна від викриття, інший зміст - з його фоною діяльністю. Причому у природній ситуації спілкування як стимули з подвійним смислом брехуном можуть розглядатися, мабуть, не тільки ті висловлення і дії потенційного «викривателя» брехні, які прямо націлені на її виявлення, але якоюсь мірою й інші висловлення і дії даної людини і навіть, видимо, вона сама у цілому як джерело можливої небезпеки.

Представляється, що такий напрямок у вивченні брехні, коли об'єктом діяльності брехуна виступає конкретна людина, міг би виявитися достатньо перспективним. Разом

з конкретизацією об'єкту брехні постають питання про його діяльність, взаємодію і взаємини із брехуном, що у свою чергу сприяє подоланню однобічності у психологічному аналізі феномену брехні. Однак ні О.Лурія, ні інші дослідники того періоду не пішли цим шляхом. Фактично наукова розробка цього напрямку почалася пізніше.

Завершуючи розгляд розглянутих вище психологічних концепцій брехні, необхідно відзначити, що кожна з них відображає лише окремі сторони цього явища реальності і навіть в усій сукупності вони не створюють цілісного уявлення про його психологічну природу. Таке положення визначається декількома причинами. По-перше, у більшості наведених досліджень переважає індивідуально-психологічний підхід, коли предметом вивчення є психіка брехуна, а його зв'язки із суспільством, взаємини з об'єктом брехні, конкретна ситуація і процес спілкування або взагалі не розглядаються, або розглядаються вузько і статично. По-друге, багато теоретичних положень зазначених концепцій будуються не стільки на результатах емпіричних досліджень брехні у природних умовах спілкування, скільки на лабораторних експериментах і судженнях здорового глузду. По-третє, вивчаючи брехню у межах індивідуально-психологічного підходу, практично кожний автор дає їй власне розуміння на основі виділення якої-небудь однієї особливості психічної діяльності брехуна: його мотивації, волі, мислення і т.п.

Якщо узагальнити основні ідеї згаданих вище авторів щодо психології брехні, то можна дійти такого уявлення про дане явище. Насамперед брехня - це повідомлення недостовірної, на думку брехуна, інформації, спрямованої на досягнення якої-небудь його мети за допомогою введення в оману адресата цього повідомлення. Причиною брехні виступає деякий мотив, безпосередня реалізація якого у цій ситуації без допомоги дезінформування партнера представляється брехунові утрудненою або взагалі неможливою. Брехня є результатом роботи мислення, уяви, мовлення та інших пізнавальних процесів брехуна, оскільки саме цим шляхом він створює у своїй і чужій свідомості більш-менш виразний і більш-менш правдоподібний образ перекрученої їм реальності. З іншого боку,

брехня є наслідком вольового акту (або власне вольовим актом), який виражається в ухваленні рішення про її використання всупереч усім внутрішнім перешкодам морального, інтелектуального та емоційного аспектів. При цьому процес подолання зазначених перешкод супроводжується, як правило, емоційними проявами, що дозволяє у ряді випадків використати цю непрямую ознаку брехні для її діагностики. Характер і зміст дезінформації якоюсь мірою пов'язані з окремими якостями особистості та іншими індивідуальними особливостями брехуна. З цього узагальнення можна зробити висновок про те, що, будучи деяким психічним актом і продуктом психічної діяльності окремо узятій особистості, брехня залежить винятково від її сваволі. Однак реальна практика людського спілкування такого висновку не підтверджує. Наприклад, у житті мають місце випадки, коли людина хотіла б, але не може говорити правду. Зустрічається як спонтанна, так і ретельно підготовлена брехня. Буває брехня, яка викликає у брехуна почуття сорому, або, навпаки, почуття гордості за себе і т.п. Звичайно, у кожному зі згаданих випадків психічні особливості брехуна відіграють важливу роль. Але, напевно, справа не тільки у них. Навіть добре вивчені якості конкретної особистості, у тому числі і її «схильність до брехні», виявляються явно недостатньою основою для скільки-небудь надійного прогнозу про ймовірності використання нею брехні у тій або іншій ситуації, про характер її дій в процесі доведення неправдивої інформації і т.д. До речі, у силу цього, зокрема, не виправдали себе так звані коефіцієнти правдивості показань. Можна з великою впевненістю припустити, що оскільки ситуація, у якій виникає і реалізується брехня, - це ситуація взаємодії принаймні двох особистостей, то дуже багато чого буде залежати як від їхніх особистісних особливостей, так і від характеру їхніх взаємин і від усієї ситуації взаємодії у цілому. Тому без врахування даних чинників не можна розраховувати ні на значне просування у вивченні психології брехні, ні на ефективне застосування наукових даних у вирішенні відповідних практичних завдань.

Висновки. У житті мають місце випадки, коли людина хотіла б, але не може говорити правду. Зустрічається як спонтанна, так і ретельно підготовлена

Питання психології

брехня. Буває брехня, яка викликає у брехуна почуття сорому, або, навпаки, почуття гордості за себе тощо. Звичайно, у кожному зі згаданих випадків психічні особливості брехуна відіграють важливу роль. Але, напевно, справа не лише в них. Навіть добре вивчені якості конкретної особистості, у тому числі й її “схильність до брехні”, виявляються явно недостатньою основою для скільки-небудь надійного прогнозу про ймовірності використання нею брехні у тій чи іншій ситуації, про характер її дій у процесі доведення неправдивої інформації тощо. Причиною брехні виступає деякий мотив, безпосередня реалізація якого у цій ситуації без допомоги дезінформування партнера представляється брехунові утрудненою або взагалі неможливою. Брехня є результатом роботи мислення, уяви, мовлення та інших пізнавальних процесів брехуна, оскільки саме цим шляхом він створює у своїй і чужій свідомості більш-менш виразний і

більш-менш правдоподібний образ перекрученої ним реальності. З іншого боку, брехня є наслідком вольового акту (або власне вольовим актом), який виражається в ухваленні рішення про її використання всупереч усім внутрішнім перешкодам морального, інтелектуального та емоційного аспектів. При цьому процес подолання зазначених перешкод супроводжується, як правило, емоційними проявами, що дозволяє у ряді випадків використати цю непрямую ознаку брехні для її діагностики. У психологічних роботах, присвячених вивченню феномену брехні, існує термінологічна багатозначність у його описі і визначенні. Тому у цьому дослідженні використовується термін «дезінформація», яка розуміється як особливий вид брехні, змістом якої є навмисне введення одним із суб'єктів в оману іншого суб'єкта шляхом цілеспрямованого доведення до нього свідомо помилкової інформації.

Список використаних джерел

1. Бердяев, Н. Парадокс лжи / Н.Бердяев // Человек. – 1999. - №2. - С.102-108.
2. Гусейнов, Г.И. Ложь как состояние сознания // Вопросы философии. - 1989. - №11.
3. Дектярьова, Т.В. Психологічний феномен лжі/Т.В. Дектярьова/ Правничий вісник університету «КРОК». – Вип. 4. – К., 2009. - С.178-187.
4. Достоевский, Ф.М. Нечто о вранье / Ф.М. Достоевский // Собр. соч. В 15 т. - Т 12. - СПб.: Наука, 1994. –С.138-148.
5. Знаков, В.В. Неправда, ложь и обман как проблемы психологии понимания / В.В. Знаков // Вопросы психологии. - 1993. - №2. – С.9-16.
6. Фрай, О. Детекция лжи и обмана/О.Фрай. - СПб.: Прайм-Евроник, 2005. – 320 с.
7. Экман, П. Психология лжи: руководство по выявлению обмана в деловых отношениях, политике и семейной жизни/П.Экман. Пер. с англ. – К.: Лотос, 1999.- 222 с.
8. Красников, М.А. Регулятивная функция дезинформации в межличностном общении / М.А. Красников. Дисс. канд. психол. н. 19.00.05 – Социальная психология. – М., 2006. – 208 с.
9. Марданов, Д.А. Психологическое исследование ситуативной дезинформации в условиях психологического отбора (в системе правоохранительных органов) . Д.А. Марданов. Дисс. канд. психол. н. 19.00.02. Психофизиология. – Уфа, 2002. – 137 с.
10. Почепцов, Г.Г. Информация и дезинформация/ Г.Г. Почепцов. – К.: Ника-Центр, Эльга, 2001. – 256 с.
11. Філіппов, С.О. Психологічні особливості професійної діяльності офіцерів-оперативників Державної прикордонної служби України /С.О.Філіппов. Дис... канд. психол. наук: 19.00.09 – Психологія діяльності в особливих умовах / Національна академія держ. прикордонної служби України ім. Богдана Хмельницького. - Хмельницький, 2004. - 200 с.
12. Швырев, В.С. Теоретическое и эмпирическое в научном познании/В.С. Швырев. - М., 1978.
13. Каптерев, П.Ф. О детской лжи / П.Ф. Каптерев // Русская школа. - 1900. - №12. - С.63-95.
14. Мелитан, К. Психология лжи / К.Мелитан. Пер. с фр. - М.: Изд-во А.Сомов, 1903. – 214 с.
15. Дюпра, Ж. Ложь / Ж.Дюпра. Пер с фр. – Саратов: Изд-во «Новь» П.С. Феокритова. – 1905. – 296 с
16. Штерн, В. Психология свидетельских показаний /В.Штерн//Вестник права. Кн. 3. - 1902. – С.34-46.
17. Петропавловский, С. К. Философии лжи / С.Петропавский. - СПб., 1906.

References

1. Berdyayev, N. Paradoxs lzhi [The paradox of lies]. Chelovek. – 1999. - №2. - S.102-108 (in Russian)
2. Guseynov, G.I. Lozh kak sostoyanie soznaniya [Lying as a state of consciousness]. Voprosy filosofii. - 1989. - №11 (in Russian)

3. Dektiarova, T.V. Psykholohichniy fenomen lzhi [Psychological phenomenon of falsehood]. Pravnychiy visnyk universytetu «KROK». – Vyp. 4. – K., 2009. - S.178-187 (in Ukrainian).
4. Dostoevskiy, F.M. Nechto o vrane [Something about lying] Sobr. soch. V 15 t. - T 12. - SPb.: Nauka, 1994. –S.138-148. (in Russian)
5. Znakov, V.V. Nepravda, lozh i obman kak problemy psikhologii ponimaniya [Lies, lies and deceit as problems of the psychology of understanding] Voprosy psikhologii. - 1993. - №2. – S.9-16 (in Russian)
6. Fray, O. Detektsiya lzhi i obmana [Detection of lies and deception] - SPb.: Praym-Yevroznak, 2005. – 320 s (in Russian)
7. Ekman, P. Psikhologiya lzhi: rukovodstvo po vyyavleniyu obmana v delovykh otnosheniyakh, politike i semeynoy zhizni [The Psychology of Lying: A Guide to Identifying Deception in Business Relationships, Politics and Family Life] Per. s angl. – K.: Lotos, 1999.- 222 s (in Russian)
8. Krasnikov, M.A. Regulyativnaya funktsiya dezinformatsii v mezhlchnostnom obshchenii [The regulatory function of disinformation in interpersonal communication] Diss. kand. psikhol. n. 19.00.05 – Sotsialnaya psikhologiya. – M., 2006. – 208 s (in Russian)
9. Mardanov, D.A. Psikhofiziologicheskoe issledovanie situativnoy dezinformatsii v usloviyakh psikhologicheskogo otbora (v sisteme pravookhranitelnykh organov) [Psychophysiological study of situational disinformation in the context of psychological selection (in the system of law enforcement agencies)]. Dys. kand. psikhol. n. 19.00.02. Psikhofyziolyohiya. – Ufa, 2002. – 137 s. . D.A. Mardanov. Diss. kand. psikhol. n. 19.00.02. Psikhofiziolyohiya. – Ufa, 2002. – 137 s (in Russian)
10. Pocheptsov, G.G. Informatsiya i dezinformatsiya [Information and misinformation] – K.: Nika-Tsentr, Elga, 2001. – 256 s (in Russian)
11. Filippov, S.O. Psykholohichni osoblyvosti profesiinoi diialnosti ofitseriv-operatyvnykh Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy [Psychological features of professional activity of officers-operatives of the State Border Service of Ukraine]. Dys... kand. psikhol. nauk: 19.00.09 – Psykholohiia diialnosti v osoblyvykh umovakh / Natsionalnaakademiiaderzh. prykordonnoisluzhbyUkrainyim. Bohdana Khmelnytskoho. - Khmelnytskyi, 2004. - 200 s. (in Ukrainian).
12. Shvyrev, B.C. Teoreticheskoe i empiricheskoe v nauchnom poznanii [Theoretical and empirical in scientific knowledge]. - M., 1978 (in Russian)
13. Kaptelev, P.F. O detskoj lzhi [About children's lies]. Russkaya shkola. - 1900. - №12. - S.63-95 (in Russian)
14. Melitan, K. Psikhologiya lzhi [The psychology of lies] Per. s fr. - M.: Izd-vo A.Somov, 1903. – 214 s (in Russian)
15. Dyupra, Zh. Lozh [Lying]. Per s fr. – Saratov: Izd-vo «Nov» P.S. Feokritova. – 1905. – 296 s (in Russian)
16. Shtern, V. Psikhologiya svidetelskikh pokazaniy [The psychology of testimony] Vestnik prava. Kn. 3. - 1902. – S.34-46 (in Russian)
17. Petropavlovskiy, S. K. Filosofii lzhi [Philosophy of Lies]. - SPb., 1906. (in Russian)

Резюме

Колесник О. Л. кандидат психологических наук, доцент Национальный университет обороны Украины имени Ивана Черняховского

Плохута И. С. научный сотрудник Национальный университет обороны Украины имени Ивана Черняховского,

Третьяк С. Д. Национальный военно-методический клинический центр ГВКТ

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ И ФЕНОМЕНОЛОГИЧЕСКОГО АСПЕКТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ПРОБЛЕМЫ ДЕЗИНФОРМАЦИИ В МЕЖЛИЧНОСТНОМ ОБЩЕНИИ

В статье рассмотрены изучению понятия дезинформации, которое используется в межличностном общении для обозначения конкретного социально-психологического феномена в свою очередь предполагает описание его специфики, определения места, которое занимает среди других социально-психологических явлений. Проведенные теоретико-методического анализа психологических исследований феномена лжи, который показал, что накопленные на сегодняшний день сведения (в силу их фрагментарности, несистематизированное и недостаточной теоретической и эмпирической обоснованности) не создают удовлетворительного научного представления о психологической природе этого феномена. В частности, отсутствует общепризнанное концептуальное определение лжи, научно обоснованная классификация ее видов и форм, систематизированное описание ее функций.

Ключевые слова: ложь; наблюдения; психология лжи; общения; дезинформация; исследования.

Summary

Kolisnyk O. L. Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor National University of Ukraine named after Ivan Chernyakhovskyi

Plokhuta I. S. researcher National Defense University of Ukraine named after Ivan Cherniakhovskyi

Tretyak S. D. National military-methodical clinical center GVKG

SOCIO-PSYCHOLOGICAL AND PHENOMENOLOGICAL ASPECTS OF RESEARCH OF THE PROBLEM OF DISINFORMATION IN INTERPERSONAL COMMUNICATION

Introduction. Lie or as is customary in scientific sources misinformation - an integral phenomenon of society and man as the species that forms it. Some foreign scientists, characterizing the disinformation personality behavior, emphasize because it is a necessary achievement and skill, formed in the process of human development. As confirmation of this, the socia

I ideal "Crystal" of a true individual, with full confidence can be attributed to the limit, if not pathological manifestations individual psychological behavior. Given this social significance, misinformation, depending on variations and types of manifestations occupies a dense place in the descriptions and research in many areas of science. Theoretical and methodological analysis of psychological research on the phenomenon of lies, which showed that the information accumulated to date (due to their fragmentary, unsystematized and insufficient theoretical and empirical validity) does not create a satisfactory scientific understanding of the psychological nature of this phenomenon. In particular, there is no generally accepted conceptual definition of lies, scientifically sound classification of its types and forms, systematized description of its functions.

Purpose. Scientists have tried to empirically reveal the psychological features of the lies of children and adolescents, to find out its causes and to find pedagogical opportunities to prevent the abuse of lies. The main purpose of these works was a holistic description of the phenomenon of lies in the direct interaction of people and its interpretation from the standpoint of psychology.

Methods. In order to implement the objectives of the study, a set of the following methods was used: theoretical - a method of theoretical analysis of literature, content analysis, generalization and interpretation of scientific data - to determine the degree of study of misinformation in interpersonal communication in psychological research; empirical - the author's method of natural experiment, aimed at studying the impact of misinformation on the nature and dynamics of professional communication, behavior and interpersonal relationships of the subjects of interaction.

Originality. For socio-psychological study of misinformation in interpersonal communication is especially important. Show and describe such phenomena of lies in the direct interaction of people and its interpretation from the standpoint of psychology.

Conclusion. Misinformation as social - The psychological phenomenon became the subject research at various stages formation of scientific thought, at the same time receiving different interpretations and ethical moral evaluation. At the present stage issues are being actively developed in scientific field of psychological science, is revealed from different sides depending from synthesis to a theoretical concept author.

Key words: lies; observation; psychology of lies; communication; misinformation; research.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.

Recelved/Поступила: 03.02. 21.

Кривець Л. В. доктор філософських наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник НДЛ (соціально-гуманітарних проблем) кафедри суспільних наук Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського
<https://orcid.org/0000-0001-7451-5208>

ПРИНЦИП ПАТРІОТИЗМУ У КОНТЕКСТІ АКТУАЛІЗАЦІЇ ЄВРОАТЛАНТИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ У ЗБРОЙНИХ СИЛАХ УКРАЇНИ

Впровадження етичних засад та євроатлантичних цінностей у військово-професійному середовищі Збройних Сил України вимагає корегування як усієї сфери професійних відносин, так і врахування безпосереднього впливу на формування образу мислення та поведінки суб'єктів цих відносин. На інтернаціональному рівні принцип патріотизму розкривається через цінності єдності і вірності колективу, військовій організації, країнам-членам та партнерам, інтересам Альянсу, інтернаціональним зобов'язанням та людству в цілому. Тобто, на шляху до євроатлантичної інтеграції принцип патріотизму набуває інтернаціонального наповнення і вимагає розширення світогляду та формування критичного мислення і відповідних етичних переконань військовослужбовців Збройних Сил України.

Ключові слова: патріотизм; вірність; євроатлантичні цінності; професійна етика; демократизація українського війська; військова діяльність.

Вступ.

На сучасному етапі суспільного розвитку у збройних силах більшості держав існує розуміння того, що для підвищення якості функціонування військової організації необхідно розвивати військову етику як джерело та рушійну силу професійного та особистісного розвитку військовослужбовців та працівників збройних сил [1].

Проблеми формування етичних засад військової діяльності в Україні на основі європейських та євроатлантичних цінностей виступають важливим чинником демократизації та гуманізації суспільних сфер у нашій державі. Етичні цінності є визначальною стимуляційно-мотиваційною базою різноманітної діяльності людей, соціальних груп суспільства. Особлива їх роль проявляється у суспільствах, які прагнуть змін демократичного характеру. Сьогодні в Україні переважає єдність щодо необхідності впровадження демократичних реформ, українську націю зміцнює її демократичний поступ через реалізацію свободи слова, підтримку громадянського суспільства та захист прав людини. [2].

Патріотизм, як одна з найвагоміших морально-етичних цінностей особистості є невід'ємним атрибутом існування нації, народу, суспільства, держави, він являє собою найважливішу умову єдності,

культурної цілісності, динамічного і успішного розвитку людства. Але це не єдина умова їх існування та розвитку, тому він не повинен абсолютизуватися, і в той же час феномен патріотизму не варто ігнорувати у процесі націотворення, бо він культурно і соціально незамінний [3].

Теоретичне підґрунтя.

Значний інтерес для розуміння проблеми патріотизму, його формування і ролі в сучасній українській науковій думці представляє література останніх двадцяти років. За цей час з'явилося чимало робіт, які характеризуються творчим, дослідницьким підходом до осмислення проблеми у всій її глибині і складності. Наявність значної кількості літератури з даної проблеми свідчить про певний інтелектуальний прорив в осмисленні її найбільш істотних сторін завдяки активізації відповідних досліджень в галузі філософських, історичних, політологічних, соціологічних, психологічних наук. Тим самим створено певний заділ для продовження теоретичних досліджень з цілого ряду найважливіших аспектів проблеми, здійснення системного аналізу патріотизму як складного соціального феномену та умов його розвитку в сучасному українському суспільстві.

У проблемне поле наукових досліджень включені такі питання, як переоцінка

цінностей, зміна ціннісних підстав ідентифікації, відношення до патріотизму різних соціальних груп, роль патріотичних цінностей у формуванні громадської думки та ін. Особливий інтерес представляють роботи щодо розробки методології і теорії системних особливостей українського суспільства, духовного життя, етнічних процесів, соціального прогнозування та моделювання суспільного розвитку – В. Андрущенко, Ю. Бадзьо, А. Бичко, М. Верникова, Р. Додонова, А. Кавалерова, Л. Кринець, О. Пунченко, М. Слюсаревського, Л. Снігур, В. Тарасенко, В. Шинкарука, С. Ярмуся та ін.. Ці дослідження допомагають зрозуміти і дослідити місце і роль патріотизму в умовах сучасної української дійсності [3].

Проблема відношення до Батьківщини в якості предмета наукового аналізу традиційно привертала і продовжує привертати увагу не тільки вітчизняних, але й зарубіжних дослідників. Слід зазначити, що в західній науці, у роботах Ж.Льєньяна та В.Тюне крім загальної її постановки, простежується також прагнення вчених розглядати різні пов'язані з нею питання з точки зору спадкоємності національно-державного розвитку своєї країни і в контексті її культурно-історичної традиції [4]. Американський вчений Л. Доуб проаналізував психологічні основи патріотизму у співвідношенні з іншим феноменом масової свідомості – націоналізмом [5; С. 62-66].

З огляду на вищенаведене підкреслимо, що ступінь загальнотеоретичної розробки проблеми патріотизму в Україні все ще далекий від відповідності потребам нашого часу. Також має місце слабка орієнтація наукових досліджень на вирішення найважливіших завдань практичного характеру, пов'язаних з формуванням ментальності особового складу Збройних Сил України на засадах демократичних цінностей та розвитком у громадянському суспільстві національної ідентичності, високої громадянської культури та державного патріотизму.

Методи дослідження.

Автор виходить з позицій соціокультурного підходу про те, що зміна зовнішніх умов, середовища неминує тягне за собою зміни (позитивні, або негативні) внутрішнього світу особистості,

особистісних утворень, тобто зміна мотиваційно-ціннісної сфери особистості під впливом соціокультурних чинників призводить до трансформації етичних поглядів та переконань. В сучасному українському суспільстві, у зв'язку з анексією Кримського півострова та Операцією об'єднаних сил на Сході України, проблема формування патріотичної моральної свідомості українських громадян, а особливо, військовослужбовців, як основи для актуалізації процесів націотворення набула особливої гостроти [2].

Результати обговорення.

Важливо зазначити що у процесі реформування Збройних Сил України на шляху до підвищення ефективності виконання ними основних завдань: оборони України, захисту її суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності, – саме патріотизм є найвагомішим принципом, що закладається в фундамент сучасної військової етики.

Відповідно до Візії Генерального штабу щодо розвитку Збройних Сил України на найближчі 10 років, Збройні Сили України повинні користуватися повагою серед населення країни, союзників, слідувати своїм традиціям, бути укомплектованими підготовленим, мотивованим персоналом, озброєними сучасним озброєнням та військовою технікою, спроможними діяти самостійно та спільно з партнерами України [6].

Основними принципами розвитку ЗС України відповідно до Візії є:

Патріотизм – відстоювання національних інтересів держави, повага та любов до Батьківщини, її державних символів, національних цінностей, культури, історії, української мови, ідейна переконаність, відданість, готовність до самопожертви заради свободи та незалежності українського народу;

верховенство права – забезпечення законності, підзвітності, прозорості та дотримання засад справедливості і демократичного цивільного контролю за функціонуванням сектору безпеки і оборони;

єдиноначальність – наділення командира (начальника) всією повнотою влади стосовно підлеглих та покладання на нього персональної відповідальності

перед державою за всі складові діяльності військової частини (підрозділу); надання командирю (начальнику) права одноосібно приймати рішення та віддавати накази; забезпечення виконання визначених рішень і наказів, виходячи із всебічної оцінки обстановки та вимог законів України;

персональна відповідальність – особиста та неподільна відповідальність військовослужбовця, незалежно від його посади та військового звання, за виконання покладених на нього обов'язків військової служби, дотримання військової дисципліни, виконання вимог нормативно-правових актів та керівних документів, які регламентують його діяльність і поведінку;

добропорядність – направленість дій військовослужбовця на захист національних інтересів і відмова його від пріоритетності власних інтересів під час виконання наданих йому повноважень, неприпустимість корупційних дій у будь-яких проявах, відкритість під час виконання обов'язків військової служби;

лідерство – сприяння прагненню до належного виконання службових обов'язків, кар'єрного зростання, набуття високого професійного рівня особовим складом, здійснення ефективної кадрової політики і створення відповідного військового резерву з урахуванням знань, бойового досвіду, умінь та навичок військовослужбовців під час їх призначення на керівні посади, згуртування військового колективу, його налаштування на працю;

гендерна рівність – забезпечення рівними можливостями, правами та обов'язками чоловіків та жінок під час проходження військової служби;

повага до військовослужбовців – військовослужбовці є центром уваги вищого військово-політичного керівництва країни. Створення для них гідних умов щодо походження військової служби, надання всебічної підтримки суспільством [6].

Авторка цієї статті брала активну участь в розробці етичних засад військової діяльності, викладених у Візії розвитку Збройних Сил у складі робочої групи, тому дефініція принципу патріотизму, заявлена в Візії повністю співпадає з авторською позицією.

Наступним кроком у визначенні засадничих положень діяльності Збройних Сил України є розробка низки стратегічних

документів, серед яких проекти Стратегії воєнної безпеки України та Стратегічного оборонного бюлетеня України. Слід зазначити, що відповідно до проекту Стратегічного оборонного бюлетеня України, затвердженого в Міністерстві оборони України 11 лютого 2021 року, нова філософія розвитку Збройних Сил України спрямована на досягнення конкретних спроможностей сил оборони з урахуванням результатів оборонного огляду. Крім того, проектом Стратегічного оборонного бюлетеня серед іншого передбачено, що за результатами реалізації завдань воєнної політики України сили оборони будуть відповідати вимогам ведення всеохоплюючої оборони України та побудовані на національних і євроатлантичних цінностях; будуть взаємосумісні з відповідними структурами держав-членів НАТО, а також спроможні забезпечити оборону території України у міжнародно визнаних кордонах [7].

В контексті вирішення поставлених завдань, важливо розуміти, які ж саме цінності і принципи складають основу етики Європейського Союзу та Північноатлантичного альянсу і окреслити шляхи їх інтеграції у професійну етику військовослужбовців ЗС України.

Проблеми європейських цінностей розглядали у своїх працях І. Бех, М.Боришевський, Р. Войтович, В. Гошовська, В. Князев, Л. Пашко, І. Сурай, М. Пірен [8]. Наступні цінності є фундаментальними етичними засадами формування та розвитку Європейського Союзу, ці цінності описані в Лісабонському договорі та Хартії основних прав:

1. Людська гідність. Вона є недоторканою, повинна поважатись і захищатись та є основою прав людини.

2. Свобода. Свобода пересування дає громадянам право подорожувати та проживати в будь-якій точці ЄС. Індивідуальні свободи, такі як повага до приватного життя та свобода думки, релігії, зборів, вираження думок та інформації, захищені Статутом основних прав ЄС.

3. Демократія. Функціонування ЄС базується на представницькій демократії. Всі європейські громадяни мають політичні права. Кожен дорослий громадянин ЄС має право виступати як кандидат і голосувати на виборах до Європейського парламенту.

Громадяни ЄС також мають право голосувати на виборах у країні, де вони живуть, або у країні їх походження.

4. Рівність. Під нею розуміється рівноправність вимог закону для всіх громадян. Принцип гендерної рівності між чоловіками та жінками є основою європейської політики та європейської інтеграції. Вона застосовується у всіх областях. Принцип рівної оплати за рівну роботу законодавчо закріплений у 1957 році. Незважаючи на те, що існують певні проблеми, ЄС досяг значного прогресу в цій галузі.

5. Верховенство права. ЄС базується на верховенстві права: все, що він робить, базується на договорах, які добровільно та демократично приймаються країнами ЄС. Закон і правосуддя здійснюються незалежною судовою системою. Країни ЄС надали право остаточної юрисдикції Європейському Суду, рішення якого повинні поважати всі сторони.

6. Права людини. Вони захищені Статутом основних прав ЄС і містять право залишатися вільними від дискримінації за ознакою статі, расової, етнічної приналежності, релігії, віросповідання, віком або сексуальною орієнтацією, право на захист персональних даних та на доступ до правосуддя.

Проте якщо мова йде про євроатлантичні цінності, важливо також враховувати, позицію НАТО щодо формування професійної етики військовослужбовців та працівників, що приймають участь в місіях під керівництвом НАТО та проходять службу в органах управління.

У 2013 році Рада Північноатлантичного альянсу затвердила етичний кодекс поведінки персоналу «The NATO Code of Conduct», обов'язковий до виконання і врахування в службовій діяльності країнами-членами та партнерами НАТО [9].

в кодексі «The NATO Code of Conduct» зазначено, що Організація Північноатлантичного альянсу (НАТО) передбачає сприяння найвищому рівню довіри між його членами та вимагає від них єдності, неупередженості, лояльності (вірності), відповідальності і професіоналізму. Ці п'ять основних цінностей складають основу етичного Кодексу, який визначає вимоги до поведінки

всіх цивільних та військових співробітників та персоналу підрозділів НАТО [9]. З метою більш глибокого ознайомлення цільової аудиторії з етичними вимогами НАТО, пропонуємо огляд основних положень кодексу.

Згідно «The NATO Code of Conduct» Єдність має реалізовуватися як:

- чесність та правдивість у професійних відносинах;

- уникання ситуацій, які можуть призвести до реального сприйняття розгортання потенційних конфліктів між особистими (національними) інтересами та інтересами усього Альянсу.

- виконання негайних дій, щоб позбутися ситуацій де можуть відбутися конфлікти інтересів;

- заборона на використання публічної інформації, отриманої через офіційні джерела НАТО для особистої вигоди;

- уникання дій, які можуть сприйматися як зловживання привілеями та імунітетом, наданими Організацією його персоналу.

Вірність має бути спрямована на:

- підтримку принципів, на яких був заснований Альянс;

- демонстрацію єдності на шляху до досягнення мети, орієнтованої на реалізацію цілей та завдань організації;

- прагнення зробити особистий внесок в успіх НАТО та сприяння культурі результатів через Альянс;

- вимогу завжди ставити інтереси альянсу вище власних інтересів та інтересів окремих народів, пам'ятаючи про рівність усіх перед законом;

- формування, сприяння та підтримку позитивного командного духу.

Відповідальність як цінність та морально-етична вимога передбачає:

- відповідальність за власні дії, рішення, або бездіяльність і прийняття їх наслідків та результатів;

- оперативні дії для вирішення або виправлення будь-яких помилок або упущень, які члени альянсу зробили чи можуть зробити;

- прозорість професійної діяльності, навіть за умови її негативної оцінки;

- усвідомлення наслідків власних дій і рішень, до моменту їх прийняття;

- пильність щодо будь-яких шахрайств та зловживань, які можуть статися в

організації та відповідна протидія ним належним чином;

- уникання будь-яких дій, які можуть призвести до пошкодження або ризику для Організації, її комунікаційних та інформаційних систем або невідповідне використання і розголошення інформації.

Неупередженість як базова цінність проявляється через наступні вимоги:

- дотримуватись принципів об'єктивності та незалежності у професійних операціях, прагнути бути чесними та справедливими у всіх аспектах діяльності;

- зберігати міжнародний погляд та використовувати рекомендації та рішення Альянсу в цілому не зважаючи на погляди чи інтереси власної або будь-якої конкретної країни або нації;

- не приймати подарунки, які можуть поставити під загрозу вашу неупередженість або породити сприйняття браку об'єктивності у вашій поведінці та виконанні службових обов'язків;

- Не займатися неавторизованою зовнішньою роботою чи іншими видами діяльності, що може суперечити чи заважати виконанню ваших службових обов'язків;

- Не використовувати позицію НАТО або привілейовану професійну інформацію про діяльність альянсу, не за призначенням та з метою отримати користь або забезпечити собі роботу в майбутньому після закінчення роботи в НАТО.

Професіоналізм як цінність військово-професійної діяльності декларується крізь призму вимог до цивільного та військового професіонала:

- покласти чесні зусилля на повсякденне виконання професійних обов'язків;

- підтримувати найвищий рівень компетенції у власній професійній сфері і прагнути до постійного вдосконалення професійних знань, навичок та вмій;

- доглядати і обережно використовуйте обмежені ресурси своєї професійної організації;

- забезпечити безпеку та конфіденційність службової інформації;

- враховувати наслідки власної професійної діяльності щодо природного середовища;

- поважайте конфіденційність приватної сфери, та різноманітність усіх співробітників;

- не переслідувати та не дискримінувати інших співробітників у професійному середовищі, вимагати того ж від інших;

- для керівників та начальників, забезпечити справедливе керівництво та нести відповідальність за дії чи бездіяльність підлеглих, забезпечити їх сприяння діяльності НАТО, заохочуючи і нагороджуючи тих, хто працював добре, виправляючи тих, хто не відповідає стандартам [9].

Ураховуючи зазначене, на шляху до європейської та євроатлантичної інтеграції артикуляція в нормативно-правовому полі та впровадження в процес фахової підготовки військовослужбовців Збройних Сил України таких євроатлантичних цінностей як єдність, вірність, неупередженість, відповідальність та професіоналізм, дозволять сформуванню правову базу для цілеспрямованого впливу на їх свідомість, переконання та професійну поведінку з метою формування у них належного морально-психологічного стану, а також спроможності до виконання завдань за призначенням та участі у проведенні спільних бойових дій (операцій) з підрозділами НАТО [2].

Висновки.

З огляду на вищенаведене, зрозуміло, що європейські цінності та основні етичні принципи Північноатлантичного альянсу значною мірою збігаються з етичними принципами, визначеними у Візії розвитку Збройних Сил України. Проте, якщо ми піднімаємось на рівень інтернаціональної етики, принцип патріотизму має розкриватися вже не тільки як цінність вірності та служіння окремому народу і державі, а як цінність єдності і вірності професійному колективу, військовій організації, всім країнам-членам та партнерам, інтересам Альянсу, інтернаціональним зобов'язанням та людству в цілому.

Тобто, принцип патріотизму на шляху до євроатлантичної інтеграції набуває інтернаціонального наповнення і вимагає розширення світогляду та формування критичного мислення і відповідних етичних переконань військовослужбовців та працівників, що проходять службу у складі багатонаціональних контингентів. Впровадження етичних засад та

євроатлантичних цінностей у військово-професійному середовищі Збройних Сил України вимагає корегування як усієї сфери професійних відносин, так і врахування безпосереднього впливу на формування образу мислення та поведінки суб'єктів цих відносин.

Розширення дефініції поняття «патріотизм» з врахуванням вимог та викликів сучасності щодо інтернаціоналізації професійної свідомості військовослужбовців Збройних Сил України

є перспективним напрямком наукових досліджень у філософській, педагогічній та психологічній науках. Авторка закликає наукову спільноту долучитися до фундаментальних досліджень в окресленій галузі, адже сучасний військовослужбовець має бути не тільки патріотом своєї Вітчизни, але й вірним і відданим справі євроатлантичної інтеграції, що вимагає від нього бути обізнаним у етичних вимогах Європейського Союзу та НАТО.

Список використаних джерел

1. Кринець Л. В. Філософія влади та управління науково-освітнім простором: монографія / Людмила Володимирівна Кринець – К.: Золоті ворота, 2016. – 410 с.
2. Кринець Л. В. Ціннісні аспекти формування ментальності військовослужбовців Збройних Сил України / Л. В. Кринець // Вісник Національного університету оборони України. – 2018. – № 1(49). – С. 155-160.
3. Кринець Л. В, Пальчик С. І. Аксиологічні аспекти патріотизму в контексті соціального управління: монографія / Л. В. Кринець, С. І. Пальчик. – К.: Поліграфічний центр НУОУ, 2013. – 250 с.
4. Ideology and National Competitiveness. An Analysis of Nine Countries. // Ed. by Lodge Y., Vogel E. – Boston, 1987. – 475p.
5. Doob L. Patriotism and Nazionalism. Their psychological Foundation. / L. Doob. – Yale University, 1964. – P. 62-66.
6. Візія Генерального штабу щодо розвитку Збройних Сил України на найближчі 10 років [електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.mil.gov.ua/news/2020/01/11/viziya-generalnogo-shtabu-zs-ukraini-shhodo-rozvitku-zbrojnih-sil-ukraini-na-najblizhchi-10-rokiv>
7. Затвердження проекту Стратегічного оборонного бюлетеня [електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.mil.gov.ua/news/2021/02/11/u-rozroblenomomu-v-minoboroni-proekti-strategichnogo-oboronogo-byuletenya-viznacheno-perspektivnu-model-zbrojnih-sil-ukraini-zrazka-2030-roku/>
8. Професійна та гендерна ментальність військовослужбовців Збройних Сил України: формування на засадах європейських цінностей : навчальний посібник / під заг. ред. Л. В. Кринець. – К.: НУОУ, 2018. – 188 с.
9. NATO Code of Conduct [електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.nato.int/structur/recruit/info-doc/code-of-conduct.pdf>.

References

1. Krymets' L. V. Filosofiya vlady ta upravlinnya naukovo-osvitnim prostorom: monohrafiya [Philosophy of power and management of scientific and educational space] / Lyudmyla Volodymyrivna Krymets' – K.: Zoloti vorota, 2016. – 410 s. (in Ukrainian).
2. Krymets' L. V. Tsinnisni aspekty formuvannya mentalnosti vivskovoslyzhbovtsiv Zbroynykh Syl Ukrayiny / Krymets' L. V. // Visnyk NUOU. – 2018. – № 1(49). – S. 155-160. (in Ukrainian).
3. Krymets' L. V, Pal'chyk S. I. Aksiolohichni aspekty patriotyzmu v konteksti sotsial'noho upravlinnya: monohrafiya [Axiological aspects of patriotism in the context of social governance] / L. V. Krymets', S. I. Pal'chyk. – K.: Polihrafichnyy tsentr NUOU, 2013. – 250 s. (in Ukrainian).
4. Ideology and National Competitiveness. An Analysis of Nine Countries. // Ed. by Lodge Y., Vogel E. – Boston, 1987. – 475p. (in USA).
5. Doob L. Patriotism and Nazionalism. Their psychological Foundation. / L. Doob. – Yale University, 1964. – P. 62-66. (in USA).
6. Viziya Heneralnogo shtabu schodo rozvytku Zbroynykh Syl Ukrayiny [electronnyi resurs]. – Rezhim dostupu: <https://www.mil.gov.ua/news/2020/01/11/viziya-generalnogo-shtabu-zs-ukraini-shhodo-rozvitku-zbrojnih-sil-ukraini-na-najblizhchi-10-rokiv> (in Ukrainian).
7. Zatvergenya provektu Stratehichnogo oboronnoho buletenya [electronnyi resurs]. – Rezhim dostupu: <https://www.mil.gov.ua/news/2021/02/11/u-rozroblenomomu-v-minoboroni-proekti-strategichnogo-oboronogo-byuletenya-viznacheno-perspektivnu-model-zbrojnih-sil-ukraini-zrazka-2030-roku/> (in Ukrainian).
8. Profesiyna ta genderna mentalnisti vivskovoslyzhbovtsiv Zbroynykh Syl Ukrayiny : navchalnyi posibnyk / pid zag. red. Krymets' L. V. – K.: NUOU, 2018. – 188 s. (in Ukrainian).
9. NATO Code of Conduct [electronnyi resurs]. – Rezhim dostupu: <https://www.nato.int/structur/recruit/info-doc/code-of-conduct.pdf>.

Резюме

Крымец Л. В. доктор философских наук, старший научный сотрудник, ведущий научный сотрудник НДЛ (социально-гуманитарных проблем) кафедры общественных наук Национального университета обороны Украины имени Ивана Черняховского

**ПРИНЦИП ПАТРИОТИЗМА В КОНТЕКСТЕ АКТУАЛИЗАЦИИ
ЕВРОАТЛАНТИЧЕСКИХ ЦЕННОСТЕЙ В ВООРУЖЕННЫХ СИЛАХ УКРАИНЫ**

Внедрение этических принципов и евроатлантических ценностей в военно-профессиональной среде Вооруженных Сил Украины требует корректировки как всей сферы профессиональных отношений, так и учета непосредственного влияния на формирование образа мышления и поведения субъектов этих отношений. На международном уровне принцип патриотизма раскрывается через ценности единства и верности коллективу, военной организации, странам-членам и партнерам, интересам Альянса, международным обязательствам и человечеству в целом. То есть, принцип патриотизма на пути евроатлантической интеграции приобретает интернациональное наполнение и требует расширения кругозора и формирования критического мышления и соответствующих этических убеждений военнослужащих.

Ключевые слова: патриотизм; верность; евроатлантические ценности; профессиональная этика; демократизация украинского войска; военная деятельность.

Summary

Krymets L. Doctor of Science in Philosophy, Senior Researcher Chief Researcher of the Research Laboratory (Social and Humanitarian Problems) of the Humanitarian Institute National Defense University of Ukraine named after Ivan Chernyakhovskiy

**THE PRINCIPLE OF PATRIOTISM IN THE CONTEXT OF THE ACTUALIZATION OF
EURO-ATLANTIC VALUES IN THE ARMED FORCES OF UKRAINE**

Introduction. *The introduction of ethical principles and Euro-Atlantic values in the military-professional environment of the Armed Forces of Ukraine requires adjustment of the entire sphere of professional relations and taking into account the direct influence on the formation of thinking and behavior of the subjects of these relations.*

Purpose. *The goal of the article is description of international aspects of the patriotism principle into military servicemen mentality formation in the Armed Forces of Ukraine on the way of The NATO integration.*

Methods. *Methodologically, the author proceeds from the position of the sociocultural approach that the change in external conditions and environment inevitably entails changes (positive or negative) of the inner world of the individual, personal formations, that is, a change in the motivational and value sphere of the personality under the influence of socio-cultural factors leads to a transformation of mentality.*

The author pays special attention to the analysis of contemporary democratic values defined in the ethical code "The NATO Code of Conduct" among which unity, impartiality, loyalty, responsibility and professionalism are considered basic. These five core values constitute the axiological basis of the Code of Ethics, which defines the requirements for the conduct of civilian and military personnel of all NATO units.

Originality. *Patriotism - defending the national interests of the state, respect and love for the Motherland, its state symbols, national values, culture, history, language, ideological conviction, devotion, willingness to sacrifice for the freedom and independence of people. At the international level, the principle of patriotism is revealed through the values of unity and loyalty to the professional community, the military organization, member countries and partners, the interests of the Alliance, international commitment and humanity as a whole.*

Conclusion. *That is, the principle of patriotism acquires an international content and requires the expansion of worldview and the formation of critical thinking and relevant ethical beliefs of servicemen and employees serving in multinational contingents. Articulation in the normative-legal field and introduction in the process of professional training of servicemen of the Armed Forces of Ukraine of the principle of patriotism and such Euro-Atlantic values as unity, loyalty, impartiality, responsibility and professionalism will allow to form a legal basis for purposeful influence on their consciousness and conviction. formation of their proper moral and psychological condition, as well as the ability to perform the tasks assigned to them and participate in joint combat operations with NATO units.*

Key words: patriotism; loyalty; Euro-Atlantic values; professional ethics; democratization of the Ukrainian arm; military activity.

Recelved/Поступила: 24.02. 21.

Литвинчук Л. М. доктор психологічних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України
<https://orcid.org/0000-0002-5085-4499>

ЦІННІСНА СКЛАДОВА ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ В ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРИ

У статті розкривається питання ціннісної складової формування особистості в освітньому просторі. Наголошується на тому, що варто в освітніх закладах приділяти увагу формуванню ціннісної складової школяра в умовах сьогодення, оскільки це є важливим чинником для його духовного розвитку. У зв'язку з цим провідного значення у формуванні духовно-моральних цінностей набуває світогляд особистості, на основі якого формується система ціннісних орієнтацій.

Ключові слова: цінності; освітній простір; ціннісні орієнтації; смисложиттєві орієнтації.

Вступ.

Ціннісна складова формування суб'єкта освітнього простору в умовах сьогодення є важливим чинником для його духовного розвитку. У зв'язку з цим провідного значення у формуванні цінностей набуває світогляд особистості, на основі якого формується система ціннісних орієнтацій. Гуманістична мораль, національна свідомість і самовідданість особистості зумовлюють усвідомлення найважливіших цінностей життя. Фундаментальні духовні цінності людства - гуманізм, свобода, справедливість, національне примирення, збереження природи - у сучасній школі мають стати домінантою виховного процесу.

Проблема ціннісних орієнтацій особистості відображена у філософській, соціально-психологічній, педагогічній і мистецтвознавчій літературі. В умовах особистісно орієнтованого підходу до виховання, мета якого спрямовується до формування й розвитку особистісних цінностей, процеси формування ціннісних орієнтацій набувають важливого значення. Вони обумовлені гуманістичною педагогікою з визначенням унікальності особистості в її духовному зростанні. З огляду на це важливим і актуальним є концептуальне осмислення процесу дослідження ціннісних орієнтацій суб'єкта освітнього простору.

Мета дослідження. Мета статті полягає у висвітленні підсумків емпіричного дослідження ціннісних орієнтацій особистості школяра в освітньому просторі.

Теоретичне підґрунтя.

Розвиток відчуттів молодшого школяра є найважливішою умовою всебічного розвитку особистості, але «гармонійний

розвиток особистості зовсім не означає, що в емоційному світі дитини панує спокій, що в особистості школяра не виникатимуть ніякі конфлікти. Наприклад, конфлікт між прагненням до задоволення і почуттям обов'язку, між особистими прихильностями і суспільними вимогами, між особистою симпатією і відчуттям справедливості і т.д. Погано, якщо такі конфлікти не виникатимуть у внутрішньому світі школяра і все у нього проходитиме без боротьби, без внутрішніх суперечностей» [5]. У рамках навчальної діяльності складаються психологічні новоутворення, які характеризують найбільш значущі досягнення у розвитку школярів і є фундаментом, які забезпечують розвиток на наступному віковому етапі. [6, с. 69-70]. Ієрархія цінностей, таким чином, вибудовується виходячи з здатності об'єктів приносити задоволення або незадоволення. А. Мейнонг зводить поняття цінності до можливості переживання якогось суб'єктивного «почуття цінності» [8, с. 10]. І.С.Кон також зазначив, що основним механізмом смисложиттєвого пошуку підлітків є ідентифікація себе з видатними однолітками, які є реальними людьми або персонажами художньої літератури [2].

Болгарський дослідник В. Момов протиставляє цінності цільові (бажані, можливі) і цінності існуючі (або актуальні) [7, с. 35]. При подальшому аналізі цільових цінностей він класифікує їх на власне цінності-цілі, цінності-ідеали, цінності-бажання і цінності належного (нормативні цінності). У ряді досліджень поняття «ціннісні орієнтації особистості» по суті збігається з термінами, що характеризують мотиваційну або смислову сферу. Приміром, А. Маслоу фактично не розділяє поняття

«цінності», «потреби» і «мотиви», В. Франкл - «цінності» і «особистісні смисли». У теорії А. Маслоу групи цінностей утворюють вертикальну ієрархію. За його словами, потреби та цінності «представляють собою не дихотомію, а узгоджену ієрархію, тобто вони залежать один від одного» [4, с. 301]. Ціннісні орієнтації є загальними регуляторами людської поведінки та виявляються в усіх сферах людської діяльності [3].

Е. Шпрангер підкреслює, що зміст людської душі не може бути зведене до суб'єктивних цінностей, який визначається за допомогою емоційної регуляції. За його словами, душа людини відображає і об'єктивні цінності, що виникли в історичному житті, які за своїм змістом та значенням виходять за межі індивідуального життя, ми називаємо духом, духовним життям або об'єктивною культурою» [1, с. 355 - 356]. Ціннісна сфера особистості, таким чином, у психології має двоїстий характер, включаючи як суб'єктивні оцінки, так і існуючі в суспільній свідомості норми і уявлення.

Методи дослідження.

Емпіричне дослідження ціннісних орієнтацій школярів проводилося на базі ЗОШ І-ІІІ ступенів міста Києва. У дослідженні брали участь учні 3 і 4 класів. Загальна вибірка складає 45 учнів. Для визначення ціннісних орієнтацій школярів в освітньому процесі було застосувати ступні методики: Методика Ш. Шварца «Ціннісний опитувальник»; «Тест смисложиттєвих орієнтацій» (СЖО), Д. Леонтєва; Методика М. Рокіча «Ціннісні орієнтації».

Перевага методики Ш. Шварца полягає в тому, що вона дає змогу вибудувати не лише ціннісну ієрархію, але виявити пріоритети мотиваційних блоків, тобто ті основні цілі, які стоять перед респондентами. Таким чином, методика дає змогу одночасно виявляти як когнітивні, так і мотиваційні змінні. Розширений порівняно з іншими методиками список цінностей та принципи їх дослідження, які лежать в основі методики, дають можливість вивчати цінності і як змістові, і як емоційно-мотиваційні утворення.

Тест «Смисложиттєві орієнтації» (методика СЖО) Д. Леонтєва дозволяє оцінити джерело сенсу життя, який може бути знайдений людиною або в майбутньому (мети), або в сьогоденні

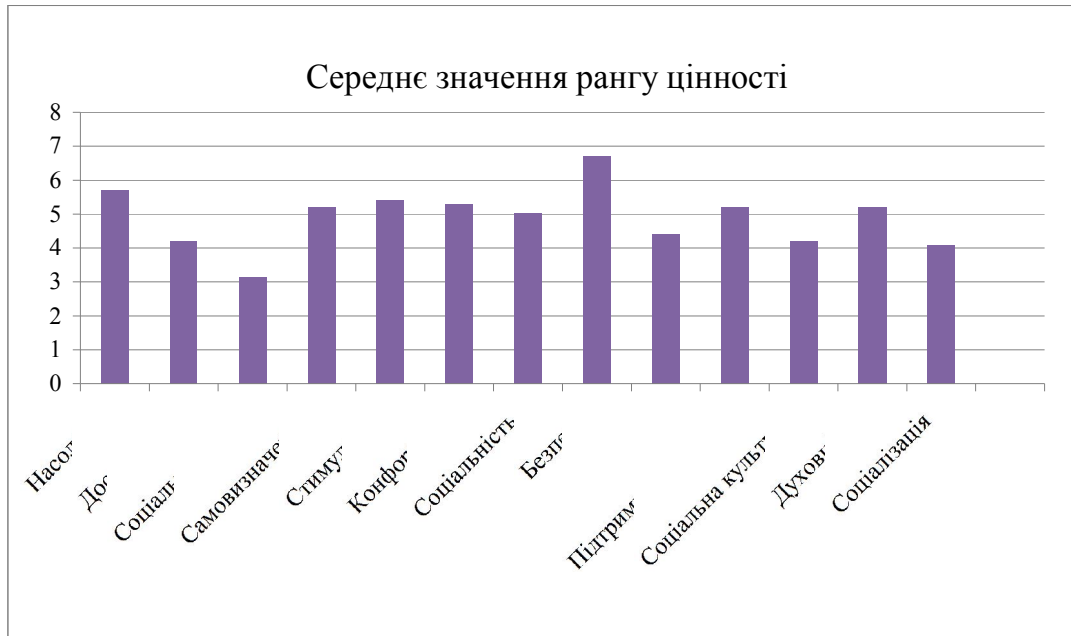
(процес) або минулому (результат), або у всіх трьох складових життя.

Методика дослідження ціннісних орієнтацій є технікою, спрямованою на вивчення індивідуальних або групових уявлень про систему значимих цінностей, що визначають найбільш загальні орієнтири їх життєдіяльності. Особливість методики полягає в тому, що шкалування фіксованого і заздалегідь відомого набору об'єктів (цінностей) по заданим інструкцією шкалами (наприклад, «найбільш характерні для Вас», «найбільш характерні для Ваших друзів» і т. П.) відбувається за допомогою процедури ранжування або за допомогою парного порівняння. Зазвичай при проведенні методики передбачається, що в ситуаціях, коли у респондентів немає підстав для фальсифікації результатів, ранжування дійсно відображає реальне співвідношення між суб'єктивною значущістю відповідних цінностей. М. Рокіч розрізняє два класи цінностей - термінальні і інструментальні. Термінальні цінності М. Рокіч визначає як переконання в тому, що якась кінцева мета індивідуального існування (наприклад, щасливе сімейне життя, мир у всьому світі) з особистої і громадської точок зору варта того, щоб до неї прагнути. Інструментальні цінності – як переконання в тому, що якийсь образ дій (наприклад, чесність, раціоналізм) є з особистої або громадської точок зору кращим у будь-яких ситуаціях. По суті, розведення термінальних і інструментальних цінностей відтворює вже досить традиційне розрізнення цінностей-цілей і цінностей-засобів.

Результати і обговорення.

З поміж всіх цінностей безпека школярів займає перше місце - 96% (див. графік 1). Це свідчить про те, що безпека родини і близьких людей, почуття приналежності та справжня дружба посідає головне місце в особистості. Насолода займає друге місце – 80%. Саме задоволення своїх бажань та отримання радості від життя діти визначили як одну з головних цінностей. Стимуляцію 75% дітей також виділили. Для дітей цього віку дуже важливі позитивні емоції, і саме в пошуках нових та гострих відчуттів вони отримують задоволення. Соціальна влада знаходиться на самому нижчому рівні серед всіх цінностей – 46%. (див. графік 1).

Ціннісні орієнтації учнів за методикою «Ціннісний опитувальник Шварца»

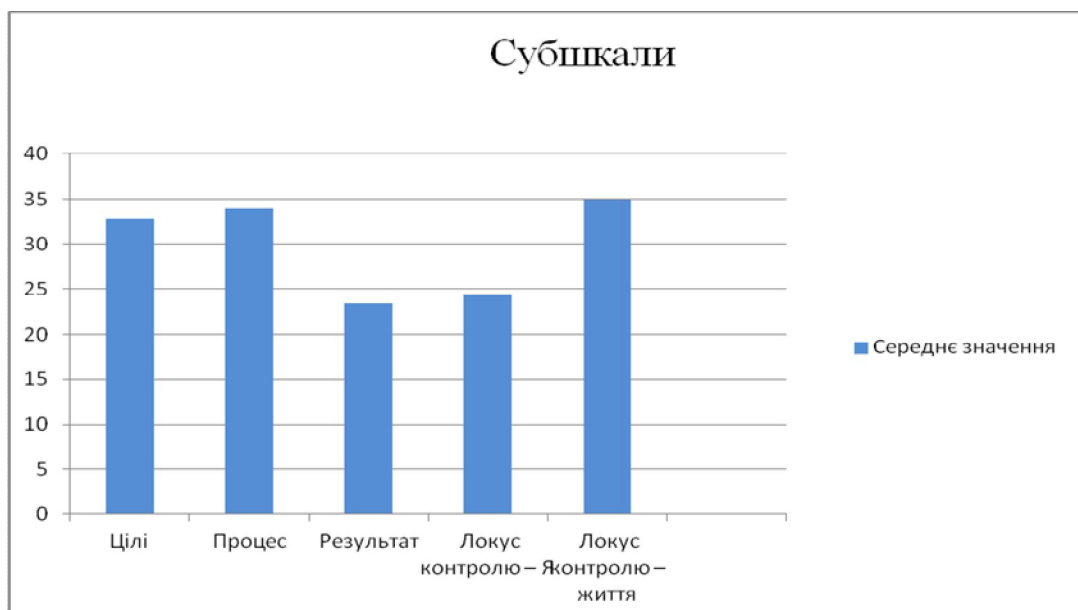

Виходячи з результатів тесту «Смисложиттєві орієнтації» можна сказати, що найбільше значення має локус контролю-життя (див. графік 2). Це є свідченням того, що школярі мають переконання в тому, що людині дано контролювати своє життя, вільно приймати рішення і втілювати їх у життя. Діти володіють високим рівнем суб'єктивного контролю над будь-якими значущими ситуаціями. Більшість досліджуваних вважає, що більшість важливих подій у їхньому житті було результатом їх власних дій, що вони

можуть ними керувати і відчувають відповідальність за ці події і за те, як складається їхнє життя в цілому. "Як правило, особистості з високими показниками суб'єктивного контролю володіють емоційною стабільністю, наполегливістю, рішучістю, відрізняються товариськістю, хорошим самоконтролем і стриманістю.

Процес життя або інтерес і емоційна насиченість життя посідає друге місце. Зміст цієї шкали збігається з відомою теорією про те, що єдиний сенс життя полягає в тому, щоб жити.

Смисложиттєві орієнтації за тестом «Смисложиттєві орієнтації» Д. Леонт'єва

Питання психології

Представляємо аналіз отриманих показників та результатів методики М. Рокича «Ціннісні орієнтації». З таблиці (див. табл. 1.) видно, що найбільшу перевагу термінальних цінностей досліджувані віддають продуктивності життя

(максимально повне використання своїх можливостей, сил і здібностей), впевненості в собі (внутрішня гармонія, свобода від сумнівів) і творчості (можливість творчої діяльності).

Таблиця 1.

Середнє арифметичне значення термінальних цінностей за методикою «Ціннісні орієнтації» М. Рокича

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Середнє арифметичне	10,3	11,05	7,5	11,65	9,45	9,95	10,7	10,7	9,6	10,8	13,2	11,15	11,85	9,55	10,5	12,1	13,15	12,95

Виходячи з табл. 1, найменша перевага з великим відривом від інших цінностей, досліджувані віддають здоров'ю (фізичному і психічному). Сама по собі низька значимість є типовою для цього віку. Справа в тому, що школярам, що не володіють в цілому фізичними вадами, завжди було властиво ставитися до свого здоров'я швидше легковажно, ніж серйозно. Не відчуваючи проблем з фізичним станом, і не замислюються про безпеки щодо цього питання.

Дуже здивував вибір такої цінності, як «творчість» (можливість творчої діяльності). Поняття творчості для сучасних школярів розмито, в сучасному суспільстві воно втратило своє значення, як створення чогось нового, нестереотипного, оскільки в суспільстві різко впав престиж науки, мистецтв і культури. Але як виявилось, така ціннісна орієнтація, як «творчість» посідає всього на два ступені нижче найголовнішої цінності - продуктивності життя (максимально повне використання своїх можливостей, сил і здібностей).

Перше місце у виборі ціннісних орієнтацій займає продуктивність життя (максимально повне використання своїх можливостей, сил і здібностей). Це говорить про те, що школярі прагнуть повністю вичерпати запас своїх сил, можливостей, умінь, навичок. Встигнути в цьому житті багато чого побачити, багато чого встигнути. На цій стадії розвитку може проявлятися зайва амбітність. Вони прагнуть бути самостійними, незалежними, хочуть довести, що все зможуть домогтися самі, без чийсь-небудь підтримки.

На другому місці термінальних цінностей віднесено «впевненість в собі» (внутрішня гармонія, свобода від внутрішніх протиріч, сумнівів). Не дивно, що ця ціннісна орієнтація потрапила в список бажаних, тому що в силу віку діти знаходяться в пошуках самих себе і того, як вони будуть сприйняті своїм оточенням. Неабиякої ролі відіграють зовнішні атрибути. Тому діти прагнуть до самовпевненості, до здатності бути і жити в своєму суспільстві і відповідати нормам та правилам цього товариства, кола однолітків.

Таблиця 2.

Середнє арифметичне значення інструментальних цінностей досліджуваних за методикою «Ціннісні орієнтації» М. Рокича

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Середнє арифметичне	12,55	8,4	12,4	11,95	10,75	10,4	9,9	10,55	11,3	10,05	12	10,9	13,3	11,1	10,8	9	12,65	11,1

З таблиці (див. табл. 2) видно, що найбільшу перевагу інструментальних цінностей школярі віддають акуратності (охайність), вміння тримати в порядку речі, порядок у справах; високим запитам (високі вимоги до життя і високі домагання); ефективності в справах (працьовитість, продуктивність в роботі). Найменшим значенням вибору цінності є вихованість

(гарні манери); чесність (правдивість, щирість). Мабуть, перевагу такої інструментальної цінності, як акуратність (охайність, вміння тримати в порядку речі, порядок у справах), і термінальної цінності впевненість в собі, говорить про те, що діти заклопотані соціалізацією.

Так само є взаємозв'язок між інструментальною цінністю «ефективність в

справах» (працьовитість, продуктивність в роботі) і термінальною «продуктивність життя» (максимально повне використання своїх можливостей, сил і здібностей).

Говорячи про високі запити школярів (високі вимоги до життя і високі домагання), можна побачити наступне: високі запити більшістю школярів сприймаються, як щось позитивне, як позитивна характеристика особистості. А високі домагання можуть означати, що досліджувані оцінюють себе і свою діяльність вище, ніж інші, вважають себе краще в чомусь (не виключено, що об'єктивно). Для більшості школярів неприпустимо пониження їх здібностей. Відчувати себе гірше когось неприємно, важливою є висока самооцінка.

Ймовірно, значення «чесність» (правдивість, щирість) у виборі школярів пов'язано з розумінням цієї якості в сучасних соціальних умовах, коли процвітають обман і шахрайство, коли люди стають гранично обережними і недовірливими. На жаль, парність в широкому сенсі, абсолютна правдивість, щирість у всьому дуже рідко зустрічається. Напевно, тому цей показник такий незначний.

Шкода, проте отриманий такий показник «почуття тактовності, вихованості, правильної поведінки» майже втратив своє місце в колі ціннісних орієнтацій.

Висновки.

У процесі проведеного емпіричного дослідження ціннісних орієнтацій осіб освітнього простору, на прикладі школярів молодших класів було з'ясовано, що продуктивність учнів безпосередньо залежить від того, які життєві цінності у них переважають. від цього залежить оточення дитини, її майбутні орієнтири на подальше доросле життя. насолода (80%) та отримання позитивних емоцій від життя (75%) для більшості школярів займає ключове місце, діти визначили їх як одні з головних цінностей. продуктивність життя (70%) говорить про те, що учні прагнуть повністю вичерпати запас своїх сил, можливостей, умінь, навичок. таким чином, складність, висока динамічність та неузгодженість становлення утворень ціннісної складової формування особистості в освітньому просторі визначають необхідність подальшого вивчення цієї проблеми на емпіричному рівні та прикладному рівні.

Список використаних джерел

1. Історія психології. Період відкритого кризи. [під ред. Е. П. Шпрангер, Л. Я. Гальперіна, А. М. Ждан]. М.: МГУ, 1992. С. 347-361.
2. Кон И.С. В поисках себя: Личность и ее самосознание. М.: Политиздат, 1984. 243 с.
3. Литвинчук Л.М. Стимуляція творчої активності суб'єктів освітнього простору як технологія забезпечення психологічного здоров'я / Вісник Національного університету оборони України : зб. наук. пр. К. : НУОУ, 2020. Вип. №3 (56). С. 70-75.
4. Немов Р. С. Психология. Учебник для студентов педагогических учебных заведений. Москва. : Владос, 2005. 497 с.
5. Практикум по возрастной психологии : [под ред. Л. А. Головей, Е. Ф. Рыбалко]. СПб.: Речь, 2002. 386 с.
6. Світ дитинства: Молодший школяр [під. ред. А. Г. Хрипковой; відп. ред А. В. Запорожець]. М. : Педагогіка, 1987. 253 с.
7. Яницкий М. С., Серый К. Ценностно – смысловая сфера личности. Кемеровский госуниверситет. Москва. : Владос, 1999. 328 с.
8. Maslow A. New frontiers of human nature (пер. з англ.). М.: Smysl, Al'pina non-fikshn, 2011. 496 p.

References

1. Shpranher, E. P. Halperina, L. Ya. & Zhdan, A. M. (1992). *Istoriia psikhologii. Period vidkrytoho kryzy. History of psychology. Period of open crisis.*]. Moskva. : MHU, 347-361. (in Ukrainian).
2. Kon, Y.S. (1984). *V poyskakh sebja: Lychnost y ee samosoznanye. [In Search of Oneself: Personality and Its Self-Consciousness]* Moskva.: Polytyzdat. (in Russian).
3. Lytvynchuk, L.M. (2020). *Stymuliatsiia tvorchoi aktyvnosti subiektiv osvithnoho prostoru yak tekhnolohiia zabezpechennia psykholohichnoho zdorovia [Stimulation of creative activity of sub-activities of the sanctuary space as technology of psychological health care]. Visnyk Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy : zb. nauk. pr.* Kyev. : NUOU,3 (56), 70-75. (in Ukrainian).
4. Nemov, R. S. (2005). *Psykholohyia. Uchebnyk dlia studentov pedahohycheskykh uchebnykh zavedenyi [Psychology. Textbook for students of pedagogical educational institutions]*. Moskva : Vlados. (in Russian).

5. Holovei, L. A. & Rybalko, E. F. (2002). *Praktykum po vozrastnoi psykholohyy. [Workshop on developmental psychology]*. SPb.: Rech. (in Russian).
6. Khrypkovoi, A. H. & Zaporozhets, A. V. (1987). *Svit dytynstva: Molodshyi shkoliar [Svit dynasty: Young schoolboy pid. red.]*. Moskva: Pedahohika. (in Russian).
7. Ianytskyi, M. S., & Seryi, K. (1999). *Tsennostno – smyslovaia sfera lychnosti. Kemerovskiyi hossudarstvennyi unyversytet. [Value-semantic sphere of personality. Kemerovo State University]*. Moskva : Vldos. (in Russian).
8. Maslow, A. (2011). *New frontiers of human nature (per. z anhl.)*. Moskva: Smysl, Alpina non-fikshn.

Резюме

Литвинчук Л. доктор психологических наук, старший научный сотрудник, старший научный сотрудник Института психологии имени Г.С. Костюка НАПН Украины

ЦЕННОСТНАЯ СОСТАВЛЯЮЩАЯ ФОРМИРОВАНИЯ ЛИЧНОСТИ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОСТРАНСТВЕ

В статье раскрывается вопрос ценностной составляющей формирования личности в образовательном пространстве. Подчеркивается, что стоит в образовательных учреждениях уделять внимание формированию ценностной составляющей школьника в условиях, поскольку это является важным фактором для его духовного развития. В связи с этим ведущее значение в формировании духовно-нравственных ценностей приобретает мировоззрение личности, на основе которого формируется система ценностных ориентаций.

Ключевые слова: ценности; образовательное пространство; ценностные ориентации; смысложизненные ориентации.

Summary

Lytvynchuk L. doctor of psychological sciences, senior researcher assistant professor of the G.S. Kostiuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine

VALUE COMPONENT OF PERSONALITY FORMATION IN THE EDUCATIONAL SPACE

The value component of the formation of the subject of educational space in today's conditions is an important factor for its spiritual development. In this regard, the leading role in the formation of values is the worldview of the individual, on the basis of which the system of value orientations is formed. Humanistic morality, national consciousness and devotion of the individual determine the awareness of the most important values of life. The fundamental spiritual values of mankind - humanism, freedom, justice, national reconciliation, nature conservation - in the modern school should become the dominant educational process.

The problem of value orientations of the individual is reflected in the philosophical, socio-psychological, pedagogical and art literature. In terms of personality-oriented approach to education, the purpose of which is aimed at the formation and development of personal values, the processes of formation of value orientations become important. The purpose of the article is to highlight the results of an empirical study of the value orientations of the student's personality in the educational space.

Research methods. *An empirical study of the value orientations of schoolchildren was conducted on the basis of secondary schools of I-III grades in Kyiv. Students of 3rd and 4th grades took part in the research. The total sample is 45 students. To determine the value orientations of students in the educational process was to use the following methods: Methodology of S. Schwartz "Value Questionnaire"; "Test of meaningful life orientations" (SJO), D. Leontiev; M. Rokych's method "Value orientations".*

The scientific novelty and practical significance *lies in the fact that in the process of empirical study of the value orientations of people in the educational space, on the example of primary school students, it was found that student productivity directly depends on what life values prevail. the child's environment, his future orientations for the further adult life depend on it. enjoyment (80%) and getting positive emotions from life (75%) for most students is key, children identified them as one of the main values. productivity of life (70%)*

In conclusion, *it can be argued that students seek to fully exhaust their strength, capabilities, skills, abilities. thus, the complexity, high dynamism and inconsistency of the formation of formations of the value component of personality formation in the educational space determine the need for further study of this problem at the empirical level and applied level.*

Keywords: values; educational space; value orientations; life-meaning orientations.

Recelved/Поступила: 17.02. 21.

Мозальов В. Є. кандидат педагогічних наук,
НУОУ імені Івана Черняхівського
<https://orcid.org/0000-0002-1764-9063>

Ганджа В. С. слухач гуманітарного інституту
НУОУ імені Івана Черняхівського
<https://orcid.org/0000-0001-8279-0525>

КРИТЕРІЇ ТА ПОКАЗНИКИ ПСИХІЧНОГО ЗДОРОВ'Я ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ

У статті розглядається актуальна проблема збереження психічного здоров'я військовослужбовців Збройних Сил України, як головного фактору успішного виконання бойових завдань в складних та екстремальних умовах діяльності. Визначені та обґрунтовані основні критерії та показники психічного здоров'я військовослужбовців з урахуванням досвіду їх участі в бойових діях.

Ключові слова: психічне здоров'я військовослужбовців; критерії; показники; психологічна готовність; психічні розлади; психічна травма.

Вступ. Проблема психічного здоров'я людини належить до актуальних проблем людства, особливо якщо йдеться про військовослужбовця. На основі досвіду ведення бойових дій на сході України на практиці було доведено, наскільки важливою є психологічна готовність військовослужбовців, до дій в особливих умовах, здатність долати наслідки впливу підвищених навантажень на психіку, уміння успішно протистояти впливу різноманітних стресогенних чинників.

Актуальність цієї проблеми визначається професійною діяльністю військовослужбовців, на яких покладено виконання важливих завдань з оборони держави, захисту суверенітету, територіальної цілісності та недоторканості, виконання яких залежить напряму від стану здоров'я військовослужбовців, в даному контексті збереження психічного здоров'я, а порушення здоров'я у психічній сфері можуть зробити людину зі зброєю не здатною виконати завдання за призначенням або навіть стати небезпечною для суспільства. Тому для адекватної оцінки психічного здоров'я військовослужбовців виникає необхідність визначення його критеріїв та показників.

З огляду на зазначене вище метою статті є ретроспективний аналіз підходів вчених до проблеми психічного здоров'я військовослужбовців, а також визначення та обґрунтування його критеріїв та показників.

Завдання статті – провести аналіз наукових джерел щодо охорони психічного здоров'я та виокремити показники і критерії

оцінювання психічного здоров'я військовослужбовців. Проаналізувати нормативно-правову базу щодо охорони психічного здоров'я в Україні, дослідити впровадження існуючої системи охорони психічного здоров'я військовослужбовців. Обґрунтувати раніше запропоновані дослідниками та на основі досвіду бойових дій на Сході України запропонувати нові показники та критерії психічного здоров'я військовослужбовців.

Теоретичне підґрунтя. Аналіз останніх досліджень і публікацій. В основу вивчення формування уявлень про феномен психічного здоров'я покладенні фундаментальні теоретичні розробки Л. Виготського, О. Запорожця, С. Максименка, С. Рубінштейна, М. Дорошенко, В. Крайнюк, Т. Кочергіна, А. Журавель та інших провідних вчених [1].

Більшість зарубіжних психологів вважає, що сутність психічного здоров'я особистості виражається через самоповагу та ступінь виявлення тривожності. При цьому вони вказують на те, що позитивно настроєні люди, які мають ясні цілі в житті і не схильні мучити себе вічними сумнівами, невпевненістю, дурними передчуттями та песимізмом, мають хороші перспективи для збереження власного здоров'я (З. Фрейд, А. Адлер, К. Юнг, Е. Еріксон, Е. Фром, Г. Олпорт, Р. Кеттел, Г. Айзенк, Б. Скінер, А. Маслоу, К. Роджерс та інші) [2].

Окремі аспекти проблеми психічного здоров'я військовослужбовців та шляхів його збереження в особливих умовах діяльності розробляли такі дослідники, як:

Ю. Бабаян, В. Гічун, М. Корольок,
М. Корольчук, В. Кохан, В. Лефтеров,
В. Журавльов, С. Лисюк, Є. Потапчук,
І. Рудий, О. Сафін, О. Сергієнко,
Ю. Сердюк, В. Ягупов, С. Яковенко.

Ознайомлення з науковою літературою з даної проблематики показує, що вивчення психічного здоров'я людини та шляхів його збереження викликають інтерес у дослідників вже давно, проте найбільшу увагу йому приділяла медицина (медична психологія, патопсихологія, психіатрія, психотерапія). На даний час існує невелика кількість наукових досліджень, предметом яких є пошук оптимальних шляхів його збереження у військовослужбовців.

У провідних державах світу, в тому числі країн-членів НАТО, таких як: США, Великій Британії, Німеччині, Канаді, Польщі, Ізраїлі та інших давно зрозуміли, що ефективність збереження психічного здоров'я військовослужбовців разом із фізичним здоров'ям є запорукою успіху військової операції.

За результатами набутого досвіду ведення військовими формуваннями бойових дій на Сході України, ми маємо негативне співвідношення на користь не бойових втрат військовослужбовців (і це тільки офіційна статистика). Негативні наслідки війни вплинули на переважну більшість його учасників: ведення асоціального способу життя, психічні захворювання, самогубства, що беззаперечно напряму пов'язано з проблемою охорони психічного здоров'я. Як зазначає професор Всеволод Стеблюк, полковник медичної служби, заступник начальника Української військово-медичної академії з клінічної роботи: “Майже п'ятдесят відсотків військових, які брали участь в ООС (АТО), потребують допомоги психологів” [3].

Сьогодні стає зрозумілим, що проблема психічного здоров'я в суспільстві набирає неабиякого значення і потребує ретельного вивчення, а також втручання у вирішення даної проблеми відповідних державних інституцій. На сьогодні спостерігаємо перші кроки які уже зроблені у вигляді декількох розроблених нормативно-правових актів (Концепція розвитку охорони психічного здоров'я в Україні на період до 2030 року (схвалено Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 27.12.2017 №1018-р.);

Постанова Кабінету Міністрів України від 27.12.2017 року №1057 “Про затвердження Порядку проведення психологічної реабілітації учасників антитерористичної операції”.

Окремої уваги заслуговують “Вказівки щодо збереження психічного здоров'я військовослужбовців в зоні застосування військ (сил) та під час відновлення боєздатності військових частин (підрозділів)” схвалені Вченою радою Української військово-медичної академії 07 листопада 2017 року. Розробниками документу є: Головне військово-медичне управління, Українська військово-медична академія, Гуманітарний інститут Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського, Національний військово-медичний клінічний центр “Головний військовий клінічний госпіталь”, Державна установа “Центр психіатричної допомоги та професійного психофізіологічного відбору МВС України”, Головний військово-медичний клінічний центр Державної прикордонної служби України та інші. Дані Вказівки є імплементацією стандартизованих угод НАТО “Охорона психічного здоров'я при застосуванні Сил оборони” та “Профілактика психосоматичних захворювань під час відновлення боєздатності військових частин (підрозділів)” (AmedP 8.6 Forward mental health care та AmedP-63 Management of post deployment somatoform complaints) та враховують вимоги керівництва США FM 4-02-51 “Контроль стресу у військовослужбовців під час їх застосування в операціях” та 8 розділу керівництва США FM 4-25.11 “Перша допомога при стресових розладах”, рекомендації ВООЗ щодо надання першої психологічної допомоги в польових умовах, інших керівництв США та Канади щодо запобігання самогубств у військовослужбовців. Ці рекомендації запропоновані для використання у практичній роботі лікарів загальної практики, психіатрів, психофізіологів, санітарних інструкторів та стрільців санітарів, командирів військових частин та підрозділів, військових психологів, офіцерів структур МПЗ тощо.

Розробники даного документу одностайно визначили що психічне здоров'я – це стан благополуччя, при якому людина

може реалізувати свій власний потенціал, справлятися зі звичайними життєвими стресами, продуктивно та плідно працювати, а також вносити внесок в життя своєї спільноти [4].

Психічно здорова особистість – гармонійна, консолідована, врівноважена. Для її спрямованості характерна духовність, пріоритет гуманістичних цінностей і орієнтація на самореалізацію. Її здатність до самоуправління пов'язана з такими якостями, як цілеспрямованість, активність, адекватний самоконтроль. Психічні процеси здорової людини характеризуються максимальним наближенням суб'єктивних образів до відображення об'єктом дійсності, адекватним сприйняттям себе, розвиненими здібностями концентрувати увагу, утримувати в пам'яті інформацію, здатністю до логічної обробки інформації, критичністю мислення, креативністю тощо.

У сфері психічних властивостей здорової особистості відрізняють такі якості, як оптимізм, врівноваженість, моральність, впевненість у собі, відповідальність, незалежність, зацікавленість навколишнім світом, спрямованість на справу, демократизм, адаптованість і інше [5].

Високий рівень фізичних та психологічних навантажень під час діяльності в особливих умовах, в яких перебувають військовослужбовці, зумовлює підвищення вимог до їхніх особистісних та професійних якостей. Для забезпечення постійного моніторингу за станом здоров'я військовослужбовців, виникає необхідність у виявленні та уточненні показників та критеріїв психічного здоров'я зокрема.

Відповідно до Академічного тлумачного словника української мови поняття “критерій” – це підстава для оцінки, визначення або класифікації чогось; мірило. Визначення “показник” – це свідчення, доказ, ознака чого-небудь; наочні дані про результати якоїсь роботи, якогось процесу; дані про досягнення в чому-небудь [6]. Загалом критерій – це деяке мірило оцінки змін у стані об'єкта дослідження, а показники – характеристики, що дозволяють судити про зміни, що відбуваються.

До критеріїв психічного здоров'я, визначених ВООЗ, відносяться:

- усвідомлення та відчуття безперервності, постійності та ідентичності свого фізичного та психічного “Я”;

- відчуття постійності та ідентичності переживань в однотипних ситуаціях;

- критичність до себе та своєї власної психічної діяльності і її результатів;

- відповідність психічних реакцій (адекватність) силі та частоті впливів середовища, соціальним обставинам та ситуаціям;

- здатність самокерування поведінкою відповідно до соціальних норм, правил, законів;

- здатність планувати власну життєдіяльність та реалізовувати заплановане;

- здатність змінювати спосіб поведінки залежно від зміни життєвих ситуацій та обставин [7].

На думку І. Шаронової наявність психічного здоров'я встановлюють за такими критеріями:

- відсутність або наявність виражених форм психічних захворювань та пограничних нервово-психічних розладів;

- гармонійність психічного розвитку та його відповідність віку;

- рівень розвитку показників стану провідних соціальних професійно-значущих психофізіологічних функцій та особливостей особистості, які зумовлюють ефективне виконання різноманітних навчальних, професійних або побутових завдань у повсякденній діяльності [8].

Даний розподіл свідчить що перший критерій володіє ознакою об'єктивності, а два наступних – наповнені суб'єктивними уявленнями про відповідність та гармонійність. І необхідно чітко розуміти що нормальне функціонування особистості військовослужбовця можливе за умов його фізіологічного, психічного та соціального благополуччя.

Погоджуємося з тим що збереження психічного здоров'я військовослужбовців у Збройних Силах України – це комплекс заходів медико-психологічного характеру (медичних, психологічних, адміністративних), спрямованих на збереження, відновлення та корекцію психофізіологічних та психічних функцій, досягнення високого рівня боєздатності військовослужбовців, які зазнали впливу психотравмуючих чинників та постраждали внаслідок цього, а також створення сприятливих умов для подальшого

успішного виконання ними службових обов'язків [4].

Основними напрямками роботи даного комплексу заходів є: клінічна робота; освітня робота; дорадча допомога.

Збереження психічного здоров'я військовослужбовців здійснюється у тісній взаємодії силами командирів, офіцерів-психологів, офіцерів з морально-психологічного забезпечення, медичного персоналу, психологів, капеланів шляхом проведення занять з особовим складом. Вивчаються питання: надання само- та взаємодопомоги при бойовій психічній травмі; ранньої діагностики та надання відповідної медико-психологічної допомоги; підтримки високого морально-психологічного стану військ; медико-психологічної реабілітації; профілактики порушень військової дисципліни; запобігання суїцидам; професійного психологічного (психофізіологічного) відбору і раціонального розподілу особового складу по військовим колективам; психологічної просвіти особового складу (поширення агітаційних та довідкових матеріалів) тощо [4].

Поділяємо думку Є. Потапчука, що під поняттям “психічне здоров'я військовослужбовця” слід розуміти таке функціонування психіки військовослужбовця, яке забезпечує його гармонійну взаємодію з навколишнім світом, адекватність поведінки, ефективність навчальної і службової діяльності та здійснення особистісного розвитку [9].

Методи дослідження.

Ретроспективний аналіз підходів вчених до проблеми психічного здоров'я військовослужбовців. Аналіз та порівняння нормативно-правової бази охорони збереження психічного здоров'я в Україні та за кордоном. Узагальнення керівних документів щодо збереження психічного здоров'я військовослужбовців, стану функціонування системи охорони психічного здоров'я військовослужбовців Збройних Силах України. Обґрунтування критеріїв та показників психічного здоров'я військовослужбовців.

Результати і обговорення. У контексті нашого дослідження поняття “показник психічного здоров'я” означає різноманітні одиниці поведінки і діяльності

військовослужбовців, на основі, якісного та кількісного аналізу яких, ми можемо судити (робити висновок) про рівень психічного здоров'я військовослужбовців. Здійснивши аналіз щодо визначення їх сутності, можемо констатувати наступне: показники психічного здоров'я людини є достатньо нечіткими та таким, які мають багатосмісловне трактування; вони є лише формальними та задекларованими; ними не користуються фахівці психіатричної галузі при встановленні діагнозу.

Здійснюючи науковий пошук, беручи до уваги загально прийняті підходи, визначаємо, що критерієм і показником психічного здоров'я можуть бути різноманітні одиниці поведінки і діяльності військовослужбовців, на основі, якісного та кількісного аналізу яких, ми можемо робити судження (висновок) про рівень психічного здоров'я військовослужбовців, найбільш точними з яких можуть бути наступні:

1. *Якість протікання психічних процесів та станів військовослужбовця* (здатність адекватно сприймати себе та оточення; здатність до розумного планування життєвих цілей; здатність усвідомлено здійснювати вчинки; відповідність емоційних реакцій силі та частоті зовнішніх подразників; задоволення сім'єю, військовою службою, військовим колективом, прямим командиром (начальником); почуття відповідальності за себе, членів сім'ї та членів колективу; здатність позбавлятися образ; здатність до гумору; урівноваженість; оптимізм).

2. *Конфігурація психічних властивостей* (упевненість у собі (віра у свої сили); зосередженість (відсутність метушливості); етичність (чесність, совісність, тактовність); інтерес до оточуючого світу; адекватний рівень вимог (домагань); активність та цілеспрямованість; комунікабельність; доброзичливість; терпимість).

3. *Рівень саморегуляції військовослужбовця* (здатність до контролю; здатність свідомо змінювати свої стани та регулювати свої дії відповідно до мети діяльності та обстановки; володіння негативними емоціями; здатність до керування поведінкою відповідно до норм, що існують у військовому колективі; здатність продуктивно працювати та підтримувати міжособистісні стосунки).

4. *Наявність шкідливих звичок поведінки* (тютюнова залежність, пияцтво, наркотизм; схильність до брехні, до конфліктної поведінки) [2].

Слід зауважити що в умовах воєнного стану (бойових дій) за останнім критерієм кількість показників значно зростає. І шкідливі звички з урахуванням індивідуально-психологічних властивостей військовослужбовців і зовнішніх чинників перетікають у девіантну поведінку військовослужбовців.

Перелічені критерії та показники вже частково використовувалися при оцінці стану психічного здоров'я під час експериментального дослідження за допомогою експертів [3; 9]. Тому за певних умов, з певними уточненнями, допустиме їх використання під час наступних досліджень.

За допомогою методів аналізу та узагальнення вищезазначених підходів до визначення критеріїв та показників психічного здоров'я запропонованих ВООЗ та дослідженнями інших науковців ми спостерігаємо формування деякої структури та на їх основі спроможності оцінити стан психічного здоров'я військовослужбовців. Але дані підходи не враховують досвід їхньої участі у бойових діях. Наприклад, аналіз досвіду воєнних дій на сході України дозволяє стверджувати, що рівень саморегуляції військовослужбовця виходить на перший план і формується та базується на основі якості протікання психічних процесів та станів військовослужбовця, конфігурації психічних властивостей.

До критеріїв психічного здоров'я військовослужбовця ми також пропонуємо віднести:

- здатність долати негативні наслідки бойової обстановки;
- здатність долати негативні стресові ситуації;
- стійкість психіки під час впливу противника із застосування засобів ураження;
- свідоме та адекватне ставлення військовослужбовця до наслідків бою (смерть та каліцтва співслужбовців, власне поранення);
- здатність під час бою надати першу психологічну допомогу та самопомогу тощо.

За станом психічного здоров'я військовослужбовці можуть поділятися на

осіб психічно здорових, з нервово-психічною нестійкістю та психічними розладами. При цьому нервово-психічну нестійкість необхідно розуміти як схильність людини до психічних зривів в умовах фізичної і психічної напруги. Що стосується випадків навантаження що перевищують можливості військовослужбовця, то у них на основі нервово-психічної нестійкості можуть формуватися психічні розлади. Поява таких психічних розладів у військовослужбовців здатна зробити їх небезпечними для оточення. Зважаючи на специфіку діяльності військовослужбовців масштаби цієї небезпеки можуть значно збільшитися.

Проведений аналіз наукової літератури надав можливість відмітити, що психічне здоров'я військовослужбовця це стан гармонії і взаємодії з навколишнім світом, адекватність поведінки, висока ефективність діяльності як службової так і позаслужбової та здійснення особистісного розвитку.

Для адекватної оцінки психічного здоров'я військовослужбовців нами були визначені його критерії: якість протікання психічних процесів та станів; конфігурація психічних властивостей; рівень саморегуляції та наявність шкідливих звичок військовослужбовця. На ряду з цим за результатами дослідження запропоновано певну кількість показників, які додають конкретного змісту і дозволяють глибше вивчити сутність, зміст і функціональне наповнення по кожному критерію. Особливої уваги заслуговують запропоновані критерії психічного здоров'я прояви яких характерні під час участі в бойових діях. Звісно дані позиції є першими кроками в науковому розв'язанні даної проблеми. І запропоновані критерії та показники потребують подальшого дослідження, уточнення та доповнення особливо на основі вивчення досвіду участі військовослужбовців у бойових діях та їх наслідків.

Висновки. У даному дослідженні подано теоретичне вивчення та обґрунтування критеріїв та показників психічного здоров'я військовослужбовців у Збройних Силах України. На сучасному етапі розвитку держави, формування та подальший розвиток системи охорони психічного здоров'я в Україні є однією з першочергових задач яка потребує

Питання психології

негайного вирішення. Особливого значення, з урахуванням сучасних загроз національній безпеці України, набуває питання охорони психічного здоров'я військовослужбовців.

З урахуванням зазначеного вище, існує потреба вироблення цілісної, ефективної системи охорони психічного здоров'я, яка функціонує в єдиному міжвідомчому просторі, гарантує покращення якості та дотримання прав і свобод громадян України.

Актуальними напрямками подальших досліджень з визначених проблем є: чітке визначення критеріїв та показників

психічного здоров'я; розроблення пропозицій щодо удосконалення нормативно-правових актів охорони психічного здоров'я військовослужбовців та прийняття керівного документу на рівні Міністерства оборони України або Генерального штабу Збройних Сил України; розроблення рекомендацій щодо збереження психічного здоров'я військовослужбовців Збройних Сил України; впровадження дієвої системи охорони психічного здоров'я військовослужбовців.

Список використаних джерел

1. Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць інституту психології імені Костюка Г.С. НАПН України. 2018. Том XI: Психологія особистості. Психологічна допомога особистості. Випуск 18. Житомир: ЖДУ імені І.Франка, 2018. 348 с.
2. Потапчук Є.М. Соціально-психологічні умови збереження психічного здоров'я військовослужбовців: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра псих. наук: 19.00.09. Хмельницький, 2004. 32 с.
3. Охорона психічного здоров'я в умовах війни. Перек. з англ. Семигіна Т., Павленко І., Овсяннікова Є. та інші. Київ: Наш формат, 2017. 1068 с.
4. Вказівки щодо збереження психічного здоров'я військовослужбовців в зоні застосування військ (сил) та під час відновлення боєздатності військових частин (підрозділів). Київ: Українська військово-медична академія МО України, 2018. 102 с.
5. Костиук Д., Костиук В. Психічне та психологічне здоров'я особистості: поняття, зміст, критерії. Питання психології: Вісник Національного університету оборони України. 2018. Випуск 2 (50). С. 45-49.
6. Академічний тлумачний словник з української мови: веб-сайт. URL: <http://sum.in.ua/>
7. Психічне здоров'я як складова національної безпеки: веб-сайт. URL: <https://www.umj.com.ua/article/52851/psixichne-zdorov-ya-yak-skladova-nacionalnoi-bezpeki>
8. Шаронова І. В. Психічне здоров'я особистості як предмет психологічного дослідження. Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. 2013. Вип. 20. URL: <http://problemps.kpnu.edu.ua/wp-content/uploads/sites/58/2017/05/20-68>
9. Алещенко В.І., Потапчук Є.М., Сафін О.Д. Організація забезпечення збереження психічного здоров'я військовослужбовців: навчальний посібник. Київ, 2007. 134 с.

References

1. Aktualni problemy psykholohii [Current problems of psychology]: Zbirnyk naukovykh prats instytutu psykholohii imeni Kostiuka H.S. NAPN Ukrainy. 2018. Tom KhI: Psykholohiia osobystosti. Psykholohichna dopomoha osobystosti. Vypusk 18. Zhytomyr: ZhDU imeni I.Franka, 2018. 348 s. (in Ukrainian).
2. Potapchuk Ye.M. Sotsialno-psykholohichni umovy zberezhenia psykhichnoho zdorovia viiskovosluzhbovtiv [Socio-psychological conditions for maintaining the mental health of servicemen]: avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia d-ra psyk. nauk: 19.00.09. Khmelnytskyi, 2004. 32 s. (in Ukrainian).
3. Okhorona psykhichnoho zdorovia v umovakh viiny [Mental health care in war]. Perек. z anhл. Semyhina T., Pavlenko I., Ovsiannikova Ye. ta inshi. Kyiv: Nash format, 2017. 1068 s. (in Ukrainian).
4. Vkazivky shchodo zberezhenia psykhichnoho zdorovia viiskovosluzhbovtiv v zoni zastosuvannia viisk (syl) ta pid chas vidnovlennia boiezdatnosti viiskovykh chastyn (pidrozdiliv) [Guidelines for maintaining the mental health of servicemen in the area of application of troops (forces) and during the restoration of combat capability of military units (units)]. Kyiv: Ukrainka viiskovo-medychna akademiia MO Ukrainy, 2018. 102 s. (in Ukrainian).
5. Kostiuk D., Kostiuk V. Psykhične ta psykholohične zdorovia osobystosti [Mental and psychological health of the individual]: poniattia, zmist, kryterii. Pytannia psykholohii: Visnyk Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy. 2018. Vypusk 2 (50). S. 45-49. (in Ukrainian).
6. Akademichniy tлумachnyi slovnyk z ukrainskoi movy [Academic explanatory dictionary of the Ukrainian language]: veb-sait. URL: <http://sum.in.ua/> (in Ukrainian).
7. Psykhične zdorovia yak skladova natsionalnoi bezpeky [Mental health as a component of national security]: veb-sait. URL: <https://www.umj.com.ua/article/52851/psixichne-zdorov-ya-yak-skladova-nacionalnoi-bezpeki> (in Ukrainian).

8. Sharonova I. V. Psykhichne zdorovia osobystosti yak predmet psykholohichnoho doslidzhennia. Problemy suchasnoi psykholohii [Mental health of the individual as a subject of psychological research. Problems of modern psychology]: Zbirnyk naukovykh prats K-PNU imeni Ivana Ohiiienka, Instytutu psykholohii imeni H. S. Kostiuka NAPN Ukrainy. 2013. Vyp. 20. URL: <http://problemps.kpnu.edu.ua/wp-content/uploads/sites/58/2017/05/20-68> (in Ukrainian).

9. Aleshchenko V.I., Potapchuk Ye.M., Safin O.D.. Orhanizatsiia zabezpechennia zberezhenia psykhichnoho zdorovia viiskovosluzhbovtiv [Organization of ensuring the preservation of mental health of servicemen]: navchalnyi posibnyk. Kyiv, 2007. 134 s. (in Ukrainian).

Резюме

Мозалёв В. кандидат педагогических наук,
НУОУ имени Ивана Черняховского

Ганджа В. слушатель гуманитарного института
НУОУ имени Ивана Черняховского

**КРИТЕРИИ И ПОКАЗАТЕЛИ ПСИХИЧЕСКОГО ЗДОРОВЬЯ ВОЕННОСЛУЖАЩИХ
ВООРУЖЕННЫХ СИЛ УКРАИНЫ**

В статье рассматривается актуальная проблема сохранения психического здоровья военнослужащих Вооруженных Сил Украины, как главного фактора успешного выполнения боевых задач в сложных и экстремальных условиях деятельности. Определены и обоснованы основные критерии и показатели психического здоровья военнослужащих с учетом опыта их участия в боевых действиях.

Ключевые слова: психическое здоровье военнослужащих; критерии; показатели; психологическая готовность; психические расстройства; психическая травма.

Summary

Mozalev V. Candidate of Pedagogical Sciences, National
University of Defense of Ukraine named after Ivan Chernyakhovsky

Handzha V. hearer National University of Defense
of Ukraine named after Ivan Chernyakhovsky

**CRITERIA AND INDICATORS OF MENTAL HEALTH OF SOLDIERS OF THE ARMED
FORCES OF UKRAINE**

The article considers the current problem of preserving the mental health of servicemen of the Armed Forces of Ukraine, as the main factor in the successful implementation of combat missions in difficult and extreme conditions. The main criteria and indicators of mental health of servicemen are defined and substantiated, taking into account the experience of their participation in hostilities.

The urgency of this problem is determined by the professional activities of servicemen, who are entrusted with important tasks of national defense, protection of sovereignty, territorial integrity and inviolability, the implementation of which depends directly on the health of servicemen, in this context of mental health and health disorders. In the mental sphere can make a person with a weapon incapable of performing the task on purpose or even become dangerous to society. Therefore, in order to adequately assess the mental health of servicemen, it is necessary to determine its criteria and indicators.

The purpose of the article. In view of the above, the purpose of the article is a retrospective analysis of the approaches of scientists to the problem of mental health of servicemen, as well as the definition and justification of its criteria and indicators.

The high level of physical and psychological stress during the activities in the special conditions in which servicemen are, leads to increased requirements for their personal and professional qualities. To ensure continuous monitoring of the health of servicemen, there is a need to identify and refine indicators and criteria of mental health in particular.

To adequately assess the mental health of servicemen, we have identified its criteria and indicators, such as the quality of mental processes and states, the configuration of mental properties, the level of self-regulation and the presence of bad habits of the serviceman. Particular attention should be paid to the proposed criteria of mental health, the manifestations of which are characteristic of participation in hostilities. Of course, these positions are the first steps in the scientific solution of this problem. And the proposed criteria and indicators need further research, refinement and addition, especially based on the study of the experience of military participation in hostilities and their consequences.

Key words: mental health of servicemen; criteria; indicators; psychological readiness; mental disorders; mental trauma.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.

Received/Поступила: 20.02. 21.

Рябоконт В. В. кандидат педагогічних наук,
Черкаський інститут пожежної безпеки
імені Героїв Чорнобиля НУЦЗ України
<https://orcid.org/0000-0002-6019-0411>

Чередниченко Т. В. Черкаський інститут
пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля
НУЦЗ України
<https://orcid.org/0000-0001-5496-1083>

КРИЗОВА СИТУАЦІЯ ЯК ДЖЕРЕЛО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

У статті подано результати досліджень психологічного змісту понять «криза», «критична ситуація», «кризова ситуація». Розглянуто можливі варіанти поведінки суб'єкта кризових ситуацій: конструктивний та деструктивний. З позицій діяльного підходу доведено, що кризова ситуація є джерелом розвитку особистості, при цьому рушійною силою розвитку є особистісна активність суб'єкта саморозвитку, яка і визначає модель поведінки людини в кризових ситуаціях.

Ключові слова: криза; критична ситуація; кризова ситуація; особистість; суб'єкт; модель поведінки.

Вступ. Незважаючи на історичну епоху, в якій живе людина, її буття завжди наповнене труднощами: хвороби, негативні життєві потрясіння, втрати, катастрофи природного чи техногенного характеру, низький рівень чи відсутність соціальної підтримки. Кількість труднощів, з якими доводиться зустрічатися сучасній людині, значно зросла за рахунок збільшення числа потенційних небезпек у зв'язку з технологічним прогресом, посиленням соціально-політичної напруженості, розширенням переліку сфер діяльності, що ставлять високі вимоги до особистості людини. У зв'язку з цим проблема підготовки людини до діяльності в напружених умовах є безсумнівно важливою, що і визначає підвищений інтерес до неї з боку сучасних фахівців, а, отже, і актуальність теми даного дослідження.

Метою статті є окреслення різних аспектів означеної проблеми, основними з яких є розробка методологічних підходів до її аналізу, опис, систематизація та інтерпретація фактичного матеріалу, а завданнями – аналіз теоретичних моделей кризових ситуацій і суб'єктивних їх проявів та вироблення практичних рекомендацій щодо вибору того напрямку активності в кризовій ситуації, який дозволить активно вирішувати проблему, а не відходити від неї.

Теоретичне підґрунтя. До питання вивчення кризових ситуацій в житті людини вперше у психологічній науці звернувся Лев Виготський, наукові уявлення якого про вікові кризи особистості лягли в основу

подальших досліджень вітчизняних та зарубіжних вчених-психологів. Досить глибоко та змістовно це питання розглядають у своїх роботах українські психологи, зокрема В. В. Кириченко, А. В. Овсичка, Л. О. Шевченко, І. М. Щербакова, З. Г. Кісарчук, Я. М. Омельченко, Г. П. Лазос, Л. І. Литвиненко та інші, а також зарубіжні психологи: Р. Ассаджіолі, Т. Йоманс, О. Кружкова. Та незважаючи на велику кількість емпіричних досліджень, що присвячені різноманітним аспектам цієї проблеми, ще багато запитань залишається без відповідей, зокрема і роль суб'єкта, який вирішальним чином впливає на перебіг кризових явищ та їх результати.

Методи дослідження. У процесі підготовки статті та для логічності викладу матеріалу дослідження використано загальнонаукові прийоми та методи емпіричного дослідження, що ґрунтуються на системному підході, серед яких: метод аналізу та синтезу, який дозволив виділити складові елементи проблеми з метою вивчення їх кожної окремо як складових частин єдиного цілого, метод узагальнення, який дав змогу виявити типові риси та закономірності досліджуваного явища, метод порівняння, за допомогою якого було встановлено певні відмінності між схожими аспектами однієї проблеми.

Результати і обговорення. Критична, або кризова, ситуація в найзагальнішому вигляді може бути визначена як «різка зміна звичайного стану речей, злам, загострення становища; гостре невдоволення собою, своєю діяльністю» [1, 343]. У психологічній

науці це поняття вперше з'явилося в працях Лева Виготського, який виділив в онтогенезі людини стабільні і критичні періоди, причому останні відокремлюють один стабільний період від іншого. Специфікою кризових періодів виступають прояви регресу, складності у відносинах особистості з оточуючими, при цьому розвиток в такі періоди помітно прискорюється: «Розвиток набуває бурхливого, стрімкого, іноді катастрофічного характеру, він нагадує революційні події як за темпом змін, що відбуваються, так і за змістом цих змін» [2, 896]. Незважаючи на те, що новоутворення кризових періодів не зберігаються в незмінному вигляді на наступних етапах онтогенезу, вони ніби поглинаються наступними новоутвореннями, сенс змін, що відбуваються, на думку Л. Виготського, полягає в підготовці переходу особистості на якісно інший, більш високий щабель розвитку. Сутнісною причиною кризових періодів в найзагальнішому вигляді є актуальне протиріччя між досягнутим рівнем розвитку, який призвів до зміни потреб людини, і відсутністю зовнішніх можливостей для задоволення цих потреб. У той же час явища негативу, що спостерігаються в поведінці і стані людини, викликані необхідними процесами переходу від старих до нових потреб, сконцентрованими переважно в критичні періоди. Таким чином, процес розвитку в стабільному періоді незмінно готує перехід на новий щабель розвитку, який, однак, не може здійснитися плавно, лінійно, а здійснюється в ході кризового періоду з усіма його негативними і позитивними проявами. Узагальнюючи аналіз природи психічного розвитку особистості, Л. Виготський підкреслює, що процес розвитку виступає в нормальному онтогенезі як процес саморозвитку, оскільки криза є проявом «нормальності» розвитку.

Сучасні дослідники, які здійснюють психологічний аналіз поняття «кризова ситуація», виділяють три типи криз:

– невротичні кризи, що тісно пов'язані з досвідом особистості та залежать від її внутрішніх особистісних причин;

– кризи розвитку, з якими пов'язані деякі онтогенетичні періоди (криза новонародженості, криза одного, трьох, семи років, підліткова криза, криза середнього віку та пенсійного віку). Саме ці

кризи і аналізувалися Л. Виготським [2] як необхідні етапи психічного розвитку;

– кризи обставин, до яких сучасна людина все частіше залучається. Цей тип криз пов'язаний з наявністю таких ситуацій, як, наприклад, техногенні та природні катастрофи, що призводять до загрози втрати здоров'я або життя суб'єкта, що істотно порушує базове відчуття безпеки і може супроводжуватися розвитком травматичних кризових станів. Саме вивчення цього типу криз в основному і займаються фахівці, які працюють у галузі кризової психології, «яка має на меті визначення психологічних особливостей життєвої ситуації та індивідуальності людини або групи, внесення позитивних змін у процес взаємодії між ними і профілактику небажаних форм поведінки для найбільш повного розкриття сутнісних сил людини. [3, 6].

У роботах сучасних дослідників пропонуються різні поняття, що характеризують наявність в житті людини таких подій, які не можуть бути названі нормальними. Основними є такі поняття:

– «екстремальна ситуація». І. Г. Малкіна-Пих [4] відносить до них техногенні та природні катастрофи, міжнаціональні конфлікти, терористичні акти тощо. В загальному, це події, що відносяться до категорії надзвичайних ситуацій;

– «кризова ситуація». На думку З. Кісарчука, Я. Омельченка, «криза – це ситуація емоційного та інтелектуального стресу, що вимагає значної зміни уявлень людини про світ і про себе за короткий проміжок часу». [5, 16] Вчені зазначають: «Людина, що потрапила у кризову ситуацію, не може залишатися такою ж, якою була. Їй не вдається осмислити свій психотравмуючий досвід, оперуючи знайомими, шаблонними категоріями і використовуючи звичні моделі вирішення проблем». [5, 16]

- «важка життєва ситуація» також виступає синонімом розглянутих понять, під час неї в результаті зовнішніх впливів або внутрішніх змін відбувається порушення адаптації людини до життя, в результаті чого вона не в змозі задовольняти свої основні життєві потреби за допомогою моделей і способів діяльності (поведінки), вироблених в попередні періоди життя.

Як можна помітити, незважаючи на широкий спектр понять, всі їх можна розділити на два основних типи: по-перше, поняття, що фіксують зовнішні ознаки даної категорії ситуацій, а по-друге, поняття, в яких суб'єктивне переживання ситуації виходить на перший план та стає їх головною ознакою. При цьому найчастіше простежується ставлення до кризових (екстремальних, важких) ситуацій як до детермінант суб'єктивних аспектів реакції на них. Однак адекватне розуміння етіології реакції людини на кризи передбачає врахування того, що у виникненні кризових станів беруть участь кілька груп чинників, а саме:

1. Присутність стресорів. При цьому стресором виступає не об'єктивно небезпечна ситуація, а ситуація, яка оцінюється людиною як загрозна, що означає присутність елемента діяльності (активності) суб'єкта кризової ситуації.

2. Обмежене або викривлене сприйняття, яке практично завжди присутнє в умовах незнайомих ситуацій. Наслідком такого сприйняття може стати почуття неповноцінності, почуття провини за відсутності реальних підстав, параноїдальне сприйняття дійсності (в дусі однієї, провідної ідеї), відчуття безвиході тощо.

3. Відмова адаптивних механізмів, що використовуються людиною для вирішення проблем, які виникають в повсякденному житті. По-перше, кризові ситуації не мають аналогів у досвіді, а по-друге, стереотипність мислення людини, як правило, не дозволяє їй ефективно і в найкоротші терміни скоригувати адаптивні механізми, які використовувалися раніше.

4. Відсутність або відмова систем підтримки близьких, що підсилює почуття самотності та ізоляції людини, яка опинилася в кризовій ситуації [4].

Таким чином, кризовий стан не є похідним від зовнішніх обставин. Наявність стресора є лише одним зі всієї великої кількості факторів, що беруть участь у виникненні кризових станів. Можна стверджувати, що необхідна певна готовність суб'єкта до деструктивного сприйняття стресора і трансформації його впливу у внутрішній стан, який визначається як кризовий.

Кризовий стан (криза) – це стан емоційної та розумової дезорганізації особистості, що виникає в більшості

випадків як результат одночасної дії декількох травмуючих чинників, проте в деяких випадках він може бути результатом ерозії (руйнування), що тривало деякий час. Суб'єктивна тяжкість такого стану людини часто пов'язана з тим, що він, як правило, наповнений дуже інтенсивними змішаними почуттями, серед яких можуть бути пригніченість, безвихідь, відчуття безглуздості всього, що відбувається, лють, вина, образа тощо, які переживаються людиною як відчуття внутрішнього хаосу та безнадії.

У психології вже давно не викликає сумніву той факт, що зміна працездатності та ефективності діяльності людини в стані стресу (найзручніше розглядати ускладнення життєвих умов як стресор) залежить від індивідуальної форми реакції, обумовленої особистісними особливостями (вихідним станом організму в цілому, суб'єктивною значущістю діяльності тощо). Ми пропонуємо розглянути подібні положення в термінології кризових ситуацій. У цьому випадку очевидно, що кризова ситуація, будучи стресом для її учасника, створює умови для розвитку кризових станів. Однак слідом за багатьма дослідниками і спираючись на методологічні принципи, закладені у вітчизняній психології щодо проблеми співвідношення біологічних і соціальних факторів у процесі розвитку, будемо вважати, що сама екстремальна ситуація виступає лише умовою, а не детермінантою кризових станів.

Згідно з методологією діяльнісного підходу, що закладена в роботах Л. Виготського [2], А. Леонтьєва [6] та ін., психічний розвиток є системно детермінованим процесом, в якому біологічні властивості індивіда є необхідною умовою розвитку, а соціальна взаємодія в формі спільної діяльності – єдиним джерелом розвитку. Дійсне пояснення свідомості лежить не в процесах, що «розігруються в голові індивіда під впливом подразників, які впливають на нього», а в «суспільних умовах і способах тієї діяльності, яка створює його необхідність» [6, 29]. «Свідомість це ... продукт тих особливих, тобто суспільних, відносин, в які вступають люди і які лише реалізуються за допомогою їх мозку, їх органів чуттів і органів дії» [6, 31].

Соціальний розвиток людини полягає в формуванні у неї соціальних форм поведінки. Основним фактором розвитку виступає активність в умовах актуалізованого протиріччя між зовнішніми вимогами і оцінкою своєї здатності їм відповідати (безумовно, при наявності внутрішньої мотивації на зміни). «Сутність культурного розвитку полягає в зіткненні розвинених, культурних форм поведінки, з якими зустрічається дитина, з примітивними формами, які характеризують його власну поведінку» [2, 611].

Ситуація труднощів, з якими стикається людина через відсутність у неї адекватних форм поведінки, є стимулом для виявлення нею активності. Таким чином, спосіб поведінки людини в кризовій ситуації пов'язаний насамперед з наступними моментами:

- ступенем сприйняття зовнішніх вимог;
- ступенем мотивації на відповідність цим вимогам.

Незалежно від визначення змісту кризових ситуацій дослідники сходяться в тому, що існують два основні варіанти виходу особистості з кризи. Перший (конструктивний) пов'язаний зі збільшенням адаптаційних можливостей особистості, яка здобула в результаті активної взаємодії з кризою новий життєвий досвід, який зробив її дорослішою. На сьогодні дослідження, в яких розглядаються особливості суб'єктів, що використовують цей варіант поведінки, вельми нечисленні. Як правило, наводяться характеристики, при яких вибір на користь цього варіанту поведінки неможливий. Другий (деструктивний) варіант поведінки розвивається в разі, якщо вихід з кризи не знайдений, що затягує депресивний стан і штовхає до відходу від ситуації. У сучасних дослідженнях найчастіше лише підкреслюється наявність даного варіанту поведінки особистості в кризовій ситуації, однак не робиться спроб класифікувати можливі його прояви. Більшість дослідників визнають існування деструктивних стратегій подолання криз, спільною рисою яких є фактичне небажання людини і нездатність працювати зі своєю проблемою, однак систематизацію проявів деструктивних стратегій поведінки обмежують такими варіантами, як суїцид і алкоголізм.

Проведений аналіз теоретичних моделей кризових ситуацій і суб'єктивних їх

проявів дозволяє віднести до проявів деструктивної поведінки особистості в умовах кризи наступне: 1) суїцид; 2) потрапляння в залежність; 3) можливість психосоматичного захворювання.

Суїцид – це усвідомлене позбавлення себе життя. Більш широким поняттям є суїцидальна поведінка, яка включає ще й суїцидальні замаху, спроби і прояви. Існує величезна кількість досліджень, що розглядають суїцид і його причини. Однак вирішення основної практичної мети – визначення параметрів, які однозначно свідчать про готовність конкретної людини до аутоагресивних дій, – в дослідженнях не простежується. Пояснюючи природу самогубств і їх мотиви, думки вчених варіюють від знаходження соціальних передумов до визнання агресії (напрямок агресії не має значення) як вродженої характеристики людини. Інші дослідження систематизують статистику, описуючи фактори суїцидального ризику. До них відносяться соціально-демографічні (стать, вік, сімейний стан тощо), біографічні (наприклад, суїцидальна поведінка близьких осіб: родичів, близьких, друзів, кумирів тощо); медичні (соматична і психічна патологія); індивідуально-психологічні (низька фрустраційна толерантність, імпульсивність тощо) і природні фактори. Таким чином, в один ряд стають як внутрішні особливості суїцидента, так і зовнішні; при цьому не проглядається ієрархія цих параметрів, найчастіше визнається наявність такого фактора, як вплив ситуації, тобто «системи об'єктивних і суб'єктивних елементів, які об'єднуються в життєдіяльності суб'єкта в певний часовий період» [7, с. 8]. Велику складність, таким чином, являє систематизація тих особистісних передумов, які можуть визначити суїцидальну поведінку людини, оскільки виділяється безліч причин (як зовнішніх, так і внутрішніх) аутоагресії.

Загальним для всіх досліджень є визнання того, що суїцид в більшості випадків – це спосіб припинити нестерпний душевний біль, що є спільною ознакою кризових станів. При наявності специфічних змін свідомості і особистості цей вихід розглядається як найбільш привабливий («швидко і назавжди»).

Залежна поведінка також, з нашої точки зору, виступає як спосіб реагування на кризову ситуацію. Традиційним є визнання

алкоголізму і наркоманії (тобто залежність від психоактивних речовин) в якості способу зміни умов життєдіяльності. Разом з тим існує кілька типів залежної поведінки відповідно до об'єкта залежності. Всі вони схожі, оскільки виникають при певній готовності особистості до психологічної залежності, і часто з часом виникає зміна об'єкта залежності або приєднання іншого до вже наявного. Саме тому ми пропонуємо розглядати як спосіб реагування на кризи не тільки зловживання психоактивними речовинами, а й інші варіанти «втечі в залежність». Розглянемо основні з них.

1. Залежності від психоактивних речовин відносяться до категорії найбільш поширених. Одним з основних видів мотивації використання психоактивних речовин на початковій стадії залежності є атарактична мотивація, тобто використання речовини для поліпшення поганого самопочуття. У багатьох випадках цей вид мотивації стає домінуючим, оскільки психоактивна речовина дозволяє швидко змінити сприйняття актуальної життєвої ситуації, що не задовольняє суб'єкта, і усунути (в свідомості людини – відкласти) необхідність активної поведінки для зміни життя.

2. Перебільшення захоплень (фанатизм, гемблінг (патологічне захоплення азартними іграми), Інтернет-залежність). Основні ознаки:

- глибока і тривала зосередженість на об'єкті захоплення;
- упереджене, емоційно насичене ставлення до об'єкта захоплення;
- втрата відчуття контролю часу, що витрачається на захоплення;
- ігнорування інших видів діяльності.

Людина, занадто залежна від захоплень, потребує психотерапевтичної допомоги, оскільки індивідуальні та соціальні наслідки таких захоплень відводять її від нормального життя.

3. Залежності харчової поведінки, які характеризуються такими ознаками: зміна цінності харчування в ієрархії цінностей, спотворення образу свого тіла, заклопотаність контролем ваги. Залежно від ставлення до їжі та типу харчової поведінки, з'являються такі явища, як нервова анорексія (полягає в прагненні будь-якою ціною схуднути за допомогою відмови від їжі, використання заходів щодо очищення шлунка, причому прагнення не проходить

навіть тоді, коли з'являється дистрофія) або нервова булімія (характеризується повторюваними нападами переїдання, неможливістю внаслідок нервового напруження, яке виникає через невдоволення власним тілом, навіть нетривалий час обходитися без їжі, а також використанням того чи іншого способу очищення організму від споживаної їжі). У деяких дослідженнях зустрічається визнання нервової анорексії як форми хронічного самогубства [8]. Можна виявити загальні особливості залежної особистості, такі, як інфантильність, навіюваність, копіювання, прогностична некомпетентність тощо. Можна з упевненістю стверджувати, що перелік цих якостей характеризує особистість, не готову до активного вибору в складних ситуаціях, яка прагне до використання дитячих алгоритмів поведінки, наприклад, до пошуку засобів та способів, що змінюють сприйняття складнощів, що замінюють реальність на ту, яку в даний момент сприймати краще.

Психосоматика (психосоматичні захворювання) є однією з найбільш суперечливих областей цілого ряду наук, які вивчають людину. На сьогодні налічується велика кількість психосоматичних теорій, які пояснюють феномени взаємозв'язку тілесного і психічного. Об'єднує ці теорії те, що всі вони визнають наявність взаємозв'язку між психічним напруженням (стресом, психотравмою тощо) та соматичною реакцією на неї, що з'являється. Як правило, всі ці теорії розглядають життєву ситуацію, в якій опинилася людина і після якої відзначається погіршення її здоров'я, як детермінуючого фактора. Однак подібна методологія спростовується давно відомим фактом, що повідомлення людині про взаємозв'язок зовнішньої ситуації і хвороби не тільки не поліпшує, а й часто призводить до погіршення стану пацієнта. З нашої точки зору, незалежно від типу опису механізмів взаємозалежності тілесного і психічного самопочуття людини, необхідно пам'ятати, що соціальна ситуація – лише джерело розвитку, а біогенетичні властивості – лише умови розвитку. Результат розвитку (в тому числі і характеристики динаміки психічного і фізичного стану людини) в кінцевому рахунку визначається активністю суб'єкта. Відповідно до думки психотерапевтів-практиків, хвороба – це повідомлення, яке

зазвичай вже виявлялося раніше в інших формах, але людина його проігнорувала. Якщо людина продовжує ігнорувати це повідомлення, воно перетворюється на хворобу тіла. У практиці психотерапії психосоматичних захворювань давно не заперечується той факт, що активність пацієнта, що страждає навіть дуже серйозними недугами (наприклад, онкологічними захворюваннями), може призводити до зцілення. Таким чином, психосоматичне захворювання також може розглядатися як варіант «відходу» від актуальної проблеми в іншу – більш конкретну і менш значиму, тобто в хворобу.

Висновки. Узагальнюючи проведений аналіз існуючих підходів до розгляду проблеми поведінки суб'єкта кризових і екстремальних ситуацій, хотілося б ще раз підкреслити наступне:

1. Кризові ситуації виступають стресорами для людини, проте їх не можна розглядати як безпосередні детермінанти кризового стану, оскільки для його виникнення необхідне ще і сприйняття даної ситуації як стресора, відсутність задовільних алгоритмів опанування нею і відсутність зовнішньої підтримки.

2. Зовнішні (соціальні) умови розвитку в парадигмі діяльнісного підходу розглядаються лише як умови функціонування і розвитку суб'єкта, в той

час як кінцевий результат, тобто в контексті даної проблеми вибір суб'єктом кризових і екстремальних ситуацій конкретного варіанту поведінки, визначається активністю самого суб'єкта.

3. Виходом з кризи може бути її вирішення, тобто конструктивна поведінка суб'єкта, спрямована на подолання труднощів через вироблення тих новоутворень, які б дозволили перемогти кризу. Однак поряд з цим на практиці часто зустрічається деструктивний спосіб кризового реагування. Як варіанти такого реагування слід розглядати не тільки суїцидальну поведінку, але і входження в залежність, а також входження в психосоматичне захворювання.

4. Потребує подальшого вивчення питання про особистісні передумови, що забезпечують конструктивний спосіб реагування. Рішення даного завдання дозволить посилити прикладне значення досліджень в області кризової психології. Знаючи, які якості дозволяють конструктивно вибирати в кризових ситуаціях той напрямок активності, який призводить не до відходу від проблеми, а до активного її вирішення, можна розробляти технології розвитку цих якостей у процесі активного включення суб'єкта в діяльність щодо зміни себе та світу.

Список використаних джерел

1. Словник української мови: в 11 томах. Том 4. / за ред. І. К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1973. – 1332 с.
2. Выготский С. Л. Психология / С. Л. Выготский. – М.: ЭКСМО Пресс. 2000. – 1007 с.
3. Кризова психологія: Навчальний посібник / За заг. ред. проф. О. В. Тімченка. – Х.: НУЦЗУ, 2010. – 401 с.
4. Малкина-Пых И. Г. Экстремальные ситуации: Справочник практического психолога. / И. Г. Малкина-Пых. – М.: ЕКСМО, 2005. – 916 с.
5. Психологічна допомога постраждалим внаслідок кризових травматичних подій: методичний посібник / З. Г. Кісарчук, Я. М. Омельченко, Г. П. Лазос, Л. І. Литвиненко та інші; за ред. З. Г. Кісарчук. – К.: ТОВ “Видавництво “Логос”, 2014. – 207 с.
6. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. / А. Н. Леонтьев. – М.: Политиздат, 1975. – 304 с.
7. Осухова Н. Г. Психологическая помощь в трудных и экстремальных ситуациях. / Н. Г. Осухова. – М.: Академия, 2005. – 288 с.

References

1. Bilodid, I. K. (1973). Slovnýk ukraïnskoi movy: v 11 tomah. Tom 4 [dictionary of the Ukrainian language]. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
2. Vygotskij, S. L. (2000). Psihologija [Psychology]. Moskva: EKSMO Press. (in Russia).
3. Timchenko, O. V. (2010). Kryzova psyhologija [Crisis psychology]. Charkiv: NUCZU (in Ukrainian).
4. Malkina-Pyh, I. G. (2005). Ekstremalnye situacii: Spravochnik praktičeskogo psihologa. [Extreme situations: handbook of practical psychologist], Moskva: EKSMO Press. (in Russia).
5. Kisarchuk Z. G., Omelchenko Ia. M., Lazos G. P., Lytvynenko L. I. (2014). Psihologichna dopomoga postrazdalym vnaslidok kryzovyh travmatychnyh podij. [Psychological assistance to victims of crisis traumatic events]. Kyiv: TOV “Vydavnyctvo Logos”. (in Ukrainian).

6. Leontjev, A. N. (1975). Dejatelnost. Soznanije. Lichnost. [Activity. Consciousness. Personality]. Moskva: Politizdat. (in Russia).

7. Osuhova, N. G. (2005). Psihologicheskaja pomoshch v trudnyh i ekstremalnyh situacijah. [Psychological assistance in difficult and extreme situations]. Moskva: Akademiya. (in Russia).

Резюме

Рябокoнь В. В. кандидат педагогических наук,
Черкасский институт пожарной безопасности
имени Героев Чернобыля НУГЗ Украины

Чередниченко Т. В. Черкасский институт пожарной
безопасности имени Героев Чернобыля НУГЗ Украины

КРИЗИСНАЯ СИТУАЦИЯ КАК СРЕДА РАЗВИТИЯ ЛИЧНОСТИ

В статье предложены результаты исследования понятий «кризис», «критическая ситуация», «кризисная ситуация» в психологическом плане. Рассмотрено два возможных варианта поведения субъекта кризисных ситуаций, а именно: конструктивный и деструктивный. Определено, что кризисная ситуация есть источником развития личности, причем на первый план выходит личностная активность субъекта, которая и определяет поведение человека в кризисных ситуациях.

Ключевые слова: кризис; критическая ситуация; кризисная ситуация; личность; субъект; поведение.

Summary

Riabokon V. Candidate of Pedagogic Sciences, Cherkasy
Institute of Fire Safety named after Chernobyl Heroes
National University of Civil Defense of Ukraine

Cherednychenko T. Cherkasy Institute of Fire Safety
named after Chernobyl Heroes National University
of Civil Defense of Ukraine

CRISIS SITUATION AS A SOURCE OF PERSONALITY DEVELOPMENT

The article presents the results of research on the psychological content of the concepts "crisis", "critical situation", "crisis situation". The number of difficulties, that modern person has to face, increases due to the growth of the number of potential dangers due to technological progress, intensification of socio-political tensions, expanding the list of scope of activities, that make high demands on the individual. Thereby, the problem of training of a person for activities in a stressful environment is undoubtedly important, it determines the increased interest in it by modern professionals.

The aim of the article is the developing of methodological approaches to the analysis of indicated problem, description, systematization and interpretation of actual material, the tasks are analysis of theoretical models of crisis situations and their subjective manifestations and development of practical recommendations for choosing the direction of activity in a crisis situation, rather than deviation from it.

There are three types of crises that characterize the concept of "crisis situation", specifically: neurotic crises, which are closely related to the experience of the individual and depend on his internal personal causes; developmental crises associated with some ontogenetic periods (neonatal crisis, crisis of one, three, seven years, adolescent crisis, midlife crisis and retirement age crisis); crises of circumstances which modern person is increasingly involved to. This type of crisis is associated with the presence of situations such as man-made and natural disasters that threaten the loss of health or life of the subject, which significantly violates the basic sense of security and may be accompanied by the development of traumatic crises.

It has been found that a state of crisis, is a state of emotional and mental disorganization of the individual, which occurs in most cases as a result of the simultaneous action of several traumatic factors, and in some cases is the result of long-term action of such factors, is not derived from external circumstances. The presence of stressors is just one of the many factors involved in the emergence of crisis situations. Crisis situations are stressors for a person, but they can not be considered as direct determinants of the crisis.

Possible variants of crisis subject behavior are considered: constructive and destructive ones. The way out of the crisis can be its solution, the constructive behavior of the subject, aimed at overcoming of difficulties by the development of formation of new actions that would overcome the crisis. From the point of view of the activity approach, it is proved that the crisis situation is the source of personal development, and the driving force of development is the personal activity of the self-development subject, which determines the model of human behavior in crisis situations.

Key words: crisis; critical situation; crisis situation; personality; subject; model of behavior.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.

Received/Поступила: 12.02. 21.

Сорока О. М. кандидат психологічних наук, доцент
Дунайський інститут Національного університету
«Одеська морська академія»,
<https://orcid.org/0000-0003-1637-3437>

СТРЕС: БАЗОВІ ПАРАМЕТРИ І ФЕНОМЕНОЛОГІЯ СУБ'ЄКТНОГО ПРОЯВУ

У статті розкриваються ключові характеристики поняття «стрес» як психологічної категорії, феноменологія його суб'єктного прояву як психологічного явища, а також семантика базових характеристик стресу та інтенційності як головної структури переживання цього психологічного феномену.

Ключові слова: стрес; феноменологія; суб'єктний прояв; психологічне явище; інтенційність; переживання.

Вступ.

Проблема психологічного стресу набуває усе зростаючої наукової і практичної актуальності через безперервне зростання соціальної, економічної, екологічної, техногенної, особистісної екстремальності людського життя, а також суттєвою зміною змісту та умов праці у представників багатьох професій, до числа яких належить і професія фахівця морського транспорту [18]. Ця проблема є сферою перетину багатьох дисциплін – від фізіології і медицини до психології, соціології та політики, що обумовлено, з одного боку, фізіологічними і психологічними механізмами стресових реакцій, а з іншого – соціальним характером наслідків професійних стресів [6; 8; 15; 16 та ін].

Мета статті – розкриття ключових характеристик поняття «стрес» як психологічної категорії та феноменології його суб'єктного прояву як психологічного явища.

Завдання статті – розкрити семантику базових характеристик стресу, а також інтенційності як головної структури переживання цього психологічного феномену.

Теоретичне підґрунтя.

Феномен стресу, відкритий Г.Сельє, найчастіше як термін застосовується для позначення цілої низки фізіологічних і психічних станів людини у складних умовах діяльності [12]. Його популярність обумовлена реальним збільшенням кількості стресів у людей, урбанізацією, прискоренням темпу життя, зростанням кількості міжособистісних взаємодій (насамперед, конфліктних), а також більшою явною невідповідністю між біологічною

природою людини та умовами її соціального існування [15].

Ретроспективний аналіз поглядів на природу стресу і стресових станів свідчить про первісний його розгляд у контексті саме біологічних проявів. Однак за результатами низки експериментів з'ясувалося, що надзвичайно складна і чутлива психіка людини здатна серйозно модифікувати характер того «класичного» стресу», який описують біологічні теорії. Стало очевидним, що у створенні концепції стресу вагома роль повинна належати теоретичній і практичній психології [14].

Перші роботи, в яких поняття «стрес» фігурує як найважливіша психологічна категорія, пов'язані з іменами Р.Лазаруса, Р.Ланьєра, С.Фолкмена. Аналізуючи психічні прояви синдрому, описаного Г.Сельє, ними було введено поняття психологічного (емоційного) стресу. Багаторічні дослідження психологічного стресу підтвердили спільність фізіологічних змін, що виникають при фізіологічному і психічному стресах, і, у той же час дозволили стверджувати про деякі важливі відмінності у механізмах їхнього формування. Якщо фізіологічний стрес виникає у зв'язку із безпосередньою загрозою фізичної розправи, то при психологічному стресі вплив психічних стресорів (або комплексної стрессогенної ситуації) опосередковується через складні психічні процеси, які забезпечують оцінку стимулу і зіставлення його із попереднім досвідом. Стимул набуває характеру стресора, тоді, коли в результаті його психологічної переробки виникає відчуття загрози. Зазвичай це відбувається у випадку, якщо психологічна оцінка виявляє очевидну

невідповідність між вимогами середовища і потребами суб'єкта, його психічними і фізичними ресурсами, необхідними для задоволення цих потреб. Суб'єктивне ставлення до стимулу, залежне від неповторного індивідуального досвіду, особистісних особливостей, характеру когнітивних процесів і психічного стану являє собою важливий психологічний механізм, що визначає особливості і рівень стресу. Дослідження тривалого стресу у реальних умовах свідчать про те, що не стільки фізичний, скільки психічний рівень адаптації є маркером фізичного і психічного станів людини. Таким чином, розгляд єдиного феномена стресу у межах різних галузей науки (зокрема, фізіології, медицини, психології) сприяв більш поглибленому вивченню окремих фізіологічних, психологічних і соціально-психологічних проявів стресу, закономірностей їхнього розвитку, структур і функціональних механізмів, що перебувають в основі цих проявів.

Методи дослідження.

Для досягнення мети і реалізації завдання дослідження було використано низку теоретичних методів – аналіз, синтез, узагальнення, порівняння і систематизація наукових джерел у галузі психології із проблеми стресу.

Результати і обговорення.

Терміном «стрес» об'єднують велике коло питань, пов'язаних із зародженням, проявами і наслідками екстремальних впливів зовнішнього середовища, конфліктами, складною і відповідальною професійною діяльністю, небезпечною ситуацією і т. п. У сучасній науковій літературі термін «стрес» використовується у декількох значеннях:

стрес - стан занепокоєння в організмі, яке він прагне усунути або зменшити. У такому визначенні поняття стресу небагато чим відрізняється від неприємних станів, таких, як тривожність, дисонанс, слабка біль та ін.;

стрес - це психологічні та поведінкові реакції, що відображають стан внутрішнього занепокоєння чи його придушення. Насправді такі захисні від стресу реакції або маркери можна спостерігати у різних функціональних проявах, включаючи емоційні, когнітивні і поведінкові;

стрес - це подія або умова у фізичному

або соціальному оточенні, яке веде до вживання заходів щодо уникнення або до агресії, прийняття рішення про усунення або послаблення загрозливих умов. У такому сенсі «стресори» розглядаються як подібні до понять небезпека, загроза, тиск, конфлікт, фрустрація та екстремальна ситуація.

Узагальнюючи ці положення, слід зазначити, що як стресова може бути визнана лише така реакція індивіда, яка досягає порогових рівнів його психологічних і фізіологічних можливостей. Отже, у зв'язку із відсутністю загальної теорії стресу не зустрічається загальноприйнятого його визначення. Кожна із галузей наукового знання, що використовує цю категорію, інтерпретує її відповідно до предметного поля своїх досліджень.

Незважаючи на наявні численні роботи із вивчення стресу і стресових реакцій, до сих пір немає і загальноприйнятої її класифікації. Багато авторів розрізняють фізіологічні і психологічні стреси, інші поділяють види стресу у залежності від специфіки подразника і порушень функцій організму.

Одна із перших типологій стресу була запропонована Р.Лазарусом, який активно виступає проти підходів, які об'єднують фізіологічний і психологічний стреси. Виокремивши два види стресу - фізіологічний і психологічний, він підкреслював їхні відмінності в особливостях стимулу, що впливає, механізмах виникнення і характері відповідної реакції.

Біологічний (фізіологічний стрес) характеризується порушенням гомеостазу та викликається безпосередньою дією несприятливого стимулу на організм. Прояв фізіологічних стресів значною мірою визначається різними формами обміну речовин і станом різних функцій організму. Серед чинників, що їх викликають, найбільш відомими є голод, гіпотермія, спрага, порушення кровообігу, дихання, функції нервової системи і т. п. У фізіологічних стресах послідовно відбуваються катаболічні та анаболічні реакції - стресові механізми, які беруть участь в процесах саморегуляції і забезпечують різноманітні форми гомеостазу, в основному ендокринний, обмінний і нейровегетативний [9].

Відновлення гомеостатичної стійкості здійснюється вісцеральними і нейрогуморальними механізмами, які обумовлюють стереотипний характер реакцій при фізіологічному стресі.

Психологічний стрес у роботах Р.Лазаруса і Р.Ланьєра буквально визначений як реакція людини на особливості взаємодії між особистістю і навколишнім світом. Пізніше запропоновану класифікацію було уточнено як щодо визначення самого поняття, так і виокремлення його різновидів. Психологічний стрес, став інтерпретуватися не лише як реакція, але і як процес, в якому вимоги середовища розглядаються особистістю, виходячи з її ресурсів і ймовірності вирішення, що виникає у проблемній ситуації [15].

Відповідно до сучасних підходів до розуміння видів стресу (В.Бодров, Ю.Щербатих, Д.Ісаєв) психологічний стрес у свою чергу можна розділити на емоційний, інформаційний та організаційний. На думку К.Судакова емоційний стрес - стан яскраво вираженого психоемоційного переживання людиною конфліктних життєвих ситуацій, які гостро або тривало обмежують задоволення його соціальних або біологічних потреб [13]. Цим терміном часто позначають стани, що перебувають у межах фізіологічних і психологічних границь психоемоційного напруження. Нерідко з ним пов'язують і стани, що розвиваються як наслідок тривалої або повторної емоційної напруги, стан на межі патології, психічної дезадаптації [1]. У цілому, зміст терміна «емоційний стрес» містить як первинні емоційні та поведінкові реакції на екстремальні впливи біологічної або соціальної середовища, так і фізіологічні механізми, що перебувають в їх основі [15]. Як стверджують П.Анохін і К.Судаков «емоційний апарат» є найбільш чутливим до дії екстремальних чинників, у зв'язку з чим першим включається у стресову ситуацію.

Інформаційний стрес - різновид психологічного стресу джерелом якого є такі чинники:

зовнішні повідомлення, інформація про реальний або ймовірний вплив несприятливих подій, загрозу їхнього виникнення;

«внутрішня» інформація у формі

уявлень чи спогадів про події, ситуації та їхні наслідки, що травмують психіку;

ситуація інформаційних перевантажень, коли суб'єкт не справляється із завданням, не встигає приймати рішення у необхідному темпі, при високій відповідальності за наслідки рішень [13].

Організаційний стрес проявляється у напрузі адаптаційних механізмів особистості у відповідь на певну організаційно-виробничу ситуацію (рольові конфлікти, високі професійні вимоги, екстремальні умови діяльності та ін.) [4]. В.Дібшлаг виокремив шість причин організаційних стресів: інтенсивність роботи; домінування фактора часу; лефіцит або висока інтенсивність спілкування; монотонія; різні зовнішні впливи; різке порушення нормальної системи (порядку) роботи.

Перераховані види стресу, за винятком фізіологічного, характеризуються наявністю таких ознак, як індивідуально-психологічна своєрідність процесів психічного відображення сутності екстремальних ситуацій (незалежно від їхньої природи) та особистісних особливостей щодо їхнього подолання.

Узагальнюючи відмінні риси, слід акцентувати увагу на найбільш важливій відмінності: фізіологічний стрес зазвичай викликає високостереотипізовані реакції за допомогою нервових і гормональних механізмів, у той час як психологічний не завжди призводить до очікуваних реакцій. Реакція на психологічну загрозу може виражатися як у страху, депресії, різних за своїм характером вісцеральних змінах, так і погіршенні показників діяльності, моторних порушеннях і т. п.

Незважаючи на те, що запропонована Р.Лазарусом і його послідовниками класифікація вносить необхідні уточнення, семантична диференціація понять біологічний і психологічний стрес, усе ж існує певна термінологічна плутанина. Окремі дослідники використовують термін «стрес», зокрема психологічний, там, де інші застосовують такі поняття, як стомлення, «конфлікт», «тривога», «фрустрація», «захисна реакція», психологічний дискомфорт і напруженість. Насправді ці поняття можуть розглядатися як психологічне або психофізіологічний відображення стресу, так як

супроводжуються усіма проявами стрессорної реакції [15]. Однак, варто уточнити, що кожне з них має власне категоріальне поле, яке визначається перш за все тим, яка «життєва необхідність» виявляється не реалізованою у результаті нездатності наявних у суб'єкта «типів активності» впоратися із наявними зовнішніми і внутрішніми умовами життєдіяльності [1].

Таким чином, аналіз літературних даних свідчить про те, що поняття «стрес» з моменту своєї появи зазнало значних змін. Головним чином ці зміни обумовлено фундаментальним вивченням різних аспектів зазначеної проблеми - причинності, регуляції, детермінації, прояви, подолання стресу. Поняття «стрес» застосовується не завжди обґрунтовано, іноді ним підміняються інші близькі за змістом терміни. Неоднозначність розуміння феномену стресу і розбіжності у поглядах при класифікації його видів призводить до розбіжностей трактувань досліджуваних явищ, суперечливості отриманих даних, відсутності суворих критеріїв оцінки при їхній інтерпретації, використання неадекватних методичних прийомів дослідження і т. п.

У психологічній літературі в основі класифікації стресу за формами його прояву є поділ стресових реакцій на фізіологічні, поведінкові, емоційні та інтелектуальні. Фізіологічні прояви стресу стосуються майже усіх систем організму людини - травної, серцево-судинної, дихальної. До ознак стресу, що виявляється на фізіологічному рівні можна віднести:

суб'єктивні переживання людини, що зазнає стрес (біль у серці та інших органах, утруднення при диханні, напруга у м'язах, неприємні відчуття в області травних органів та ін.);

об'єктивно обумовлені зміни в окремих системах органів (зміна судинного тону, підвищення артеріального тиску та ін.);

порушення комплексних фізіологічних функцій (послаблення імунітету, підвищена стомлюваність, швидка зміна маси тіла та ін.).

Різноманіття поведінкових проявів стресу можна класифікувати на такі групи:

порушення психомоторики (надмірне напруження м'язів, зміна ритму дихання, тремтіння голосу і т. п.);

зміна способу життя (порушення режиму дня, порушення сну, відмова від корисних звичок та ін.);

професійні порушення (низька продуктивність професійної діяльності, підвищена стомлюваність та ін.);

порушення соціально-рольових функцій (зростання конфліктності, підвищення агресивності, певне ігнорування соціальних норм і стандартів тощо).

Як зазначає Ю.Щербатих, емоційні прояви стосуються перш за все характеристик загального емоційного фону, який набуває негативний, песимістичний відтінок (дратівливість, депресивність, агресія, гнів, можливі афективні стани). Тривалий або повторний короткочасний стрес може призводити до зміни як характеру у цілому, так і появи нових рис, посилення вже наявних (наприклад, інтроверсія, занижена самооцінка і т. п.). При наявності несприятливих передумов (ендогенного та екзогенного характеру) вищеописані зміни можуть вийти за межі психологічної норми і набути рис психопатології (наприклад, невроз).

Зміна інтелектуальних процесів стосується зниження розумового потенціалу у цілому. Постійна завантаженість свідомості обговоренням причин стресу і пошуком виходу із нього призводить до порушення властивостей і процесів уваги (труднощі зосередження, підвищене відволікання, звуження поля уваги), зниження обсягу оперативної пам'яті. Характерна для стресу зміна гормонального фону може привести до порушення процесу відтворення інформації. Також можливе порушення нормальної взаємодії півкуль мозку при сильному емоційному стресі у бік більшого домінування правої («емоційної») півкулі, і зменшення впливу лівої («логічної») половини кори великих півкуль на свідомість людини. Усі ці процеси є не лише наслідком розвитку психологічного стресу, але і перешкоджають його успішному і своєчасному подоланню, так як зниження розумового потенціалу ускладнює процес пошуку виходу зі стресової ситуації [15].

У представлених формах прояви стресу можна побачити деякі специфічні особливості стресових реакцій у динаміці їхнього розвитку. Разом із тим у деяких роботах із психології стресу, зустрічається

опис загальної динамічної моделі стресових станів, що вимагає окремої уваги у вивченні цього феномена [7; 10; 11; 18; 19 та ін.].

Класична динаміка розвитку стресу описана Г.Сельє. На прикладі стадій, що логічно змінюються, він пояснив процес посилення реакцій організму, спрямованих на пристосування до умов, що змінилися. Стадія мобілізації адаптаційних резервів («тривога») - первісна реакція, що представляє собою вираження загального призову до активізації захисних сил організму (тобто спонукання організму до зміни своїх характеристик). Здійснюється координація нервової та гуморальної видів регуляції в організмі при провідній ролі головного мозку (а у людини - її психологічних особливостей). Стадія тривоги у залежності від сили і характеру впливу має різну тривалість, і, як правило, призводить до пристосування організму до нових умов існування. Стадія опору (резистентності) настає у разі тривалого впливу стресора і необхідності підтримки захисних реакцій організму. Як зазначає В.Бодров, відбувається збалансоване витрачання адаптаційних резервів на тлі адекватної до зовнішніх умов напруги функціональних систем [1]. Стадія виснаження відображає порушення механізмів регуляції захисно-пристосувальних способів боротьби організму із надмірно інтенсивним і тривалим впливом стрес-чинників. Адаптаційні резерви відчутно зменшуються. Опірність організму знижується, наслідком чого можуть стати не лише функціональні порушення, а й морфологічні зміни в організмі [1].

«Стадія виснаження» відповідає явищам безсилля, відчаю і фрустрації. При сильній напруженості при стресі, що перевищує порогове для організму значення, організм гине. При припиненні дії стрес-чинника і нормалізації умов середовища включаються процеси репарації, тобто відновлення або ліквідації пошкоджень.

В історії розвитку уявлень про стрес Р.Лазарус першим запропонував не лише відокремлювати психологічний стрес від фізіологічного, а й розглядати його як особливу трансакцію (взаємодія) між людиною і середовищем. На його думку вивчення стресу як психологічного явища

відзначається там, де автори застосовують такі психологічні поняття, як тривога, фрустрація, захисна реакція, конфлікт.

У сучасній психологічній літературі в описі природи психологічного стресу і його особливостей є дійсності часто вдаються до цих термінів [2; 3]. Однак, вони повинні розумітися не як складові визначення психологічного стресу, а як його можливі джерела або наслідки. Актуалізуючи проблему розуміння феномену психологічного стресу, В.Бодров пропонує таке визначення: «психологічний стрес - це функціональний стан організму і психіки, який характеризується суттєвими порушеннями біохімічного, фізіологічного, психічного статусів людини і її поведінки через вплив екстремальних чинників психогенної природи (загроза, небезпека, складність або шкідливість умов життя і діяльності)» [1]. Детермінантою, що визначає механізми формування цього психологічного стану, є не стільки об'єктивно існуюча небезпека, труднощі ситуації, скільки її суб'єктивна, особиста оцінка людиною. Отже, аналіз психологічного стресу вимагає врахування таких чинників, як значущість ситуації для суб'єкта, її інтенсивність і тривалість, когнітивні процеси, індивідуально-психологічні особливості.

У цілому, психологічний стрес характеризується включенням складної ієрархії психічних процесів, які опосередковують вплив стресора або стрессогенної ситуації на організм людини. При цьому виокремлюються різні за якістю (наприклад, імпульсивна, гальмівна, генералізована) і (або) ступенем вираженості (наприклад, реакції тривоги різного ступеня) види відповідної реакції. Найбільш типовими з них є зміни у перебігу пізнавальних процесів (сприйняття, уваги, пам'яті, мислення), в емоційних реакціях, зміні мотиваційної структури діяльності, порушення рухової і мовленнєвої поведінки аж до її повної дезорганізації.

На думку Л.Кітаєва-Смика специфічним та інтегральним показником характеру відповіді на вплив є зміна поведінки. Ним виокремлено дві найбільш загальні форми змін поведінкової активності при короткочасних, але достатньо інтенсивних стресових впливах: активно-емоційна, спрямована на видалення

екстремального чинника (агресія, втеча), і пасивно-емоційна, що виявляється в очікуванні закінчення дії екстремального чинника (зменшення активності, зниження ефективності захисних дій) [5].

Особливість психологічного стресу полягає і у тому, що він може розвиватися під впливом не лише реальних, а й імовірнісних подій, викликаючи тривогу і страх у людини. Таким чином, на розвиток психологічного стресу впливає безліч особистісних чинників, найважливішими з яких є: емоційна стабільність особистості; локус контролю особистості; досвід подолання подібних стресових ситуацій у минулому; особливості мислення, що впливають на сприйняття стресової ситуації; готовність людини звернутися за соціальною підтримкою та ін.

Висновки.

Таким чином, загальний аналіз досліджень психологічного стресу у сучасній психології дозволив виокремити теоретичні моделі розгляду психологічного стресу. Так, біхевіоризм розглядає психологічний стрес через поняття зворотного зв'язку. Стрес перш за все характеризується як результат взаємодії особистості і середовища. У когнітивному напрямку психологічний стрес - це стан, детермінований когнітивними,

особистісними і поведінковими характеристиками, який набирає форму динамічного процесу. Діяльнісний підхід бачить витoki психологічного стресу не всередині суб'єкта і не у зовнішніх стрес-чинниках, а у діяльності, що опосередковує зв'язки особистості зі світом. Процес подолання психологічного стресу описується як діяльність, обумовлена рівнем розвитку свідомості і життєвого світу людини. Системний підхід вивчає феномен психологічного стресу як системне явище, представлене взаємодією основних структурних рівнів функціонування індивіда. Поряд з цим розглядається і діяльність, в якій усвідомлена, суб'єктна позиція у виборі стратегій поведінки призводить до успішного подолання стресу і свідчить про особистісний розвиток. У гуманістичній та екзистенційній психології психологічний стрес розглядається через проблему сенсу напруги і тривоги у бутті людини. Стрес розглядається у його позитивних аспектах, тобто з точки зору його значення для розвитку і становлення особистісної зрілості. У подоланні стресу особлива увага приділяється необхідності «розширення, розкриття меж сприйнятливості і переживань», цінності творчості, творення людиною самої себе та ін.

Список використаних джерел

1. Бодров В.А. Психологический стресс: развитие и преодоление. М.: ПЕР-СЭ, 2006. 528 с.
2. Болтівець С.І. Українська психологічна термінологія: словник-довідник / укл. С.І. Болтівець, Н.В. Слободяник, М.-Л.А. Чепе, Н.В. Чепелева. К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2010. 302 с.
3. Бродовська В.Й., Патрик І.П., Яблонько В.Я. Тлумачний словник психологічних термінів в українській мові: словник. 2-е видання. К.: Професіонал, 2005. 224 с.
4. Карамушка Л.М., Куриця Д.І. Психологічні чинники професійного стресу у держслужбовців. *Теорія і практика управління соціальними системами*. Вип. 1/2013. С. 112–125.
5. Китаєв-Смык Л.А. Психология стресса. Психологическая антропология стресса. М.: Академический проект, 2009. 943 с.
6. Кокун О.М. Оптимізація адаптаційних можливостей людини у психофізіологічному забезпеченні діяльності: дис... д-ра психол. наук. Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України. К., 2004. 426 с.
7. Корольчук В.М. Психология стрессостійкості особистості: дис. д-ра психол. наук. Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України. К., 2009. 513 с.
8. Кузнецова Е.В., Петровская В.Г., Рязанцева В.А. Психология стресса и эмоционального выгорания: учеб. пособ. для студ. факультета психологии. Куйбышев, 2012. 96 с.
9. Медведев В.И. Устойчивость физиологических и психологических функций человека при действии экстремальных факторов. Л.: Наука, 1982. 274 с.
10. Родіна Н.В. Психология копінг-поведінки: системне моделювання: дис. ... д-ра психол. наук. К., 2013. 504 с.
11. Сафін О.Д., Тептюк Ю.О. Феноменологічний аналіз наукових підходів до теоретичних моделей стресу та психологічні характеристики стресостійкості особистості. *Правничий вісник Університету економіки та права «КРОК»*. 2015. №20. С. 191-197.
12. Сельє Г. Стресс без дистресса. М., 1992. 242 с.

13. Судаков К.В. Системные механизмы эмоционального стресса. М.: Медицина, 1981. 232 с.
14. Топчий М.В., Чурилова Т.М. Стресс как объект научной рефлексии. Ставрополь: НОУ ВПО СКСИ, 2009. 312 с.
15. Щербатых Ю.В. Психология стресса и методы коррекции. СПб.: Питер, 2006. 256 с.
16. Optimizing stress: An integrated intervention for regulating stress responses. Crum, Alia J., Jamieson, Jeremy P., & Akinola, Modupe. *Emotion*, Vol 20(1), Feb 2020, 120-125. <https://doi.org/10.1037/emo0000670>
17. Some stress is good stress: The challenge-hindrance framework, academic self-efficacy, and academic outcomes. Travis, Justin, Kaszycki, Alyssa, Geden, Michael, & Bunde, James. *Journal of Educational Psychology*, Vol 112(8), Nov 2020, 1632-1643. <https://doi.org/10.1037/edu0000478>
18. The role of resources in the stressor–detachment model. Schulz, Anika D., Schöllgen, Ina, & Fay, Doris. *International Journal of Stress Management*, Vol 26(3), Aug 2019, 306-314. <https://doi.org/10.1037/str0000100>
19. Work stress in the 21st century: A bibliometric scan of the first 2 decades of research in this millennium. Cassar, Vincent, Bezzina, Frank, Fabri, Stephanie, & Buttigieg, Sandra C. *The Psychologist-Manager Journal*, Vol 23(2), May 2020, 47-75. <https://doi.org/10.1037/mgr0000103>

References

1. Bodrov V.A. (2006) Psihologicheskij stress: razvitie i preodolenie. M.: PER-SJe. 528 s. (in Russian)
2. Boltivec' C.I. (2010) Ukrai'nc'ka pcyhologichna terminologija: clovnyk-dovidnyk [Ukrainian Psychological Terminology: Glossary] / ukl. C.I. Boltivc', N.V. Clobodjanyk, M.-L.A. Chepa, N.V. Chepeljeva. K.: DP «Informacijno-analitychne agentctvo». 302 c. (in Ukrainian)
3. Brodovc'ka V.J., Patryk I.P., Jablon'ko V.Ja. (2005) Tlumachnyj clovnyk pcyhologichnyx terminiv v ukrai'nc'kij movi: clovnyk [Explanatory dictionary of psychological terms in the Ukrainian language: dictionary]. 2-e vydannja. K.: Profecional. 224 c. (in Ukrainian)
4. Karamushka L.M., Kurycja D.I. (2013) Psyhologichni chynnyky profesijnogo stresu u derzhsluzhbovciv [Psychological factors of professional stress in state servants]. *Teorija i praktyka upravlinnja social'nymy systemamy*. Vyp. 1. S. 112–125. (in Ukrainian)
5. Kitaev-Smyk L.A. (2009) Psihologija stressa. Psihologicheskaja antropologija stressa. M.: Akademicheskij proekt. 943 s. (in Russian)
6. Kokun O.M. (2004) Optyimizacija adaptacijnyh mozhlyvostej ljudy ny u psyhofiziologichnomu zabezpechenni dijalnosti [Optimization of human adaptive capabilities in psychophysiological support of activity]: dys... d-ra psyhol. nauk. Instytut psyhologii' im. G.S. Kostjuka APN Ukrai'ny. K. 426 s. (in Ukrainian)
7. Korol'chuk V.M. (2009) Psyhologija stresostijkosti osobystosti [Psychology of personality stress]: dys. d-ra psyhol. nauk. Instytut psyhologii' im. G.S. Kostjuka APN Ukrai'ny. K. 513 s. (in Ukrainian)
8. Kuznecova E.V., Petrovskaja V.G., Rjazanceva V.A. (2012) Psihologija stressa i jemocional'nogo vygoranija: ucheb. posob. dlja stud. fakul'teta psyhologii. Kujbyshev. 96 s. (in Russian)
9. Medvedev V.I. (1982) Ustojchivost' fiziologicheskikh i psihologicheskikh funkcij cheloveka pri dejstvii jekstremal'nyh faktorov. L.: Nauka. 274 s. (in Russian)
10. Rodina N.V. (2013) Psyhologija koping-povedinky: systemne modeljuvannja [Psychology of coping behavior: system modeling]: dys. ... d-ra psyhol. nauk. K. 504 s. (in Ukrainian)
11. Safin O.D., Teptjuk Ju.O. (2015) Fenomenologichnyj analiz naukovykh pidhodiv do teoretychnykh modelej stresu ta psyhologichni harakterystyky stresostijkosti osobystosti [Phenomenological analysis of scientific approaches to theoretical models of stress and psychological characteristics of personality stress]. *Pravnychyj visnyk Universytetu ekonomiky ta prava «KROK»*. №20. S. 191-197. (in Ukrainian)
12. Sel'e G. (1992) Stress bez distressa. M. 242 s. (in Russian)
13. Sudakov K.V. (1981) Sistemnye mehanizmy jemocional'nogo stressa. M.: Medicina. 232 s. (in Russian)
14. Topchij M.V., Churilova T.M. (2009) Stress kak ob#ekt nauchnoj refleksii [Stress as an object of scientific reflection]. Stavropol': NOU VPO SKSI. 312 s. (in Russian)
15. Shherbatyh Ju.V. (2006) Psihologija stressa i metody korrekcii. SPb.: Piter. 256 s. (in Russian)
16. Optimizing stress: An integrated intervention for regulating stress responses. Crum, Alia J., Jamieson, Jeremy P., & Akinola, Modupe. *Emotion*, Vol 20(1), Feb 2020, 120-125. <https://doi.org/10.1037/emo0000670>
17. Some stress is good stress: The challenge-hindrance framework, academic self-efficacy, and academic outcomes. Travis, Justin, Kaszycki, Alyssa, Geden, Michael, & Bunde, James. *Journal of Educational Psychology*, Vol 112(8), Nov 2020, 1632-1643. <https://doi.org/10.1037/edu0000478>
18. The role of resources in the stressor–detachment model. Schulz, Anika D., Schöllgen, Ina, & Fay, Doris. *International Journal of Stress Management*, Vol 26(3), Aug 2019, 306-314. <https://doi.org/10.1037/str0000100>

19. Work stress in the 21st century: A bibliometric scan of the first 2 decades of research in this millennium. Cassar, Vincent, Bezzina, Frank, Fabri, Stephanie, & Buttigieg, Sandra C. *The Psychologist-Manager Journal*, Vol 23(2), May 2020, 47-75. <https://doi.org/10.1037/mgr0000103>

Резюме

Сорока О. М. кандидат психологических наук, доцент
Дунайский институт Национального университета
«Одесская морская академия»

**СТРЕСС: БАЗОВЫЕ ПАРАМЕТРЫ И ФЕНОМЕНОЛОГИЯ СУБЪЕКТНОГО
ПРОЯВЛЕНИЯ**

В статье раскрываются ключевые характеристики понятия «стресс» как психологической категории, феноменология его субъектного проявления как психологического явления, а также семантика базовых характеристик стресса и интенциональности как главной структуры переживания этого психологического феномена.

Ключевые слова: стресс; феноменология; субъектний проявление; психологическое явление; интенциональность; переживания.

Summary

Soroka O. M. PhD in Psychology, Associate Professor
Danube Institute National University
«Odessa Maritime Academy»

**STRESS: BASIC PARAMETERS AND PHENOMENOLOGY
OF SUBJECT'S MANIFESTATION**

Introduction.

The problem of psychological stress is becoming increasingly scientific and practical due to the continuous growth of social, economic, environmental, man-made, personal extremes of human life, as well as significant changes in the content and working conditions of many professions, including the profession of maritime transport. This problem is the intersection of many disciplines - from physiology and medicine to psychology, sociology and politics, due, on the one hand, the physiological and psychological mechanisms of stress reactions, and on the other - the social nature of the effects of occupational stress.

Purpose.

Disclosure of key characteristics of the concept of "stress" as a psychological category and the phenomenology of its subjective manifestation as a psychological phenomenon.

Methods.

A number of theoretical methods were used to achieve the goal and realize the task of the study - analysis, synthesis, generalization, comparison and systematization.

Originality.

The article reveals the key characteristics of the concept of "stress" as a psychological category, the phenomenology of its subjective manifestation as a psychological phenomenon, as well as the semantics of the basic characteristics of stress and intentionality as the main structure of experiencing this psychological phenomenon.

The article outlines theoretical approaches to the formation and development of the theory of stress. The approaches to the study of stress factors are analyzed. An attempt is made to describe the evolution of the concept of "stress". The authors' research is reflected. The modern psychological and anthropological approaches to the study of the characteristics of stress reactions are described.

Conclusion.

The phenomenon of stress is most often used as a term to denote a number of physiological and mental states of a person in difficult conditions. Its popularity is due to the real increase in stress in people, urbanization, accelerating the pace of life, increasing the number of interpersonal interactions (primarily conflict), as well as a more pronounced mismatch between the biological nature of man and the conditions of his social existence. A retrospective analysis of views on the nature of stress and stress states indicates its initial consideration in the context of biological manifestations. However, a number of experiments have shown that the extremely complex and sensitive human psyche can seriously modify the nature of the "classical" stress, which is described by biological theories. It became obvious that theoretical and practical psychology should play an important role in creating the concept of stress.

Key words: stress; phenomenology; subjective manifestation; psychological phenomenon; intentionality; experiences.

Received/Поступила: 02.02. 21.

Стасюк В. В. доктор психологічних наук, професор, професор кафедри морально-психологічного забезпечення діяльності військ (сил), НУОУ імені Івана Черняхівського <https://orcid.org/0000-0002-4996-4041>

Дикун В. Г. старший викладач кафедри морально-психологічного забезпечення діяльності військ (сил), НУОУ імені Івана Черняхівського <https://orcid.org/0000-0001-8144-7098>

Кириченко А. В. ад'юнкт кафедри морально-психологічного забезпечення діяльності військ (сил), НУОУ імені Івана Черняхівського <https://orcid.org/0000-0002-1333-5980>

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ КОПІНГ-ПОВЕДІНКИ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ДЕСАНТНО-ШТУРМОВИХ ВІЙСЬК У ПРОЦЕСІ АДАПТАЦІЇ ДО УМОВ СЛУЖБОВО-БОЙОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Публікація присвячена теоретичному дослідженню психологічних особливостей копінг-поведінки військовослужбовців Десантно-штурмових військ в процесі адаптації до військової служби. В статті проаналізовано поняття “копінг” з різних підходів та напрямків. Вміле застосування адаптивних стратегій копінг-поведінки військовослужбовців в залежності від ситуацій службово-бойової діяльності, дозволить полегшити процес адаптації до умов військової служби у Десантно-штурмових військ Збройних Сил України.

Ключові слова: копінг-поведінка; копінг-стратегія; копінг-механізми; адаптація; психологічна готовність; діяльність в особливих умовах.

Вступ. Досвід бойових дій на сході нашої країни в черговий раз підкреслює важливу необхідність професійної підготовки військовослужбовців Десантно-штурмових військ, як у фізичному, професійному, так і у психологічному відношенні. Десантно-штурмових війська Збройних Сил України – це одні із перших військ, які здатні швидко реагувати на різні виклики, загрози та виконувати бойові завдання в складних кліматичних умовах, що характеризуються високою маневреністю та автономністю дій. Даний рід військ відносять до складу “елітних військ”, девіз яких “Завжди перші”. Особливості проходження служби у Десантно-штурмових військах, що проявляються у високій фізичній активності, десантування, виконанню завдань в зоні проведення операції Об’єднаних сил, вимагають від особистості військовослужбовця психологічної готовності, гнучкості, високого рівня вмінь саморегуляції, саморозвитку та самопомоги, що необхідні у подоланні виникаючих психологічних випробовувань [6]. У зв’язку з цим проблема копінг-поведінки набула особливої актуальності.

Мета дослідження – дослідити які копінг-стратегії притаманні військовослужбовцям Десантно-штурмових військ, що позитивно будуть впливати на їх психологічну готовність та надати практичні рекомендації командирам щодо полегшення

процесу адаптації враховуючи копінг-поведінку військовослужбовців.

Теоретичне підґрунтя. Проблема формування копінг-поведінки військовослужбовців у процесі адаптації до службової діяльності є актуальною проблемою. Достатньо велика кількість вітчизняних та зарубіжних науковців займалися вивченням даної теми, а саме: В. Абабков, О. Бодров, Л. Дементій, О. Ісаєва, Р. Лазарус, А. Лібіна, С. Нартова-Бочавер, Дж. Роттер, Г. Сельє, С. Фолкман та інші дослідники.

На думку А. Маслоу, копінг – це готовність індивіда вирішувати життєві проблеми шляхом пристосування до обставин, що передбачає сформованість уміння використовувати певні засоби для подолання стресу. В разі вибору активних форм поведінки підвищується вірогідність усунення впливу стресорів на особистість. Особливості цього вміння пов’язані з “Я-концентрацією”, локусом контролю, емпатією, умовами середовища. На думку вченого, копінг протиставляється експресивній поведінці [10, с.134].

Основоположниками поняття “копінг” є психологи Р. Лазарус та С. Фолькман, які визначали копінг-стратегії, стратегіями оволодіння та врегулювання взаємовідносин з навколишнім середовищем. Р. Лазарус у своїй книзі “Psychological Stress and Coping Process” (“Психологічний стрес і процес його подолання”) звернувся до копіngu для опису

усвідомлених стратегій подолання стресу й інших подій, що викликають тривогу. Ці автори ввели також у наш словник такі поняття, як життестійкість (hardiness) та стресостійкість. А. Лібіна, проаналізувавши етимологію російського слова “совладание”, виділила такі основні його значення: своєчасно і точно розпізнати причини, що зумовили скрутну ситуацію; адекватно відреагувати на ті або інші обставини; злагодити з новими умовами, що виникли у зв'язку з складною ситуацією; справитися із завданням, дилемою або трудностю; порозумітися з іншими; відновити справедливість, підтримувати мир і злагоду [15, с.23-35].

Поняття “копінг” інтерпретується по-різному в різних психологічних школах. Перший підхід – неопсихоаналітичний, розроблявся в працях Н. Хаан, де “coping” трактується в термінах динаміки Его, як один із засобів психологічного захисту, що використовується для послаблення напруги. Копінг-процеси розглядаються як его-процеси, спрямовані на продуктивну адаптацію особистості до важких ситуацій. Функціонування копінгу передбачає включення системи адаптаційних процесів (когнітивних, моральних, соціальних і мотиваційних структур) особистості у процесі вирішення проблеми. До складових цієї системи слід віднести процеси психологічного захисту та процеси подолання. Дослідження взаємозв'язку між ними є актуальною проблемою сучасної психології, адже розрізнення механізмів захисту та подолання являє собою значну методологічну та теоретичну складність. У разі неспроможності індивіда до адекватного розв'язання складної життєвої ситуації включаються захисні механізми, які сприяють пасивній адаптації. Такі механізми визначаються як несвідомі, ригідні, дезадаптивні способи вирішення проблеми, що перешкоджають адекватній орієнтації індивіда в оточуючому середовищі [14, с.13]

На противагу їм, копінг є формою конструктивного, свідомого пристосування, що проявляється у більш пластичній поведінці, адекватному сприйнятті ситуації, вмінні використовувати всі потенційні внутрішні можливості. Інакше кажучи, копінг і захист функціонують на підставі однакових его-процесів, але є різноспрямованими механізмами у вирішенні проблем. Даний підхід не є поширеним, адже його прихильники схильні ототожнювати копінг із його результатом. А. Біллінгс і Р. Моос

зазначають, що копінг обумовлений стійкими якостями особистості, що дозволяють використовувати певні варіанти відповіді на стресові ситуації. Саме ці якості визначають вибір поведінки людини у стресовій ситуації. Виділяють три способи подолання стресової ситуації: оцінка ситуації (active-cognitive coping); втручання в ситуацію (active-behavioral coping); уникання (Avoidance). Також виділяють активні (конструктивна поведінка) та пасивні (неконструктивна поведінка) способи реагування на стрес [1, с.54].

Р. Лазарус і С. Фолькман розглядають копінг як динамічний процес, що визначається суб'єктивністю переживання ситуації, стадією розвитку конфлікту, зіткненням суб'єкта з зовнішнім світом. Вони позначили психологічне подолання як когнітивні і поведінкові зусилля особистості, спрямовані на зниження впливу стресу. Індивід оцінює для себе величину потенційного стресора, співставляє вимоги середовища з власною оцінкою ресурсів, якими він володіє, щоб з оптимальною ефективністю справитися з цими вимогами.

Копінг-механізми визначають ступінь адаптації особистості до ситуації. Авторами зазначається, що форма поведінки в тій чи іншій ситуації залежить від особистісних характеристик індивіда та від ситуації, яка в рамках даного підходу є вирішальною. Активна форма копінг-поведінки, активне подолання є цілеспрямованим усуненням або послабленням впливу стресової ситуації. Пасивна копінг-поведінка, або пасивне подолання, передбачає використання різного арсеналу механізмів психологічного захисту, які направлені на зниження емоційної напруги, а не на зміну стресової ситуації [9, с.114].

В. Бодров у рамках ресурсного підходу, зазначає, що джерелом розвитку психологічного стресу можуть бути зовнішні повідомлення та зовнішня інформація. Суть ресурсного підходу полягає в тому, що ефективно збереження психічного і фізичного здоров'я деякими людьми та їх адаптація до різних складних життєвих ситуацій пояснюється вдалим «розподілом ресурсів» (commerceofresources). В рамках даного підходу широко використовується термін “ключовий ресурс” - головний засіб, що контролює та організує розподіл інших ресурсів, тобто направляє загальний фонд ресурсів [2, с.64-74].

В межах ресурсного підходу дослідники розглядають широкий спектр ресурсів від

середовищних (доступність інструментальної, моральної та емоційної допомоги зі сторони соціуму) до особистісних (навички та здібності індивіда). С. Хобфолл у теорії збереження ресурсів (Conservation of Resources, COR — теорія) виділяє два класи ресурсів: матеріальні та соціальні, чи пов'язані з цінностями (esteem). М. Селігманг у якості головного ресурсу подолання зі стресом виділяє оптимізм. Також в якості одного з ресурсів виділяють життєстійкість (hardiness) [12, с.61].

Результати і обговорення. У психологічній літературі використовується низка термінів (копінг, копінгові дії, копінг-стратегії, копінгові стилі, копінг-поведінка), за допомогою яких визначають індивідуальну адаптаційну реакцію людини до складної життєвої ситуації. Під складною життєвою ситуацією більшість дослідників розуміють ситуацію, що об'єктивно порушує нормальну життєдіяльність особистості і є складною для її самостійного вирішення. Природно, що успіх у розв'язанні складної життєвої ситуації залежить передусім від самої людини. Важливими показниками у суб'єктивній картині складної життєвої ситуації являються уявлення про ситуацію та способи її подолання. Роботи, присвячені вивченню способів такого подолання або копінгів, з'являються в зарубіжній психології у другій половині ХХ століття [3, с.426].

Поняття “копінг” походить від англійського “cope” (переборювати). У роботах німецьких авторів використовується термін “bewältigung” (подолання). Coping — індивідуальний спосіб взаємодії з ситуацією у відповідності з її особистісною логікою, значущістю в житті людини та її психологічними можливостями. У працях вітчизняних психологів ми зустрічаємо інтерпретацію поняття “копінг” як подолання (стресоподолання) або психологічного подолання стресу. Визначення поведінки подолання охоплює коло проблем, у розв'язанні яких виявляються різні концептуальні підходи та інтерпретації досліджуваного феномену. Тож розглянемо їх докладніше.

Вперше термін “копінг” з'явився у психологічній літературі у 1962 році при дослідженні Л. Мерфі способів подолання дітьми потреб, що висуваються кризами розвитку. Автор у рамках когнітивного підходу дає визначення копінгу — це “деяка спроба створити нову ситуацію: чи загрозову, чи небезпечну, чи радісну”. Отже, виходячи із цього твердження, термін

“копінг” визначає прагнення індивіда розв'язати певну проблему. Окрім терміну “coping”, що стійко увійшов до психологічної літератури, для опису специфічного процесу розв'язання людиною труднощів часто вживаються також інші терміни. В англійській літературі серед інших найбільш вживаних є терміни “Handlewith” (справлятися з чим-небудь), “Dealwith” (мати справу з чим-небудь), “manage” (вирішувати, справлятися, управляти), “resolve” (вирішувати конфлікти, непорозуміння, утруднення), “problemsolving” (розв'язання проблем) [5, с.57-73].

Одним з видів класифікації копінг-стратегій є розподіл їх на конструктивні та неконструктивні. А. Налчаджян поділяє копінг-стратегії на три види: перетворення або повне подолання проблемної ситуації; пристосування до існуючих обставин шляхом “вростання” в середовище; уникнення травмуючих ситуацій. Вважається, що дві перші форми поведінки виступають як більш конструктивна стратегія подолання, остання — як менш конструктивна.

Найбільш адаптивними копінг-стратегіями є ті, які безпосередньо спрямовані на вирішення проблемної ситуації. До таких копінг-стратегій автори віднесли наступні:

1. Активний копінг — активні дії з усунення джерела стресу.
2. Планування — планування своїх дій відносно проблемної ситуації, що склалася.
3. Пошук активної соціальної підтримки — пошук допомоги, поради у свого соціального оточення.
4. Позитивне тлумачення та зростання — оцінка ситуації з погляду її позитивних сторін і ставлення до неї як до одного з епізодів свого життєвого досвіду.
5. Прийняття — визнання реальності ситуації.

Інший блок копінг-стратегій, на думку цих авторів, також може сприяти адаптації людини у стресовій ситуації, проте він не пов'язаний з активним копінгом. До них відносять:

1. Пошук емоційної соціальної підтримки — пошук співчуття та розуміння від оточуючих.
2. Придушення конкуруючої діяльності — зниження активності відносно інших справ і проблем і повне зосередження на джерелі стресу.
3. Заборона — очікування сприятливіших умов для вирішення ситуації.

Третю групу копінг-стратегій складають ті, що не відносяться до адаптивних стратегій,

проте, в деяких випадках, допомагають людині адаптуватися до стресової ситуації і подолати її:

1. Фокусування на емоціях і їх вираженні – емоційне реагування у проблемній ситуації.

2. Заперечення – заперечення стресової події.

3. Ментальне відчуження – психологічне відвернення від джерела стресу через розваги, мрії, сон та ін.

4. Поведінкове відчуження – відмова від вирішення ситуації.

Найбільш глобальним розмежуванням копінг-стратегій, яке застосовується у психології при аналізі процесів переживання і носить виражений оціночний характер, є поділ їх на “вдалі” та “невдалі”. “Невдалі” стратегії долаючої поведінки полягають, на думку вчених, у викривленні сприйняття реальності, самообдурюванні, потенційно патогенній або навіть “патологічній” психодинамічній активності особистості. “Вдала” долаюча поведінка описується у психологічній літературі як реалістична, гнучка, більшою мірою усвідомлена, така, що підвищує адаптивні можливості суб’єкта, передбачає його довільний вибір, активна

Передбачається, що кожна стратегія копінгу, яка використовується людиною, може бути оцінена за всіма трьома критеріями хоча б тому, що людина, яка опинилася у важкій ситуації, може використовувати як одну, так і декілька стратегій подолання. На основі даної класифікації автори запропонували класифікацію, яка передбачає 8 видів ситуаційно-специфічних копінг-стратегій – конфронтація, планомірне вирішення проблеми, самоконтроль, пошук соціальної підтримки, позитивна переоцінка, прийняття відповідальності, дистанціювання, відхід-унікання [4, с.101-112].

Канадські дослідники Е. Ендлер і Д. Паркер виділяють три основні стилі копінг-поведінки: проблемно-орієнтований копінг (спрямований на вирішення завдань); емоційно-орієнтований копінг (орієнтований на регуляцію емоцій); копінг, орієнтований на уникнення.

Перший стиль, проблемно-орієнтований, включає: 1) попередній аналіз проблеми; 2) фокусування на проблемі і пошук можливих способів її вирішення; 3) прагнення краще розподіляти свій час; 4) вибір особистих пріоритетів; 5) звернення до власного досвіду вирішення аналогічних проблем; 6) прагнення контролювати ситуацію; 7) орієнтація на необхідність вирішення проблеми; 8) практична реалізація своїх планів.

До другого стилю, орієнтованого на емоції, відносяться: 1) внутрішня агресія; 2) зовнішня агресія, направлена на інших; 3) фіксація на переживанні своєї безпорадності, неможливості справитися з ситуацією; 4) зосередження на власних недоліках; 5) роздратування або апатія; 6) переживання непосильної нервової напруги, емоційний шок.

Копінг, орієнтований на уникнення, може виражатися у відволіканні від стресової ситуації або соціальному відволіканні. Відволікання від стресової ситуації проявляється у: 1) намаганні отримати задоволення від речей, які не мають відношення до конкретної ситуації: приємні покупки, улюблена їжа, читання книг, перегляд телевізора, прогулянки улюбленими місцями тощо; 2) намаганні побути наодинці, віддалитися від ситуації, що турбує або навпаки – постійно перебувати серед людей. Соціальне відволікання реалізується в: 1) прагненні виговоритися, поділитися своїми переживаннями з близькими людьми; 2) зверненні за професійною допомогою [16, с.191-204].

Е. Фріденберг і Р. Льюїс виділяють 18 стратегій копінг-поведінки, об’єднаних у три стилі. Перший стиль – продуктивне подолання, спрямоване на вирішення проблеми: 1) фокусування на вирішенні проблеми – систематичне обдумування проблеми з урахуванням інших точок зору; 2) наполеглива робота, добросовісне ставлення до навчання (роботи) і високі досягнення; 3) фокусування на позитиві – оптимістичний погляд на речі, нагадування собі про те, що є люди, які знаходяться в гіршому становищі; підтримка бадьорості духу; 4) активний відпочинок – заняття фізкультурою і спортом.

До другого стилю (проміжного), орієнтованого на отримання соціальної підтримки відносяться: 1) пошук соціальної підтримки – прагнення поділитися своєю проблемою з іншими, заручитися підтримкою, схваленням; 2) спілкування з близькими друзями і набуття нових друзів; 3) прагнення належати – інтерес до того, що думають про тебе інші, і дії, спрямовані на отримання схвалення; 4) суспільні дії – пошук підтримки шляхом організації групових дій для вирішення проблем; 5) звернення по професійну допомогу; 6) пошуки духовної опори, молитви про допомогу, читання духовної літератури.

До третього стилю, непродуктивної копінг-поведінки, належать: 1) неспокій – тривога за майбутнє взагалі і про своє

майбутнє особливо; 2) надія на диво – сподівання на краще, на те, що все саме по собі налагодиться; 3) розпач – відмова від яких-небудь дій по вирішенню проблеми, хворобливі стани; 4) розрядка – покращення самопочуття за рахунок “випуску пари”; виміщення своїх невдач на інших, сльози, крик, алкоголь, сигарети, наркотики; 5) ігнорування проблеми – свідоме блокування проблеми; 6) самозвинувачення – суворе ставлення до себе, відчуття відповідальності за проблему; 7) занурення в себе – замкнутість, приховування від інших своїх проблем; 8) прагнення відволіктися, відпочити – відволікання від проблеми, використання таких способів, як читання книг, перегляд телепередач, розваги [9, с.77].

Особливий інтерес представляє собою оцінка людиною стресової події в умовах невизначеності. Невизначеність ситуації є одним з найважливіших ситуаційних детермінант, що впливають на специфіку процесу подолання. На думку К. Корнева, невизначеність ситуації веде до відчуття безпорадності і до зростання стресових реакцій. В умовах підвищеної невизначеності в цілому утруднена оцінка ситуації. Існує цілий комплекс ситуаційних змінних, які можуть зумовлювати копінг-відповідь. До таких змінних відносяться – значущість події в житті людини, сила стресового впливу, тривалість дії, труднощі подолання, можливість прогнозу і ступінь суб’єктивного контролю ситуації людиною. Невизначеність ситуації пов’язана з суб’єктивним контролем події з боку людини. Чим більш неоднозначна ситуація, тим менше вона сприймається як підконтрольна суб’єкту. К. Корнев зазначає, що відсутність можливості і здатності передбачати розвиток подій ведуть до неможливості здійснення ефективного подолання ситуації. У свою чергу відсутність можливості прогнозувати розвиток події, а також низький контроль ситуації призводять до зниження проблемно-орієнтованих копінг-стратегій, і збільшення емоційно-орієнтованих копінг-відповідей. Копінг, на думку авторів, пов’язаний зі спробами людини поліпшити відносини “людина-середовище” шляхом зміни когнітивної оцінки ситуації, що склалася, наприклад, пошуком інформації про те, що робити і як вчинити, або шляхом утримання себе від імпульсивних або поспішних дій. Емоційний допінг включає в себе думки і дії, які мають на меті знизити фізичний або психологічний вплив стресу. Ці думки або дії дають відчуття полегшення, однак не спрямовані на усунення

загрозливої ситуації, а просто дають людині відчуття себе краще [7, с.24-35].

У результаті теоретичних і експериментальних досліджень було встановлено, що у процесі подолання стресу військовослужбовці застосовували власні стратегії (копінг-стратегії) на основі наявного у них особистісного досвіду і психологічних резервів (особистісні ресурси або копінг-ресурси). Саме через це копінг-поведінку почали розглядати як результат взаємодії копінг-стратегій і копінг-ресурсів. Копінг-стратегії – це засоби управління діючим стрес-чинником, які виникають як відповідь особистості на загрозу. У теорії копінг-поведінки виокремлюють базисні копінг-стратегії, до яких належать “розв’язання проблем”, “пошук соціальної підтримки” та “уникання”.

Копінг-стратегія “розв’язання проблем” – найважливіша складова копінг-поведінки, метою якої є відкриття широкого кола альтернативних рішень, що сприяють загальній соціальній адаптації. Відомо, щонайчастіше в стресовій ситуації поведінка та дії людини неадекватні та дезорганізовані. Така реакція на дію стрес-чинника вимагає від людини виконання мінімум двох дій: по-перше, оцінки ситуації та по-друге, усунення або зменшення джерела стресу. Копінг-стратегія “розв’язання проблем розглядається як когнітивно-поведінковий процес, шляхом якого особистість обирає ефективні стратегії подолання складних життєвих ситуацій. Вона передбачає активну розумову діяльність, яка полягає в аналізі стресової ситуації та засобів її зміни. Необхідною умовою реалізації її є фокусування на проблемі та визначення шляхів її вирішення.

“Пошук соціальної підтримки” є копінг-стратегією, що орієнтована на подолання складної життєвої ситуації з допомогою інших людей, за умови якої зазвичай має місце прагнення до активної взаємодії з оточуючими з метою отримати підтримку. Вона передбачає пошук емоційної підтримки у друзів, рідних, родичів у складних життєвих обставинах без зміни себе та ситуації, що склалася. Містить такі способи: “спілкування”, “пошук підтримки, створення соціальної мережі підтримки”, “консультації з фахівцями” (психолог-консультант, психотерапевт). Стратегія “пошук соціальної підтримки” дозволяє визначити можливі джерела соціальної підтримки для подолання стресової ситуації за допомогою актуальних когнітивних, поведінкових і емоційних відповідей. Пом’якшуючи вплив стресорів на

організм, дана копінг-стратегія тим самим зберігає здоров'я і благополуччя людини та формує її поведінку. Попередні невдалі спроби її отримати у подальшому пригнічують прагнення її пошуку. Ефективному сприйняттю соціальної підтримки сприяє впевненість особистості у тому, що реалізується її потреба у підтримці, інформації та зворотному зв'язку, оскільки вона є одним із проявів турботи про тих, хто шукає можливість розказати про свої біди людям, які спроможні допомогти.

Копінг-стратегія “уникання” орієнтує поведінку людини на відновлення емоційного благополуччя за рахунок спроб уникнути будь-якої взаємодії з існуючою проблемою. Вона дозволяє особистості зменшити емоційну напругу, емоційний компонент дистресу до зміни самої ситуації. Зазвичай це проявляється в намаганнях не думати про проблему, не звертати на неї уваги, переноситися у фантазіях з неприсної реальності до більш благополучного часу, забути за допомогою алкоголю, транквілізаторів або наркотичних речовин тощо. Психологічний механізм такої поведінки характеризується інфантильною оцінкою того, що відбувається і є дуже близьким до механізмів психологічного захисту і тому неконструктивним шляхом розв'язання проблемної життєвої ситуації. Інший варіант цієї ж стратегії, це коли людина може намагатися змиритися з ситуацією, прийняти її як неминучу, вчитися співіснувати з новими обставинами, які не можна розв'язати об'єктивно, приймаючи їх як частину свого життя. В психологічній практиці подібна поведінка оцінюється як найбільш продуктивна в ситуаціях втрати (наприклад, смерть когось з близьких, втрата здоров'я тощо). В таких ситуаціях зусилля людини спрямовані на зміну власного ставлення до ситуації з врахуванням негативних обставин, що оцінюються нею як незворотні. Активне використання індивідом копінг-стратегії “уникання” можна розглядати як домінування у поведінці мотивації уникання невдачі над мотивацією досягнення успіху, а також як сигнал про можливі внутрішньо особистісні конфлікти. Домінування ж мотивації досягнення успіху над мотивацією уникання сприяє формуванню ефективної адаптивної поведінки. Проте, як зазначає Ф. Березін, дана закономірність не носить універсального характеру. При деяких видах професійної діяльності внутрішньо особистісний конфлікт закладений у самій її природі. Копінг-стратегія “уникання” стає однією з провідних поведінкових стратегій при формуванні

адитивної поведінки. При цьому формується тенденція до зняття, уникання емоційної напруги, яка виникає у стресових ситуаціях шляхом психофармакологічної редукції. З іншого боку, допінг стратегія уникання – це механізм спрямований на подолання стресу, який сприяє його редукції, але забезпечує функціонування і розвиток індивіда на більш низькому функціональному рівні. Отже, копінг-стратегія “уникання” має на меті регулювання емоцій і підтримання афективної рівноваги, що пом'якшує вплив стресорів за рахунок використання інтрапсихічних механізмів регуляції поведінки у ситуаціях, розв'язання яких вимагає відстроченої дії. Вона створює ілюзію розв'язання проблеми і оманливого контролю над ситуацією. Чим нижча інтенсивність використання стратегії “уникання”, тим більш конструктивно проходить адаптація [12, с.20-55].

Для формування і розвитку професійної копінг-поведінки та підвищення рівня стресостійкості військовослужбовців Десантно-штурмових військ було розроблено ряд практичних рекомендацій щодо підвищення рівня адаптації військовослужбовців до умов військової служби у Десантно-штурмових військах з урахуванням їх стратегій копінг-поведінки. Для досягнення мети необхідне проведення комплексу організаційних, психологічних, морально-психологічних заходів, що спрямовані на всебічне врахування індивідуально-психологічних особливостей військовослужбовців військової служби за контрактом, формування ефективних копінг-стратегій подолання негативних психічних станів [11, с.441-491]. Реалізація основних напрямків комплексу заходів здійснюється поетапно:

1. Професійний психологічний відбір;
2. Соціально-психологічний супровід військовослужбовців;
3. Моніторинг розвитку особистісних якостей військовослужбовців у період подальших контрактів.

На етапі професійного психологічного відбору необхідно підвищити увагу до психодіагностики адаптаційних та регуляційних можливостей людини з метою пошуку шляхів подальшого формування ефективних стратегій копінг-поведінки в процесі адаптації до службової діяльності. Впроваджувати новітні методи психодіагностики з застосуванням рольових методів, методів моделювання службових ситуацій, аварійного методу тощо.

Очікуваний результат: отримання базового профілю копінг-стратегій для подальшої психопрофілактичної та психокорекційної роботи.

На етапі соціально-психологічного супроводу військовослужбовців основні зусилля спрямовувати на реалізацію наступних напрямків роботи:

формування еталонів ефективної службової діяльності на позитивних прикладах проходження військової служби військовослужбовцями. Для формування копінг-стратегій велике значення мають особистісні вольові якості та професіоналізм командирів всіх ланок;

психопрофілактика та психокорекція дезадаптаційних проявів особистості військовослужбовців в наслідок впливу стресових ситуацій службової діяльності;

індивідуальне консультування військовослужбовців з метою корегування власної поведінки в ситуаціях підвищення напруженості службової діяльності;

організація та проведення психологічної підготовки з метою формування емоційно-вольової стійкості та самоконтролю військовослужбовців в контексті стратегій копінг-поведінки;

проведення поетапного соціально-психологічного тренінгу у складі підрозділів з метою підвищення стресостійкості, саморегуляції функціональних станів тощо, з використанням методів формування стратегій копінг-поведінки.

На етапі моніторингу розвитку особистісних якостей військовослужбовців у період подальших контрактів основні зусилля спрямовувати на реалізацію наступних напрямків роботи:

індивідуальне та групове консультування військовослужбовців військової служби за контрактом з метою побудови перспектив подальшого кар'єрного зростання та військової служби на основі використання новітніх технологічних підходів формування стратегій копінг-поведінки;

підтримка особистісного зростання в процесі психологічної підготовки з метою формування психологічної готовності та психологічної стійкості військовослужбовців військової служби за контрактом до сумлінного виконання обов'язків військової служби з застосуванням результатів моніторингу формування стратегій копінг-поведінки протягом військової служби;

проведення тренінгу копінг-поведінки військовослужбовців у процесі адаптації до умов військової служби.

Десантник має управляти собою та своїми почуттями в будь-якій обстановці, успішність виконання бойових завдань буде залежати від того, настільки емоційно стримані командири, впевнені у собі, здатні тверезо і об'єктивно оцінювати, що відбувається [8, с.73].

Важливим напрямком роботи вважати комплексне проведення заходів індивідуально-виховної, культурологічної роботи, запровадження та підтримання військових ритуалів та символіки, які формують моральні еталони формування стратегій копінг-поведінки військовослужбовців військової служби за контрактом. Формування та розвиток психологічної готовності під час проведення психологічної підготовки до ведення бойових дій виходячи із копінг-стратегій, що притаманні даним військовослужбовцям. Під час виходу підрозділів із районів виконання завдань за призначенням проводити відновлення боєздатності з використанням копінг-стратегій, що значно зменшують терміни реабілітації військовослужбовців. А надання інформації про копінг-поведінку військовослужбовцям значно полегшує надання першої психологічної допомоги постраждалим.

Висновки. Аналіз теоретичних джерел дозволяє констатувати, що вивчення проблеми формування копінг-поведінки військовослужбовців в процесі адаптації до умов службово-бойової діяльності відноситься до числа активно розроблювальних та досліджуваних у теоретичному і практичному напрямках. Багато відомих дослідників та науковців як вітчизняних, так і зарубіжних займаються вивченням цього питання. Найбільш перспективним напрямком вивчення проблеми є розгляд стратегій копінг-поведінки як результат розвитку психічної саморегуляції людини та набуття життєвого досвіду є сталим когнітивним конструктом, що потребує прискіпливої уваги дослідників. З'ясовано, що вмiле поєднання різних стратегій копінг-поведінки військовослужбовців в залежності від ситуацій службово-бойової діяльності, дозволить полегшити процес адаптації до умов військової служби та підтримувати в належному стані психологічну готовність військовослужбовців Десантно-штурмових військах Збройних Сил України до службово-бойової діяльності.

Питання психології

Список використаних джерел

1. Біллінгс А., Моос Р. Копинг, стресс и социальные ресурсы среди взрослых с униполярной депрессией: журнал личности и социальной психологии. Гл. 46. 1984. 54 с.
2. Бодров В.А. Когнитивные процессы и психологический стресс: психологический журнал. Т. 17. 1996. с. 132-145
3. Військова психологія: навчальний посібник, під ред. А. Г. Маклакова. Санкт-Петербург, Росія. 2004. 426 с.
4. Волянюк Н. Особливості вибору стратегії копінг поведінки тренерів-викладачів. Соціальна психологія. № 4 (12), 2005, с. 101-112.
5. Кавер К.С. Оценка копинг-стратегий: на основе теоретического подхода: журнал личности в социальной психологии, 1989, с.57-73.
6. Кириченко А.В. Особливості психологічної готовності військовослужбовців Десантно-штурмових військ Збройних Сил України до виконання завдань за призначенням Вісник Національного університету оборони України ім. Івана Черняхівського: Зб-к наук. праць. Київ, Україна: НУОУ, 2020. Вип.2(55), с.148.
7. Корнев К.И. Специфика копинга в условиях неопределенности: Человек в условиях неопределенности. Сборник материалов. Омск, Россия, 2006, с. 24-35.
8. Котляр С., Данилюк І., Наумов В., Печорін О. Організація повітрянодесантної підготовки в частинах Десантно-штурмових військ: підручник. Київ, Україна: НУОУ, 2020. 184 с.
9. Лазарус Р. Психологический стресс и копинг-процесс: книга. Москва, Россия: Медицина, 1966. 114 с.
10. Маслоу А. Г. Мотивація й особистість: підручник. Санкт-Петербург, Росія: Євразія, 1999. 134 с.
11. Морально-психологічне забезпечення у Збройних Силах України : підручник : у 2 ч. Ч. 1. вид. 2-е, перероб. зі змін. та допов. за заг. ред. В. В. Стасюка. Київ, Україна: ТОВ "7БЦ", 2020. 755 с.
12. Нартова-Бочавер С. К., "Coping behavior" в системе понятий психологии личности: психологический журнал. Т. 18. №5,1997. 61 с.
13. Перлин Л., Шулер С. Структура копинга. Москва, Россия: Медицина, 1978. 77 с.
14. Хаан Н. Трехсторонняя модель функционирования эго: ценности и клинические исследования применения: журнал "Нервных и психических заболеваний". Москва, Россия. 1969. 13 с.
15. Фолкман С., Лазарус Р. Копинг и эмоции. Стресс и копинг, Нью-Йорк. США, 1991. с. 23-35.
16. Цигульська Т.Ф. Загальна та прикладна психологія. Як допомогти собі та іншим: навчальний посібник. Київ, Україна: Наукова думка, 2000. с.191-204.

References

1. Billinhs, A., Moos, R. (1984). Kopingh, stress i sotsyalnye resursy sredi vzroslykh s unipoliarnoi depressiei: zhurnal lichnosti i sotsialnoi psikhologii [Coping, stress and social resources among adults with unipolar depression: a journal of personality and social psychology]. Hl. 46 (in Russian).
2. Bodrov, V.A. (1996). Kohnitivnye protsessy i psikhologicheskii stress: psikhologicheskii zhurnal [Cognitive processes and psychological stress: a psychological journal]. T. 17, 132-145 (in Russian).
3. Maklakova, A. H. (2004). Viiskova psikhologia: navchalnyi posibnyk [Military psychology: a textbook]. Sankt-Peterburh, Rosiia. (in Ukrainian).
4. Volianiuk, N. (2005). Osoblyvosti vyboru stratehii kopinh povedinky treneriv-vykladachiv [Features of choosing the strategy of coping behavior of trainers-teachers]. Sotsialna psikhologia. № 4 (12), 101-112 (in Ukrainian).
5. Kaver, K.S. (1989). Otsenka kopinh-stratehii: na osnove teoreticheskoho podhoda: zhurnal lichnosti v sotsialnoi psikhologii [Evaluation of coping strategies: based on a theoretical approach: a journal of personality in social psychology], 57-73 (in Russian).
6. Kyrychenko, A.V. (2020). Osoblyvosti psikhologichnoi hotovnosti viiskovoslužbovtziv Desantno-shturmovykh viisk Zbroinykh Syl Ukrainy do vykonannia zavdan za pryznachenniam [Peculiarities of psychological readiness of servicemen of the Assault Troops of the Armed Forces of Ukraine to perform assigned tasks]. Visnyk Natsionalnoho universytetu obrony Ukrainy im. Ivana Cherniakhovskoho: Zb-k nauk. prats. Kyiv, Ukraina: NUOU, Vyp.2(55) (in Ukrainian).
7. Kornev, K.Y. (2006). Spetsifika kopinha v usloviakh neopredelennosti: Chelovek v usloviakh neopredelennosti [Specifics of coping in conditions of uncertainty: A person in conditions of uncertainty]. Sbornik materialov. Omsk, Rossia, , 24-35 (in Russian).
8. Kotliar, S., Danyliuk, I., Naumov, V., Pechorin, O. (2020). Orhanizatsiia povitriano-desantnoi pidhotovky v chastynakh Desantno-shturmovykh viisk: pidruchnyk [Organization of airborne training in parts of the Assault Troops: a textbook]. Kyiv, Ukraina: NUOU (in Ukrainian).
9. Lazarus, R. (1966). Psikhologicheskii stress i kopinh-protsess: kniha [Psychological stress and the coping process: a book]. Moskva, Rossia: Meditsyna (in Russian).
10. Maslou, A. H. (1999). Motyvatsia i osobystist: pidruchnyk [Motivation and personality: a textbook]. Sankt-Peterburh, Rosiia: Yevrazia [in Ukrainian].
11. Stasiuk, V. V. (2020). Morально-psykhologichne zabezpechennia u Zbroinykh Sylakh Ukrainy : pidruchnyk [Moral and psychological support in the Armed Forces of Ukraine: textbook]. Kyiv, Ukraina: TOV "7BTS" (in Ukrainian).

12. Nartova-Bochaver, S. K., (1997). "Coping behavior" v sisteme poniatii psikhologii lichnosti: psikhologicheskii zhurnal ["Coping behavior" in the system of concepts of personality psychology: a psychological journal]. T. 18. №5 (in Russian).

Резюме

Стасюк В. В. доктор психологических наук, профессор, профессор кафедры морально-психологического обеспечения деятельности войск (сил), НУОУ имени Ивана Черняховского
Дикун В. Г. старший преподаватель кафедры морально-психологического обеспечения деятельности войск (сил), НУОУ имени Ивана Черняховского
Кириченко А. В. адъюнкт кафедры морально-психологического обеспечения деятельности войск (сил), НУОУ имени Ивана Черняховского

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ КОПИНГ-ПОВЕДЕНИЯ ВОЕННОСЛУЖИЩИХ ДЕСАНТНО-ШТУРМОВЫХ ВОЙСК В ПРОЦЕССЕ АДАПТАЦИИ ДО УСЛОВИЙ СЛУЖБОВО-БОЕВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Публикация посвящена теоретическому исследованию психологических особенностей копинг-поведения военнослужащих Десантно-штурмовой войск в процессе адаптации к военной службе. В статье проанализированы понятия "копинг" из разных подходов и направлений. Умелое применение адаптивных стратегий копинг-поведения военнослужащих в зависимости от ситуаций служебно-боевой деятельности, позволит облегчить процесс адаптации к условиям военной службы в Десантно-штурмовых войск Вооруженных Сил Украины.

Ключевые слова: копинг-поведение; копинг-стратегия; копинг-механизмы; адаптация; психологическая готовность; деятельность в особых условиях.

Summary

Stasiuk V. Doctor of Psychological Sciences, Professor, Professor of Moral and Psychological Support of the Troops Activity (Forces) Department, National Defense University of Ukraine named after Ivan Cherniakhovskiy
Dykun V. senior lecturer of Moral and Psychological Support of the Troops Activity (Forces) Department, National Defense University of Ukraine named after Ivan Cherniakhovskiy
Kyrychenko A. PhD Student of Moral and Psychological Support of the Troops Activity (Forces) Department, National Defense University of Ukraine named after Ivan Cherniakhovskiy

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF COPING BEHAVIOR OF LAND ASSAULT TROOPS SERVICEMEN IN THE PROCESS OF ADAPTATION TO THE CONDITIONS OF SERVICE AND COMBAT ACTIVITY

The publication is devoted to the theoretical study of the psychological features of coping behavior of servicemen of the Assault Troops in the process of adaptation to military service. The article analyzes the concept of "coping" from different approaches and directions. Coping processes are considered as: ego-processes aimed at productive adaptation of the individual to difficult situations; as a dynamic process determined by the subjectivity of the situation, the stage of development of the conflict, the collision of the subject with the outside world; within the resource approach, as the main tool that controls and organizes the distribution of other resources. A number of adaptive coping strategies of behavior and basic styles of coping behavior are singled out: problem-oriented coping (aimed at solving problems); emotionally-oriented coping (focused on the regulation of emotions); avoidance-oriented coping. The stages of realization of the main directions of the measures complex on overcoming of negative psychological states which include: professional psychological selection are investigated; social and psychological support of servicemen; monitoring the development of personal qualities of servicemen during subsequent contracts. Skillful application of adaptive strategies of coping behavior of servicemen, depending on the situations of service and combat activities, will facilitate the process of adaptation to the conditions of military service in the Assault Troops of the Armed Forces of Ukraine.

Keywords: coping behavior; coping strategy; coping mechanisms; adaptation; psychological readiness; service and combat activities.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.

Received/Поступила: 02.01. 21.2

Темченко Ю. Г. начальник відділу Українського інституту
<https://orcid.org/0000-0002-3373-986X>

Дмитренко М. Й. доктор філософських наук, професор,
 Черкаський інститут пожежної безпеки
 імені Героїв Чорнобиля НУЦЗ України
<https://orcid.org/0000-0002-8338-4032>

Грибенюк Г. С. доктор психологічних наук, професор,
 Черкаський інститут пожежної безпеки
 імені Героїв Чорнобиля НУЦЗ України
<https://orcid.org/0000-0002-5053-8744>

ДУХОВНІСТЬ ЯК ДЕТЕРМІНАНТИ ДІЯЛЬНОСТІ В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ УМОВАХ

Стаття розкриває особливості розвитку духовності, як детермінанти професійної діяльності та діяльності в екстремальних умовах. Розкрити морально-ціннісні регулятори активності особистості в екстремальних умовах та проаналізовано їх взаємозв'язок із чинниками професійного становлення курсантів. Концептуалізація змінної «духовні цінності», дає змогу обґрунтувати необхідну діагностичну процедуру та отримати дані щодо внутрішніх резервів психіки курсанта.

Ключові слова: духовність; професійна діяльність; екстремальні умови; модель особистості; ціннісні орієнтації; духовні цінності; моральні цінності.

Вступ.

Готовність ризикувати власним життям і здоров'ям в умовах війни з агресором, прагнення громадян до захисту Батьківщини, – все це сучасні вияви проблеми духовності і громадянської свідомості та самосвідомості українців. Найбільш складні ситуації ставлять людину перед вибором. Вирішального значення набувають характеристики, які складають її духовність. Від розв'язання цієї проблеми залежить цілісність, цивілізаційне визначення та незалежність держави.

Людина ідентифікує себе, власні можливості з вимогами певної професії. Духовні якості лежать в основі прояву її вольових та інтелектуальних процесів, саморегуляції. Будь-яка діяльність людини пов'язана з усвідомленням себе як соціально-духовного індивіда. Тому, є висока актуальність проблеми розвитку духовності, як детермінанти професійної діяльності та діяльності в екстремальних умовах. Є необхідність розкрити морально-ціннісні регулятори активності особистості в екстремальних умовах та проаналізувати їх взаємозв'язок із чинниками професійного становлення курсантів.

Теоретичне підґрунтя.

Про роль духовності та її прояви в екстремальних ситуаціях життєдіяльності населення та професіогенезі рятувальників йдеться у низці робіт науковців [6; 3; 4; 7; 8], висвітлених теоретичних засадах власного дослідження [5]. Ця проблема принагідно

була також предметом обговорення окремих питань експериментального плану, в яких ми торкалися взаємозалежностей між духовністю, зокрема, між моральними чинниками та розвитком у курсанта мотивації діяльності в екстремальних умовах, виникненням потреби у готовності допомагати іншим, розвитком здатності до партнерської взаємодії та низкою інших. Проте, поява інформації щодо проявів мужності військовослужбовцями і рятувальниками, яка гідна справжньої Людини, змушує повернутись до проблеми та розглянути її в світлі нових фактів.

Позаяк, проблема духовності, зокрема, такої її складової, а радше – базової складової, якою є моральність, заслуговує на спеціальний розгляд – як у теоретичному, так і в емпіричному аспектах.

У зв'язку з цим звернемося до висвітлення питання про психологічну сутність духовності та проаналізуємо, яким чином остання зумовлює певні змістово-функціональні особливості процесу діяльності особистості в екстремальних умовах.

Методи дослідження.

Теоретичний аналіз було проведено за допомогою засобів мови експериментального психологічного дослідження, поняття «духовні цінності» стало засобом упорядкування одиниць дослідження. Логіка такого аналізу починається із побудови теоретичної моделі і переходить до емпіричних методів. Описи

проявів духовності в екстремальних умовах переходить в узагальнення, пояснення причинно-наслідкових зв'язків, розробку пояснювальної моделі, в якій присутні елементи передбачення та управління.

Результати і обговорення.

У своєму розумінні сутності духовності ми спираємось на найбільш усталені інтерпретації цього феномену у філософії та психології. Духовність, як відомо, є складною, багатовимірною системою, у котру входять утворення свідомості й самосвідомості людини, в яких віддзеркалюються найактуальніші світоглядні інтереси, ставлення до навколишньої дійсності і до себе самої як соціального індивіда. Специфічною ознакою духовних потреб, інтересів, ставлень, що виступають у формі ціннісних орієнтацій, є їх органічна поєднаність з цілями життєдіяльності людини, з усвідомленням сенсу життя, нерозривний зв'язок з моральністю. Духовність є втіленням в орієнтаціях людини прагнень, ідеалів, сподівань, духу народу, нації, що визначають спрямованість її особистісних, передусім духовних потреб, стратегій життєдіяльності, зумовлюючи життєвий вибір [3].

Духовність людини є джерелом ентелехії як внутрішньої спрямованості на мету. Вона – глибинна причина самоактивності особистості, дієве начало, завдяки якому людина здатна бути відносно автономною від зовнішніх обставин, долати часом складні перешкоди на шляху до досягнення значущих життєвих цілей, перетворювати можливість у реальність.

З метою з'ясування взаємозалежностей між духовними ціннісними орієнтаціями та активністю рятувальника в екстремальних умовах ми скористалися моделлю особистості, у якій представлена система найсуттєвіших складових духовності та дається їх змістова характеристика [4]. Зауважимо, що особистість, для якої представлені у моделі цінності стали внутрішніми регуляторами життєдіяльності, слід вважати довершеною, еталонною.

Зрозуміло, що досягти такого рівня духовного розвитку вдається не кожній людині, однак постійне наближення до нього – процес цілком реальний за умови належного рівня самоактивності, спрямованого на самовдосконалення. Шлях цей нелегкий, і фактично людина долає його впродовж всього свідомого життя. Безумовно, що на цьому шляху трапляються відхилення, зупинки, але якщо людина чітко

усвідомила мету і збагнула її високу значущість для себе та для інших, вона неодмінно віднайде сили й способи для того, щоб мета набирала все більш виразних обрисів, стаючи реальним здобутком її життєдіяльності.

З метою наближення еталонної моделі особистості до завдань нашої розвідки ми здійснили її відповідну адаптацію, зацентрувавши найбільшу увагу на тих її складових, котрі найтісніше пов'язані зі специфікою професійної діяльності рятувальників.

Зауважимо, що головною характеристикою, яка притаманна кожному структурному утворенню, елементу системи духовності особистості, є його гуманістична тональність, що втілюється у розвиненому почутті відповідальності за власну життєдіяльність, в усвідомленні її визначального впливу як на власну долю, так і на долю інших людей, суспільства загалом. Йдеться, отже, про загальну громадянську спрямованість духовних цінностей, про цінності особистості-громадянина.

Можна назвати низку професій, для представників яких усвідомлення себе громадянином має вирішальне значення для розуміння всієї відповідальності за обраний вид діяльності. Однак, професія рятувальника належить до тих, котрі найбільшою мірою загострюють почуття відповідальності, стимулюючи людину до постійного самовдосконалення, подолання в собі недоліків, які можуть стати перешкодою на шляху до успіху у професійній діяльності.

Серед духовних цінностей, що найбільшою мірою позначаються на діяльності особистості, зумовлюючи соціальну значущість діяльності, головне, базове місце посідають моральні цінності. Визначальність моральних цінностей виявляється у їх здатності проникати в усі сфери життєдіяльності особистості, впливати на світоглядні орієнтації людини, на усвідомлення й визначення нею сенсу життя, соціальної цінності всього того, що робить людина. Отже, моральні цінності не тільки зумовлюють поведінку людини як таку, що стосується її активності як суб'єкта вчинкової діяльності, але й детермінують будь-які аспекти, прояви активності й самоактивності індивіда.

Морально довершена людина не тільки усвідомлює вирішальне значення моральних цінностей, але й активно утверджує їх у

повсякденному житті, у ставленні до інших людей, до себе самої, до праці, до різних подій суспільного життя, виявляючи такі моральні риси як доброта, справедливість, повага до іншої людини, щирість, толерантність, сумлінність, принциповість, відповідальність. Позитивні характеристики моральності особистості виявляються також у її непримиренному ставленні до фальші, цинізму, лицемірства, неповаги до інших, самоприниження, підлабузництва, лінощів, безвідповідальності.

Названі та подібні їм моральні характеристики за умови, якщо вони стали внутрішніми ціннісними орієнтирами людини, є вирішальними чинниками моральної стійкості особистості, її невідкладності деструктивним впливам, що суперечать її моральним настановам.

Дієвість моральних цінностей виявляється перш за все у спілкуванні людей, у їх взаємних ставленнях, у ставленні людини до себе самої, до власної діяльності. Рівень моральності міжлюдських стосунків набирає особливого значення у тих видах діяльності, у котрих особистість виступає не лише як окремий суб'єкт діяльності, але є водночас суб'єктом діяльності групової, колективної, успіх якої великою мірою зумовлюється рівнем моральності партнерів по праці. Безумовно, що діяльність рятувальників є саме тією, у якій моральність її учасників, особливо рівень моральності їх взаємин, стає іноді вирішальною у подоланні часто, здавалося б, непереборних труднощів. Моральність людини у сфері її професійної діяльності, особливо якщо остання пов'язана з необхідністю вияву сили духу, іноді героїзму, неймовірного напруження волі, об'єднання всіх психічних ресурсів з метою переборення вельми складних перешкод на шляху до успішного досягнення важкодоступних цілей, стає тією енергетичною силою, яку нездатні компенсувати навіть найбільш довершені професійні навички, уміння, неабиякі фізичні потуги.

Моральні цінності, їх дієвість, як ми вже зазначали, виявляються перш за все у спілкуванні людей, у їх взаємних ставленнях, у ставленні кожної людини до себе самої. Водночас моральні цінності зумовлюють сутність ставлень людини до будь-яких інших явищ і детермінують специфіку будь-якої сфери людської життєдіяльності. Однак, найбільшою мірою це стосується ставлення людини до праці.

Усвідомлення працелюбства як вищої моральної цінності є одним з найсуттєвіших свідчень високої духовності людини, виявом реальної дієвості її моральних чеснот як внутрішньо детермінованих спонук до соціально позитивної самоактивності. Якщо людина оволоділа цією істиною і ставиться до праці не лише як до засобу забезпечення свого матеріального достатку, але й усвідомлює благотворний вплив праці на людину, на розвиток її здібностей, волі, характеру, праця стає для неї невичерпним джерелом натхнення, мук і радощів творення, творчих злетів, щастя самовдосконалення, самотворення.

Усвідомлення обов'язку працювати є не лише виявом моральності, але й водночас умовою розвитку останньої і стосується кожної людини – незалежно від її статі, соціального положення. Тут доречно згадати глибоко психологічне висловлювання К. Д. Ушинського про виховну силу праці, про її роль у становленні людини як особистості: «... животворний вплив має особиста праця на того, хто працює. Матеріальні плоди праці можна відібрати, успадкувати, купити, але внутрішньої, духовної, животворної сили праці не можна ні відібрати, ні успадкувати, ні купити за все золото Каліфорнії: вона залишиться в того, хто працює» [9, 88].

Головний духовний, моральний компонент праці як цінності може бути втілений, у взаємини, що складаються у праці між її учасниками. Доброзичливі людські стосунки між тими, хто працює разом, їх взаєморозуміння, взаємодопомога є запорукою успіху, що особливо важливе у тих видах діяльності, які вимагають злагоженості дій, прийняття швидких, зважених, адекватних рішень у критичних, загрозливих ситуаціях, котрі постійно виникають у діяльності рятувальників.

Однак, навіть та праця, що виконується індивідуально, але усвідомлюється людиною в її особистому і суспільному гуманістичному сенсі, є невичерпним джерелом духовного збагачення особистості. Усвідомлення улюбленої, тим паче творчої праці, праці за покликанням як однієї з найважливіших духовних цінностей, допомагає людині реалізувати себе, збагнути й оцінити свої можливості, відчути свою потрібність людям, здатність власною працею дарувати щастя рідним, близьким і незнайомим людям, Батьківщині.

Здатність піднятися саме до такого рівня розуміння соціально-психологічної

сутності праці притаманна людині, яка досягла високого рівня духовності, і в якій відповідальне ставлення до праці асоціюється з усвідомленням свого громадянського обов'язку. Поєднання у свідомості людини прагнення своєю працею служити людям з почуттям морального обов'язку є дієвим і невичерпним джерелом працелюбства людини, основою усвідомлення нею соціальної цінності, значущості власної діяльності. За такої умови виникає можливість усвідомлення власної цінності, а на цій основі реальних обрисів набирає прагнення до задоволення однієї з найактуальніших соціально-психологічних потреб особистості – потреби у самовизначенні, самореалізації та самоствердженні як суб'єкта діяльності.

У протилежному випадку – якщо праця, мотиви якої не пов'язані з усвідомленням її суспільної, громадянської значущості, її духовного, морального сенсу, вона може спонукати волю людини до холодного розрахунку, провокувати у неї підлі наміри та вчинки. Праця, що сприймається людиною лише як засіб здобування матеріальних благ, засіб збагачення, спричиняє виникнення у людини таких негативних рис як егоїзм, скнарність, прагнення до наживи, намагання домогтися успіху будь-якою ціною. Всяка праця, якщо вона не одухотворена моральним, гуманістичним сенсом, може ставати соціально небезпечною, завдавати шкоди іншим людям, суспільству.

Із характеристики сутності моральних ціннісних орієнтацій, а також ставлення особистості до праці як реального вияву її моральності, випливає, що при аналізі процесу формування особистості професіонала в ході оволодіння професійною діяльністю неможливо обмежуватися розглядом розвитку лише операційної сторони, - складової, що включає оволодіння професійними знаннями, уміннями та навичками. Професійне становлення людини неодмінно передбачає формування складних систем регуляції соціальної сфери особистості у процесі її професійної діяльності, а тому аналіз цього розвитку поза контекстом духовності не може віддзеркалювати внутрішньо-психологічні джерела активності й самоактивності суб'єкта діяльності. Якраз аналіз саморегуляції поведінки у широкому розумінні суті останньої дає можливість збагнути, яким чином у фахівця відбувається розвиток

уявлень про ті явища, котрі пов'язані з основними закономірностями професійного становлення. У цьому контексті уможлиблюється виявлення не поодиноких, а системи чинників регуляції динаміки професійного становлення, з'ясування процесу усвідомлення людиною себе суб'єктом власної професійної діяльності, а також усвідомлення нею соціальної значущості обраної професії. Отже, йдеться про комплексний підхід до розгляду умов ефективного формування особистості професіонала, що передбачають досягнення належного рівня розвитку професійно значущих якостей, структур та механізмів саморегуляції поведінки, які забезпечують досягнення відповідного рівня придатності до професійної діяльності.

Особливе місце у системі духовних цінностей особистості посідають її світоглядні орієнтації, оскільки в них віддзеркалюється усвідомлення людиною сенсу життя не лише у контексті земних, теперішніх реальних цінностей, але й стосовно цінностей вічних. Слід вважати, що такі цінності виникають в особистості не зненацька: вони є наслідком тривалих виховних впливів на людину з ранніх років її життя. Згодом, людина сама продовжує цей процес самовизначення власних ставлень до таких цінностей, завдяки чому вона вибудовує індивідуальну систему так званих світоглядних цінностей.

Світоглядні цінності у духовно розвиненої особистості супроводжують всю її життєдіяльність. Слід підкреслити, що світоглядні цінності не є якимсь пасивним фоном життєдіяльності людини: у повсякденному житті такі цінності здійснюють помітний детермінуючий вплив на розвиток особистості, зокрема на її професійне становлення, на спонукання до саморегуляції і самовдосконалення у професійній діяльності з метою досягнення бажаних результатів, оволодіння високими стандартами, що забезпечують успіх діяльності.

Конструктивність впливу світоглядних цінностей на життєдіяльність людини зумовлюється їх органічною пов'язаністю з сенсом життя, з усвідомленням незнищенності діянь людини, продуктів її діяльності, вчинків, що цю діяльність супроводжують, які у міру їх специфічності, неповторності можуть стати помітним внеском у розвиток матеріальної та духовної культури суспільства.

Досягнення високого рівня

результативності у професійній діяльності стає основою для виникнення в особистості віри у незнищенність душі людської, всього того, що сотворила людина протягом свого життя, віри у те, що благородні пориви, добрі справи людини залишаться надовго у пам'яті її співвітчизників, а величні, талановиті, геніальні стануть надбанням всього людства.

Віра у безсмертя душі людської може поєднуватись у свідомості та самосвідомості людини з вірою в Бога. Таке поєднання за певних умов виховання, що базується на гуманістичних, моральних засадах, стає для людини невичерпним джерелом її активності та самоактивності. Воно допомагає збагнути сенс життя у його зв'язку з вічністю, актуалізує потребу у самовдосконаленні та творенні себе задля досягнення найвищої, достойної гідності людини – служити людям, Вітчизні і знаходити в цьому справжнє людське щастя [3].

Розмірковуючи над сутністю світоглядних цінностей, неодмінно приходимо до висновку про їх вельми актуальну значущість для людей, професійна діяльність яких пов'язана з постійними ризиками для їх здоров'я, життя. Саме такою є діяльність рятувальників. Розгляд світоглядних цінностей представляє інтерес як складових регуляторної системи, що забезпечує підпорядкування суб'єкта діяльності порівняно стійкій, ієрархізованій структурі його відношень зі світом, зокрема відношень з системою ціннісних орієнтацій особистості. Це є вагомою причиною того, щоб виховання світоглядних ціннісних орієнтацій посідало належне місце у програмі професійної підготовки курсантів до діяльності в екстремальних умовах.

Діяльність особистості в екстремальних умовах ставить високі умови до її інтелектуальних можливостей. З огляду на складність, непередбачуваність подій, що зненацька з'являються у процесі діяльності в екстремальних ситуаціях, здатність людини приймати за умов дефіциту часу правильні рішення є постійно актуальною і, власне кажучи, постійно супроводить працю рятувальника.

На перший погляд може здатися що інтелектуальні цінності не тісно пов'язані зі сферою духовності особистості. Зрозуміло, що володіння людиною певною системою знань, здатність мислити, успішно здійснювати певні розумові операції та інші характеристики інтелектуальності людини й справді не завжди безпосередньо пов'язані з

її духовністю. Є, однак, явища, події, осмислення, критичний аналіз яких і прийняття на цій основі оптимальних рішень великою мірою зумовлюється рівнем духовності, мірою розвиненості моральних чеснот людини. У таких випадках маємо вагомий підстави говорити про тісну взаємозалежність між інтелектуальними характеристиками людини та іншими складовими її духовної сфери, зокрема, з її світоглядними, моральними, політичними орієнтаціями, із змістом її громадянських, національних цінностей.

Важко уявити собі духовно зрілу людину, котра була б нездатна, наприклад, до вироблення власних політичних поглядів, на віру сприймала б сумнівного змісту політичну інформацію, що часто є продуктом фальсифікації, перекручення реальних історичних фактів, подій.

Відносячи інтелектуальні цінності до сфери духовності, ми маємо на увазі передусім цінності, які людина здобуває великою мірою самостійно, завдяки розвитку у себе здатності мислити критично, аналізувати об'єктивно й прискіпливо явища, події і на цій основі формувати власні погляди на різні явища, на саму людину, сенс життя, що є запорукою готовності особистості до самостійного життєвого вибору, а особливо до адекватного вибору і прийняття правильного рішення у складних життєвих ситуаціях, у тому числі в ситуаціях, що постійно виникають у професійній діяльності.

Важливим у цьому плані є формування у людини готовності протистояти експансивному нав'язуванню їй ззовні готові, часто сумнівної суті еталони поведінки і зразки прийняття рішень. Маючи власні, критично осмислені погляди, така особистість завжди уважно ставиться до думок, поглядів інших людей, намагаючись зрозуміти їх, відшукати зерно істини у поглядах та міркуваннях опонента.

Зрозуміло, що специфіка діяльності рятувальника є такою, у якій, як правило, досить часто бракує часу для тривалих розмірковувань, зважувань та прийняття рішень, тим паче, не дивлячись на переважно колегіальний характер праці, у рятувальника – через екстремальність умов діяльності – дуже часто виникають ситуації, що ставлять його перед необхідністю індивідуального прийняття рішень, від адекватності яких нерідко залежить не лише успішне завершення рятувальних дій, а й життя людей, а також його власного життя.

Важливою умовою професійної успішності, яка залежить від інтелектуального розвитку фахівця, є здатність використовувати професійні символи, уміти професійно думати, виявляти творчий підхід у розв'язанні складних професійних ситуацій, конструктивно планувати свої дії, здійснювати належним чином саморегуляцію діяльності. При цьому вирішальна роль у саморегуляції професійної діяльності, як вважає американський дослідник А.Бандура, належить інтелектуальним здібностям: це – здатність засобами вербальних і образних репрезентацій зберігати свій досвід як орієнтир в успішному здійсненні професійних дій [10].

Професія рятувальника, як відомо, належить до тих професій, котрі ставлять перед фахівцем особливо високі вимоги до його фізичного, а водночас і психічного здоров'я. Високий рівень напруженості, що зумовлюється екстремальністю ситуацій діяльності, передбачає постійне фізичне і психічне самовдосконалення, самовиховання фізичної сили, вправності, витривалості, адекватних, регульованих свідомістю психічних станів, контролю деструктивних актів поведінки. Можна без перебільшення сказати, що міра володіння ситуаціями, що виникають у процесі діяльності рятувальника, визначається його здатністю до самовладання, ступенем самоконтролю, спроможністю у найскладніших випадках актуалізувати власні внутрішні резерви.

З огляду на сказане, маємо підстави вважати, що неоціненну роль у професійному становленні особистості рятувальника мають його належні ставлення до так званих валеологічних цінностей. У цьому плані особливе значення має усвідомлення рятувальником виняткової ролі здорового способу життя, фізичної культури та спорту, розуміння того, що турбота людини про своє здоров'я – не тільки її особиста справа, а й вияв відповідальності перед іншими людьми, перед суспільством, державою. Якраз в усвідомленні цього факту виявляється духовний потенціал валеологічних цінностей, що й дає підстави для віднесення їх до сфери духовності особистості.

Високою валеологічною культурою найчастіше відзначаються особистості, у яких чітко визначені життєві плани, місце у суспільстві, сенс життя, усвідомлені

громадянські цілі, реалізація яких вимагає значного фізичного і психічного напруження, волі, наполегливого долання в собі певних вад, постійного фізичного й духовного самовдосконалення. Відоме прислів'я “У здоровому тілі – здоровий дух” є життєво правдивим лише у тому випадку, коли турбота людини про власне здоров'я органічно поєднується з турботою про виховання в собі багатьох духовних чеснот.

Як засвідчує життєва практика, не так вже й рідко зустрічаються молоді люди, які ставлять роль фізичної культури й спорту на одне з найважливіших в житті людини місць. На жаль, чимало з них при цьому не лише не дбають про своє духовне самовдосконалення, а, навпаки, всю свою фізичну й психічну енергію спрямовують на досягнення іноді нікчемних, а то й злочинних цілей.

Отже, усвідомлення важливості валеологічних цінностей як неодмінної умови успішної праці, життєдіяльності набирає спонукального, конструктивного характеру лише за умови поєднання їх з усвідомленням ролі цілісної системи духовних цінностей.

Продовжуючи аналіз складових системи духовних цінностей особистості, особливу увагу слід звернути на екологічні цінності, суспільна значущість яких помітно зростає в останні десятиліття. Стрімкий розвиток цивілізації, що особливо переконливо виступає у досягненнях технологій різних галузей виробництва, одночасно з багатьма благами несе з собою цілком реальну загрозу не тільки якості життя людей, а й самому існуванню людської цивілізації. У зв'язку з цим високого рівня актуальності останнім часом набирає екологічне виховання підростаючого покоління. Його основною метою є не лише сприяння глибокому усвідомленню новим поколінням ролі навколишнього середовища у життєдіяльності людини, а й формування переконаності в необхідності його захисту, мінімізації згубних наслідків технічного прогресу. Зрозуміло, що це стосується усіх людей – незалежно від сфери їхньої діяльності. Однак, особливе значення це має для тих, хто присвятив себе захисту суспільства від загроз, пов'язаних з техногенними чи природними катастрофами: пожежами, повенями, землетрусами та іншими катаклізмами.

Особистість, для якої екологічні цінності набрали значущості у її свідомості,

виявляє дієве ставлення до навколишнього природного середовища. Вона психологічно й практично готова захищати природу від небажаних втручань в об'єктивні закономірності її життя.

Турбота про природу, про збереження та оновлення її ресурсів, життєдайних сил – риси, які притаманні найперше людині-патріоту, для якої навколишнє середовище – не просто територія, випадкове чи тимчасове місце проживання якогось населення, а простори Батьківщини, рідна земля, яку не зміниш на жодну іншу, не зрадиш у важку годину, бо тут – твоя історія, твоє коріння, твоє минуле, сучасне і прийдеши – твоє і твоїх нащадків. Людина, у якої саме таке, осяяне й зігріте глибокими й зворушливими почуттями великої любові й шани до Вітчизни ставлення, ніколи не погодиться на безглузде експериментування над її природою, не гвалтуватиме об'єктивних законів життя природи.

Як видно з аналізу сутності екологічних цінностей, оволодіння ними сприяє розвитку в особистості гуманістичної спрямованості її свідомості та самосвідомості. У зв'язку з цим є підстави говорити про їх помітний вплив на професійне становлення людини, що має безпосереднє відношення до тих видів діяльності, котрі якнайтісніше пов'язані з природоохоронною діяльністю. Остання чимдалі набирає все більш гострої злободенності, що зумовлене зростанням частоти природних катаклізмів, серед яких значну частину складають ті, котрі стали наслідком технічного прогресу.

Як доведено теоретико-експериментальними дослідженнями науковців [1; 2; 10], одним з найсуттєвіших моментів, що зумовлюють процес становлення й розвитку, є здатність людини до самоідентифікації.

Абульханова-Славська [1], виокремлює 4 типи ідентифікації у професійному становленні: 1-ий тип, вважає дослідниця, пов'язаний з вибором професії як такої, що найбільшою мірою відповідає можливостям людини – суб'єкта вибору. При цьому людина виходить із врахування своїх потенційних можливостей, що забезпечують належне виконання вимог, які диктуються обраною професією; 2-ий тип визначається мірою адекватності ідентифікації з обраною професією, що забезпечує можливості успішно долати труднощі й досягати все вищих ступенів майстерності; 3-ій тип, виступає, власне кажучи, як уточнення

сутності попереднього: це – розгортання, поглиблення процесу удосконалення, розвитку професійних якостей, здібностей; і, нарешті, 4-ий тип, що є не лише розгортанням наявних здібностей, здатностей, можливостей, а й засвідчує зростання рівня творчої активності людини як особистості загалом.

Розмірковуючи над запропонованими типами професійної ідентифікації, слід звернути увагу на деяку незавершеність цієї типології. Необхідне доповнення, продовження або, сказати б, поглиблення аналізу сутності такої типології. На нашу думку, такий аналіз доцільно пов'язати з системою духовних цінностей як найсуттєвішої характеристики людини-особистості.

Ідентифікуючи себе, власні можливості з вимогами певної професії, людина, безумовно, виступає не лише як суб'єкт самоусвідомлення своїх, так би мовити, «технічних» можливостей, наприклад, здібностей, специфічних характеристик перебігу психічних процесів, фізичних можливостей, але й тих даних, котрі якнайтісніше пов'язані із сферою її духовності.

Якщо у певних моментах діяльності безпосередньо й виразно на перший план виступають індивідні характеристики, то у найбільш складних ситуаціях, особливо у тих, що ставлять суб'єкта діяльності перед необхідністю вибору як прояву його соціальної сутності, вирішального значення набувають ті характеристики, котрі розкривають змістову сутність духовної сфери, зокрема ставлення до інших людей, суспільства загалом, його моральних норм, ідеології, провідних цінностей.

З огляду на сказане, маємо підстави вважати, що глибокий соціальний сенс для діяльності особистості представлений у змісті громадянських цінностей суспільства, з яким суб'єкт діяльності ідентифікується. Чим глибшого рівня ідентифікації з суспільством, з нацією досягає людина, тим вищим є рівень її відповідальності за свою діяльність загалом та професійну діяльність зокрема. У цьому виявляється рівень її соціального розвитку, міра її відповідальності за власну життєдіяльність. Саме це дозволяє людині здійснювати процес самореалізації, підійматися на належний ступінь усвідомлення своєї особистісної, соціальної значущості.

Якщо різнобічно аналізувати специфіку професійної діяльності рятувальника,

Питання психології

намагаючись при цьому проникнути у її глибинну соціально-психологічну сутність, що пов'язана з механізмами утворення й функціонування мотивів, то неважко збагнути їх соціальну, суспільно-духовну детермінованість. Громадянським цінностям у цій детермінації належить, безумовно, одна з провідних ролей. У системі громадянських цінностей особистості чільне місце посідають, як ми вже згадували, патріотичні настановлення людини.

Висновки. Таким чином, розкрито морально-ціннісні регулятори діяльності особистості в екстремальних умовах та проаналізовано їх взаємозв'язок з факторами професійного становлення курсантів. Життєві спостереження за поведінкою людини, аналіз її ставлень до професійної діяльності засвідчують зумовленість різних рівнів,

спрямованості, результативності праці від міри ідентифікації з суспільством. Фахівець, для якого мотивація професійної діяльності обмежується такими моментами як задоволення від самого процесу праці (що, безсумнівно, дуже важливо), досягнення результату діяльності, винагорода (у тому числі заробітна плата), уникнення санкцій, бажання показати себе кращим за інших, акцентований переважно на егоцентричних потребах. Відсутність у його мотивації такого моменту як усвідомлення себе громадянином, здатність бачити себе, свою діяльність у системі громадянських цінностей, звужує діапазон його мотиваційних спонукань, позбавляє можливостей вибудовувати сценарій свого життєвого шляху у контексті суспільному – як складову життєдіяльності суспільства, членом якого він є.

Список використаних джерел

1. Абдулханова-Славська К. А. Діяльність і психологія особистості / К. А. Абдулханова-Славська. – М.: «Наука», 1980. – С.43-44.
2. Асеев В. Г. Мотивація поведінки і формування особистості / В. Г. Асеев. – М.: Мысль, – 1976. – 158 с.
3. Боришевський М. Й. Національна самосвідомість у громадянському становленні особистості / Мирослав Йосипович Боришевський. – К.: Беркут, 2000. – 251 с.
4. Боришевський М. Й. Громадянська спрямованість та її розвиток у дітей / Мирослав Йосипович Боришевський. – К.: 2002. – 91 с.
5. Грибенюк Г. С. Психологічні основи становлення саморегуляції в навчально-професійній діяльності майбутніх рятувальників : дис. докт. псих. навк : 19.00.07 – / Грибенюк Геннадій Сергійович – Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України, 2007. – 380 с.
6. Приходько Ю. О. Психологічні чинники успішності професійної діяльності пожежних-рятувальників МНС України : дис. ... кандидата психологічних наук: 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» / Приходько Юрій Олександрович. – К., 2008. – 230 с.
7. Психологічні технології самодетермінації розвитку особистості: монографія / Л. З. Сердюк, І. В. Данилюк В. В. Турбан, О. І. Пенькова Н. Д. Володарська [та ін.]. – К.: Інститут психології ім. Г. С. Костюка НАПН України, 2018. – 192 с.
8. Сухомлинський В. О. / Сто порад учителям / В. О. Сухомлинський. – Київ : Рад. школа, 1988. – 304 с.
9. Ушинський К. Д. Вибрані твори / К. Д. Ушинський – К., 1949. – С.45-57.
10. Bandura A Self- regulation of motivation and action through internal standarts and goals systems / A. Bandura –N.Y.: Erlbaum. 2000. – 286 p.

References

1. Abdulkhanova-Slavskaia K. A. (1980). Deiatelnost y psykholohyia lychnosty [Activity and psychology of personality]. Moscow: «Nauka», 43-44. (in Russia).
2. Aseev V. H. (1976). Motyvatsyia povedeniya y formyrovaniya lychnosty [Motivation of behavior and personality formation]. Moscow: Мысль, (in Russia).
3. Boryshevskiy M. Y. (2000). Natsionalna samosvidomist u hromadianskomu stanovlenni osobystosti [National self-consciousness in the civic formation of personality]. Kyiv: Berkut. (in Ukrainian).
4. Boryshevsky M. Y. (2002). Hromadianska spriamovanist ta yii rozvytok u ditei [Civic orientation and its development in children]. Kyiv (in Ukrainian).
5. Hrybeniuk H. S. (2007). Psykholohichni osnovy stanovlenni samorehuliatcii u navchalno-profesiinii diialnosti maibutnykh riativnykiv [Psychological bases of formation of self-regulation in educational and professional activity of future rescuers] (Abstract of D.Sc. thesis). Kyiv: Instytut psykholohii im. H. S. Kostiuka APN Ukrainy (in Ukrainian).
6. Prykhodko Yu. O. (2008). Psykholohichni chynnyky uspishnosti profesiinoi diialnosti pozhezhnykh-riatuvallykiv MNS Ukrainy [Psychological factors of success of professional activity of firefighters-rescuers of the Ministry of Emergencies of Ukraine] (Abstract of PhD thesis). Kyiv (in Ukrainian).
7. Serdiuk L. Z., Danyliuk I. V., Turban V. V., Penkova O. I., Volodarska N. D., (2018). Psykholohichni tekhnolohii samodeterminatsii rozvytku osobystosti: monohrafiia [Psychological technologies of self-determination of personality development: monograph]. Kyiv: Instytut psykholohii im. H. S. Kostiuka NAPN Ukrainy (in Ukrainian).

8. Sukhomlynskyi V. O. (1988). Sto porad uchytelvi [One hundred tips for teachers]. Kyiv: Rad. shkola (in Ukrainian).
9. Ushynskyi K. D. (1949). Vybrani tvory [Selected works]. Kyiv, 45-57. (in Ukrainian).
10. Bandura A. (2000). Self-regulation of motivation and action through internal standards and goals systems [Self-regulation of motivation and action through internal standards and goals systems]. N.Y.: Erlbaum (in English).

Резюме

Темченко Ю. начальник отдела Украинського інститута
Дмитренко М. доктор філософських наук, професор,
Черкаський інститут пожежної безпеки
імені Героїв Чорнобилья НУГЗ України
Грибенюк Г. доктор психологічних наук, професор,
Черкаський інститут пожежної безпеки
імені Героїв Чорнобилья НУГЗ України

ДУХОВНІСТЬ ЯК ДЕТЕРМІНАНТИ ДІЯЛЬНОСТІ В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ УМОВАХ ТА

Стаття розкриває особливості розвитку духовності, як детермінанти професійної діяльності та діяльності в екстремальних умовах. Розкриті морально-ціннісні регулятори активності особистості в екстремальних умовах і проаналізовані їх взаємозв'язки з факторами професійного становлення курсантів. Концептуалізація змінної «духовні цінності», дозволяє обґрунтувати необхідну діагностичну процедуру і отримати дані про внутрішні резерви психіки курсанта.

Ключові слова: духовність; професійна діяльність; екстремальні умови; модель особистості; ціннісні орієнтації; духовні цінності; моральні цінності.

Summary

Temchenko Yu. head of the department of the Ukrainian Institute
Dmitrenko M. doctor of Philosophy, Professor, Cherkasy Institute
of Fire Safety named after Chernobyl Heroes of National
University of Civil Defence of Ukraine
Hrybeniuk H. doctor of psychological sciences, Professor,
Cherkasy Institute of Fire Safety named after Chernobyl Heroes
of National University of Civil Defence of Ukraine

SPIRITUALITY AS DETERMINANTS OF ACTIVITY IN EXTREME CONDITIONS

Introduction. Willingness to risk one's own life and health in the conditions of war with the aggressor, the desire of citizens to defend the Motherland, are all modern manifestations of the problem of spirituality and civic consciousness and self-consciousness of Ukrainians. The most difficult situations put a person in front of a choice. The characteristics that make up her spirituality are crucial. The integrity, civilizational definition and independence of the state depend on the solution of this problem.

Man identifies himself, his own capabilities with the requirements of a particular profession. Spiritual qualities underlie the manifestation of his volitional and intellectual processes, self-regulation. Any human activity is associated with self-awareness as a socio-spiritual individual. Therefore, there is a high urgency of the problem of spiritual development, as determinants of professional activity and activity in extreme conditions.

Purpose. There is a need to reveal the moral values of the regulators of personal activity in extreme conditions and to analyze their relationship with the factors of professional development of cadets.

Methods. Theoretical analysis was conducted using the language of experimental psychological research, the concept of "spiritual values" became a means of organizing units of research. The logic of such an analysis begins with the construction of a theoretical model and moves on to empirical methods. Descriptions of manifestations of spirituality in extreme conditions turn into generalizations, explanations of causal relations, development of an explanatory model in which there are elements of foresight and management.

Originality. The scientific novelty of the article is the development of systematic ideas about the conceptual means of experimental psychological research language, in particular, the concept of "spiritual values" as a unit of research. Identifying features of this variable as a means of ordering, classifying, and assigning numerical values in the study of rescuers' self-regulation.

Conclusion. Moral and value regulators of personality activity in extreme conditions are revealed and their interrelation with factors of professional formation of cadets is analyzed.

Key words: spirituality; professional activity; extreme conditions; personality model; value orientations; spiritual values; moral values.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.

Received/Поступила: 11.02. 21.

Теслюк В. М. кандидат психологічних наук, доцент
Національний університет біоресурсів і
природокористування України
<https://orcid.org/0000-0003-1112-428X>

Денисенко С. В. магістрантка
Національний університет біоресурсів і
природокористування України

ВПЛИВ МОТИВАЦІЇ НА ЕФЕКТИВНІСТЬ САМОПРЕЗЕНТАЦІЇ МАЙБУТНЬОГО ПСИХОЛОГА

У статті досліджується вплив мотивації на ефективність самопрезентації майбутнього психолога. Аналізуються наукові праці вчених щодо дослідження самопрезентації особистості. Описуються результати емпіричного дослідження мотивації до успіху і уникнення невдачі майбутніх психологів. Встановлено, що найбільший кореляційний зв'язок існує між рівнем ефективності самопрезентації і мотивацією до успіху. Кореляційний зв'язок між рівнем ефективності самопрезентації і мотивацією уникнення невдач практично відсутній.

Ключові слова: самопрезентація; ефективність самопрезентації; майбутній психолог; мотивація до успіху; мотивація уникнення невдачі.

Вступ.

Динамічний розвиток соціуму, орієнтація на ринкові відносини обумовлюють підвищений інтерес до проблеми успішності особистості у різних сферах життєдіяльності. Здатність особистості ефективно взаємодіяти, встановлювати позитивні стосунки з різними групами соціального середовища є однією із важливих умов особистісного благополуччя. Становлення позитивного самоставлення особистості є тим важливим чинником, що сприяє успіху не тільки в професійній сфері, а й у навчальній та особистісній. Уміння ефективно презентувати себе відповідно до ситуації, індивідуальних психологічних особливостей є невід'ємною основою взаємодії, спілкування і співпраці особистості з соціальним оточенням. Самопрезентація є важливим інструментом професійної діяльності психолога, однак проблема психологічних особливостей формування ефективної самопрезентації у процесі навчання студентів психологічних спеціальностей залишається недостатньо вивчена у психологічних дослідженнях. Саме тому актуальність дослідження ефективності самопрезентації майбутнього психолога набуває особливого значення.

Теоретичне підґрунтя.

Поняття самопрезентації вперше з'явилося у концепції соціальної драматургії І. Гоффмана як набір соціальних ролей.

Дослідженню різноманітних аспектів самопрезентації особистості були присвячені праці Н. В. Амяги, Г. В. Бороздіної, Д. Боса, Р. Ковальські, М. Лірі, Р. Майера, Д. Майерса та багатьох інших. Зокрема, О. О. Соколова-Бауш розглядала самопрезентацію як навмисну, усвідомлювану поведінку, спрямовану на створення враження про себе на інших; Р. Баумейстер визначав самопрезентацію як саморозкриття особистості в міжособистісному спілкуванні через демонстрацію власних думок, характеру тощо; О. М. Капустюк також співвіднесла самопрезентацію із саморозкриттям особистості; О. В. Михайлова вивчала складові успішної самопрезентації під час публічного виступу.

Зазвичай самопрезентацію розглядають з інструментальної позиції: як сукупність стратегій і тактик (І. Джонс і Т. Пітман); як набір правил ділового спілкування (Ю. М. Жуков); як комунікативну стратегію (О. О. Ковригіна); засіб підтримання позитивної самооцінки і ствердження власного «Я» (М. Вейгольд і В. Шленкер); як механізм маніпуляції (Є. Л. Доценко).

Методи дослідження.

Теоретичні – аналіз, порівняння, узагальнення, систематизація теоретичних даних для уточнення сутності базових понять досліджуваної проблеми; *емпіричні* – констатувальний експеримент, спостереження, бесіда, опитування,

психодіагностичні методики для вивчення особливостей самопрезентації майбутніх психологів; *кількісної обробки даних* – визначення середніх значень, відсоткових співвідношень, коефіцієнт рангової кореляції Спірмена для виявлення кореляційних зв'язків між рівнем ефективності самопрезентації і мотивацією майбутнього психолога.

Результати і обговорення.

Поняття самопрезентації у наукових дослідженнях трактують у контексті феноменів «особистість», «самоставлення», «Я-концепція», «Я-образ» «взаємодія», «спілкування», «соціальна перцепція». Під самопрезентацією розуміють поведінковий компонент структури особистості, у якому реалізується прагнення особистості створити бажаний і водночас адекватний соціальній ситуації образ власного «Я» у сприйнятті інших людей в процесі взаємодії та спілкування з соціумом [4].

Ефективну самопрезентацію у наукових дослідженнях визначають як дієву, творчу подачу особистістю себе оточуючому соціальному середовищу, внаслідок якої забезпечується потрібне й бажане сприйняття образу «Я» особистості іншими людьми завдяки використанню нею відповідних ситуації взаємодії та спілкування видів, стратегій і тактик самопрезентації. При чому у кожній людини існує певний репертуар самопрезентаційної поведінки з різноманітними стратегіями і тактиками, які вона використовує відповідно до ситуації і власних психологічних особливостей [4]. Оскільки самопрезентація не може реалізуватись поза

соціальним контекстом, необхідною умовою самопрезентації є наявність об'єкта самопрезентації. Достатньою умовою ефективної самопрезентації є зворотній зв'язок об'єкта, який полягає у кількості і якості виборів суб'єкта самопрезентації у соціальній групі щодо типової і ситуативної самопрезентації. У наукових дослідженнях виділяють три рівні самопрезентації – ефективна, з достатнім рівнем ефективності і неефективна самопрезентація [3; 4].

На основі аналізу літературних джерел було встановлено, що мотивація здійснює вагомий вплив на ефективність самопрезентації майбутнього психолога. Емпіричним дослідженням було охоплено 54 студенти спеціальності «Психологія» Національного університету біоресурсів і природокористування України.

У пакет психодіагностичних методик увійшли: методика «Мотивація до успіху» Т.Елерса [2]; методика «Мотивація уникнення невдач» Т. Елерса [2].

Середні показники мотивації до успіху у групах досліджуваних з ефективним, достатнім і неефективним рівнем самопрезентації майбутніх психологів представлено у таблиці 1. Як бачимо, середній показник мотивації до успіху в групі досліджуваних з ефективною самопрезентацією – 18,04 бали. Середній показник мотивації до успіху в групі досліджуваних з достатнім рівнем ефективності самопрезентації – 15,41 бали. Середній показник мотивації до успіху в групі досліджуваних з неефективною самопрезентацією становить 12,64 бали.

Таблиця 1

Середні показники мотивації майбутніх психологів (n-54)

Мотивація	Середні показники мотивації у балах		
	Ефективна самопрезентація група 1, n-18	Достатня самопрезентація група 2, n-21	Неефективна самопрезентація група 3, n-15
До успіху	18,04	15,41	12,64
Уникнення невдач	12,31	14,10	15,58

Середній показник мотивації уникнення невдач в групі досліджуваних з ефективною самопрезентацією – 12,31 бали, з достатнім рівнем ефективності – 14,10 балів і з неефективною – 15,58 балів. Тобто у досліджуваних першої групи середній показник мотивації невдач нижчий, ніж у досліджуваних у другій і третій групах.

Більше того досліджувані з неефективним рівнем самопрезентації мають досить високі показники мотивації уникнення невдач. Важливо відмітити, що у досліджуваних із достатнім рівнем ефективності більше виражена мотивація до успіху, проте мотивація уникнення невдач знаходиться на середньому рівні. Тобто поведінка

досліджуваних із достатнім рівнем ефективності самопрезентації мотивована як успіхом, так і уникненням невдач орієнтовно в однаковій мірі.

Для підтвердження результатів дослідження було використано кореляційний аналіз – метод рангової кореляції r Спірмена. Кореляційним аналізом оброблялись дані, отримані в результаті дослідження основної вибірки досліджуваних ($n=54$). Встановлено, що найбільший кореляційний зв'язок між рівнем ефективності самопрезентації і мотивацією до успіху ($r=0,74$). Кореляційний зв'язок між рівнем ефективності самопрезентації і мотивацією уникнення невдач практично відсутній ($r=0,14$). Таким чином, значущий кореляційний зв'язок між рівнем ефективності самопрезентації і середніми показниками у трьох групах досліджуваних вказує на взаємозв'язок рівня ефективності самопрезентації і мотивації до успіху.

В. Аркін і А. Шутц розглядали самопрезентацію як поведінкову реалізацію мотивації до успіху і мотивації уникнення невдач [5]. На основі тривалого вивчення проблеми дослідники виділили два типи самопрезентації – здобуваючу і захисну. Здобуваюча самопрезентація виражає мотивацію досягнення. Для такої самопрезентації характерним є вибір адекватних ситуації самопрезентації ролей і задач, а також соціального середовища, який відповідає ідентифікації суб'єкта. Захисна самопрезентація є поведінковою реалізацією мотивації уникнення невдач і переважно не усвідомлюється суб'єктом. Так, на думку дослідників, людина обирає неадекватні ситуації ролі і задачі, а також неадекватне для реалізації задачі середовище – або з заниженими вимогами, або з непомірно високими.

І. Гоффман також пов'язує мотивацію досягнення і уникнення невдач із

самопрезентацією [1]. На думку дослідника, людина може здійснювати самопрезентацію або реалізуючи потребу в схваленні, або реалізуючи потребу в уникненні несхвалення. Тобто суб'єкт здійснює самопрезентацією бажанням або отримати позитивний відгук і для цього застосовує необхідні інструменти, або, навпаки, уникає несхвалення, тобто діє так, щоб краще взагалі не отримати зворотній зв'язок і залишитись непоміченим, аніж отримати негативний відгук.

Висновки.

Отже, результати нашого дослідження підтверджують поведінкову реалізацію у самопрезентації мотивації до успіху. Так, досліджувані з ефективним рівнем самопрезентації обирають адекватні інструменти і соціальне середовище або малі соціальні групи, тобто об'єкти самопрезентації, з адекватними вимогами до самопрезентації відповідно до поставлених задач. Досліджувані з достатнім рівнем ефективності самопрезентації також обирають адекватні інструменти і соціальне середовище, з адекватними вимогами до самопрезентації відповідно до поставлених задач, але, разом з цим, часто реалізують у самопрезентації мотивацію уникнення невдач. Тобто представники другої групи часто уникають несхвалення і прагнуть залишатись непоміченими під час самопрезентації або діяти так, щоб не отримати негативний відгук про самопрезентацію. Досліджувані з неефективним рівнем самопрезентації переважно реалізують мотивацію уникнення невдач. Досліджуваних із неефективною самопрезентацією академічні групи обирали найменшу кількість разів, або взагалі не обирали під час опитування. Поведінку студентів з неефективною самопрезентацією часто розцінювали як закрити і скуту.

Список використаних джерел

1. Гоффман И. Представление себя другим в повседневной жизни / И.Гоффман. – Москва, 2000. – 302с.
2. Еникеев М. И. Психологическая диагностика : стандартизированные тесты / М.И. Еникеев. – Москва : ПРИОР, 2002. – 288 с.
3. Чигирин Т.О. Ознаки і критерії успішної самопрезентації особистості / Т.О. Чигирин // Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації : матеріали VI Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції : збірник наукових праць. – Переяслав-Хмельницький, 2015 р. Вип. 6. – С. 40-41.

4. Чигирин Т.О. Успішна самопрезентація студентів-психологів / Т.О. Чигирин // Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах СНД: матеріали XI Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції : збірник наукових праць. – Переяслав-Хмельницький, 2013. – С. 155-157.

5. Arkin R. M. Self-presentation styles / R. M. Arkin // Impression management theory and social psychological research. – N.-Y. : Academic Press, 1981. P. 333–343.

References

1. Gofman, I. (2000). Predstavlenie sebya drugim v povsednevnoy zhizni [Introducing yourself to others in everyday life]. Moskva (in Russia).

2. Yenikeev, M. I. (2002). Psikhologicheskaya diagnostika: standartizirovannye testy [Psychological diagnostics: standardized tests]. Moskva: PRIOR (in Russia).

3. Chyhyryn, T.O. (2015). Oznaky i kryterii uspishnoi samoprezentatsii osobystosti [Signs and criteria for successful self-presentation of a specialty]. Tendentsii ta perspektyvy rozvytku nauky i osvity v umovakh hlobalizatsii: materialy VI Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi internet-konferentsii: zbirnyk naukovykh prats. Pereiaslav-Khmelnyskyi. Vyp. 6. 40-41 (in Ukrainian).

4. Chyhyryn, T.O. (2013). Uspishna samoprezentatsiia studentiv-psykholohiv [Successful self-presentation of psychology students]. Problemy ta perspektyvy rozvytku nauky na pochatku tretoho tysiacholittia u krainakh SND: materialy XI Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi internet-konferentsii: zbirnyk naukovykh prats. Pereiaslav-Khmelnyskyi, 155-157 (in Ukrainian).

5. Arkin, R. M. (1981). Self-presentation styles. Impression management theory and social psychological research. N.-Y.: Academic Press, 333–343 (in USA).

Резюме

Теслюк В. М. кандидат психологических наук, доцент
Национальный университет биоресурсов
и природоиспользования Украины

Денисенко С. В. магистрантка
Национальный университет биоресурсов
и природоиспользования Украины

ВЛИЯНИЕ МОТИВАЦИИ НА ЭФФЕКТИВНОСТЬ САМОПРЕЗЕНТАЦИИ БУДУЩЕГО ПСИХОЛОГА

В статье исследуется влияние мотивации на эффективность самопрезентации будущего психолога. Анализируются научные работы ученых по исследованию самопрезентации личности. Описываются результаты эмпирического исследования мотивации к успеху и избегания неудач будущих психологов. Установлено, что наиболее значимая корреляционная связь существует между уровнем эффективности самопрезентации и мотивацией к успеху. Корреляционная связь между уровнем эффективности самопрезентации и мотивацией избегания неудач практически отсутствует.

Ключевые слова: самопрезентация; эффективность самопрезентации; будущий психолог; мотивация к успеху; мотивация избегания неудачи.

Summary

Teslyuk V. M. candidate of psychological sciences,
associate professor National University of Life and
Environmental Sciences of Ukraine

Denisenko S. V. magistr National University
of Life and Environmental Sciences of Ukraine

INFLUENCE OF MOTIVATION ON THE EFFICIENCY OF SELF-PRESENTATION OF A FUTURE PSYCHOLOGIST

Introduction. *The formation of a positive self-esteem is an important factor that contributes to success not only in the professional sphere, but also in education and personality. The ability to effectively present oneself according to the situation, individual psychological characteristics is an integral part of the interaction, communication and cooperation of the individual with the social environment. Self-presentation is an important tool for the professional activity of a psychologist, but the problem of psychological features of the formation of effective self-presentation in the process of teaching students of psychological specialties remains insufficiently studied in psychological research. That is why the relevance of the study of the effectiveness of self-presentation of the future psychologist is of particular importance.*

Purpose – *to investigate the influence of motivation on the effectiveness of self-presentation of the future psychologist.*

Methods. *Theoretical – analysis, comparison, generalization, systematization; empirical – observational experiment, observation, psychodiagnostic techniques; quantitative data processing – Spearman's rank correlation coefficient.*

Originality. *The content of the concept of self-presentation as a behavioral component of the personality structure is deepened and expanded. The results of the study can be used in the system of training future psychologists.*

Conclusion. *The results of our study confirm the behavioral realization in the self-presentation of motivation for success. Thus, subjects with an effective level of self-presentation choose adequate tools and social environment or small social groups, ie objects of self-presentation, with adequate requirements for self-presentation in accordance with the objectives. Respondents with a sufficient level of effectiveness of self-presentation also choose adequate tools and social environment, with adequate requirements for self-presentation in accordance with the objectives, but, at the same time, often implement in self-presentation motivation to avoid failure. That is, the representatives of the second group often avoid disapproval and try to remain unnoticed during the self-presentation or act so as not to receive a negative response about the self-presentation. Researchers with an ineffective level of self-presentation mainly implement the motivation to avoid failure, as evidenced by the results of the survey of situational self-presentation, as well as the effectiveness of speech during the seminar. Thus, it was the subjects with ineffective self-presentation that the academic groups chose the least number of times, or did not choose at all during the survey. Behavior of students with ineffective self-presentation was often regarded as closed and constrained.*

Key words: *self-presentation; the effectiveness of self-presentation; future psychologist; motivation for success; motivation to avoid failure.*

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.

Received/Поступила: 21.01. 21.

Хайрулін О. М. кандидат психологічних наук, доцент кафедри морально-психологічного забезпечення діяльності військ (сил) гуманітарного інституту Національного університету оборони України ім. Івана Черняхівського, <https://orcid.org/0000-0001-7042-7948>

ІНФОРМАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА ОСОБИСТОСТІ В КОНТЕКСТІ МОВНОЇ ГРИ

Досліджується феномен мовної гри (Вітгенштайн, 1958; Остін, 1964), як базис інформаційно-психологічної безпеки особистості в сучасних умовах. Обґрунтовується доцільність використання феномену семантичного триплету через синтез засобів психології, лінгвістики та онтологічного моделювання. Наведені у статті підходи дозволяють виявляти джерела інформаційно-психологічного (перформативного) впливу на свідомість адресата, встановлювати психологічні чинники домінуючої семантики тексту та рівень його перформативності.

Ключові слова: інформаційно-психологічна безпека; медіа; гра; текст; мовна гра; перформативність; семантичний триплет; психологічний аналіз.

Вступ. Сучасні умови життєдіяльності людини і суспільства характеризуються невинним та поступовим накопиченням ознак критичної невизначеності, дефіциту передбачуваності, раціональних засновків для продуктивного прийняття рішень та соціальної взаємодії. Нагромадження невіршених у минулому різномасштабних проблем розмаїтого генезису створюють для суб'єкта життєдіяльності низку атрибутивних умов існування, що дослідниками позиціонуються як умови нестабільного, малопередбачуваного VUCA-середовища. Психологічну актуалізацію та відповідну аргументацію для проблемного опису такого середовища нами висвітлено в попередній публікації [14].

Умови нестабільної і малопередбачуваної екзистенції сучасної людини знедавна стали одним із засобів так званої "гібридної" або асиметричної війни. В дійсний час такі засоби активно використовуються суб'єктами геополітичного протистояння, зокрема керівництвом Російської Федерації [3]. Сучасна геополітична стратегія цієї країни побудована на платформі принципів і засобів "гібридної" війни і передбачає досягнення військово-політичних цілей за рахунок підриву військового та економічного потенціалу супротивника, інформаційно-психологічного тиску на нього, активної підтримки внутрішньої опозиції, застосування партизанських і диверсійних методів впливу. Водночас теоретики "гібридної" війни не розголошують про методологічні та інструментальні засоби реалізації зазначених завдань. Проте є

очевидним і обумовленим змістом "гібридних" (прокси-, асиметричних) засобів війни те, що їх використання пов'язане передусім із феноменами масової комунікації, засобами стратегічних комунікацій в контекстах культури постмодерну. Зокрема на теренах Російської Федерації активно поширюються наукові дискурси "ігразації" та дотичного ігровий тематиці "рефлексивного управління" [12; 25]. У більшості ігровий, маніпулятивний характер сучасного глобального комунікативного середовища, усього комплексу його впливів на особистість і соціум підкреслюється висновками самих російських дослідників. Зокрема представниками російської психологічної школи зауважується (О.К. Тихомиров та ін.): "життя показало, що дослідження ігрової діяльності, яка реалізується в новому інформаційному середовищі, може вважатися одним із найбільш актуальних завдань" [6, с. 85]. Один із авторитетних російських авторів з проблематики маніпулювання свідомістю і громадською думкою С.Г. Кара-Мурза акцентує, що "... засоби масової інформації сьогодні є не стільки інструментом інформації, скільки інструментом ідеології. Головне в їх повідомленнях – ідеї, що впроваджують в нашу свідомість контрабандою" [10, с. 423]. Таким чином штучне створення або посилення існуючих факторів нестабільності, ускладненої передбачуваності, особливо в просторі масової комунікації, сьогодні можуть використовуватися у якості психологічної зброї, засобу воєнно-політичного призначення.

Разом із тим сучасні умови екзистенції людини і соціальних систем вимагають налагодження таких алгоритмів соціальної взаємодії, які забезпечували б повноцінну реалізацію принципів інтерсуб'єктної, комунікативної раціональності (Ю. Габермас, К.-О. Апель) [8; 27], що в рамках комунікативної філософії вважається атрибутом розвитку і збагачення культурного потенціалу світу, посилення комунікативного розуму та, як результат – удосконалення буття людини і суспільства.

За наведених обставин, що уможливають реальні загрози добробуту і соціальній стабільності українського суспільства, вітчизняна наука, зокрема – психологія та психолінгвістика, повинна своєчасно і якісно робити свій внесок в справу стримування й усунення соціальних наслідків від комунікативної активності зовнішніх недружніх сил та внутрішніх дестабілізаційних осередків. В контексті нашого дослідження саме такий функціональний зміст передбачається запропонованими концептуальними підходами щодо психологічного перформативного аналізу тексту як носія інформаційно-психологічних впливів. Наведені підходи опрацьовані на основі міждисциплінарного синтезу здобутків психології та лінгвістики із включенням елементів онтологічного моделювання. Вони можуть використовуватися в програмах скринінгу і класифікації джерел інформаційно-психологічних ризиків і загроз, систем прогнозування їх впливу на особистість і соціальні процеси включно як алгоритм програми-парсеру [18].

Мета статті полягає у спробі засобами наукової рефлексії і моделювання інтегрувати наукові підходи до проблематики практичного попередження негативних наслідків маніпулятивного інформаційно-психологічного впливу на людину, як учасника масової комунікації, для розробки та обґрунтування психологічних пропозицій щодо модернізації підходів до виявлення інформаційних продуктів (текстів), що спроможні наносити збиток соціальному і психологічному благополуччю особистості, бути носіями негативних комунікативних і психологічних ефектів.

Теоретичне підґрунтя. Науковими завданнями дослідження впливів засобів мовної гри на інформаційно-психологічну безпеку людини, розробки засобів психологічного і психолінгвістичного аналізу та класифікації інформаційних продуктів

(текстів), які можуть здійснювати психогенний вплив на свідомість людини, бути носіями різноманітних комунікативних і психологічних ефектів, завдяки чому відбиватися на її соціальному і психологічному благополуччі, опікуються представники різних наукових дисциплін (Виготський, 1934; Рубакін, 1972; Балл, 1994; Арутюнова, 1999; Каліна, 2000; Засекіна, 2002, 2004, 2005, 2008, 2014; Леонт'єв, 2003; Шейнов, 2005; Калмикова, 2007; Копніна, 2008; Фролов, 2011; Зірка, 2005; Карпенко, 2007; Кузнецов, 2007; Киричук, 2009; Компанцева, 2012, 2016, 2018; Курбан, 2017; Македонова, 2017; Wittgenstein, 1958; Austin, 1964; Lakoff, Johnson 1980; McQuail, 2000; Turnbull, 2003; Libicki, 2007; Thompson, 2007; Van Niekerk, Maharaj, 2011; Shallcross, 2017). Водночас перспективи досліджень проблематики психогенного впливу на свідомість людини інформаційних продуктів (текстів) мас-медіа пов'язані із упровадженням мультидисциплінарного підходу. Тому методологічну основу розробки моделі аналізу тексту у межах наведеної розвідки складають: теорія системогенезу (функціональної системи) (Анохін, 1975), загально-філософська теорія комунікативної дії (Габермас, 1981), культурно-історична теорія походження та розвитку вищих психічних функцій людини (Виготський, 1931), теорія культуротворчої функції гри (Хейзинга, 1938), теорії мовної (мовленневої) гри та мовленневих актів (Вітгенштайн, 1929, 1958; Остин, 1962, 1964), теорія структурно-функціональної організації інтелекту особистості (Засекіна, 2005); теорія лінгвістичного та перекладознавчого аналізу дискурсу (Засекін, Розенгарт, 2018), теорія оргдіяльній ігрової практики (Щедровицький, 1995, 2004, 2005; Фурман, Шандрук, 2014, 2019), теорія фреймової семантики (Мінський, 1968), теорія суб'єктно-предикативного зв'язку мовних одиниць (Смирницький, 1957), теорія і практика онтологічного моделювання (Мінський, 1971, 1979, Альбертс, 1993, Сова, 2005, Рогушина, 2005; Тertiшний, 2014) та ін.

У науковому середовищі дисциплін, що уособлюють собою реалізацію комунікативного повороту у філософії, розлогий шерег досліджень присвячено психолінгвістичному аналізу тексту. Як зауважує відома українська вчена О.О. Селіванова “у сучасній когнітивній і комп'ютерній лінгвістиці на підставі знакових символічних кодів логіки й

математики, різних метамов мовознавства використовуються методики конструювання предикатно-актантних рамок у відмінковій граматиці Ч. Філмора, моделювання предикатно-аргументних структур, пропозицій, позиційних схем у семантичному синтаксисі й логічному аналізі природної мови, фреймів (М. Мінський, Ч. Філмор, Д. Норманн, Д. Румельхарт, Л. Барсалу й ін.), схем (Ф. Бартлет), сцен (Д. Ватц), скриптів, сценаріїв і графів концептуальних залежностей (Р. Шенк), концептуальних графів (Дж. Сова), методики семантичного портретування (Ю. Апресян), ситуаційної семантичного представлення інформації в автоматизованих системах синтезу й розпізнавання природної мови (Д. Поспелов, Н. Леонтьєва, З. Шаляпіна, Ю. Мартем'янов, В. Дорофеев й ін.) [24, с. 59-60]. Автор не обирає за мету представленої розвідки привести аргументацію найкращого методичного засобу, але обирає з них ті, що дозволяють оптимально вирішувати завдання виявлення та класифікації інформаційних продуктів (текстів), що спроможні наносити збиток соціальному і психологічному благополуччю особистості, бути носіями негативних комунікативних і психологічних ефектів.

Методи дослідження. У методичному сенсі дослідження ґрунтується на використанні закономірностей психологічного впливу вербальних структур на когнітивну та емоційну сферу адресата та лінгвістичних (семантико-синтаксичних) підходах зокрема науково-дослідницькій логіці здобутків С. Засєкіна та Ю. Розенгарт, застосуванні лінгвістичного методу висхідного синтаксичного аналізу. Прикладну основу розробки підходів до здійснення психологічного перформативного аналізу тексту складають загально-наукові методи та методи наукової психології: гіпотетико-дедуктивний метод, метод фокус-груп, метод інтроспекції; методи лінгвістичних досліджень: функціональний метод, конструктивний метод, контекстуально-інтерпретаційний метод, метод дистрибутивно-статистичного аналізу та метод висхідного синтаксичного аналізу.

Провідне значення для реалізації гіпотез дослідження має метод висхідного синтаксичного аналізу (*bottom-up parsing*), застосування якого починається з пошуку та розбору окремих лексем, що утворюють комплексний лексико-семантичний токен. У межах нашого дослідження такому статусу відповідає елементарний семантичний

триплет – універсальна логіко-синтаксична структура, елементарна комплексна предикативна одиниця, що дозволяє здійснювати змістовлену диференціацію елементів (корпускул) компонентів тексту та їх багаторівневу синсемантичну інтеграцію [11; 18; 23; 24].

Результати і обговорення . Аналіз актуальних здобутків щодо виконання завдань дослідження свідчить, що переважні дискурси та проведені дослідження поступово зосереджуються в контурі з центром, який постає у вигляді феномену гри [4; 5; 6; 12; 24; 25]. Зокрема в контекстах мовної гри як осердя методологічної оптики досліджень Л. Вітгенштайна та Дж. Остіна [4; 5; 19; 24], сучасних психологічних досліджень, що відбуваються як предметний синтез філософії систем [2; 18], лінгвістики [4; 5; 15; 19; 22-24], психології [7; 14; 16; 17; 20; 21; 31] та сучасної мультидисциплінарної методології – онтологічного моделювання [18].

Як зазначає українська дослідниця проблематики постмодерної екзистенції та психологічного розвитку людини О.М. Кочубейник “сучасні дослідження об’єктів соціальної реальності” потребують “...використання логіки комунікативного підходу”. Й “під таким кутом зору комунікативні основи гри як соціально-психологічної практики розуміються як стійкі цілісно-сміслові моделі, що артикулюють та конфігурують ті чи інші форми соціальної взаємодії” [26, с. 97]. Свій висновок О.М. Кочубейник робить на узагальненні, що “гра є практикою, яка супроводжує соціальність та особистість” [26, с. 103]; “постмодерна культура – рефлексивна і грайлива – протистоїть стандартизації життєвих стилів і культур” [26, с. 91]. Це, своєю чергою, підтримує актуальність й універсальність класичних висновувань щодо феномену гри, зокрема Ф. Шіллера і Й. Гейзінґи, і висновків вітчизняних науковців про пріоритет гри як генетичного, породжувального джерела культури [28].

Базовим атрибутом нашого дослідницького дискурсу, що визначає його змістовну сутність, є феномен тексту (від лат. *textum* – сплетіння, побудова, зв’язок) – знаково-мовної реалізації певної системи інформації. Українська дослідниця І.В. Александрук висновує, що кожен текст розглядається людиною як світ, асвіт – як текст [1, с. 21]. З поглядів філософії, семіотики текст – це лінійна послідовність знаків, задана певними культурними кодами.

Залежно від характеру кодів, тексти можуть бути письмові (алфавітні, піктографічні, формульно-математичні тощо), усні, технотронні (задаються за допомогою засобів радіо, звукозапису, машинної пам'яті). Текст передбачає певну мову та виступає її практичним втіленням. Він виступає як матеріальна оболонка ідеальних результатів людської діяльності [27, с. 631].

Текст, як загальний феномен та універсалія – це також і психологічна система, результат діяльності автора, продукт який ізоморфно несе у собі певні системні закономірності [2]. Такі закономірності оприявнюються в процесах мовної (текстової) комунікації через алгоритми “внутрішньої мови” (Л.С. Виготський, [7]) і відповідні процеси інтеріоризації [7; 16; 17; 20; 21; 31]. Системні закономірності тексту вступають у взаємодію з аксіологічним змістом пам'яті адресата та завдяки законам пам'яті людини [16; 20; 21; 31] викликають у адресата певні психологічні ефекти. Ці психологічні ефекти спроможні носити як позитивний, саногенний, так й негативний, патогенний, токсичний характер впливу. Патогенні психологічні ефекти завдяки закономірностям і механізмам рефлексії, законам пам'яті спроможні тривалий час зберігати свою актуальність для суб'єкта-адресата, набувати латентного та перманентного характеру. Своєю чергою тривалі патогенні комунікативні ефекти спроможні викликати у суб'єкта-реципієнта негативні психічні стани різного змісту та глибини. Такими станами є, наприклад, деперсоналізація, втрата ідентичності, психологічна редукція. Подібні явища не дозволяють людині виявляти себе як особистість, ефективно самопрезентуватися у взаємодії з іншими людьми, продуктивно дотримуватися комунікативної раціональності. За таких умов можливі різного рівня зміни свідомості людини, поява відчуття втрати власного Я, систематичних хворобливих психоемоційних станів. Це негативно позначається на якості соціальної комунікації, побутового і професійного спілкування. В легкій формі деперсоналізація, втрата ідентичності та психологічна редукція спостерігаються у психічно здорових людей, однак подальший розвиток таких станів є ризикованим щодо вірогідності розвитку межевих психічних станів [16; 20; 21; 31], психічного захворювання, формування та утвердження стійких форм девіантної поведінки [21, с. 97].

Проблематика негативних, патогенних,

інформаційно-токсичних психологічних ефектів, впливів текстів займає центральне місце в предметному полі інформаційної безпеки людини і суспільства [9]. Як зауважує О.О. Золотар “... здається що людина сьогодні володіє значною кількістю прав і свобод для участі в управлінні державою. Проте її реальні можливості обмежені багатьма чинниками – зокрема, постійно зростаючими можливостями інформаційних впливів, зокрема, технологіями маніпуляції свідомістю, які активно використовуються в політичній боротьбі” [9, с. 56-57]. Водночас “психологічний підхід в проблематиці [інформаційної безпеки] наголошує на захищеності психіки та свідомості людини від небезпечних інформаційних впливів; маніпулювання, дезінформування, образ, мови ненависті, спонукування до самогубства тощо” [9, с. 403].

Завдання скринінгу і класифікації джерел інформаційно-психологічних ризиків і загроз, впровадження сучасних систем прогнозування їх впливу на людину і соціальні процеси в умовах стратегічно-комунікативної “мовної гри” нами вважається одними із пріоритетних для забезпечення інформаційної безпеки. Реалізація таких завдань безпосередньо входить в корпус пріоритетів забезпечення національної інформаційної безпеки, зокрема безпосередньо складає зміст компонентів відповідної системи. Такими компонентами є: 1) створення інтегрованої системи оцінки інформаційних загроз та оперативного реагування на них; 2) протидія інформаційним операціям проти України, маніпуляціям суспільною свідомістю і поширенню спотвореної інформації, захист національних цінностей та зміцнення єдності українського суспільства; 3) виявлення суб'єктів українського інформаційного простору, що створені та/або використовуються Росією для ведення інформаційної війни проти України, та унеможливлення їхньої підривної діяльності [9, с. 192].

В предметному полі інформаційної безпеки людини і суспільства “інформаційно-психологічний вплив розглядається як вплив на свідомість та підсвідомість особистості й населення з метою внесення змін у їхню поведінку та світогляд; його базовими методами є переконання й навіювання” [9, с. 218]. Такий вплив в умовах масової комунікації, як підкреслює О.О. Золотар з посиланням на

відповідну класифікацію О. В. Сидоренко, може здійснюватись через застосування механізмів і закономірностей 1) маніпуляції – прихованого від опонента впливу на нього, на його систему ставлень і орієнтацій; 2) емоційне зараження – передачу свого стану і ставлення іншій людині або групі осіб; 3) навіювання – навмисного свідомого впливу на підсвідомість людини або групи осіб з метою зміни їхнього стану або відношення до питання, а також створення схильності до певних дій [9, с. 218].

Для нашого дослідження є важливим встановити які атрибути тексту, як універсалії та світоглядного феномену [1, с. 21], лінійної послідовності знаків і матеріальної оболонки ідеальних результатів людської діяльності [27, с. 631] спроможні здійснювати психологічний ефект на свідомість людини і яким чином це відбувається в процесі трансляції, перенесення, а за певних обставин й інкорпорації, певних смислових концептів, змістовлень від адресанта, відправника до адресата, отримувача.

В методологічній оптиці теорії системогенезу П.К. Анохіна і теорії походження та розвитку вищих психічних функцій людини Л.С. Виготського як довільне (свідоме, цілеспрямоване), так і мимовільне (опосередковане, фонове, поточне) прочитання тексту реципієнтом уявляє собою акт системоутворення за участю зовнішнього (текст) та внутрішнього (психіка реципієнта) систем-агентів. У своїй

взаємодії такі агенти субсистемно створюють тимчасову загальну систему, у якій компоненти тексту, що спроможні здійснювати психологічний вплив на психіку читача, виступають як “обстановочна аферентація і відповідна поточному моменту пускова аферентація” [2, с. 47]. Водночас психіка реципієнта включається у взаємодію з текстом на основі “внутрішньої операціональної архітектури функціональної системи” (див. рис. 1), передусім завдяки стимуляції змістом тексту відповідних процесів аферентного синтезу, що відбуваються на основі психічних процесів і властивостей читача-реципієнта. У якості визначальних зовнішніх і внутрішніх компонентів аферентного синтезу теорія системогенезу передбачає “... чотири вирішальних компоненти ..., які повинні бути піддані одночасній обробці з одночасною взаємодією на рівні окремих нейронів: 1) домінуюча на даний момент мотивація, 2) обстановочна аферентація, також 3) відповідна поточному моменту пускова аферентація і, насамкінець 4) пам'ять. Основною умовою аферентного синтезу є одночасна зустріч усіх чотирьох учасників цієї стадії функціональної системи” [2, с. 47]. Системоутворення компонентами тексту внутрішніх психічних явищ у реципієнта відбувається через стимуляцію цими зовнішніми компонентами змісту пам'яті реципієнта на основі його домінуючої мотивації (див. рис.1).

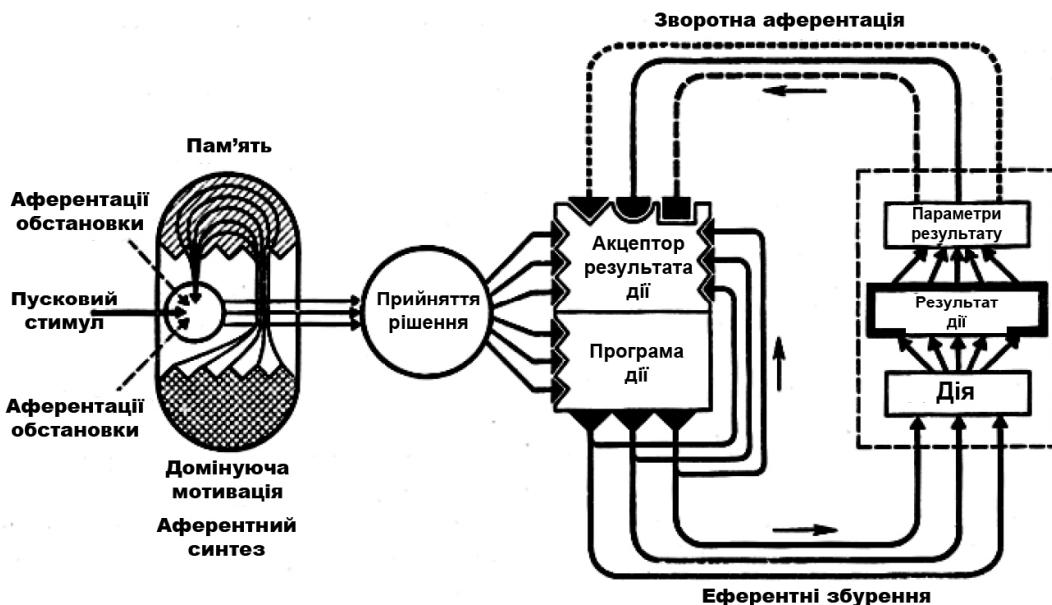

Рис. 1. Загальна архітектура функціональної системи, що уявляє собою логіко-змістовну основу “концептуального мосту” поміж рівнями системних та аналітичних процесів [2, с. 46].

Слід зазначити, що в предметному просторі наукової психології ключовими характеристиками психічного розвитку людини прийнято вважати соціальну ситуацію такого розвитку, основні психічні новоутворення та провідну діяльність [10; 24; 32; 33]. Аргументована психологічна наукова традиція вважати соціальну ситуацію розвитку ключовим зовнішнім незалежним від суб'єкта екзистенційним чинником походить від результатів наукових розвідок видатного світового психолога-науковця Л.С. Виготського [7; 20; 21]. За висновками цього вченого соціальна ситуація розвитку є *одиноцею аналізу динаміки розвитку людини*, яка визначає специфічну взаємодію з середовищем, розуміння суб'єктом своєї соціальної позиції і стосунків з іншими людьми, які суттєво впливають на формування властивостей особистості та появу психічних новоутворень. В кожній новій для суб'єкта ситуації виникають суперечності, іноді й критичні, між певними вимогами до суб'єкта з боку ситуативних аферентацій обстановки та його можливостями. Таким чином суб'єкт вимушений доступними йому внутрішньо-психологічними ресурсами усувати ймовірні протиріччя поміж своїми можливостями та зовнішньо-аферентаційними викликами середовища [21, с. 325]. Такі виклики, включно й негативного психологічного змісту, деформуючої або й руйнуючої спрямованості, спроможні містити мовленнєві засоби, тексти. Особливу небезпеку в умовах культурного та ідеологічного протиборства складають мовленнєві, масово-комунікативні текстові засоби, які спроможні здійснювати доктринальний вплив на свідомість реципієнта або викликати у нього латентні стани ціннісної амбівалентності. Тому наша розвідка присвячена передусім встановленню універсальних атрибутів тексту та закономірностей їх психологічного впливу, що спроможні викликати негативні психологічні ефекти у реципієнта, адресата в умовах соціальної ситуації опанування ним певного тексту. На підставі актуальних методологічних умов (П.К. Анохін, Л.С. Виготський) *ситуація опанування адресатом публічного тексту* нами обирається *одиноцею аналізу динаміки його екзистенційного, буттєвого розвитку*. Відповідно потребують встановлення усі компоненти функціональної системи роботи реципієнта з текстом як акту системоутворення за участю зовнішнього

(текст) та внутрішнього (психіка реципієнта) агентів-систем – від елементарного рівня до рівня цілого акту прочитання тексту, акту семантичної, смислової інтеріоризації.

В ситуації, коли реципієнт засвоює зміст будь-якого тексту, семантико-синтаксичні властивості такого тексту як пускові аферентації засвоєння через механізми психічного системогенезу, збуджують об'єкти пам'яті реципієнта, виводять такі об'єкти із загального депо пам'яті у його свідомість. Такі семантико-синтаксичні властивості тексту представлені в ньому конкретними лексемами та їх відношеннями. Водночас і актуалізовані текстом об'єкти пам'яті реципієнта, вербалізуючись в свідомості, також є лексемами (за внутрішньо-суб'єктним механізмом – семемами) “внутрішньої мови” (Л.С. Виготський) реципієнта. Вербалізація, лексемне оформлення об'єктів пам'яті під впливом обстановочних, текстових аферентацій відбувається на основі психологічних механізмів словесної асоціації та асоціативних законів та відповідних ефектів [16, с. 31; 20; 21]. Механізми словесної (лексемної) асоціації тут діють відповідно до ключового принципу системогенезу – вивільнення компонентів системи від надлишкових ступенів свободи [2]. Тобто усвідомлення і розуміння пропозицій тексту відбувається шляхом *вивільнення асоціативних зв'язків лексем тексту та об'єктів пам'яті людини від надлишкових ступенів семантичної, значеннєвої свободи таких зв'язків*. Водночас певні семантико-синтаксичні властивості тексту спроможні або перешкоджати такому процесу, гальмуючи розуміння пропозицій тексту, або форсувати сприйняття реципієнтом пропозицій раніше аніж він оцінить щонайменше небезпеку для своєї ціннісної сфери таких пропозицій. Такі завади стабільного системогенезу сприймання тексту реципієнтом спроможні виступати як механізм індоктринації або “процес активного навіювання різними засобами певних ідеологічних поглядів... Індоктринація вважається різновидом маніпуляції свідомістю” [27, с. 167] “промиванням свідомості”) [9, с. 219].

Семантико-синтаксичні властивості тексту, що спроможні бути джерелами активного навіювання, індоктринації у семантичне ціннісне поле реципієнта певних смислів, також пов'язані із закономірностями психологічних законів пам'яті. Передусім ефективність та висока вірогідність

індоктринального психологічного впливу на реципієнта пов'язані із законами зв'язку пам'яті з емоціями, мотивацією (потребами), з мисленням, законами незавершеної дії і краю [16; 20; 21]. Емоційність тексту, передусім трансляція текстовими одиницями базових емоцій, наприклад здивування, страху, туги, або відрази, пригнічує когнітивні процеси, процеси мислення, що спрямовані в першу чергу на критичне усвідомлення і вичерпне розуміння пропозицій тексту. Водночас емоції посилюють увагу людини до об'єкта, на який вони спрямовані, особливо виразно та впливово тоді, коли емоція досягає рівня афекту (теорія Т. Рібо, [16, с.65]).

Глибина та поширення ефектів від психологічних та психолінгвістичних впливів семантико-синтаксичних властивостей текстів на свідомість людини пов'язані також із дією психологічних феноменів натуралістичної омани (naturalistic fallacy – англ.) [16; 31] та самовпевненості (overconfidence phenomenon — англ.) [16; 31]. Ефекти натуралістичної омани полягають у тому, що люди схильні визначати сприйнятливим, нормальним та позитивним те, що вони спостерігають у типових, звичних випадках реального життя. Натуралістично мислячий суб'єкт розмірковує фрейм-формулою “те, що типово – нормально, те що нормально – прийнятно або добре” [16, с. 131; 31, с. 611]. Феномен самовпевненості породжує ефекти некритичного, поверхового відношення суб'єкта до семантичного, смислового навантаження текстів, що зустрічаються ним уперше. Відповідно суб'єкт неусвідомлено схиляється переоцінювати вірність своїх суджень, тяжіє до швидких або зручних рішень. Таким чином за умов регулярного впливу текстів із певними семантико-синтаксичними властивостями психологічні феномени натуралістичної омани та самовпевненості спроможні ставати механізмами “м'якої” індоктринації потрібних адресанту цінностей та переконань.

За результатами проведеного нами аналізу в тексті можливо визначити розлогий клас лексем, що є носіями ефектів активного навіювання, індоктринації вигідних авторів, адресанту смислів. Такими лексемами спроможні бути наступні: 1) перформативні лексеми або лексеми з характеристиками іллокуції або перлокуції (законали зв'язку пам'яті з емоціями та мотивацією, ефект емоційного посилення уваги за Т. Рібо [16;

20; 21; 31]); 2) лексеми, що відіграють у реченні або більш складній мовленнєвій одиниці (як компоненти певного рівня в тексті) роль семантичного системоутворюючого фактору (всі закони пам'яті [16; 20; 21; 31]); 3) лексеми, що синтаксично розміщені напочатку та наприкінці тексту або лексеми вищого рівня (закон (ефект) краю [16; 20; 21]); 4) лексеми, що гальмують або спотворюють критичне розуміння пропозицій тексту задіянням семантичної варіативності, логічної незавершеності, плутанини, алогічності (закон незавершеної дії або ефект Зейгарнік [16; 20; 21], порушення принципу кооперації Х.-П. Грайса [24]); 5) лексеми, що спроможні стимулювати виникнення у реципієнта ефекту Барнума через пряме звернення до адресата, формування у нього ілюзії персональної значущості щодо тематики тексту [16; 31]. Такі класи лексем активного навіювання, індоктринації вигідних адресанту смислів в умовах масової комунікації виступають як засоби використання закономірностей “мовної гри” (Л. Вітгенштайн) [4; 5; 19; 24].

Психолінгвістичні механізми індоктринації надають головному суб'єкту мовної гри – ініціатору існування тексту, можливість дистанційно, перманентно, довготривало та певною мірою приховано отримувати результати у вигляді потрібних такому суб'єкту змін у переконаннях, цінностях, установках та поведінці реципієнта завдяки ефектам та смислам, що несе із собою текст. Тому концепція і методика психолінгвістичного семантико-синтаксичного скринінгу та оцінки текстів як джерел вірогідного індоктринального психологічного впливу (тиску) на реципієнта повинна передбачати можливість класифікації і оцінки лексем відповідно до наведених критеріїв.

Умови застосування методології системогенезу (П. К. Анохін) з метою визначення змісту, структури і функцій концептуальної моделі психолінгвістичного перформативного аналізу тексту на основі семантичних триплетів передбачає встановлення пертинентних таким завданням *універсальних транздисциплінарних психологічних семантико-синтаксичних атрибутів тексту.* Тобто аналіз тексту, як єдиної, завершеної системи впливу на людину, повинен дозволяти визначення 1) елементів; 2) вузлових механізмів; 3) системоутворюючого фактору (субсистемоутворюючих факторів); 4)

загальної внутрішньої архітекtonіки та 5) закономірностей внутрішньої взаємодії компонентів тексту як системи (див. рис. 2). Початок такого визначення доцільно здійснювати дедуктивно від рівня елементів.

Аналіз наукових джерел і практичного досвіду семантичного моделювання засвідчив, що на змістовну і функціональну роль універсального атрибуту (включно елементарного рівня) психологічного впливу тексту на психологічну сферу людини впевнено претендує семантичний і психологічний феномен фрейму [16; 18; 24]. Грунтовний опис теорії фреймів надає українська дослідниця О.О. Селіванова [24]. Зокрема в роботі наведено, що “згідно з концепцією М. Мінського, фрейм є сіткою вузлів і зв'язків між ними. Верхні рівні фрейму чітко визначені, оскільки утворені такими поняттями, що є завжди справедливими відносно ситуації. На нижніх рівнях наявні чарунки, або термінальні вузли чи слоти, які заповнюються конкретними даними у процесі приведення фрейму у відповідність до певної ситуації” [24, с. 398].

В межах нашого дослідження фрейм (від англ. frame – каркас, рамка) – це система фіксованих елементів, що визначають, “формують” ситуацію [24, с. 460]; елемент і компонент *когнітивної моделі* [24, с. 104]; структура інформаційних даних, у якій відображено набуті досвідним шляхом знання про деяку стереотипну ситуацію та про текст, що її описує (М. Мінський) [24, с. 397]; знання ситуації, які полегшують

сприйняття й розуміння описуваних у тексті подій (Ч. Філмор) [24, с. 396]; базисний елемент, ідентифікований дослідником у межах ситуацій, що генерує певні соціальні події й нашу участь у них (О.С. Кубрякова) [24, с. 397]. У розвиток ідей М. Мінського О.О. Селіванова зауважує, що “стереотипність фрейму полегшує не лише збереження інформації, а й пізнання нової: “розум звичайно інтерпретує дані в термінах раніше набутих і призначених для опису структур, до яких належать фрейми” (М. Мінський, 1988). Людина, яка намагається пізнати нову для себе ситуацію або по-новому поглянути на вже звичні речі, обирає зі своєї пам'яті потрібний фрейм із таким розрахунком, щоб шляхом зміни в ньому окремих деталей зробити його придатним для розуміння більш широкого класу явищ або процесів” [24, с. 397].

Змістовна функціональність фреймів незалежно від їх рівня в системі реального тексту (від елементарного фрейму (слова, лексеми) через універсальну семантичну форму фрейму – триплету (синтагми) до найвищого в ієрархії – рівня сукупного тексту) згідно закономірностей системогенезу [2] повинна забезпечувати свій ізоморфізм. Тобто від рівня елементу до рівня цілого фрейми (включно їх універсальна форма – семантичні триплети) реального тексту як системи повинні забезпечувати свою інтегровану змістовну і функціональну транзитивність (див. рис. 2).

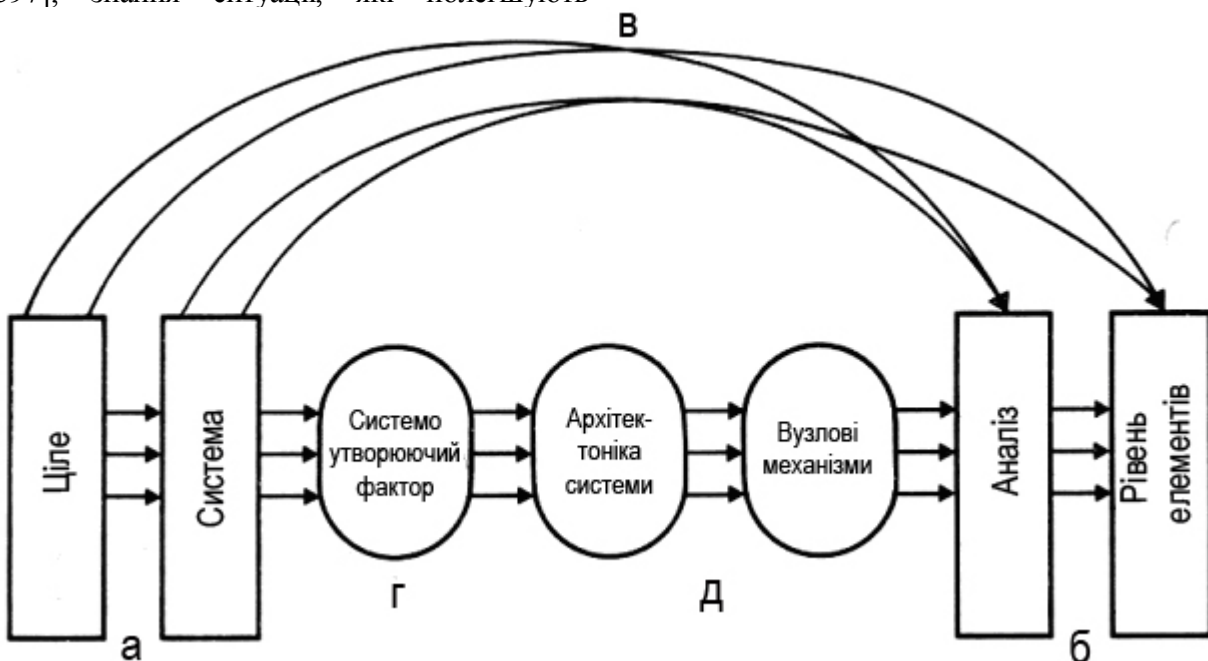

Рис. 2. Схематичне зображення “концептуального мосту” поміж системним рівнем і тонкими аналітичними процесами [2, с. 25].

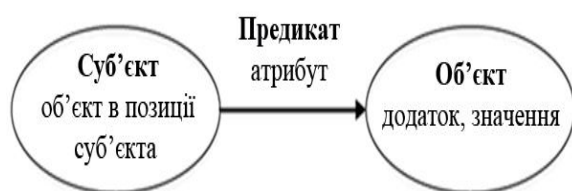
а – рівень цілісної системної діяльності;

б – рівень тонких аналітичних процесів; в –

шлях звичайних кореляційних відносин (залежностей); г – включення системоутворюючого фактора, що пояснює процес упорядкування поміж множиною компонентів системи; д – операціональна архітектоніка системи та її вузлові механізми.

Схема демонструє безперервність дослідницького процесу, що забезпечує безпосередній перехід від системного рівня до тонких функціональних деталей системи включно й елементарного рівня.

Відповідно до структурної архітектоніки тексту як функціональної системи, практичну побудову такої архітектоніки для реального тексту належить починати з рівня універсальних фрейм-елементів. Виходячи із результатів актуальних досліджень на цю позицію претендує семантичний семантичний триплет (RDF-триплет) [11; 18; 24]. Ця елементарна структура є атрибутом мови семантичних онтологій OWL (ontology web language). Мова OWL була створена для реалізації концепції семантичної метанемержі в межах всесвітнього середовища WWW і є розширенням мови семантичної розмітки RDF (Resource Description Framework), що використовується для подання тверджень про певні предметні обшири знань у вигляді придатному для формалізованої математичної, комп'ютерної обробки. RDF також є формалізмом опису взаємопов'язаних сутностей і стандартом W3C (Web 3.0, Semantic Web). Елементарні твердження, що висловлюються в контексті певної предметної області знань отримали назву семантичних або RDF-триплетів [11; 18; 24] (див. рис.3).

Рис. 3. Триплет семантичної моделі, RDF-триплет, семантичний триплет.

Концепт семантичного триплету змістовно не є чимось виразно сучасним або новаторським. Відомий лінгвіст-теоретик радянського періоду О. І. Смирницький (1903-1954) обґрунтовано довів про особливий характер та методологічну корисність *предикативних одиниць* – семантико-синтаксичних структурних одиниць мови, передусім – речення [23]. У пошуках підстав для проведення лінгвістичних досліджень, які б мали методологічну корисність на будь-якому рівні складності об'єктів (словосполучень,

фраз, текстів тощо), цей вчений пропонує використовувати *елементарну семантико-синтаксичну формулу суб'єкт-предикат-об'єктних відношень лексем*: "... граматична функція ... складається в тому, що порядок слів слугує для виразу певних синтаксичних відношень: суб'єктно-об'єктних відношень, суб'єктно-предикатних відношень" [23, с. 62].

Семантико-синтаксичну суб'єкт-предикат-об'єктну формулу О. І. Смирницький пропонував для аналізу лінгвістичних систем на всій вертикалі складності такого аналізу – від елементарного рівня (триплет-лексема) до рівня завершеного цілого (текст). Водночас, за свідченнями В.В. Пасека, він у своїх останніх лекціях зазначав, що "готові формули можливо вилучити лише з найпростіших речень і що в інших випадках ми маємо справу не з формулами, а з різними способами побудови речень" [23, с. 36].

В суб'єкт-предикат-об'єктній (семантичний триплет, RDF-триплет) побудові елементів і компонентів тексту особливе місце і роль О. І. Смирницький надавав *дієслову як предикативній експлікації семантики*, смислу відповідного елементу або компоненту: "... для речення є надзвичайно важливою наявністю дієслова у визначеній (определенной) формі, що звичайно називається особистою (личной) або предикативною. Речення із зазначеною формою дієслова є типовим ... для усіх європейських мов та ... в переважній більшості випадків *актуалізація всієї побудови пов'язана з наявністю дієслова* [курсив – О. Хайрулін], узятого в предикативній формі. ... Для розвитку думки, її ускладнення та збагачення необхідно спиратися на дієслово у предикативній формі... сама наявність предикативних форм припускає (предполагає) побудову речення. Приведена ... надзвичайно важлива роль предикативної форми дієслова обумовлена тим, що вона точно та ясно виражає віднесення до дійсності усього вислову вцілому" [23, с. 52]; предикативне дієслово визначає і вказує на характер відношення його суб'єкта до дійсності стосовно певного об'єкта [23, с. 53; с. 62]; "найбільш суттєвим моментом в оформленні мови у вигляді речення, тим, що робить речення реченням, є предикація, або віднесення змісту висловлюваного до дійсності (отнесение содержания высказываемого к действительности). Саме *предикація включає висловлене в систему*

буття [курсив – О. Хайрулін], надає висловлюванню завершеність та перетворює певний відрізок мовлення у речення” [23, с. 102].

Пояснюючи базисну семантико-синтаксичну суб’єкт-предикат-об’єктну формулу О. І. Смирницький спирається на те, що “з латинськими термінами “суб’єкт” і “предикат” часто пов’язують поняття дійової особи (чи діяча) і дії: перше поняття позначається терміном “суб’єкт”, друге – терміном “предикат” [23, с. 110]. При цьому у синтаксичній побудові тексту “присудок (сказуемое) є тим словом або поєднанням слів, яким позначається предикат та виражається предикація. Предикат звичайно мислиться не окремо, сам по собі, але в його відношенні до об’єкту. Суб’єкт – це той предмет думки, стосовно якого мислиться, визначається та виокремлюється предикат. Суб’єкт в реченні знаходить вираз в підметі (подлежащее). Отже, підмет уявляє собою слово або поєднання слів, яким позначається суб’єкт” [23, с. 108]. Зв’язок “поміж словами у реченні – це зв’язок поміж підметом і присудком, що називається предикативним зв’язком” [23, с. 173]. О.І. Смирницький акцентує, що “такий зв’язок є найбільш характерним для переважної чисельності речень, він створює речення як таке (как таковое), організовує речення як внутрішню завершену одиницю... Для встановлення предикативного зв’язку й організовується усе речення” [23, с. 174].

Таким чином стає очевидним, що концепт семантичного триплету є змістовно еквівалентним елементарній предикативній або суб’єкт-предикат-об’єктній одиниці семантико-синтаксичного виміру. Тотожну побудову та зміст як семантичного триплету, елементарної предикативної одиниці також має *синтагма* або *мотивуюче судження* [24, с. 154].

На початку 70-х років минулого століття вчений-мовознавець Андреева Г. І. використала приведений методологічний здобуток О. І. Смирницького для встановлення закономірностей семантико-синтаксичної структури складного речення. Дослідниця обґрунтовує відповідну методологію власних розвідок тим, що “вивчення структури складного речення як одиниці мовної системи ... передбачає узагальнення закономірностей організації конкретних речень, що спостерігаються” [22, с. 51-52]. Андреева Г. І. дійшла висновку, що таке узагальнення доцільно здійснювати за наступними ознаками: “за характером зв’язку

предикативних одиниць в будові складного речення, за особливостями в будові цих предикативних одиниць (мається на увазі *обмеження* [курсив наш – О.Х.] у виборі синтаксичних формул побудови таких предикативних одиниць, ... типи співвідношення їх модально-хронологічних (модально-временних) планів та ін.), по можливості їх взаємного розташування” [22, с. 52]. Дослідниця на підставі актуальних на той час наукових здобутків у якості методологічної сприймає позицію, що “основною конститутивною ознакою складного речення є наявність більше ніж однієї предикативної одиниці у його складі” [22, с. 52]. Водночас “наслідком такого погляду є визнання того, що *основним моментом в структурі складного речення виступає характер зв’язку його компонентів – предикативних одиниць – в межах єдиного складного цілого* [курсив наш – О.Х.]” [22, с. 52]. Предикативні одиниці в корпусі усього тексту знаходяться на елементарних позиціях, а також завдяки такій ролі формують компонентитексту по всій вертикалі його семантико-синтаксичної структури. При цьому семантико-синтаксичний зв’язок предикативних одиниць певного тексту уявляє собою їх взаємозалежну ієрархічну (верикальну) систему. Така система аксіоматично характеризується як синсемантична (synsemantic) [22, с. 53]. Наведена атрибутивна властивість побудови тексту на основі предикативних одиниць виходить з того, що одна з двох окремих предикативних одиниць, що мають обопільний семантико-синтаксичний зв’язок, є “*граматично залежною, підпорядкованою іншій предикативній одиниці*” [курсив наш – О.Х.] [22, с. 53]. Таким чином *синсемантичний принцип семантико-синтаксичної побудови тексту* дозволяє виділяти відповідні предикативні одиниці на кожному рівні складності – від рівня елементарної предикативної одиниці (семантичного триплету), як елементу більш складних одиниць, через рівні відповідних субкомпонентів до рівня усього тексту як суб’єкт-предикат-об’єктного метаутворення. При цьому, як зауважує Андреева Г. І., послідовність синсемантичних зв’язків предикативних одиниць (семантичних триплетів) різних рівнів характеризується *таксономією семантико-синтаксичних позицій триплетів* від елементарного до загально-текстового, як позиції “*додаткової частини по відношенню до головної частини*” [22, с. 64].

Як наголошувалося раніше *предикат привносить у семантичний триплет дієвість, функціональність*. Український філософ і логік А.Є. Конверський зауважує “предикатор (від лат. praedicatum – сказане) – слово або словосполучення, яке представляє властивість або відношення. Головна логічна функція предикатора – виконувати роль логічного присудка в судженні” [11, с. 65].

Функціонал предиката описаний також у науковій психології. В. П. Зінченко. Цей автор однієї із провідних сучасних теорій свідомості будує свою теорію на основі сутностей, функцій, синтезу та взаємодії універсалій Слово, Образ і Дія. Такий синтез передбачає особливу “конструкцію” свідомості людини як “тришарової, або тривірневої структури”: 1) буттєвий рівень утворюють біодинамічна тканина живого руху і дії, почуттєва тканина образу, 2) рефлексивний рівень створюють значення і смисл, 3) духовний – сутності Я і Ти [14]. Тут є очевидною пряма відповідність психологічної конструкції Слово/Образ/Дія та семантичного триплету де концепт Слово/Образ відповідає Суб’єкту, а концепт Дія – предикату.

Семантичні триплети елементарного рівня за синсемантичним принципом побудови тексту утворюють класи предметного поля (тексту) як ієрархічної (таксономічної) структури. Самі класи триплетів утворюють ієрархію. Про відношення “надклас (система) – підклас (субсистема)” мовиться у випадку, коли всі об’єкти одного класу є одночасно й об’єктами іншого. Класи можуть визначатися явним перерахуванням об’єктів, що до них входять. Коректною візуальною аналогією для ієрархії класів (таксономій) є кола Ейлера.

Таким чином семантичний триплет ізоморфно відповідає елементарному фрейму певної завершеної семантичної структури (тексту) (див. рис. 1, 2 і 3). Рівень семантичних елементів тексту ієрархічно складає його архітектоніку через семантичне поєднання триплетів в речення (фрази), абзаци, глави, розділи аж до найвищого рівня триплет-аналізу – цілого, завершеного тексту. При цьому значення **вузлових механізмів системи-тексту набувають найбільш поширені, присутні у більшості предикативних зв’язків, тому найбільш вагомі в семантиці тексту семантичні триплети**. Системоутворюючий фактор в семантично-синтаксичній оптиці складає “ядерний” семантичний триплет-фрейм

тексту, який акцепторно утримує його центральний семантичний зміст. На нашу думку саме системоутворюючий “ядерний” триплет-фрейм тексту є його характеристичною функціональною властивістю [11, с. 142-143], властивістю, що має значення семантичного “стрижня”, центрального вектору впливу на свідомість адресанта. Через характеристичний предикат-функціонал такого “ядерного” триплет-фрейму та допоміжні компоненти текст розгортає і здійснює по відношенню до психічної структури адресата, реципієнта свій перформативний вплив. Смисл такого “ядерного” триплету є тим аксіоматичним та ціннісним утворенням, яке адресант, відправник намагається індоктринувати в свідомість і пам’ять адресата, отримувача через скриті маніпулятивні, перформативні механізми тексту. За умов наявності в тексті механізмів та активних агентів-лексем навіювання, індоктринації вигідних авторів, адресанту смислів, поняттєвий зміст “ядерного” семантичного триплету тексту уособлює собою ключову цінність, яку адресант намагається прищепити ціннісній сфері адресата через “маніпуляції свідомістю” [24, с. 42, 352], “промивання свідомості”) [9, с. 219]. Такий процес цілковито відповідає механізмам “рефлексивного управління” [25].

Функціональна процедура *переносу, трансляції, індоктринації смислових концептів* від адресанта через текст у свідомість адресата пов’язана із закономірностями мовних ігор (Л. Вітгенштайн [4; 5; 19; 24; 27]), мовленнєвих актів (Дж. Л. Остин [8; 19; 24; 27]) та комунікативної раціональності (Ю. Габермас, [8; 27]). При цьому ізоморфізм семантичного впливу тексту на свідомість читача забезпечується, передусім через предикативні елементи триплетів. В межах нашого дослідження *предикати триплетів, як діюча, функціональна, перформативна* [19; 24; 27] їх частка сприймається тим, що П.К. Анохін визначає як “ступінь свободи компонента системи” [2].

У системі тексту найбільший “ступінь свободи компонента системи” демонструє той триплет-фрейм (клас триплет-фреймів), предикат якого є найпоширенішим, найвагомішим у всій множині предикатів тексту, “ядерний” предикат. Такий системоутворюючий предикат може як співпадати з системоутворюючим “ядерним” статусом певного триплет-суб’єкта у їх системно-текстовій ієрархії, так

і носити самостійний характер (різні суб'єкти, різні об'єкти, один домінуючий предикат). Або ж співпадати з системоутворюючим “ядерним” статусом конкретного триплет-об'єкта у відповідній ієрархії таких елементів. Такий феномен потребує проведення окремого дослідження. В межах даної розвідки науково-практична інтенція певним чином обмежена її практичними завданнями і спрямована передусім на визначення мультидисциплінарних (філософських, психологічних та мовознавчих) закономірностей психолінгвістичного аналізу впливу тексту, як скінченної множини семантичних триплетів, на свідомість адресата.

Системній ізоморфізм перетворення смислових форм (семантичних триплет-фреймів) адресанта у смислові (ціннісні) форми адресата в комунікативних ситуаціях і процесах забезпечується психологічними механізмами інтеріоризації (екстеріоризація характерна для створення, а не сприймання тексту), “внутрішньої мови” (Л.С. Виготський), реалізації психологічних законів пам'яті людини і механізму фреймінгу. Центральною процедурою тут виступає фреймінг – когнітивна евристика, психологічний механізм згідно якого люди прагнуть робити висновки (умовиводи) та практично діяти на основі того, яким чином суб'єктивно для них представлена та сприймається певна ситуація (у яких “координатах” або “рамках” її задано, визначено) [16, с. 461]. Таким чином фреймінг генерується суб'єктивними особливості апперцепції людини, тобто в психологічному розумінні і є суб'єктивним механізмом апперцепції [16, с. 27; 21, с. 30].

Для створення концептуальної моделі та розробки методики психолінгвістичного перформативного аналізу тексту на основі семантичних триплетів доцільно через використання загально-наукового методологічного апарату увести певні нові синтетичні предметні поняття. На нашу думку корисною вихідною категорією в контексті нашого дослідження є “субстрат” (від лат. *substratum* - те, що підстеляють) – загальна матеріальна засада явищ або сукупність відносно простих, якісно елементарних утворень, взаємодія яких зумовлює властивість речей і процесів. За Г.В.Ф. Гегелем субстрат – це абсолютна ідея, дух; в енергетизмі - енергія. [27, с. 615]. Субстрат - сутнісна властивість, те, що здатне до самостійного, існування, як

підстава і центр змінності предмета, як логічний суб'єкт [27, с. 614].

Психологічна сутність філософського терміну “субстрат” оприявнюється в понятті “соціальний інтелект”, що визначається як “громадянська чеснота та надбання, цивілізаційна цінність, індивідуальна і корпоративна риса”, що “... характеризує рівень розуміння людиною суспільства, шанобливе ставлення до нього, ... обізнаність у його справах, готовність зі знанням справи долучитися до громадянського життя, ... довіру до людей і готовність співробітничати з ними”. Також соціальний інтелект – це субстрат певних уявлень та установок, світоглядних орієнтацій та ідеологічних вподобань [27, с. 47].

На основі синтезу категорій “субстрат” [27] та “перформативність” [8; 19; 24; 27] запропонуємо на нашу думку методологічно доцільне поняття “перформативний субстрат”. Цим терміном позначимо *множину, сукупність відносно простих, якісно елементарних утворень тексту, що носять перформативний характер і взаємодія яких зумовлює перформативні властивості речей і процесів, що описуються текстом.* Таким чином множину перформативного субстрату тексту складають ті його одиниці (семантичні триплети), що відповідають ознакам перформативних.

Вперше про перформативний потенціал живої мови, Слова зауважував автор теорії мовної гри Л. Вітгенштайн [4; 5; 19; 24; 27 с. 390]. Ця теорія свого часу випередила всі інші філософські розвідки стосовно постмодерну як етапу розвитку суспільства і людини. Вона пропонує оригінальний підхід до феномену комунікації на атрибутивності Слова як ключового, побудовного, створювального і регламентувального центру свідомості людини. Розмаїття смислів, конотацій, контекстів та інтенцій, за якими слова можуть бути використані і використовуються, настільки глибоке та обширне, наскільки таким може бути саме життя людини: “Слово не набуває значення, даного йому начебто певною силою, незалежною від нас самих, так, що тут може мати місце різновид наукового дослідження того, що означає слово насправді. Слово набуває того значення, яке йому надає людина. Існують слова з різноманітними, чітко і прозоро визначеними, значеннями. Такі значення легко класифікуються. Воднораз існують слова, про які можливо

сказати: “Вони застосовуються у тисячі способів, що градуально переходять одне в інше” [4, с. 50].

Кожний елемент перформативного субстрату тексту (семантичний триплет, складений зі слів-лексем) породжує в свідомості адресата перформативні аферентації (збурення) [2], що, своєю чергою, на підставі інших закономірностей системогенезу та психологічних законів пам'яті людини (закони зв'язку пам'яті з мотивацією (потребами), з мисленням, з емоціями, закон незавершеної дії, закон краю та ін.) дозволяють адресанту (відправнику) дистанційно і перманентно передавати з високою ймовірністю індоктринації в свідомість і пам'ять адресатів необхідні відправнику аксіологічні моделі, смисли. Перформативний субстрат може мати неоднакову щільність у всьому масиві тексту, що через дію законів пам'яті, передусім закону краю і закону зв'язку пам'яті з емоціями, збільшують вагу певних триплетів, що розташовані, наприклад, на початку та наприкінці тексту.

Перформативний субстрат тексту складають його семантико-синтаксичні одиниці (семантичні триплети), що в процесі опанування реципієнтом актуального для нього тексту викликають у такого реципієнта психологічні ефекти різного змісту та спрямованості. Тобто перформативний субстрат тексту складають лексеми, що є носіями ефектів активного навіювання, індоктринації вигідних авторові, адресанту смислів.

Концепція перформативності зароджується в роботах Дж. Остина, який в рамках власної теорії мовних (мовленнєвих) актів, увів поняття перформативного речення (від англ. perform- виконувати, робити,здійснювати) як висловлення у процесі здійснення мовленнєвої дії, що вводить істинну пропозицію (констатив), яка відповідає діям і намірам мовця [19; 24]. Поширюючи таку логіку на елементарний триплет-рівень тексту доцільно сприймати носіями перформативності ті триплет-елементи тексту предикати яких характеризується іллокуцією або перлокуцією. За теорією Дж. Остина іллокутивні акти є актами промовляння висловлювань, яким притаманна певна сила: погроза, прохання, застереження, вибачення, наказ, питання та ін. Перлокутивні акти – це акти, за допомогою яких мовець спроможний здійснювати на слухача певний інтенційний вплив, досягати певної мети:

підбадьорювати, мобілізувати, переконувати, змушувати до чогось, залякувати, вводити в оману тощо [24, с. 560-561; 27, с. 458].

Перформативні аспекти тексту несуть із собою пряму телеологічну функцію збурень в психологічному полі адресата. У посмертно виданій книзі “How to do things with words” (1962 р.), створеній на основі лекцій у Гарвардському університеті в 1955 році, в наслідування здобутків В. фон Гумбольдта, Дж. Остин наголосив на діяльній і телеологічній природі мови. Дослідник розглядав мовлення як знаряддя здійснення цільової установки мовця в діяльній ситуації мовленнєвого акту [19; 24, с. 560-561]. Це аргументує доцільність сприймання семантичних триплетів з функціями іллокуції або перлокуції як складових перформативного субстрату тексту як скінченної семантичної системи.

Зважаючи на те, що соціальний інтелект як властивість певного ступеню розвитку людини або групи визначається субстратом “певних уявлень та установок, світоглядних орієнтацій та ідеологічних вподобань” [24, с. 47] саме ці атрибути суб'єкта нами вважаються найбільш сприйнятливими для перформативних впливів різного змісту та спрямованості.

Для класифікації перформативних семантичних триплетів за їх спрямованістю нами обрано контекст маніпулятивних стратегій. Як зауважує О.О. Селіванова маніпулятивні стратегії “...спрямовані на зміну свідомості чи поведінки партнера спілкування в цілях мовця” [24, с. 608]. Маніпулятивна стратегія є основою більшості сучасних проявів управління соціальними процесами [8; 10; 12; 13; 15; 25]. Зважаючи на маніпулятивну природу масової комунікації як засобу тотального інформаційного впливу та особливості епохи постсучасності як джерела такого впливу [там само], ігрова організація (моделювання) життєдіяльності за таких умов нами сприймається як оптимальна. Аргументацію цього наведено в окремому дослідженні, що містить також обґрунтування розподілу (класифікації) комунікативних стратегій на види (класи): кооперативна, кооперативно-маніпулятивна, конфліктно-маніпулятивна стратегія і власне конфліктна [14]. Водночас кооперативна комунікативна взаємодія має ігрову природу і гра як соціальне явище та засіб спрямована передусім на забезпечення саме кооперативного формату існування людської спільноти. Аргументи для цього знаходимо також і в працях Л. Вітгенштайна,

Дж. Неймана, Дж. Остіна, П. Бурд'є, Дж. Неша, Ж.-Ф. Ліотара, А.В. Фурмана, В.П. Зінченка й інших наукових достойників.

Таким чином перформативний субстрат тексту може переважно відповідати одній із комунікативних стратегій в діапазоні з полюсами відповідно “кооперативна взаємодія проти конфліктної”. При цьому очевидним вважається, що перформативність кооперативної взаємодії викликає у реципієнта позитивні, саногенні психологічні ефекти, а конфліктна може носити негативний, патогенний, інформаційно-токсичний характер психологічного впливу мовленнєвих засобів. Найбільшу загрозу психологічній організації і стабільності людини складають ризики індоктринації, активного навіювання у різний спосіб певних ідеологічних поглядів, що спроможні через індивідуально-психологічні ефекти підірвати локальну або загальну соціальну стабільність спільноти.

Атрибути кооперативної перформативності пов'язані з феноменами комунікативної раціональності. Український філософ, дослідник спадщини Ю. Габермаса В.М. Куплін есенційно позначає центр парадигми комунікативної раціональності: “Універсальна прагматика Габермаса є теорією комунікативного досягнення взаєморозуміння і на цій основі погодження, яке визнається інтерсуб'єктивною спільнотою. Головними визначальними моментами комунікативного погодження за Габермасом є:

- а) спільність взаємного розуміння за умов приєднання до одного й того ж знання;
- б) взаємна довіра щодо висловлюваних намірів;
- в) відповідність висловлюваних намірів загальним нормам.

Передбачуваними результатами комунікативного погодження є: 1) дійсність, коли погодження через взаєморозуміння без будь-якого примусу – “окрім примусу до покращення аргументації” – досягається в межах ідеальної спільноти комунікації; 2) значущість, коли за внутрішніми інтенціями суб'єктів та за умов їх прагнення до дотримання норм комунікації висунуте твердження має можливість претендувати на дійсність і тому досягає певного консонансу, погодження в межах актуальної комунікації. Дійсність та значущість — це ключові поняття ідеальної (трансцендентальної) прагматики, які несуть у собі динаміку досягнення комунікативного погодження” [8, с. 8].

Як зауважує В.М. Куплін, покладаючи цю матрицю вимог як критерій виміру дійсності філософського дискурсу Модерну і як інструментарій у полеміці з останнім, універсальна прагматика Габермаса поділяє з ним ту єдину[курсив – В.М. Куплін] очевидність та безумовність, що людина як розумна істота має інстинкт самозбереження та самовідтворення і “суспільність” людини є засобом для закріплення та збільшення цих природних інстинктів. Тут раціональність та обґрунтованість суджень є такою вимогою до повсякденного мовлення, яка має сприяти виконанню узгоджених комунікативних дій, а всі філософські та наукові ідеї й теорії повинні розглядатися під кутом зору того, яким чином вони — як ланки в ланцюгу опосередкувань від вихідної інтенції самозбереження до найвитонченіших її соціальних форм — сприяють можливості самозбереження та самовідтворення людини. [8, с. 10].

Зміст і логіка комунікативної раціональності знаходиться в основі загальної архітектури системи внутрішніх комунікацій та оборонних інформаційних операцій НАТО. Цим забезпечується максимальне дотримання змісту і спрямування кооперативних стратегій таких комунікацій. При цьому ключовими завданнями є повноцінне впровадження матричних елементів стратегічної комунікації відносно власних військ і населення: «протистояти пропаганді та дезінформації супротивника, забезпечуючи безперервний потік (continuous flow) такої, що заслуговує на довіру (credible), надійної (reliable), своєчасної (timely) та точної (accurate) інформації до військовослужбовців, ветеранів, їх сімей, мас-медіа та спільноти» [29; 30].

Слід зауважити, що в умовах НАТО будь-який несанкціонований військовим керівництвом інформаційний вплив на особовий склад – будь то певний інформаційний контент, джерело або технічний канал, – апріорі та нормативно сприймається як загрозовий і такий, вплив якого повинен мінімум бути встановленим (позиціонованим і профільованим) за своїм характером, максимум – усуненим або використаним із власною метою. Головні акценти інформаційного політично-доцільного впливу при цьому в сучасних умовах ставляться на спеціально та заздалегідь організованій наступальній, навіть – агресивній, випереджувальній діяльності [29; 30]. На реалізацію саме такого

концептуального підходу й має бути спрямованим увесь комплекс інформаційно-психологічного впливу на свої війська і населення, дружні спільноти. Базовим методологічним осередком, стратегічно-комунікативним, організаційним та інформаційно-психологічним стрижнем при цьому повинно бути виконання принципів системогенезу (П.К. Анохін) і комунікативної раціональності (Ю. Габермас, К.-О. Апелъ) дотримання етики відповідальності (Г. Йонас), принципу конвенціоналізму (А. Пуанкаре), принципу кооперації (Х.-П. Грайс).

Водночас конфліктна (конфліктно-маніпулятивна) перформативність пов'язана з активністю недружніх осередків комунікації використовувати медіа-простір мінімум для порушення емоційного балансу в психологічній системі реципієнта. Також стратегічно-комунікативна активність недружніх осередків може здійснюватися з метою стимулювання збурень ціннісної сфери та фізичних дій реципієнта, його праксисів потрібного змісту та спрямування, що спроможні через індивідуально-психологічні ефекти підривати локальну або загальну соціальну стабільність спільноти.

В контексті вивчення поведінки подолання людиною важких життєвих ситуацій Р. Лазаруса і С. Фолкмана, українським ученим-психологом В.О. Олефіром у рамках авторської концепції саморегуляції суб'єкта діяльності в довіллі невизначеності підтверджується, що «емоційні реакції самооцінки слугують спонукальними чинниками саморегуляції» [17, с. 42]. У той же час «оволодіння [ситуацією], сфокусоване на емоціях, спрямовано на зведення до мінімуму викликані стресорами емоційного напруження» [17, с. 301], а «найбільша потреба мобілізації індивідуальних психологічних ресурсів саморегуляції виникає у важких життєвих обставинах, або у ситуаціях, пов'язаних із досягненнями, або у ситуаціях невизначеності» [17, с. 82]. До того ж емоційна стабільність, як відомо, атрибутивно входить до комплексу «Великої п'ятірки» (Big Five) ключових інтегральних факторів особистості, які формують життєву успішність людини [17]. Таким чином *конфліктний (конфліктно-маніпулятивний) перформативний субстрат тексту може виступати у якості психологічної зброї, засобу воєнно-політичного призначення.*

Створення концептуальної моделі психологічного перформативного аналізу

тексту на основі семантичних триплетів передбачало встановлення параметричних критеріїв виявлення їх перформативного змісту та *ступеню перформативності тексту*. Загальною умовою параметризації перформативності певного триплету визначено відповідність його суб'єкт-предикативних ознак критеріям активного навіювання, індоктринації вигідних авторові, адресанту смислів.

Таким чином методика психолінгвістичного перформативного аналізу тексту на основі семантичних триплетів передбачає психологічну та семантико-синтаксичну параметризацію п'яти наступних класів лексем відповідно до наступних перформативно-критеріальних характеристик (перформативних критеріїв):

1. Предикативна функція іллокуції або перлокуції предикату (атрибуту) триплету, що оприявнюється як:

1.1 Іллокуція предикату (атрибуту) триплету.

1.2 Перлокуція предикату (атрибуту) триплету.

1.3 Виразне емоційне навантаження триплету (“... сопровождало радостное ожидание ...”, “... гневное обращение было направлено ...”, “... это может вызвать настоящий ужас” та ін.).

2. Лексеми триплету виступають як семантичний системоутворюючий фактор (в позиціях суб'єкта, предиката (атрибута), об'єкта (значення, додатка) локального текстового компоненту (абзацу, фрази, розділу тощо).

3. Семантичний триплет з будь-якою іншою ознакою перформативності входить до складу локального текстового компоненту (абзацу, фрази, розділу тощо), який розпочинає та/або завершує текст.

4. Критерії (параметри) семантичної варіативності, логічної незавершеності, плутанини, алогічності семантико-синтаксичних утворень:

4.1 Роль суб'єкта, предиката або об'єкта триплету виконує троп (метафора, метонімія, синекдоха, епітет, гіпербола, дисфемізм, каламбур, лігота, порівняння, перифраза, алегорія, пафос, уособлення, сарказм, оксюморон, іронія, евфемізм, на кшталт: “Переговори хоть с дьяволом можно вести, чтобы жизни людей спасти”).

4.2 Триплет знаходиться у складі питального речення.

4.3 Триплет знаходиться у складі окличного речення.

4.4 Триплет складає віршовані

компоненти, фразеологізми, афоризми, анекдоти, притчі, говірки, приказки, які містить текст.

4.5 Має місце неконкретний, “порожній” зміст позицій (нульова референція) суб’єкта та/або об’єкта семантичного триплету (на кшталт речень: “Усім відомо те, що зрозуміло й без додаткових аргументів”, “Залякувати та заганяти в кут керівництво країни неможна”).

4.6 Триплет знаходиться у реченнях, що містять формально-логічне порушення транзитивності смислового зв’язку (на кшталт послідовного синтаксичного каскаду: “На мой взгляд, мир справедливо реагирует на постоянно растущую гипервооруженность Северной Кореи. При этом США и их союзники абсолютно несправедливо реагируют на Россию за ее отношение к перевороту на Украине”).

4.7 Семантичний триплет міститься у складі речень, у яких має місце повторюваність певної лексеми-суб’єкта без зміни контексту предикативності та її об’єктів (додатків, значення).

5. Триплет знаходиться у реченні з прямим зверненням до адресата (на кшталт: “Вы можете самостоятельно задаться вопросом ...”, “... у Вас может сложится мнение...”, “Ваши чувства важны ...” и т.п.).

Перевірка гіпотези щодо змісту моделі аналізу здійснювалась шляхом застосування методу фокус-груп за участю слухачів Національного університету оборони України імені Івана Черняховського. За допомогою цього методу було встановлено перелік показників перформативності тексту (q1). У роботі п’яти фокус-груп протягом 2016-2020 років взяли участь двадцять один офіцер, що навчалися у Національному університеті оборони України імені Івана Черняховського за магістерськими програмами підготовки за напрямом “Інформаційно-пропагандистське забезпечення (внутрішні комунікації)”.

У визначенні змісту наведених узагальнених перформативно-критеріальних характеристик класів лексем нами використано методологічні підходи, упредметнені концепції та наукові узагальнення засобів та прийомів мовленнєвої маніпуляції О. О. Селіванової [24], А. Ф. Воловик, П. Б. Невельського [22], Д. Лакоффа, М. Джонсона [13] та Л. Г. Навасартян [15].

Зокрема О. О. Селіванова, окреслюючи роль об’єктивності в процесах сприйняття адресатом тексту, вказує на значення в

комунікативних процесах нульової референції: “Виокремлюють ... нульову референцію за умови відсутності співвідношення з об’єктивним світом. ... нульова референція співвідносить знак з неіснуючими в реальному світі речами й подіями, які можливі у вигаданому світі тексту, наприклад, міфу й казки” [24, с. 77-78].

Дослідження А. Ф. Воловик та П. Б. Невельського довели, що “організація мимовільної уваги є однією із основних умов ефективного впливу ... пропаганди та агітації”. При цьому авторами зауважується, що збільшення оригінальності мовного контенту є провідним засобом забезпечення такого впливу [22, с. 32].

На важливій ролі метафор як мовних, когнітивних та культурних феноменів наголошують Д. Лакофф та М. Джонсон: “Стійкі відповідності поміж цариною джерела і цариною мети, що зафіксовані у мовній та культурній традиції певного суспільства, отримал назву “концептуальних метафор”. До шерегу концептуальних метафор європейської культури входять, наприклад, метафоричні проєкції “час – це гроші”, “суперечка – це війна”, “життя – це подорож” та ін. Концептуальні метафори спроможні створювати узгоджені концептуальні структури більш глобального рівня – “когнітивні моделі”, що уособлюють собою цілком психологічні та когнітивні категорії” [13, с. 13].

Л. Г. Навасартян з посиланням на розвідки К. Бредемейера зауважує: “... чисельні риторичні прийоми (паралельні конструкції, повторення, тропи та ін.) використовуються в процесі прихованого впливу. Вони застосовуються для того, щоби зробити вплив більш ефективним, через те, що надають тексту виразність та образність. Тому маніпуляцію часто пов’язують з “чорною риторикою” [Бредемейер, 2014], в основі якої знаходиться використання нечесних прийомів ведення дискусії, порушення правил спілкування та суперечки” [15, с. 23].

Загальна множина перформативних параметрів семантичних триплетів тексту та їх показників, відповідно до наведених перформативно-критеріальних характеристик, складають потенціал маніпулятивного інформаційно-психологічного впливу тексту на психологічне поле реципієнта, передусім його свідомість та ціннісні орієнтири. Такий потенціал пропонується позначати поняттям *потенціал перформативності тексту*.

Практичне визначення психологічного потенціалу перформативності тексту потребує формулювання конкретних ознак, відповідність яким вказує на те, що певний семантичний триплет спроможний носити перформативний, маніпулятивний, такий що впливає на когнітивний та емоційний стан адресата. За результатами аналізу пропонується наступний шерек таких ознак-властивостей:

1) іллокуція або перлокуція предикату (атрибуту) триплету;

2) виразне емоційне навантаження триплету;

3) лексема триплету складає семантичний системоутворюючий фактор текстового компонента (абзацу, фрази, розділу тощо);

4) триплет з будь-якою іншою ознакою перформативності входить до речення, яким розпочинається текст;

5) триплет з будь-якою іншою ознакою перформативності входить до речення, яким завершується текст;

6) триплет містить троп;

7) триплет знаходиться у складі питального або окличного речення;

8) триплет складає віршовані компоненти, фразеологізми, афоризми, анекдоти, притчі, говірки, приказки, які містить текст;

9) триплет входить до складу речення з нульовою референцією;

10) триплет знаходиться у реченнях, що містять формально-логічне порушення транзитивності смислового зв'язку;

11) триплет міститься у складі речень, у яких має місце повторюваність певної лексеми-суб'єкта без зміни контексту предикативності та її об'єктів;

12) семантичний триплет знаходиться у реченні з прямим зверненням до адресата.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Проведене дослідження надало змогу актуалізувати питання психологічного впливу текстового повідомлення у контексті застосування засобів мовної гри як атрибуту інформаційно-психологічної безпеки особистості, окреслити концепцію

психологічного перформативного аналізу тексту, як скінченної множини семантичних триплетів, що дозволяє здійснювати як змістовлену диференціацію елементів і компонентів тексту, так і їх багаторівневу синсемантичну інтеграцію. Загальний зміст психологічного перформативного аналізу тексту на основі семантичних триплетів, як носіїв ефектів мовної гри, полягає у можливості скринінгу джерел інформаційно-психологічних ризиків і загроз, прогнозування психологічного (психолінгвістичного) впливу медіа-продуктів на людину і соціальні процеси в умовах стратегічно-комунікативної “мовної гри”.

Психолінгвістичні властивості семантичних триплетів, що складають конкретний текст, спроможні бути джерелами індоктринації у семантичне ціннісне поле адресата певних смислів, а також збурень у нього потрібних адресанту психоемоційних станів. Це відбувається завдяки психологічним законам незавершеної дії, зв'язку пам'яті з емоціями та мотивацією, закону краю, ефектів емоційного посилення уваги за Т. Рібо, феноменів натуралістичної омани та самовпевненості, ефекту Барнума. Структура відповідної концепції включає психологічну та семантико-синтаксичну параметризацію п'яти класів лексем відповідно до їх перформативно-критеріальних характеристик. Модель психологічного перформативного аналізу тексту на основі семантичних триплетів дозволяє в зручний спосіб визначати наявність в тексті джерел перформативного (маніпулятивного) впливу на особистість адресата.

У перспективі вважаємо за доцільне здійснювати подальші психологічні та психолінгвістичні дослідження перформативності тексту зокрема щодо розробки формальної математичної моделі аналізу та оцінки психологічної перформативності тексту, а також здійснення досліджень щодо супроводження психологічних та психолінгвістичних текстових ефектів впливами елементів медіаперцептивного діапазону.

Список використаних джерел

1. Александрук І.В. Теорія можливих світів : поняття завершеності / незавершеності, правдивості / неправдивості пропозиції / Ірина Володимирівна Александрук // Лінгвістика XXI століття: нові дослідження і перспективи / НАН України. Центр наукових досліджень і викладання іноземних мов ; [редкол. : А. Д. Белова (голов. ред.) та ін.]. – К. : Логос, 2007. – С. 29–38.

2. Анохин П.К. Очерки по физиологии функциональных систем. М.: “Медицина”, 1975. – 448 с.

3. Біла книга антитерористичної операції на Сході України (2014–2016) / під ред. І.С. Руснака. – К.: НУОУ, 2017. – 251 с.

Питання психології

4. Витгенштейн Л. Голубая книга / Л. Витгенштейн ; пер. с англ. В.П. Руднева. – М.: Дом интеллектуальной книги, 1999. – 160 с.
5. Витгенштейн Л. Философские работы. Часть I. / Л. Витгенштейн ; пер. с нем., сост. оглавл., вступ. статья, примеч. М.С. Козловой. Перевод М.С. Козловой и Ю. А. Асеева. – М.: Издательство “Гнозио”, 1994. – 612 с.
6. Войскунский А.Е., Аветисова А.А. Традиционные и современные исследования игрового поведения. Методология и история психологии / А.Е. 31. Войскунский, А.А. Аветисова - 2009. Т.4. Выпуск 4. - с. 82-94.
7. Выготский Л.С. Психология. М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. – 1008 с.
8. Габермас Ю. Філософський дискурс Модерну / Пер. з нім. та комент. В.М. Купліна. –К.: Четверта хвиля, 2001. – 424 с.
9. Золотар О.О. Інформаційна безпека людини:теорія і практика : монографія. – Київ : ТОВ «Видавничий дім «АртЕк», 2018 – 446 с.
10. Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием. – М.: Алгоритм, 2000. С. 423.
11. Конверський А. Є. Логіка (традиційна та сучасна): Підручник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 536 с.
12. Кравченко С.А. Играизация общества: поиски социологического инструментария анализа рисков // Проблемы теоретической социологии. Вып. 5. – СПб.: Астерион, 2005
13. Лакофф Д., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем: Пер. с англ. / Под ред. и с предисл. А. Н. Баранова. — М.: Едиториал УРСС, 2004. — 256 с.
14. Методологія і психологія гуманітарного пізнання. До 25-річчя наукової школи професора А.В. Фурмана : колективна монографія. Тернопіль. ТНЕУ. 2019. 998 с.
15. Навасаргян Л.Г. Языковые средства и речевые приемы манипуляции информацией в СМИ (на материале российских газет) : диссертация ... кандидата филологических наук : 10.02.01. Саратов, 2017. 172 с.
16. Немов Р.С. Психологический словарь / Р.С. Немов. — М. : Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2007. — 560 с.
17. Олєфір В.О. Психологія саморегуляції суб'єкта діяльності: дис... доктора психологічних наук: 19.00.01 / В.О. Олєфір. – Харків, 2016. – 428 с.
18. Онтологічний аналіз у Web : монографія / Ю.В. Рогушина, А.Я. Гладун, В.В. Осадчий, С.М. Прийма. — Мелітополь: МДПУ ім. Богдана Хмельницького, 2015. — 407 с.
19. Остин Д. Три способа пролить чернила: Философские работы/ Д. Остин ; пер. с англ. В. Кирющенко; вступ. статья В. Кирющенко, – М. Колопотина. – СПб.: Изд-во «Алетейя»: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2006. – 335 с.
20. Психологический словарь / под ред. В.В. Давыдова, А.В. Запорожца, Б.Ф. Ломова и др.;– М.: Науч.-исслед. ин-т общей и педагогической психологии Акад. пед. наук СССР.Педагогика, 1983. – 448 с., ил.
21. Психологічна енциклопедія / авт.-упорядник О. М. Степанов. – К. : «Академвидав», 2006. – 424 с.
22. Синхронно-сопоставительный анализ языков разных систем. М.: “Наука”, 1971. – 279 с.
23. Смирницкий А.И. Синтаксис английского языка. М.: Издательство литературы на иностранных языках, 1957. – 284 с.
24. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми : [підручник] / О.О. Селіванова. – Полтава: Довкілля-К, 2008. – 712 с.
25. Смолян Г. Рефлексивное управление – технология принятия манипулятивных решений // Труды института системного анализа РАН : журнал. – 2013. – Т. 63, №2 – С. 54-61.
26. Титаренко Т.М. Психологічні практики конструювання життя в умовах постмодерної соціальності: [колективна монографія] / Т.М. Титаренко, О.М. Кочубейник, К.О. Черемних. – Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. – К.: Міленіум, 2014. – 206 с.
27. Філософський енциклопедичний словник. Довідкове видання. Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди НАНУ, К.: «Абрис», 2002 – 742 с.
28. Хейзинга Й. Homo ludens. Человек играющий / ЙоханХейзинга; сост. предисл. и пер. с нидерл. Д.В. Сильвестрова; коммент., указатель Д.Э. Харитоновича. СПб.: Изд-во ИванаЛимбаха, 2011. – 416 с.
29. AJP-01(B) - ALLIED JOINT DOCTRINE is a NATO UNCLASSIFIED publication. STANAG 2437.
30. AJP-3(B) -ALLIED JOINT DOCTRINE FOR THE CONDUCT OF OPERATIONS is a NON-CLASSIFIED publication. STANAG 2490.
31. APAVandenBos, Gary R. APA dictionary of psychology / editedbyGary R. VandenBos. – 1st ed. 1024 p.

References

1. Aleksandruk I.V. (2007) Theory of possible worlds: the concept of completeness, incompleteness, truthfulness, falsity of the proposal [Linguistics of the XXI century: new research and prospects / NAS of Ukraine. Center for Research and Teaching of Foreign Languages; K.: Logos]– p. 29–38. (in Ukrainian).

2. Anokhin P.K. (1975) Essays on the physiology of functional systems [M.: "Medicine"]- 448 p. (in Russian).
3. White Paper on the Anti-Terrorist Operation in Eastern Ukraine (2014–2016) (2017) [ed. I.S. Rusnak. - K.: НУОУ] - 251 p. (in Ukrainian).
4. Wittgenstein L. (1999) The Blue Book [translation from English V.P.Rudneva. - Moscow: House of Intellectual Books] - 160 p. (in Russian).
5. Wittgenstein L. (1994) Philosophical works. Part I. [Translated by MS Kozlova and Yu. A. Aseeva. - Moscow: Gnosis Publishing House]- 612 p. (in Russian).
6. Voiskunsky A.E., Avetisova A.A. (2009) Traditional and modern studies of game behavior. Methodology and history of psychology [Vol.4. Issue 4.]- p.82-94. (in Russian).
7. Vygotsky L.S. (2000) Psychology [M.: EXMO-Press Publishing House] - 1008 p. (in Russian).
8. Habermas Y. (2001) Philosophical discourse of Modernism [Translated from German and commentary by V.M. Purchase. - K.: The fourth wave]- 424 p. (in Ukrainian).
9. Zolotar O.O. (2018) Human information security: theory and practice: monograph [Kyiv: ArtEk Publishing House LLC]- 446 p. (in Ukrainian).
10. Kara-Murza S.G. (2000) Manipulation of consciousness [M.: Algorithm] - 423 p. (in Russian).
11. Konversky A.E. (2008) Logic (traditional and modern). Kyiv: Center for Educational Literature]- 536 p. (in Ukrainian).
12. Kravchenko S.A. (2005) Gameization of society: search for sociological tools of risk analysis [Problems of theoretical sociology. Issue. 5. - SPb.: Asterion] (in Russian).
13. Lakoff D., Johnson M. (2004) Metaphors we live by [Edited and foreword by A.N. Baranov. - M.: Editorial URSS] - 256 p. (in Ukrainian).
14. Methodology and psychology of humanities cognition (2019) [To the 25th anniversary of the scientific school of Professor A.V. Furman: a collective monograph. Ternopil. TNEU]- 998 p. (in Ukrainian).
15. Navasartyan L.G. (2017) Language tools and speech techniques of information manipulation in the media (based on Russian newspapers) [dissertation of the candidate of philological sciences: 10.02.01. Saratov]- 172 p. (in Russian).
16. Nemov R.S. (2007) Psychological dictionary [Humanitarian publishing house VLADOS center]- 560 p. (in Russian).
17. Olefir V.O. (2016) Psychology of self-regulation of the subject of activity [dissertation of the doctor of psychological sciences: 19.00.01 / VO Olifer. - Kharkiv]- 428 p. (in Ukrainian).
18. Ontological analysis in the Web: a monograph (2015) [Yu.V. Rogushina, A.Ya. Gladun, V.V. Osadchii, S.M. Priyma. - Melitopol: MSPU named after Bohdan Khmelnytsky]- 407 p. (in Ukrainian).
19. Austin D. (2006) Three ways to spill ink: Philosophical works [translation from English V. Kiryushchenko; introduction. article by V. Kiryushchenko, M. Kolopotina. St. Petersburg: Aleteya Publishing House]- 335 p. (in Russian).
20. Psychological dictionary (1983) [edited by V.V. Davydov, A.V. Zaporozhets, B.F. Lomov and others. M.: Research Institute of General and Pedagogical Psychology of the USSR Academy of Pedagogical Sciences. Pedagogy]- 448 p. (in Russian).
21. Psychological encyclopedia (2006) [author-organizer O.M. Stepanov. - K.: Akademiya] - 424 p. (in Ukrainian).
22. Synchronous-comparative analysis of languages of different systems (1971) [M.: "Science"]- 279 p. (in Russian).
23. Smirnitky A.I. (1957) English syntax [M.: Publishing house of literature in foreign languages]- 284 p. (in Russian).
24. Selivanova O.O. (2008) Modern linguistics: directions and problems: (textbook) [Poltava: Dovkillya-K]- 712 p. (in Ukrainian).
25. Smolyan G. (2013) Reflexive control - the technology of making manipulative decisions [Proceedings of the Institute for System Analysis of the Russian Academy of Sciences: journal. Volume 63, No. 2]- p. 54-61 (in Russian).
26. Titarenko T.M. (2014) Psychological practices of constructing life in the conditions of postmodern society (collective monograph) [T.M. Titarenko, O. M. Kochubeynik, K.O. Cheremnykh. National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Institute of Social and Political Psychology. K.: Millennium]- 206 p. (in Ukrainian).
27. Philosophical encyclopedic dictionary (2002) [Reference edition. Institute of Philosophy named after G. S. Skovoroda NASU.K.: "Abris"]- 742 p. (in Ukrainian).
28. Huizinga J. (2011) Homo ludens. The man playing [translation from Dutch by D.V. Silvestrova; comments, index D.E. Kharitonovich. SPb.: Ivan Limbakh Publishing House]- 416 p. (in Russian).
29. AJP-01(B) - Allied joint doctrine is a NATO unclassified publication. STANAG 2437. (in English).
30. AJP-3(B) - Allied joint doctrine for the conduct of operations is a non-classified publication. STANAG 2490 (in English).
31. VandenBos, Gary R. APA dictionary of psychology / edited by Gary R. VandenBos. - 1st ed. 1024 p. (in English).

Резюме

Хайрулін О. кандидат психологічних наук, доцент кафедри морально-психологічного забезпечення діяльності військ (сил) гуманітарного інституту Національного університету оборони України ім. Івана Черняхівського

**ИНФОРМАЦИОННО-ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ ЛИЧНОСТИ
В КОНТЕКСТЕ ЯЗЫКОВОЙ ИГРЫ**

Исследуется феномен языковой игры (Витгенштейн, 1958; Остин, 1964), как базис информационно-психологической безопасности личности в современных условиях. Обосновывается целесообразность использования феномена семантического триплета в оптике синтеза средств психологии, лингвистики и онтологического моделирования. Приведенные в статье подходы позволяют выявлять источники информационно-психологического (перформативного) влияния на сознание адресата, устанавливать психологические факторы доминирующей семантики текста и уровень его перформативности.

Ключевые слова: информационно-психологическая безопасность; медиа; игра; текст; языковая игра; перформативность; семантический триплет; психологический анализ.

Summary

Khairulin O. PhD (Psychology), assistant professor
**INFORMATIVE-PSYCHOLOGICAL SAFETY OF PERSONALITY
IN CONTEXT OF LANGUAGE GAME**

Objective. Modern geopolitical strategies decisively aim to reaching politico-military goals mainly through informational and psychological pressure on target communities and human mind control. Such activity is being organized and exists in media communication area with full-scaled implementing of gamification patterns and related methods of gaming such as “reflexive management” and “social hacking”. The study aims to create a model of psycho-linguistic performative text analysis based on semantic triplet (RDF-triplet). It is proposed to apply the following model as a component of screening programs, classification and disclosure of the sources of informational and psychological risks and threats, modernization of systems for predicting psychological impact of media on a person and on the social processes under conditions of strategic and communicative “language game” (Wittgenstein, 1958; Austin, 1964).

Methods are based on the contemporary approaches to the following aspects: linguistic discourse analysis (Zasiekin, Rosenhart, 2018); determining patterns of the facts of misrepresentation as a tool of manipulation; identification of the relevant linguistic markers; using the bottom-up parsing method and patterns of the psychological impact of a verbal structure on the cognitive and emotional spheres of a recipient.

Results of the study reveal a scientific and applied benefit of the implementation of the psycho-linguistic performative text analysis based on semantic triplet as a basic object. Semantic and syntactic characteristics of the semantic triplet, which form a specific text, can be a source of both indoctrination into the semantic value field of particular senses for a recipient and of generating his emotional states which are requested by an actor/agent. This is achieved through the following aspects: psychological laws of unfinished action, connection between memory, emotions and motivation, the law of edge, the emotional enhancement effects of attention according to T. Ribot, overconfidence and naturalistic fallacy phenomena, the Barnum effect. It is suggested and verified to choose a formal model of psycho-linguistic performative text analysis based on semantic triplet. This model allows to identify and to calculate relevant quantity indicators of informational and psychological (performative) impact of a text on cognitive and emotional spheres of the recipient. As a **conclusion**, the results of a research demonstrate feasibility of semantic triplet phenomenon through the prism of multi-disciplinary synthesis of linguistic methods, psychology, psycho-linguistics and ontological modeling. The scope of the relevant model of psycho-linguistic performative text analysis allows to identify the sources of informational and psychological (performative) impact on the recipient’s mind and to determine psychological factors of the dominant text semantics and its performativity rate.

Keywords: informative-psychological safety; media; game; text; language game; performativity; semantic triplet; psychological analysis.

Received/Поступила: 29.01. 21.

Чайковський А. С. доктор історичних наук, професор, Центр воєнно-стратегічних досліджень Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського

Поздишев С. О. кандидат психологічних наук, Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського
<https://orcid.org/0000-0001-7225-709x>

Мацько О. Й. кандидат військових наук, професор, Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського
<https://orcid.org/0000-0003-3415-3358>

ПАТРІОТИЧНЕ ВИХОВАННЯ В СИСТЕМІ ВИЩОЇ ВІЙСЬКОВОЇ ОСВІТИ ЯК СКЛАДОВА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

У статті розглянуто роль та місце патріотичного виховання у системі забезпечення національної безпеки України. Проаналізовано різні наукові підходи щодо визначення поняття патріотизму. Виявлені концептуальні засади, складові, напрями та проблеми патріотичного виховання в національній системі вищої військової освіти, розкриті його вплив на ефективність забезпечення національної безпеки України. Визначені суб'єкти й об'єкти патріотичного виховання у Збройних Силах України.

Ключові слова: патріотичне виховання; вищий військовий навчальний заклад; молодь; курсант; військовослужбовець; Збройні Сили України.

Вступ.

На нинішньому етапі розвитку українського суспільства, коли країна в екстремальних умовах демонструє ознаки системної кризи усіх галузей суспільно-державної діяльності, актуалізується проблема забезпечення національної безпеки України. Це обумовлено як гібридною агресією проти України з боку Російської Федерації, так і внутрішньополітичними проблемами національного істеблiшменту, які виявили низку системних проблем у забезпеченні національної безпеки.

Специфіка бойових дій в зоні Перської затоки, Югославії та Україні засвідчують, що воєнний успіх можливий за двох умов: 1) оснащення збройних сил найсучаснішою зброєю і бойовою технікою; 2) забезпечення армії професійно підготовленими і патріотично налаштованими військовими кадрами.

На жаль, військово-політичні реалії 2014-2016 років (анексія Росією Криму, окупація частини Донецької та Луганської області) свідчать, що стан справ в Збройних Силах України не відповідав сучасним вимогам. На початковому етапі російської агресії мали місце непоодинокі випадки неготовності певної частини особового складу силових структур до виконання своїх обов'язків щодо збройного захисту національного суверенітету та територіальної цілісності України. Зокрема, окремі військовослужбовці перейшли на бік

агресора, однією з причин чого стала відсутність у них належної особистої мотивації щодо виконання службових і громадянських обов'язків, зокрема, брак патріотизму. Такі явища свідчать про наявність глибоких проблем у двох вищеназваних напрямках забезпечення національної безпеки.

Відтак, актуальним є осмислення і практичне розв'язання проблем національно-патріотичного виховання майбутньої військової інтелігенції в системі вищої військової освіти, яке набуває значення системоутворюючого чинника розбудови Збройних Сил України, оскільки відкриває шлях формування нових основ політичної культури, громадянської свідомості і поведінки військовослужбовців та є складовою забезпечення національної безпеки України на сучасному етапі.

Мета статті. У вищих військових навчальних закладах Міністерства оборони України (далі - ВВНЗ) та військових навчальних підрозділах закладів вищої освіти (далі - ВНП ЗВО) патріотичне виховання має чітку цільову настанову - готувати до захисту Батьківщини, і виступає невід'ємною складовою системи забезпечення національної безпеки України. У сучасних умовах актуальним завданням є теоретичне переосмислення підвалин патріотизму, формування нових підходів до національно-патріотичного виховання молодого покоління в цілому, і у системі вищої

військової освіти зокрема. Актуальність проблеми та стан її наукової розробки обумовлюють **мету** нашої наукової розвідки - проаналізувати концептуальні засади, складові, напрями та проблеми патріотичного виховання в національній системі вищої військової освіти та розкрити його вплив на ефективність забезпечення національної безпеки України.

Теоретичне підґрунтя. Науковий інтерес до проблем патріотизму спостерігався упродовж всієї історії розвитку суспільно-політичної думки. Абстрактно-теоретичний підхід до патріотизму як суспільного явища простежується в роботах М. Вебера, Е. Дюркгема, Т. Парсонаса.

Грунтовний аналіз патріотизму здійснено в роботах П. Бурдье, У. Бека, І. Валлерстайна, П. Штомпки, З. Баумана, Ю. Хабермаса. Проблема патріотизму порушувалася також у роботах громадських, політичних і культурних діячів України - В. Винниченка, О. Духновича, М. Грушевського, А. Макаренка, Г. Сковороди, В. Сухомлинського, К. Ушинського, І. Франка, Т. Шевченка та ін. Проблеми становлення, функціонування і розвитку духовного потенціалу Збройних Сил України, формування системи виховної роботи серед особового складу та модернізації її змісту досліджено у військово-теоретичних працях соціально-філософського рівня В. Абрамова, В. Алещенка, В. Ананьїна, В. Баранівського, В. Ваврика, О. Загорка, В. Здіорука, В. Корженка, І. Муковецького, О. Разумцева, Ю. Решетнікова, Ю. Руденка, В. Сергійчука, В. Смолянюка, Г. Темки, М. Цюрупи, В. Ягупова.

Аспекти військової освіти та військово-педагогічної діяльності відображені в працях А. Барабаншикова, Г. Васяновича, М. Варія, М. Ковалю, М. Козяра, О. Панфілова, І. Севрук, Г. Фініна, В. Ягупова та інших дослідників.

Теоретичні та методичні аспекти патріотичного виховання серед військовослужбовців знайшли своє висвітлення в роботах українських військових дослідників В. Алещенка, А. Афанасєва, В. Баранівського, В. Грицюка, В. Дзюби, Ю. Красильника, Г. Лісовського, М. Нецадима, Л. Олійника, Р. Суворова, Г. Темка, Г. Яблонської, В. Ягупова та ін.

У роботах українських військових дослідників висвітлено сучасний стан патріотичного виховання

військовослужбовців Збройних Сил, здійснено аналіз змісту і форм виховної роботи в системі вищої військової освіти, розроблено новітні технології національно-патріотичного виховання майбутніх військових фахівців різних рівнів, відомств і видів військ Збройних Сил України в контексті специфіки їх професійної діяльності (офіцерів-резервістів, військовослужбовців, строковиків, прикордонників, правоохоронців тощо).

Методи дослідження. Для вирішення мети були використані загальнотеоретичні методи: аналіз, синтез положень, що містяться у педагогічній, психологічній та дотичній літературі з проблеми, що вивчається, порівняння, узагальнення, інтерпретація та систематизація теоретичних та емпіричних досліджень.

Результати і обговорення. Останнім часом ми стали свідками девальвації духовних цінностей, поширення у суспільній свідомості апатії, егоїзму, індивідуалізму, цинізму, невмотивованої агресивності, зниження на державному рівні відповідальності за вирішення внутрішніх проблем ЗС України. В умовах зовнішньої збройної агресії та порушення територіальної цілісності держави нового звучання набувають такі історично сформовані цінності як «Батьківщина», «Патріотизм», «Честь», «Гідність», «Самовідданість», «Жертовність» та ін. Аксиологічний вимір проблеми полягає у рівні сприйняття громадянами України в цілому і майбутніми офіцерами зокрема таких базових цінностей як цілісність України, її незалежність, державний суверенітет і непорушність кордонів, вітчизняна історія, українська мова і культура, історія і мова народів України, європейські ідеали свободи, справедливості, принципи правової держави та народовладдя, безумовне виконання законів, статутів, повага військових традицій, патріотизм, відвага, мужність, офіцерська честь, які виступають базовими цінностями, ядром яких є конституційні основи суспільного ладу. Засвоєння цих цінностей майбутніми офіцерами в системі вищої військової освіти, усвідомлення їх ролі і місця в забезпеченні надійного захисту Батьківщини є, серед іншого, запорукою національної безпеки.

Результат патріотичного виховання знаходить своє вираження в спектрі та рівні моральних, політичних, правових і бойових якостей, сформованих у конкретного військовослужбовця [4]. Нині не втрачає актуальності думка С. Крилова, який

ззначав, що «формування сталого фундаменту ціннісних категорій і життєвих «маяків» для особистості - це на сьогодні єдиний шлях подолання кризи у системі військово-патріотичного виховання молоді» [7]. Йдеться про створення цілісної системи виховання військовослужбовців нового типу, відданих справі і своїй державі, патріотично налаштованих, наділених високими морально - бойовими якостями, ініціативних, цілеспрямованих, готових брати на себе відповідальність за захист Батьківщини.

З 2014 року сама ідея формування і розвитку особистості громадянина, патріота, захисника Вітчизни зазнає суттєвих змін і потребує глибокого теоретичного осмислення. На часі - визначення сутності українського патріотизму не стільки за етнічними чи етнокультурними, скільки за ціннісними критеріями. Сьогодні, як ніколи, набувають актуальності та злободенності слова, сказані свого часу В. Липинським: «Бути патріотом - це значить бажати всіма силами своєї душі створення людського, державного і політичного співжиття людей, що житимуть на Українській землі, а не мріяти про втоплення у Дніпрі більшості своїх же власних земляків. Бути патріотом - це значить шукати задоволення не в тім, «щоб бути українцем», а в тім, щоб було чесно носити ім'я українця. Бути патріотом - це значить вимагати гарних і добрих учинків від себе, як від українця, а не ненавидіти інших тому, що вони «не українці». Врешті бути патріотом, це значить, будучи українцем, виховувати в собі громадські, політичні, державотворчі прикмети...» [8]. Тому, саме патріотичне виховання має забезпечувати становлення самодостатнього громадянина-патріота України, готового до виконання своїх громадянських обов'язків.

У трактуванні поняття патріотизму науковці виокремлюють кілька форм його прояву: етнічний, територіальний, державний. Водночас, патріотизм розглядається багатьма дослідниками в різних аспектах: соціально-політичному, історичному, економічному тощо.

Так, В. Скуратівський визначає патріотизм як любов до батьківщини, відповідальність за її долю і готовність служити її інтересам, а в разі потреби самовіддано боронити здобутки свого народу; соціально-політичний і моральний принцип, що в загальній формі виражає вищеназвані почуття та емоційні стани[3]. М. Тофтул називає патріотизмом любов та відданість своїй батьківщині, прагнення

своїми діями служити її інтересам, готовність іти на жертви в ім'я інтересів свого народу. На його думку, патріотизм виявляється в почутті гордості за матеріальні і духовні надбання свого народу, прагненні зберегти самобутність своєї культури, мови, традицій предків[17]. В. Явір тлумачить патріотизм як моральний принцип, суть якого проявляється у любові до Батьківщини, готовності поступитися своїми приватними інтересами на користь п інтересів; як відданість своїй батьківщині, своїй нації. «Під патріотизмом розуміють гордість власною батьківщиною, незалежно від її рівня розвитку, міжнародного статусу. Патріот пишається досягненнями своєї батьківщини та досягненнями співвітчизників у будь-яких життєвих ситуаціях. Патріотизм означає гордість культурою, мовою батьківщини, бажання зберегти її особливості. Передбачає обов'язкову ідентифікацію з нацією, бажання захищати та відстоювати її інтереси, досить часто навіть вусупереч раціональним міркуванням» - наголошує вчений [12].

Узагальнюючи різні наукові підходи щодо визначення патріотизму, ми вбачаємо у патріотизмі ціннісне відображення в свідомості людини ставлення до Батьківщини, що обумовлює соціальну активність та цілеспрямовану діяльність задля її блага. У ставленні до Батьківщини людина ідентифікується як громадянин, а патріотизм виступає в єдності духовної, громадянської і соціальної активності особистості, соціальної групи, спільноти, що усвідомлюють свій нероздільний зв'язок з Вітчизною. Саме у такому розумінні патріотизм як соціокультурна цінність виступає в якості найважливішого компонента формування української нації та важливим чинником забезпечення національної безпеки держави.

Військова практика та результати соціологічних досліджень свідчать, що ставлення української молоді до військової служби неоднозначне. Частина молодих людей не бажає служити у ЗС України та ухиляється від мобілізації. Очевидним є зменшення конкурсу при вступі у ВВНЗ. Реалії сучасного життя демонструють, що поряд із волонтерством і бажанням допомогти армії, в українському суспільстві мають місце й анти армійські настрої. Як явище суспільної психології і суспільної свідомості, вони відображають тенденції розвитку думок, поглядів, інтересів, емоцій, почуттів, що формуються під впливом низки причин, котрі зумовлюють негативне

Питання психології

ставлення молодих людей до служби в ЗС України й армії загалом [15].

З огляду на вищевикладене, доцільним видається підвищення ролі допризовної військової підготовки. Проте, тривалий час кількість навчального часу у типових навчальних програмах «Захист Вітчизни» для 10-11 класів (рівень стандарт) у закладах середньої освіти обмежувалась 70 академічними годинами. Лише з 2017 року навчальне навантаження збільшилось до 105 академічних годин. Постановою Кабінету Міністрів України № 143 від 26 лютого 2020 р. учні шкіл вивчатимуть замість «Захисту Вітчизни» оновлений предмет «Захист України» [13], мета якого полягає у наданні учням знань та умінь для оборони країни, навчання їх діяти в надзвичайних ситуаціях. Ця дисципліна, як складова допризовної підготовки та військово-патріотичного виховання, спрямована на підготовку юнаків у теоретичному, практичному, фізичному і психологічному плані до майбутньої військової діяльності.

Зауважимо, що раціональний рівень патріотизму неможливий без усвідомлення національних інтересів, які обумовлюють активне ставлення громадян до своєї Батьківщини та їхню патріотичну діяльність. В нинішніх умовах патріотизм в Україні можна визначити як спосіб і форму національної самосвідомості, а патріотичну діяльність - як спосіб реалізації національних інтересів народу.

У новій редакції Концепції національно-патріотичного виховання в системі освіти України, затвердженій наказом МОН України № 1038 від 29.07.2019 р. вказується, що найбільш актуальними серед виховних напрямів «...виступають громадянсько-патріотичне, духовно-моральне, військово-патріотичне виховання як основні складові національно-патріотичного виховання, як стрижневі, основоположні, що відповідають як нагальним вимогам і викликам сучасності, так і закладають підвалини для формування свідомості нинішніх і прийдешніх поколінь, які розглядатимуть розвиток держави як запоруку власного особистісного розвитку, що спирається на ідеї гуманізму, соціального добробуту, демократії, свободи, толерантності, виваженості, відповідальності, здорового способу життя, готовності до змін та до виконання обов'язку із захисту незалежності та територіальної цілісності України» [5].

Відповідно до Концепції, мета національно-патріотичного виховання молоді

в Україні має конкретизуватися через систему таких виховних завдань:

- утвердження в свідомості і почуттях особистості патріотичних цінностей, переконань і поваги до культурного та історичного минулого України;

- виховання поваги до Конституції України, законів України, державної символіки;

- підвищення престижу військової служби, а звідси - культивування ставлення до військовослужбовця як до захисника України, героя;

- усвідомлення взаємозв'язку між індивідуальною свободою, правами людини та її патріотичною відповідальністю;

- сприяння набуттю патріотичного досвіду на основі готовності до участі в процесах державотворення, уміння визначати форми та способи своєї участі в життєдіяльності громадянського суспільства, спілкуватися з соціальними інститутами, органами влади, спроможності дотримуватись законів та захищати права людини, готовності взяти на себе відповідальність, здатності розв'язувати конфлікти відповідно до демократичних принципів;

- формування толерантного ставлення до інших народів, культур і традицій;

- утвердження гуманістичної моральності як базової основи громадянського суспільства;

- культивування кращих рис української ментальності: працелюбності, свободи, справедливості, доброти, чесності, бережного ставлення до природи;

- формування мовленнєвої культури;

- спонукання зростаючої особистості до активної протидії українофобству, аморальності, сепаратизму, шовінізму, фашизму.

Сьогодні залишаються вкрай актуальними завдання патріотичного виховання в системі вищої військової освіти - формування у курсантів (слухачів, студентів) якостей громадянина-патріота, глибокого почуття любові до України, її народу; поваги до Конституції України та інших законів; виховання бойових якостей, духовної та психологічної готовності зі зброєю в руках захищати Українську державу; особистої відповідальності за оборону і безпеку України та свідомого виконання вимог військової присяги і статутів ЗС України, наказів Міністерства оборони України, Головнокомандувача Збройних Сил України

і начальника Генерального штабу ЗС України.

Дослідники зауважують, що патріотичне виховання у ВВНЗ визначено, попри всі його особливості, режимом роботи закладу вищої освіти такого типу, та є суб'єкт-суб'єктивним процесом, ключовою фігурою в якому постає курсант.

Проведення патріотичного виховання серед курсантів та слухачів було зазначено серед основних завдань ВВНЗ у «Положенні про вищі військові навчальні заклади», яке було затверджене наказом Міністра оборони України № 240 від 27 травня 2015 р. [9]. У «Положенні про особливості організації освітнього процесу у вищих військових навчальних закладах Міністерства оборони України та військових навчальних підрозділах вищих навчальних закладів України», затвердженого наказом Міністра оборони України № 346 від 20.07.2015 р., зазначалось, що «виховна робота у ВВНЗ (ВНП ВНЗ) є невід'ємною частиною освітнього процесу і включає в себе організаційні, морально-психологічні, педагогічні, інформаційні, культурно-просвітницькі та військово-соціальні заходи, які проводяться з метою формування у курсантів (слухачів, студентів) морально-психологічних якостей, необхідних для військової служби, готовності виконувати завдання за будь-яких умов бойових дій на фоні високої емоційної напруженості» [10].

На жаль, у затвердженому наказом Міністерства оборони України № 4 від 09.01.2020 р. «Положенні про особливості організації освітньої діяльності у вищих військових навчальних закладах Міністерства оборони України та військових навчальних підрозділах закладів вищої освіти» не виокремлено розділ виховної роботи, яка є важливою складовою освітнього процесу у будь-якому університеті [11]. Нинішні світові виховні тенденції та військово-педагогічна практика спираються на гуманістичну особистісно-орієнтовану модель виховання майбутніх офіцерів та наукове обґрунтування всіх її компонентів, а також встановлення суб'єкт-суб'єктивних відносин у процесі військового виховання. Суб'єктів, які здійснюють патріотичне виховання особового складу ЗС України слід розглядати на двох рівнях: нарівні українського суспільства та ЗС України. Суб'єктами виховання у ЗС України є: Міністерство оборони України, Генеральний штаб ЗС України та інші органи військового управління, які визначають

організацію патріотичного виховання особового складу та його ідеологічну спрямованість на всіх рівнях до військової частини (підрозділу) включно; командири (начальники), офіцери структур по роботі з особовим складом та інші посадові особи, які мають підлеглих і відповідають за їх виховання; вищі військові навчальні ВВНЗ, будинки офіцерів, військові музеї і кімнати бойової слави, бібліотеки, ансамблі пісні і танцю, військово-музичні центри, військові засоби масової інформації та ін.; військові колективи та соціальне середовище загалом. Об'єктами, на які здійснюється виховний вплив шляхом проведення патріотичних заходів у ЗС України, виступають військовослужбовці та працівники ЗС України.

Об'єктом патріотичного виховання у ВВНЗ та ВНП ЗВО виступає конкретний курсант (студент, слухач), група, військовий колектив. Абсолютна більшість курсантів та студентів - це молоді люди. Враховуючи, що об'єктом виховання в системі вищої військової освіти є конкретна особистість майбутнього військового інтелігента, то важливо розуміти, що ефективність і дієвість цього процесу зумовлюється і його цілеспрямованим самовдосконаленням - самонавчанням, самовихованням, самоосвітою.

Система патріотичного виховання у ВВНЗ та ВНП ЗВО виступає як сукупність закономірно побудованих, динамічно пов'язаних компонентів: мети, завдань, змісту, засобів української етнопедагогіки, умов їх реалізації та взаємодії суб'єктів, які формують патріотизм у душі природно історичного розвитку української нації на кожному етапі цілеспрямованого, планомірного військово-педагогічного процесу. В системі вищої військової освіти патріотичне виховання є організованим, планомірним і цілеспрямованим процесом передачі курсантам (студентам, слухачам) національних цінностей і норм культури, вчинків і дії на благо народу і держави, готовності до захисту Вітчизни і спирається на систему національно-патріотичного виховання у ЗС України.

Методика національно-патріотичного виховання в системі військової освіти має свою специфіку: 1) методи виховання майбутніх військовослужбовців забезпечують формування високих морально-правових і бойових якостей, необхідних захиснику Батьківщини; 2) вони спрямовані на формування колективістської

психології, згуртування військових колективів, створення здорового морально-психологічного клімату, відносин дружби, товариськості, взаємодопомоги; 3) провідне місце належить методам переконання і вправ; 4) методи національно-патріотичного виховання слугують благородним цілям виховання зрілих, всебічно освічених, гармонійно розвинених особистостей; 5) вони ґрунтуються на гуманізмі, глибокій повазі до особистої гідності воїна, його громадянських прав і свобод.

Зауважимо, що організація процесу національно-патріотичного виховання в системі вищої освіти є складовою ідеологічної роботи в ЗС України та одним з провідних завдань органів по роботі з особовим складом ЗС України та системи військової освіти і науки. У Концепції ідеологічної роботи у Збройних силах України вказується, що вона є цілеспрямованою діяльністю органів військового управління, командирів, штабів, органів по роботі з особовим складом усіх рівнів щодо формування у військовому середовищі системи світоглядних ідеалів, цінностей та орієнтирів в інтересах ефективного вирішення завдань оборони України, захисту її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності та має цілий спектр завдань. Напрямами ідеологічної роботи визначено військово-патріотичне виховання, культурно-просвітницьку роботу, інформаційно-пропагандистське забезпечення, захист від негативного інформаційно-психологічного впливу [6].

Ми поділяємо думку Я. Романовського, що зміст національно-патріотичного виховання майбутнього офіцера «...розкривається через вивчення національної історії, культури, народних традицій, звичаїв, обрядів, формування у курсантів ВВНЗ спроможності давати власну оцінку історичним подіям і фактам минулого і сучасного, забезпечення якнайповнішого задоволення національно-культурних інтересів...», а патріотизм «...виступає у вигляді патріотичних якостей, у кожній з яких поєднується пізнавальний, емоційний, вольовий, поведінковий компонент: патріотична самосвідомість, почуття патріотичного обов'язку і відповідальності, патріотична мужність, прихильність до національних та загальнолюдських цінностей, почуття національної гідності та гордості» [14].

Важливу роль у реалізації змісту патріотичного виховання відіграє як аудиторна так і поза аудиторна робота. Основними її формами в системі військової освіти є проведення тематичних лекцій, бесід, диспутів, вікторин, вечорів та творчих змагань з питань історії України та її Збройних Сил; тематичних вечорів з нагоди пам'ятних дат з історико-патріотичної тематики; святкування державних свят (з нагоди Дня проголошення незалежності України, Дня Перемоги у Другій світовій війні, Дня Збройних Сил України, Дня народження Т.Г. Шевченка, Дня вшанування учасників бойових дій, річниці звільнення території України від німецько-фашистських загарбників тощо); літературно-художніх та музичних вечорів, читачьких конференцій з обговоренням художньої та публіцистичної літератури; оглядів матеріалів періодичних видань щодо питань військової справи; місячників військово-патріотичного виховання та оборонно-масової роботи; кінолекторіїв із військово-патріотичної та історичної тематики.

Важливими формами патріотичного виховання в системі військової освіти є організація творчих зустрічей курсантів з ветеранами Збройних Сил, творчими колективами, працівниками культури і мистецтва, творчої інтелігенції; відвідування військово-історичних та історичних музеїв, місць бойової слави, меморіалів та пам'ятників борцям за свободу та незалежність України; військових ритуалів (урочисте прийняття Військової присяги, вручення особистої зброї тощо); участі в історико-патріотичних заходах, які проводяться місцевими органами влади, громадськими організаціями та рухами, музеями, закладами культури; оглядів-конкурсів художньої самодіяльності.

Важливою складовою і пріоритетними напрямами патріотичної роботи в системі вищої військової освіти є системна робота щодо збереження і культивування у кожному колективі національних традицій і звичаїв; виховання в курсантів (студентів, слухачів) почуття гордості за свою країну та Збройні сили. З огляду на це, пріоритетним напрямом державної політики у сфері патріотичного виховання, вважають експерти, має стати робота з формування національної свідомості та гідності, вивчення справжньої, не фальсифікованої історії України, знання славних і водночас трагічних сторінок визвольної боротьби її народу за власну державність.

Маємо вказати також і за зміну модифікацій педагогічного інструментарію та вдосконалення форм і методів поза аудиторної діяльності у ВВНЗ та ВНП ЗВО на початку XXI століття у порівнянні з минулим століттям. Зокрема, щороку активніше використовуються інформаційно-комунікаційні технології як у освітній, так і у виховній роботі.

Однак, як свідчить реальна практика патріотичного виховання у ВВНЗ та ВНП ЗВО, об'єкт виховання нині відчуває гострий дефіцит демократичних форм і методів виховного впливу. З одного боку, - це наслідок тривалого існування адміністративно-авторитарного мислення і стилю поведінки, а з іншого, - результат невміння жити і працювати в нових умовах, адекватно реагувати на нові виклики і використовувати нові можливості.

Отже, основними педагогічними умовами забезпечення ефективності системи національно-патріотичного виховання в системі військової освіти, на думку фахівців, має стати цілеспрямоване вдосконалення організаційно-методичного забезпечення процесу військово-патріотичного виховання, розроблення, видання та використання у ньому сучасних науково-методичних матеріалів для військових вихователів, комплексне використання сучасних методів, методик і технологій впливу на інтелектуальну, емоційно - вольову та мотиваційну сфери психіки особистості військовослужбовця та психологію військового колективу тощо [2].

Ефективність патріотичного виховання залежить переважно від рівня педагогічної майстерності, людяності, моральної привабливості, інтелектуального багатства суб'єктів військово-патріотичного виховання. Патріотичну спрямованість освітнього процесу забезпечують, у першу чергу, керівні та науково-педагогічні працівники ВВНЗ, які мають поряд з високими військово-професійними якостями володіти широким світоглядом, науковими поглядами та задовольняти сучасні суспільні потреби у підготовці патріотично налаштованого українського офіцера. Тому на виховну роботу у ВВНЗ доцільно призначати офіцерів, які особистим прикладом підтверджуватимуть власні переконання, які здібні аналітично мислити, чути й переконувати людей. Це мають бути фахівці з високим рівнем теоретичної і практичної підготовки, носії традицій і культурних цінностей українського народу,

спроможні професійно вирішувати сучасні завдання військової служби і на цій основі навчати і виховувати відданих інтересам Української держави воїнів.

В епоху інформаційного суспільства не можна недооцінювати ролі ЗМІ у справі національно-патріотичного виховання як українського суспільства в цілому, так і майбутніх офіцерів зокрема. Незважаючи на засилля в Україні інформації різного гатунку (теле-, радіопередачі, газети, журнали, книги, брошури, навчальна література, відео- та аудіо продукція, кінофільми тощо) в українському суспільстві в цілому та у Збройних Силах і в системі військової освіти Україні зокрема відчувається недостатність інформації патріотичного спрямування. На жаль, доволі рідкими явищами в системі виховної роботи більшості закладів вищої освіти і ВВНЗ є українські вистави, кінофільми, друкована продукція, що за своїм змістом спрямовані на підняття іміджу України, її Збройних Сил, на піднесення патріотичного духу військовослужбовців, молоді України.

Інформаційний контент вітчизняних ЗМІ не завжди сприяє формуванню високої патріотичної свідомості, моральному та позитивному ставленню населення до армії. Так, мають місце неповага, невігластво щодо наших національних ідеалів і святинь, брутальні висловлювання, безапеляційні оцінки, безвідповідальні трактування української минулого та сьогодення, нехтування героїзмом минулих поколінь та сучасників. За нинішніх умов очевидно є безвідповідальність і безкарність тих представників ЗМІ, хто елементарно паплюжить те, що є святим для свідомого українця.

Проте, маємо відзначити, що останнім часом відбулись певні зрушення у напрямі державного впливу на патріотичне виховання українського суспільства. Але, на жаль, невеликий тираж друкованої продукції Міністерства інформаційної політики України з безкоштовним розповсюдженнями у 2018-2019 рр. по закладам освіти і бібліотекам України, та незначна кількість патріотичних, україноцентричних робіт в онлайн бібліотеці на офіційному сайті цього відомства не можуть задовольнити суспільних запитів в отриманні патріотичного контенту.

Вважаємо, що незаперечний вплив на свідомість українців має вихід в прокат патріотичних кінофільмів «Заборонений», «Додому», «Захар Беркут», «Ціна правди»,

«Вулкан», «Сквот32», «Крути 1918», «Чорний ворон» (2019), «Нескорений» (2000) «Залізна сотня» (2004), «Червоний» (2017), «Той, хто пройшов крізь вогонь» (2012). Але вони лише частково заповнюють прогалину у патріотичному вихованні українських громадян, яка утворилася за роки незалежності. Українському суспільству сьогодні вкрай потрібні фільми військово-патріотичного спрямування на зразок документальних та кінофільмів «Добровольці Божої чоти», «Рейд. Сила нескорених» (2015), «Кіборги», «Одесити на Донбасі», «Війна химер», «Іній» (2017), «Черкаси», «Вдивляючись в темряву», «На своїй землі» (2019), в яких висвітлено роль воїнів ЗС України у війні на Сході України, значення патріотизму громадян для збереження держави.

Ми поділяємо думку експертів, що національними інтересами України має бути розвиток інтелектуального потенціалу українського народу, формування національно-культурної ідентичності, патріотичного світогляду, збереження та розвитку духовно-моральних цінностей українців, зміцнення фізичного здоров'я нації. *А серед основних напрямів державної політики у сфері національної безпеки - формування та розвитку національно-культурної ідентичності, патріотичного світогляду Українського народу, збереження його духовно-моральних цінностей; взаємодія органів державної влади та органів місцевого самоврядування у сфері патріотичного виховання, забезпечення широкої громадської підтримки цих процесів, підвищення ролі сім'ї і волонтерських організацій. Одним із основних завдань воєнної політики України у найближчий час і в середньостроковій перспективі має стати військово-патріотичне виховання особового складу Збройних Сил України та інших військових формувань, підняття престижу військової служби, утвердження духовності, моральності, шанобливого ставлення до національних надбань українського народу, наслідування найкращих прикладів мужності та звитяги борців за свободу і незалежність нашої держави [1].*

Як слушно вказує С. Сьомій, «національно-патріотичне виховання молоді, як невід'ємна складова системи забезпечення національної безпеки України, - це комплексна системна і цілеспрямована діяльність державної влади, місцевого самоврядування, громадськості, сім'ї, освітніх закладів та інших соціальних інститутів, спрямована на формування у молодого покоління високої патріотичної свідомості, почуття вірності й любові до Батьківщини, постійної готовності до виконання свого обов'язку із захисту національних інтересів» [16].

Висновок та перспективи подальших досліджень. Таким чином, в умовах реформування вищої освіти та ЗС України для підтримання бойового потенціалу ЗС України та забезпечення безпеки нашої держави, необхідна відповідна фахова підготовка особового складу та формування патріотично налаштованого офіцерського корпусу, здатного вирішувати спеціальні завдання. Це забезпечується організацією освітнього процесу у ВВНЗ та ВНП ЗВО на основі компетентнісно орієнтованої моделі фахової підготовки та україноцентричної системи національно-патріотичного виховання.

Формуванню нової генерації українських офіцерів, які розглядатимуть розвиток держави як запоруку власного особистісного й професійного розвитку, виявлятимуть готовність до змін та до виконання обов'язку із захисту незалежності та територіальної цілісності України мають слугувати науково - обґрунтована державна стратегія формування патріотизму та виважена, послідовна і комплексна реалізація запланованих заходів у системі військової освіти. Ефективність патріотичного виховання в ВВНЗ та ВНП ЗВО України є тим морально - ідеологічним стрижнем, на якому ґрунтується національна безпека держави та консолідуються духовні сили військовослужбовців навколо національної ідеї, вірності та відданості Батьківщині, соціальної відповідальності та морального обов'язку.

Список використаних джерел

1. Аналітична записка НІСД. Патріотичне виховання молоді як невід'ємна складова системи забезпечення національної безпеки України. с. 15. [Електронний ресурс] - Режим доступу: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/nacionalna-bezpeka/patriotichne-vikhovannya-molodi-yak-nevidemna-skladova-sistemi>

Питання психології

2. Баранівський В.Ф., Тарасенко О.В. Система військово-патріотичного виховання курсантів вищого військового навчального закладу // Військова освіта. Збірник наукових праць Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського - 2015 - № (31)-С. 25-30.
3. Гринченко Б.Д. Діалог про українську національну справу. / Б. Д. Гринченко, М. П. Драгоманов; упоряд. А. Жуковський. – К.: б.в., 1994. – 286 с.
4. Зонь В.В. Військово-патріотичне та вольове виховання як важлива складова формування особистості військовослужбовця / В.В. Зонь // Народна армія. - 2005. - 12 квітня. - С. 7.
5. Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України, затверджена наказом МОН України № 1038 від 29.07.2019 р. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://mon.gov.ua/storage/app/uploads/public/5d5/279/7ca/5d52797ca746c359374718.pdf>
6. Концепція ідеологічної роботи у Збройних Силах України, затверджена наказом Міністра оборони України від 5 лютого 2013 року № 78. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1453729-13#Text>.
7. Крилов С.А. В «зірницю» вже давно не грають / С.А. Крилов // Оборонний вісник. - 2014.-№ 10.-С 30-32.
8. Лист В. Липинського до Б. Шемета. Писаний у Райхенау 12.12.1925р. // Мала енциклопедія етнодержавознавства. НАНУ. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького; редкол.: Римаренко Ю.І. (відп. ред.) та ін. - К: Довіра. Генеза. - 1996. - С. 745-746.
9. Наказ Міністерства оборони України від 27.05.2015 р. №240. Про затвердження Положення про вищі військові навчальні заклади. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/RE27151.html.
10. Наказ Міністерства оборони України від 20.07.2015 р. № 346. Про затвердження Положення про особливості організації освітньої діяльності у вищих військових навчальних закладах Міністерства оборони України та військових навчальних підрозділах закладів вищої освіти України.[Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1126-15#Text>
11. Наказ Міністерства оборони України від 09.01.2020 №4. Про затвердження Положення про особливості організації освітньої діяльності у вищих військових навчальних закладах Міністерства оборони України та військових навчальних підрозділах закладів вищої освіти України. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0250-20#Text>
12. Політична енциклопедія. Редкол.: Ю. Левенець (голова). Ю. Шаповал (засг. голови) та ін. - К.: Парламентське видавництво, 2011. - С. 546.
13. Постанова Кабінету Міністрів України від 20 лютого 2020 року № 143. Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/143-2020-%D0%BF#Text>
14. Романовський Я. Я. Історичні витоки формування патріотизму особистості у збройних силах України / Я.Я. Романовський // Держава та армія: [збірник наукових праць] / відповідальний редактор Л.С. Дещинський. - Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка». 2008. - № 634.- С. 180-186.
15. Староконь Є. Г. Психологічні аспекти виховної діяльності та спілкування офіцера / Є. Г. Староконь. - Житомир : ЖВІРЕ, 1999. - 304 с.
16. Сьомій С.В. Проблеми патріотичного виховання в Україні: теоретико- методологічний та правовий аспект // Стратегічні пріоритети. 2016 - № 2 (39). - С. 96-105.
17. Тофтул М.Г. Сучасний словник з етики. - Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка. 2014. - с. 295-296.

References

1. Analitichna zapyska NISD. Patriotychne vykhovannya molodi yak nevidyemna skladova systemy zabezpechennya natsionalnoyi bezpeky Ukrainy [Patriotic education of youth as an integral part of the national security system of Ukraine]. s. 15.
2. Baranivskiy, V., Tarasenko, O. (2015) Systema viyskovo-patriotychnoho vykhovannya kursantiv vyshchoho viyskovoho navchalnoho zakladu [System of military-patriotic education of cadets of higher military educational institution]. Viyskova osvita. Zbirnyk naukovykh prats. Natsionalniy universytet obrony Ukrainy imeni Ivana Chernyakhivskoho № (31) S. 25-30.
3. Grinchenko, B. (1994) Dialogy pro ukrainsku nacionalnu spravu [Dialogue on the Ukrainian national cause]. K.: b.v., 286 s. (in Ukrainian).
4. Zon, V. (2005) Viyskovo-patriotychno ta volove vykhovannya yak vazhlyva skladova formuvannya osobystosti viyskovosluzhbovtysya [Military-patriotic and volitional education as an important component of the formation of a serviceman's personality]. Narodna armiya. S. 7. (in Ukrainian).
5. Nakaz MON Ukrainy. Kontseptsiya natsionalno-patriotychnoho vykhovannya v systemi osvity Ukrainy [The concept of national-patriotic education in the education system of Ukraine, approved by the order of the Ministry of Education and Science of Ukraine] 29.07.2019 r. № 1038. (in Ukrainian).

6. Nakaz Ministerstva obrony Ukrainy. Kontseptsiya ideolohichnoyi roboty u Zbroynykh Sylakh Ukrainy [Order of the Ministry of Defense of Ukraine. The concept of ideological work in the Armed Forces of Ukraine]. 5.02. 2013 r. № 78. (in Ukrainian).
7. Krylov, S. (2014) V «zirnytsyu» vzhe davno ne hrayut [The «star» has not been played for a long time]. *Oboronnyy visnyk*. № 10. S 30-32. (in Ukrainian).
8. Rymarenko, YU. (1996) Lyst V. Lypynskoho, do B.Shemeta. Pysanyy u Raykhenau 12.12.1925r. [Letter of V. Lypynsky to B. Shemet. Written in Reichenau on December 12, 1925]. *Mala entsyklopediya etnoderzhavoznavstva*. K: Dovira. Geneza. S. 745-746. (in Ukrainian).
9. Nakaz Ministerstva obrony Ukrainy. Pro zatverdzhennya Polozhennya pro vyshchi viyskovi navchalni zaklady [Order of the Ministry of Defense of Ukraine. On approval of the Regulations on higher military educational institutions]. 27.05.2015 r. №240. (in Ukrainian).
10. Nakaz Ministerstva obrony Ukrainy. Pro zatverdzhennya Polozhennya pro osoblyvosti orhanizatsiyi osvithnoyi diyalnosti u vyshchyykh viyskovyykh navchalnykh zakladakh Ministerstva obrony Ukrainy ta viyskovyykh navchalnykh pidrozdilakh zakladiv vyshchoyi osvity Ukrainy [Order of the Ministry of Defense of Ukraine. On approval of the Regulations on the peculiarities of the organization of educational activities in higher military educational institutions of the Ministry of Defense of Ukraine and military educational units of higher education institutions of Ukraine]. 20.07.2015 r. № 346. (in Ukrainian).
11. Nakaz Ministerstva obrony Ukrainy. Pro zatverdzhennya Polozhennya pro osoblyvosti orhanizatsiyi osvithnoyi diyalnosti u vyshchyykh viyskovyykh navchalnykh zakladakh Ministerstva obrony Ukrainy ta viyskovyykh navchalnykh pidrozdilakh zakladiv vyshchoyi osvity Ukrainy [Order of the Ministry of Defense of Ukraine. About the statement of the Situation on features of the organization of educational activity in the higher military educational institutions of the Ministry of Defense of Ukraine and military educational divisions of the higher education institutions of Ukraine]. 09.01.2020 № 4. (in Ukrainian).
12. Levenets, YU., Shapoval, YU. (2011) *Politychna entsyklopediya* [Political encyclopedia]. K.: Parlamentske vydavnytstvo. S. 546. (in Ukrainian).
13. *Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy*. Pro vnesennya zmin do deyakykh postanov Kabinetu Ministriv Ukrainy. [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine. On amendments to some resolutions of the Cabinet of Ministers of Ukraine] 20 .02. 2020 r. № 143. (in Ukrainian).
14. Romanovskiy, YA. (2008) *Istorychni vytoky formuvannya patriotyzmu osobystosti u zbroynykh sylakh Ukrainy* [Historical origins of the formation of patriotism of the individual in the armed forces of Ukraine]. *Derzhava ta armiya: zbirnyk naukovykh prats*. Lviv: Natsionalniy universytet «Lvivska politehnika». № 634.- S. 180-186.
15. Starokon, YE. (1999) *Psykhologichni aspekty vykhovnoyi diyalnosti ta spilkuvannya ofitsera* [Psychological aspects of educational activity and communication of an officer]. *Zhytomyr : ZHVIRE*, 304 s. (in Ukrainian).
16. Somiy, S. (2016) *Problemy patriotichnoho vykhovannya v Ukraini: teoretyko- metodolohichnyy ta pravovyy aspekt* [Problems of patriotic education in Ukraine: theoretical, methodological and legal aspect]. *Stratehichni prioriteti*. № 2 (39). - S. 96-105.
17. Toftul, M. (2014) *Suchasnyy slovnyk z etyky*. [Modern dictionary of ethics] *Zhytomyr: ZHDU im. I. Franka*. S. 295-296. (in Ukrainian).

Резюме

Чайковский А. С. доктор исторических наук, профессор, Центр военно-стратегических исследований

Национальный университет обороны Украины

Поздышев С. А. кандидат психологических наук,

Национальный университет обороны Украины

<https://orcid.org/0000-0001-7225-709x>

Мацько А. И. кандидат военных наук, профессор,

Национальный университет обороны Украины

<https://orcid.org/0000-0003-3415-3358>

ПАТРИОТИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ В СИСТЕМЕ ВЫСШЕГО ВОЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ КАК СОСТАВЛЯЮЩАЯ ОБЕСПЕЧЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ УКРАИНЫ

В статье рассмотрена роль и место патриотического воспитания в системе обеспечения национальной безопасности Украины. Проанализированы различные научные подходы к определению понятия патриотизма. Обнаружены концептуальные основы, составляющие, направления и проблемы патриотического воспитания в национальной системе высшего военного образования, раскрыты его влияние на эффективность обеспечения национальной безопасности Украины. Определены субъекты и объекты патриотического воспитания в Вооруженных Силах Украины.

***Ключевые слова:** патриотическое воспитание; высшее военное учебное заведение; молодежь; курсант; военнотружущий; Вооруженные Силы Украины.*

Summary

Tchaikovsky A. doctor of historical sciences, Professor,
Center for Military and Strategic Studies National

Defence University of Ukraine named after Ivan Chernyakhovskyi

Pozdyshev S. candidate of psychological sciences, National

Defence University of Ukraine named after Ivan Chernyakhovskyi

Matsko O. candidate of military sciences, Professor National

Defence University of Ukraine named after Ivan Chernyakhovskyi

PATRIOTIC EDUCATION IN THE SYSTEM OF HIGHER MILITARY EDUCATION AS A COMPONENT OF NATIONAL SUPPORT SECURITY OF UKRAINE

Introduction. *At the current stage of development of Ukrainian society, when the country in extreme conditions demonstrates signs of a systemic crisis of all spheres of public and state activity, the problem of ensuring the national security of Ukraine becomes relevant. This is due to both the hybrid aggression against Ukraine by the Russian Federation and the domestic political problems of the national establishment, which have revealed a number of systemic problems in ensuring national security.*

Purpose. *The purpose of the article is to analyze the conceptual principles, components, directions and problems of patriotic education in the national system of higher military education and to reveal its impact on the effectiveness of national security of Ukraine.*

Methods. *To solve the goal, general theoretical methods were used: analysis, synthesis of provisions contained in the pedagogical, psychological and relevant literature on the problem studied, comparison of generalizations, interpretation and systematization of theoretical and empirical research.*

Originality. *Summarizing the various scientific approaches to the definition of patriotism, we see in patriotism a valuable reflection in the human mind attitude to the Motherland, which determines social activity and purposeful activity for its benefit. In relation to the Motherland, a person is identified as a citizen, and patriotism is in the unity of spiritual, civic and social activity of the individual, social group, community, aware of their inseparable connection with the Fatherland. It is in this sense that patriotism as a socio-cultural value acts as the most important component of the formation of the Ukrainian nation and an important factor in ensuring the national security of the state.*

The national interests of Ukraine should be the development of the intellectual potential of the Ukrainian people, the formation of national and cultural identity, patriotic worldview, preservation and development of spiritual and moral values of Ukrainians, strengthening the physical health of the nation. And among the main directions of state policy in the field of national security - the formation and development of national and cultural identity, patriotic worldview of the Ukrainian people, the preservation of its spiritual and moral values; interaction of state authorities and local governments in the field of patriotic education, providing broad public support for these processes, increasing the role of family and volunteer organizations. One of the main tasks of Ukraine's military policy in the near and medium term should be military-patriotic education of personnel of the Armed Forces of Ukraine and other military formations, raising the prestige of military service, strengthening spirituality, morality, respect for the national heritage of the Ukrainian people. examples of courage and victory of fighters for freedom and independence of our state.

Conclusion . *The formation of a new generation of Ukrainian officers who will consider the development of the state as a guarantee of personal and professional development, will show readiness for change and to fulfill the duty to protect the independence and territorial integrity of Ukraine should serve a scientifically sound state strategy of patriotism and balanced, consistent and comprehensive implementation of planned activities in the military education system. The effectiveness of patriotic education in a higher military educational institution of Ukraine is the moral and ideological core on which the national security of the state is based and the spiritual strength of servicemen is consolidated around the national idea, loyalty and devotion to the Motherland, social responsibility and moral duty.*

Key words: *patriotic education; higher military educational institution; young; cadet; serviceman; Armed Forces of Ukraine.*

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.

Received/Поступила: 27.01. 21.

**Порядок оформлення та подання статей до збірника наукових праць
"Вісник Національного університету оборони України"
Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського
Призначення збірника:**

опублікування результатів наукової діяльності наукових працівників;
опублікування результатів теоретико-методологічних та експериментально-пошукових досліджень у різних галузях психологічної науки і психологічної практики
опублікування основних наукових результатів дисертацій здобувачами наукових ступенів;
опублікування наукових результатів досліджень претендентів на присвоєння вчених звань;
оцінювання результатів наукової діяльності наукових, науково-педагогічних працівників за опублікованими статтями.

Критерії відбору статей редакційною колегією

До друку приймаються наукові статті, які містять такі необхідні елементи: постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується дана стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Вимоги до структури основного тексту статті

Основний текст статті повинен мати цілком визначену структуру. Підрозділи статті, які наведено нижче, повинні бути пронумеровані, виділені у тексті жирним шрифтом і розташовані на окремому рядку як підзаголовки.

Вступ (актуальність теми, мета і завдання статті).

Теоретичне підґрунтя (огляд літератури і попередніх досліджень з цієї чи суміжної проблематики).

Методи дослідження (не загальними фразами, а чітко розписати, які методи і як саме використовувалися для даного дослідження; тобто розкрити сам механізм проведення дослідження – яким чином було отримано його результати).

Результати і обговорення (навести основні результати дослідження).

Висновки.

Подяки (за потреби).

Додатки і Таблиці (якщо є Додатки і Таблиці, то вони обов'язково повинні мати заголовки і порядкові номери; примітки слід розміщувати безпосередньо під таблицями. В тексті статті обов'язково мають бути посилання на ці додатки чи таблиці).

8. Список літератури подавати у порядку цитування в тексті.

У статтях, що написані англійською мовою, необхідно виділити такі елементи: **Introduction, Purpose, Methods, Originality, Conclusion.**

В одній науковій статті допускається не більше трьох співавторів.

Автори заявляють об відсутності конфлікту інтересів.

Вимоги до технічного оформлення статей

Оформлення статей здійснюється з дотриманням таких основних правил:

відповідність Держстандарту ДСТУ 3008-95;

мова статті – українська, англійська;

формат сторінки – А 4.

на першій сторінці тексту у лівому верхньому куті без абзацного відступу – УДК (шрифт 12); після пропуску в один інтервал у правому верхньому куті друкуються (шрифтом 12, вирівнювання справа): прізвище та ініціали автора; науковий ступінь; вчене звання; назва організації, в якій працює автор; ID ORCID;

заголовок статті (після пропуску в один інтервал друкуються великими літерами (шрифт 12, жирно, вирівнювання посередині);

під заголовком статті подаються: анотація українською мовою (до 400 др. знаків). ключові слова (5-8); для статей англійською мовою – відповідна анотація та ключові слова – англійською мовою (шрифт 12, курсив, вирівнювання по ширині);

Ключові слова потрібно подавати у називному відмінку через крапку з комою(слово1; слово2; слово3).

текст статті оформляється в текстовому редакторі **Microsoft Word 2003, у форматі *.doc або *.rtf**, шрифтом Times New Roman, (кегель 12), міжстроковий інтервал – 1, відступи зверху та знизу – 2 см, зліва – 2,5 см, справа – 2 см (Графіки, малюнки, які супроводжують текст, повинні бути у форматі JPG, EPS; складні формули повинні бути виконані у Microsoft Equation), сторінки не

нумеруються, колонтитули не використовуються; обсяг статті не повинен перевищувати 0,5 др. ар. (28 тис. друкованих знаків з пробілами); кількість знаків можна подивитися у програмі WORD: Сервіс - Статистика.

після тексту статті шрифтом 12 подається список літератури (Список використаних джерел) в алфавітному порядку (до 15 посилань); у списку літератури наводяться лише ті першоджерела, на які у тексті статті є посилання; посилання на наукову літературу в тексті подаються за таким зразком: [5, 87], де 5 – номер джерела за списком літератури, 87 – сторінка; посилання на декілька наукових видань одночасно подаються таким чином: [3, 156; 4; 8, 22–23]; вимоги до оформлення бібліографічного опису списку джерел подані в журналі «Бюлетень ВАК України» № 3 за 2008 р.;

після списку використаних джерел наводиться (відповідно) References, який оформляється згідно з вимогами стандарту APA (<http://www.apastyle.org>), де всі кириличні **назви статей та книг** транслітеруються латинськими літерами та **перекладаються англійською мовою**. Для транслітерації українського тексту слід дотримуватися вимог Постанови Кабінету Міністрів України від 27 січня 2010 р. №55, сайт он-лайн транслітерації - <http://ukrlit.org/index.php>. Для транслітерації російського тексту - системи Департаменту США (http://shub123.ucoz.ru/Sistema_transliterazii.html);

після REFERENCES наводиться РЕЗЮМЕ. У правому верхньому куті (вирівнювання справа, шрифт 12): імя, фамилия автора; научная степень, ученое звание; название организации, в которой работает автор; название статьи (прописными буквами); аннотация (курсив) на русском языке (до 400 др. знаків); ключевые слова (5-8);

після РЕЗЮМЕ наводиться SUMMARY. У правому верхньому куті (вирівнювання справа, шрифт 12) англійською мовою: прізвище та ініціали автора; науковий ступінь, вчене звання; назва організації, в якій працює автор; назва статті (прописними літерами); анотація (курсив) – 2500-3000 др. знаків; ключові слова (5-8).

У анотаціях згідно з вимогами міжнародних наукометричних баз необхідно відобразити такі елементи: **мета статті, методи дослідження, результати дослідження, наукова новизна, практичне значення дослідження, висновки та перспективи подальших наукових досліджень.**

До статті обов'язково потрібно додавати:

а) для здобувачів і ад'юнктів (аспірантів) обов'язково рекомендація наукового керівника (витяг з протоколу засідання кафедри (відділу, управління, навчального закладу), що рекомендує статтю до публікації);

б) експертний висновок про можливість відкритого публікування статті, завірений печаткою;

в) довідка про авторів (для авторів з інших установ) на окремій сторінці.

Стаття подається українською, англійською мовою з підписом автора на останній сторінці та в електронній версії на адресу редакції.

Відповідальність за оригінальність, науковий рівень, відкритість інформації, формальну сторону статті, за правильність, точність і коректність цитування, посилань та перекладу покладається на автора.

Редакція здійснює власне рецензування статей. Матеріали рецензуються членами редакційної колегії збірника або сторонніми незалежними експертами, виходячи з принципу об'єктивності і з позицій вищих міжнародних академічних стандартів якості та редагуються. Редакційна колегія залишає за собою право відхиляти неякісні матеріали без пояснення причин *за таких умов*:

не відповідає вимогам до оформлення та до наукового стилю викладу матеріалу;

не має наукової новизни та практичної значущості;

не відповідає тематиці збірника;

виконана з використанням автоматичного комп'ютерного перекладача;

не відредагована (містить граматичні та стилістичні помилки);

порушено етику наукових досліджень, зокрема, якщо у статті виявлено плагіат.

Редколегія може не поділяти світоглядних переконань авторів.

ЗРАЗОК ОФОРМЛЕННЯ СТАТТІ

УДК 371.315.6:51

*Петренко Б. В., доктор психологічних наук,
професор, Національний університет оборони
України імені Івана Черняхівського
<https://orcid.org/0000-0002-5318-9172>*

УПРАВЛІНСЬКА КОМПЕТЕНТНІСТЬ ОФІЦЕРІВ ВІЙСЬКОВО-СОЦІАЛЬНОГО УПРАВЛІННЯ

Анотація українською мовою (до 400 др. знаків).

Ключові слова (5-8). Вкажіть ключові слова відокремлюючи їх одне від одного крапкою з комою (слово1; слово2; слово3).

Текст статті (структура з абзацними відступами):

Вступ.

Теоретичне підґрунтя (огляд літератури і попередніх досліджень з цієї чи суміжної проблематики).

Методи дослідження.

Результати і обговорення.

Висновки.

Подяки (за потреби).

Список використаних джерел

1. Антоненко О. Структура готовності вчителя фізичного виховання до інноваційної навчальної діяльності / О. Антоненко // Спортивний вісник Придніпров'я. – 2006. – № 2. – С. 120–122.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
3. Закон України «Про вищу освіту» // «Голос України», 6 серпня 2014 р.
4. Кравчук Т. М. Педагогічна підготовка майбутніх учителів фізичного виховання у вищих педагогічних закладах України (20–80 рр. XX ст.) : автореф. дис. на здобуттє наук. ступенє канд. пед. наук : 13.00.01 «Загальна педагогіка та історіє педагогіки» / Тетєна Миколаївна Кравчук. – Харків, 2004. – 20 с.
5. Педагогічна майстерність : підручник / І. А. Зязюн, Л. В. Крамущенко, І. Ф. Кривонос та ін. ; за ред. І. А. Зязюна. – 2-е вид., допов. і переробл. – К. : Вища шк., 2004. – 422 с.

References

1. Antonenko, O. (2006). Struktura hotovnosti vchytelia fizychnoho vykhovannia do innovatsiinoi navchalnoi diialnosti [Structure of physical training teachers' readiness for innovation teaching activity]. Sportyvnyi visnyk Prydniprovia, 2, 120–122 (in Ukrainian).
2. Busel, V. T. (2005). Velykyi tлумachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy [Big Ukrainian explanatory dictionary]. Kyiv: Perun. 4 (in Ukrainian).
3. Zakon Ukrainy "Pro vyshchu osvitu" [The Law of Ukraine "On Higher Education"]. "Holos Ukrainy", 6 serpnia 2014 r. (in Ukrainian).
4. Kravchuk, T. M. (2004). Pedahohichna pidhotovka maibutnikh uchyteliv fizychnoho vykhovannia u vyshchych pedahohichnykh zakladakh Ukrainy (20–80 rr. XX st.) [Future physical education teachers' training in the higher education institutions (20–80 of the XX century)] (Abstract of PhD thesis). Kharkiv (in Ukrainian).
5. Ziazun, I. A., Kramushchenko, L. V., Kryvonos, I. F. (2004). Pedahohichna maisternist [Pedagogical skill]. K.: Vyshcha shk. 9 (in Ukrainian).

Резюме

Петренко Б. доктор психологических наук, профессор, Национальный университет обороны Украины имени Ивана Черняховского

УПРАВЛЕНЧЕСКАЯ КОМПЕТЕНТНОСТЬ ОФИЦЕРОВ ВОЕННО-СОЦИАЛЬНОГО УПРАВЛЕНИЯ

Резюме на русском языке (до 400 др. знаків).

Ключевые слова (5-8). Вкажіть ключові слова відокремлюючи їх одне від одного крапкою з комою (слово1; слово2; слово3).

Summary

Petrenko B. doctor of psychological sciences, Professor National Defence University of Ukraine named after Ivan Chernyakhovskyi

Administrative competence officers of military-social management.

Summary (2500-3000 др. знаків).

Структура Summary з абзацними відступами:

Introduction (проблема)

Purpose (мета статті)

Methods (методи дослідження)

Originality (наукова новизна та практичне значення результатів дослідження)

Conclusion (висновки та перспективи подальших досліджень)

Key words (5-8). Вкажіть ключові слова відокремлюючи їх одне від одного крапкою з комою (слово1; слово2; слово3).

Збірник наукових праць

**В І С Н И К
НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ
ОБОРОНИ
УКРАЇНИ**

1 (59) / 2021

Міністерство оборони України

Відповідальність за достовірність фактів, цитат,
власних імен, інших відомостей,
за порушення авторських прав будь-яких юридичних і фізичних осіб
несуть автори.

Розповсюдження та тиражування матеріалів
збірника без офіційного дозволу редакції заборонено.

Редактор
Комп'ютерна верстка

В. Осьодло
В. Богайчук

Підписано до друку 02. 03. 2021. Здано до набору 03. 03. 2021. Формат 30x42
Обл. вид. арк. 17. Наклад 100 прим.
Україна, 03049, м. Київ, Повітрофлотський проспект, 28

Віддруковано Поліграфічним центром Осадчого В. В.
тел. (044) – 587-78-35